

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR FOLYÓIRATA

VIII. évfolyam | 1-2. szám

RETÖRKI!

10

RETÖRKI!

2023. TAVASZ-NYÁR

2013
2023

Bíró Zoltán

**Egy vita a nemzeti fenyegetettség
árnyékában**

M. Kiss Sándor

„Az atomok felkelése” 1956–2021 – 65

Nyári Gábor

**Egy nap – ötszáz év. Megszállás és füg-
getlenség változó értelmezései a magyar
közjogi gondolkodásban**

Tartalomjegyzék

MŰHELY

NYÁRI GÁBOR: Egy nap – ötszáz év. Megszállás és függetlenség változó értelmezései a magyar közjogi gondolkodásban	2
BÍRÓ ZOLTÁN: Egy vita a nemzeti fenyegetettség árnyékában	10
M. KISS SÁNDOR: „Az atomok felkelése”. 1956-2021 – 65	12
STRAUSZ PÉTER: Személyes rendszerváltásaink – közös rendszerváltásunk	26
LÓRÁNT KÁROLY: Gondolatok a gazdasági rendszerváltás hatásairól	29
HÁZI BALÁZS: Utak a „bátrak találkozásán”	34
FÖLDVÁRYNÉ KISS RÉKA: Emlékezet és propaganda. Példák a Magyar Kommunista Párt és a református egyház beszédmódjának alakulására	48
MARSCHAL ADRIENN: A POFOSZ szervezése a börtönökben 1956 után	55
RAPALI VIVIEN: Cenzúrázott lencsén át. Három 1956-os film a Kádár-korszakból	64
KISS Gy. CSABA: Földcsuszamlás az Írószövetségben	69
SZEKÉR NÓRA: Tapasztalat és realitás. A jelen lévő múlt és jelen: a Lakiteleki Találkozó előtti „időperspektívák”	78
KAHLER FRIGYES: Ellenszélben. Az '56-os forradalom és politikai szerepe a rendszerváltoztatás folyamatában	92
RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ: 1956, többpártrendszer, szocializmus – Legitimációs kényszerek	109
JÓNÁS RÓBERT: Két világ között egyensúlyozva	119
SZÉCSI ÁRPÁD: A KDNP (új)alakulástörténetéről	130
SZALAI ATTILA: Útilapu a rendszernek	132
KUKORELLI ISTVÁN: Az MDF és az SZDSZ megállapodása utáni alkotmánymódosítás és következményei. Miért és hogyan köttetett meg az MDF és SZDSZ közötti megállapodás, és mi a lényeges tartalma?	138
PÁLINKÁS BARNABÁS: Szabadegyetem a fenyőfák alatt. A „tusványosi folyamat” előzményei	148

DOKUMENTUM

SZEREDI PÁL: Erdélyről, magyarokról és románokról, Trianonról és Közép-Európáról	155
GULYÁS MARTIN: Sujánszky Jenő előadása 1956 okairól	168

PORTRÉ

SIMON JÁNOS: „Az ember szeret úgy emlékezni, hogy ne kelljen szégyellnie magát!”	178
--	-----

TALLÓZÓ

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: A bíboros visszatér. Mindszenty József újratemetésének visszhangja	189
---	-----

RECENZIO

KOVÁCS BALÁZS: Kommunista agitáció alulnézetből	195
JÓNÁS RÓBERT: „Rekviem egy befejezetlen háborúért”	198

AKTUÁLIS

A Rendszerváltó Szemle 2023/1–2. számának szerzői	212
---	-----

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:

Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár Nonprofit Közhasznú Kft.

Felelős kiadó:

Nyári Gábor

Kiadó székhelye:

6065 Lakitelek, Szentkirályi út 4.

Főszerkesztő:

Nagymihály Zoltán

Felelős szerkesztő:

Házi Balázs

Főmunkatárs:

Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:

Pálinkás Barnabás, Rapali Vivien,
Riba András László

Szerkesztőbizottság elnöke:

M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:

Bódi Ferenc, Fricz Tamás, Kiss Gy. Csaba,
Marschal Adrienn, Nyári Gábor, Simon János, Strausz Péter,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás

Nyelvi lektor:

Budai-Szántó Daniella, Kipke Tamás

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,

Andrássy út 100., 1. emelet

szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732-379X (nyomtatott)

HU ISSN 2939-5496 (online)

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Nyomdai munka: Design CD Bt.

A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve

Creative Commons

Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc alatt van.

TÍZ ÉV MÚLTÁN

A 2013. március 21-én kelt, 83/2013. számú kormányrendelet az újonnan létrehozott Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum feladatait – „a közösségi emlékezet, a reális, jól megalapozott nemzeti történelmi tudat kialakulásának támogatása és a nemzeti összetartozás erősítése érdekében – a következőképpen határozta meg: „Feltárja és számba veszi a rendszerváltás eszmei, politikai és történelmi előzményeit. Bemutatja a rendszerváltás és az azt megelőző korszak társadalmi, politikai állapotát. Feltárja a rendszerváltáshoz vezető irányzatokat és előkészületeket. Elkészíti és elemzi a rendszerváltás kronológiáját. Átfogó képet ad a szomszédos országokban végbement rendszerváltó folyamatról, az ott élő magyarság helyzetének hatásairól a hazai rendszerváltásra. Elemzéseket készít a rendszerváltás hatásairól, továbbá megvizsgálja a nemzetközi erőviszonyok változásának tükrében a közép-európai átmenet általános következményeit a hazai rendszerváltó folyamatra.”

Tíz év eltelt. Önnön értékelésünk persze nem lehet feladatunk, jelen számunkkal inkább egy válogatást tárunk az Olvasók elé az elmúlt évtized terméséből. Szerencsére nem volt könnyű dolgunk: csaknem hatvan kötet és huszonnégy folyóiratszám anyagából válogathattunk. És akkor még nem beszéltünk munkatársaink rövidebb vagy hosszabb, egyéb felületeken megjelent írásairól, médiamegjelenéseiről.

A kormányrendelet külön feladatként határozta meg az Intézet kapcsán, hogy „felkutatja, összegyűjti és gondoskodik a rendszerváltás történetének és a hozzá kapcsolódó korszakok [...] forrásainak, különös értékű magániratainak megőrzéséről.” Archívumunk egy évtized alatt – szívós és határozott munka eredményeként – immár levéltárként működik. Folyóiratunk kezdettől fogva fontosnak tartotta máshol még nem közölt, közérdeklődésre számot tartó dokumentumok nyilvánosság elé tárását – ahogy tesszük ezt jelen számunkban is.

E rövid bevezető nem lenne teljes a folyóirat szerkesztőinek köszönetmondása nélkül. Köszönjük az Intézet mindenkori vezetésének a megjelenési lehetőség biztosítását és munkánk folyamatos segítségét. A rendszerváltás olyan meghatározó szereplőinek bátorító jelenlétét és támogatását, mint Lezsák Sándor, Bíró Zoltán vagy Kiss Gy. Csaba. Az előttünk járó nemzedéknek, amelynek tagjai kollégaként adták át tapasztalataikat, vagy éppen megtisztelték folyóiratunkat írásaikkal – köztük azoknak, akik már nem lehetnek köztünk (Juhász György, Szalai Attila, Duray Miklós, Somodi István, Kipke Tamás stb.). És persze köszönet a szerkesztőség és szerkesztőbizottság mindenkori tagjainak, de azoknak is, akik egy-egy jó szóval segítettek munkánkat.

A rendszerváltás kutatásában még számos fehér folt, feltárandó terület van a következő évtizedre is. Cseh Tamás és Bereményi Géza dalának parafrázisaként nem merjük hát állítani, hogy „tíz év múlva ez a dal legyen”, de hogy az előző tíz év nem volt eredménytelen, azt reményeink szerint e több mint kétszáz oldal is igazolja.

Nyári Gábor

Egy nap – ötszáz év¹

Megszállás és függetlenség változó értelmezései a magyar közjogi gondolkodásban

1991. június 19-e kiemelten fontos napja Magyarország történelmének. Viktor Silov altábornagy, az utolsó szovjet katona ezen a napon hagyta el Magyarország területét, ezzel véget vetve közel fél évszázados megszállásnak. Hazánk 20. századi történelmének – különösen a megszálló Vörös Hadsereg magyarországi tetteinek – ismeretében is érthetően fontos ez a dátum. Visszatekintve az elmúlt fél évezredre azonban még jelentősebb színben tűnik fel június 19-e. A magyarság ebben az időszakban folyamatosan saját függetlenségéért küzdött, amely több alkalommal fegyveres harcba csapott át. Ez a küzdelem pedig erősen rányomta a bélyegét a magyar alkotmány- és jogfejlődésre, meghatározója pontja volt a közjogi gondolkodásnak, amely sok esetben kisebb vagy nagyobb mértékben, de el is szakadt a realitástól.

Jelen írásban azt az ívet szeretném felvázolni – illetve ehhez az általam kidolgozott értelmezési keretet megadni –, amely a magyar közjogi gondolkodásban a megszállás és ehhez kapcsolódóan a függetlenség kérdése kapcsán kirajzolódott. Fontos kiemelni azonban, hogy a magyar alkotmányosság-, a magyar állam-, illetve a magyar nemzet története közel sem

ugyanaz, ugyanakkor számos módon kapcsolódnak egymáshoz. A magyar közjogi gondolkodás vizsgálatakor éppen ezért fontos észben tartani, hogy az „csupán” adott korban, adott politizáló társadalmi réteg, adott jogalapon történő gondolkodás melletti koncepcióját, véleményét vagy fikcióját jelentheti – attól függően, hogy az hogyan kapcsolódik a valós eseményekhez. Emellett minden esetben fel kell tenni a kérdést: a közjogi álláspont megfogalmazása vajon az események alakítására, vagy egy adott esemény megmagyarázására, alátámasztására, netalán egy aktuálisan keletkező helyzet kihasználására szolgál. Ilyenformán külön érdekessé válnak azok a valós „kapcsolódási pontok”, ahol a közjogi gondolkodás „összeér” az aktuális eseményekkel vagy politikai folyamatokkal, a különböző szereplőket pedig motivációik, szándékaik, érdekeik tekintetében is szét kell választani, nem feledve, hogy átfedések – néhány ritka kivételtől eltekintve – mindig is voltak.

MOHÁCS UTÁN

1526-ban a mohácsi csatamezőn a magyar haderő jelentős vereséget szenvedett az Oszmán Birodalomtól. Bár a nemzeti emlékezetben a II. Lajos halálával járó csatavesztés tragédiája foglal el

kiemelt helyet, valójában legalább ennyire fontos – és egyben tragikus – év 1541 is. Buda elfoglalásával ugyanis három részre szakadt Szent István akkor már több mint ötszáz éves birodalma. A magyar állam szétesése egyben azt is eredményezte, hogy az egyes országterületeken először jelentek meg hosszabb időre berendezkedve idegen csapatok, amelyeket leegyszerűsítve, a mai modern szóhasználattal élve nevezhetünk megszálló erőknek is.

Természetesen a megszállás egészen mást jelentett a kora újkorban, mint napjainkban vagy a köztes időben. Magát a fogalmat sem használta így egyik oldal, a megszállt és a megszálló sem, az csak a 20. században terjedt el. Úgy vélem, mégis nagyon gyorsan kialakult – illetve talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy erőre kapott – az a jogi és politikai elgondolás, amely szerint a független, szuverén magyar állam egyik legfontosabb ismérve, hogy területén nem tartózkodnak idegen csapatok.

A Királyi Magyarország Habsburg fennhatóság alá került, a török hódoltság területén oszmán haderő állomásozott, ilyen értelemben a függetlenségét csupán az Erdélyi Fejedelemség tudta megőrizni, amely azonban geopolitikai helyzete okán ki volt

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: *Rendszerváltó Szemle*, 2021/2, 2–11.

szolgáltatva a nagyhatalmak politikai befolyásának. A múltjával és korábban betöltött európai nagyhatalmi pozíciójával tisztában lévő magyarság egyik legfőbb célja az ország újraegyesítése, a függetlenség visszaszerzése volt, amelyhez hozzátartozott az idegen haderők kivonása is. Ebben az időben még nem beszélhetünk a szó mai értelmében egységes nemzetről, nemzeti küldetésudatról azonban igen. Ez utóbbi kialakulásában nagy szerepet játszott az elveszített szabadság visszaszerzése utáni vágy.

A három országrészből jogi értelemben a Habsburgok irányítása alatt álló Királyi Magyarország tekinthető Szent István Birodalma örökösének, éppen ezért véleményem szerint a magyar rendek itt várhatták el leginkább az alkotmányos keretek betartását. Ezek azonban az első pillanattól kezdve sérültek, ugyanis a Habsburgok nem független, önálló törvényekkel rendelkező államként tekintettek az irányításuk alatt lévő országrészre, gyakorlatilag minden döntés Bécsben, a központosított birodalom fővárosában született meg. Ez azt is jelentette, hogy a Királyi Magyarország elveszítette a hadereje feletti – névleges – irányítást is. A Bécsből irányított központosított katonapolitika talán leglátványosabb eleme az országrész határán kiépülő végvárrendszer volt, amely nem Magyarországot, hanem a Habsburg Birodalmat védte, birodalmi vezetéssel és

birodalmi – főleg zsoldos – katonasággal, mindenféle magyar fennhatóság nélkül. Az ország területén tartózkodó idegen zsoldosok rendszeresen fosztogattak. A Habsburgok növekvő erdélyi befolyásszerzése a 16–17. század fordulóján gyakorlatilag beháborúhoz vezetett. Ilyen körülmények között robbant ki a Bocskai István vezette szabadságharc,² amelynek egyik sarkalatos pontja éppen az idegen katonák garázdálkodásának visszaszorítása volt. A sikeres szabadságharc elsősorban Erdély függetlenségét biztosította ugyan, de nem véletlenül írta azt „politikai végrendeletében” Bocskai, hogy „Szívem örvend rajta, és Istennek érette nagy hálaikat adok, hogy én őkegyelmeket és azt az országot, mint édes hazámat, most mindenféle ellenségtől megszabadult állapotban hagyhatom.”³

A kisebb-nagyobb visszaélések, a végvárak idegen zsoldosokkal való megtöltése a következő évszázadokban is a rendi országgyűlések egyik fő témája maradt. A 17. század végén ugyan megtörtént Magyarország török alóli felszabadítása és újraegyesítése, ez azonban nem jelentette egyben a független magyar állam visszaállítását. Talán ezen a ponton érdemes kicsit jobban megvizsgálni, hogy pontosan jelen írás témáját tekintve mit értek magyar függetlenség alatt, ugyanis Buda elfoglalása óta ekkor volt először valós esély – és ennek megfelelően erőteljes

igény az ország lakosainak részéről – ennek megvalósítására. Röviden és egyszerűen megfogalmazva a magyar állam akkor független, ha saját alkotmánya és saját törvényei szerint, külső kényszer nélkül, a Szent Korona nevében irányítja a választott király, illetve a rendek.⁴ Az utolsó három kitétel azóta a történelmi korszakoknak megfelelően változott, az elsők azonban nem. A korabeli magyarságnak tehát jogos követelése volt, hogy országát a Habsburgok külön államként kezeljék, annak törvényei szerint uralkodjanak.

Csakhogy ezt a kérdést szükséges megvizsgálni a másik oldalról is. Viszonylag keveset beszélünk ugyanis arról, hogy a keresztény magyar állam gyakorlatilag megalapításától kezdve igen fejlett és részletes jogrenddel, és nem mellesleg a törvényekből összetevődő, természetes módon kialakuló és fejlődő alkotmánnyal rendelkezett. Ez ráadásul számos ponton – mint például a Szent Korona jogi helyzete vagy a birtokviszonyok nem hűbéri rendezése – el is tért a *mainstream* európai jogfejlődéstől, míg az utolsó másfél évszázad eseményei nyomán egyre hangsúlyosabb lett az idegen „megszálló” katonaság tiltása is. Mindez azonban szinte ismeretlen volt a Habsburgok számára, akiknek örökös tartománya, Ausztria, a birodalom többi részéhez hasonlóan – egészen a kiegyezésig – még csak alkotmánnyal

² Bocskai István mozgalomát a történészek nem tekintik egyértelműen szabadságharcnak. Jelen írás keretei között azonban véleményem szerint lehet és célszerű is így fogalmazni.

³ Bocskai István: *Testamentomi rendelés*. [Szerk. Szigethy Gábor]. Budapest, Neumann, 2003.

⁴ Számos alkalommal felmerült, de valójában nem tartozott ezen kritériumok közé, hogy a király „nemzeti”, tehát magyar legyen. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a „nemzet” egészen a 19. századig nem etnikai fogalom volt. Leegyszerűsítve a kérdésben meghatározó „Hungarus tudat” azt jelentette, hogy az a személy tekinthető – nemzetiségtől függetlenül – a „nemzet tagjának”, aki elsősorban a magyar államot kívánja szolgálni, az országban élő nemzetiségek között pedig éppen ezért nem tehető etnikai alapú különbségtétel sem. Ugyanez igaz volt az uralkodóra is, akinek így nem a nemzetisége számított, hanem a szándékai. A „nemzeti király” választásának fontossága elsősorban akkor vetődött fel, amikor az idegen uralkodó nem volt képes a magyar állam szempontjait megfelelően képviselni. Ezt az álláspontot azonban soha nem támogatta a rendek többsége, elsősorban éppen amiatt, mivel a történelmi alkotmány szempontjából nehezen értelmezhető, hogy ki is számít „nemzeti királynak”. Ezt a közjogi gondolkodást azonban a Habsburgok évszázadokon keresztül a saját érdekeiket nézve tudták kihasználni.

II. Rákóczi Ferenc szobra a budapesti Hősök terén. Forrás: Flickr / Dimitris Kamaras

sem rendelkezett. Véleményem szerint a Habsburgok nem tudtak és nem is akartak „magyar fejfel” gondolkodni, birodalomépítő és -irányító elképzeléseikbe nem fért bele, hogy az egyes „tartományok” jogaival és függetlenségével foglalkozzanak. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy ez nem Habsburg-sajátosság: Európában ez az abszolutizmus kora.

A magyarság – még mindig nem egységes nemzetként – éppen akkor indította meg II. Rákóczi Ferenc vezetésével szabadságharcát saját jogrendje szerinti függetlenségéért – amelynek pontos ismerete és betartása miatt nem akart Rákóczi király lenni –, amikor az abszolutizmus virágkorát érte. Rákóczi világosan összefoglalta ugyan céljait és ismertette azokat nemcsak az ország határain belül, hanem nemzetközi szinten is,

a Habsburgokhoz hasonlóan gondolkodó európai uralkodók nem egy függetlenségétől megfosztott és támogatandó népet láttak, hanem csupán a saját célok érvényesítése érdekében egy időlegesen kihasználható, majd veszni hagyható szövetségest.

Utólag könnyű úgy értékelni, hogy Rákóczinak esélye sem volt a végső győzelemre, azonban az 1703-tól egészen 1711-ig tartó szabadságharc összességében nem nevezhető kudarcnak, vereségnek. A vizsgált téma szempontjából kiemelten fontos, hogy Rákóczi volt az, aki először írta le történelmi összefüggésben *Recrudescunt inclytæ gentis Hungaræ vulnera...* című kiáltványában, hogy a magyar szabadság kiemelt pontja a teljes katonai függetlenség.⁵ És bár a fejedelem nem fogadta el a szatmári békét, annak pontjaival tulajdonképpen teljesült – ha időlegesen is, de – a legtöbb magyar követelés. A béke kilencedik és tizedik pontja pedig kifejezetten a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség törvényeinek a megtartásáról, illetve magyarok kulcspozícióba emeléséről rendelkezik, így közvetve tehát, de kimondja a katonai függetlenséget is. Az uralkodó és a rendek közötti politikai harc a továbbiakban is fennállt, és bár az abszolutizmus és a magyar alkotmányosság küzdelmében a gyakorlati megvalósulás tekintetében ugyan inkább előbbi tudta akaratát érvényesíteni, utóbbinak

szintén jelentős – főleg közjogi – eredményeket sikerült elérni, amelyek „betetőzése” a II. József halála után, 1790–1791-ben tartott országgyűlésen elfogadott passzus becikkelyezése volt: „[...] Magyarország, a hozzá kapcsolatos részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetően (bele értve mindenféle kormányzásékat) független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró, s ennél fogva [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányzandó ország.”⁶

A NEMZETI FÜGGETLENSÉG FELÉ VEZETŐ ÚT

Nehéz pontosan meghatározni a reformkor kezdő időpontját, egyik legfőbb szellemi előzménye azonban a magyar királyi nemesi testőrség létrehozása volt.⁷ Ők voltak az alapjai – ha úgy tetszik, szellemi előfutárai – annak a nemes és arisztokrata rétegnek, amely a reformkorban egyre hangsúlyosabban követelte, hogy Magyarországot a birodalmon belül függetlenként kezeljék, saját törvényei szerint kormányozzák, majd ezért a célért fegyvert is fogott 1848–1849-ben.

Véleményem szerint a magyarság történeti helyzetéből adódóan – bár bőven megvoltak a reformkor és a forradalom nyugat-európai előzményei és felhajtó erői

⁵ „3. Fájdalmas dolog nyilván ez Marssal társalkodó nemzetnek, aki végtelen munkáival, vérével és költségeivel, minden ellenségek ellen régi időtől fogva dicséretesen oltalmazta az egész kereszténységet, hadi méltóságából levettkeztetett, és annak idegen nemzetre, az hát megvettett magyar virtusnak megcsúfolásával, a haza nyilvánvaló törvényei ellen, [...] oly közönséges véle való éléssel ruháztatni, hogy alig láthat valaki, egy vagy két erősségben magyar főtisztet, és így elvétettévé a feljebb mehetésnek alkalmatosságát, a maga hazájában számkivetetté haza fiának, hogy idegen járom vettetik a nyakában, [...] csak fohászunk.” II. Rákóczi Ferenc – Ráday Pál: *Recrudescunt inclytæ gentis Hungaræ vulnera...* In: *Rákóczi kiáltványa a keresztény világhoz a szabadságharc okairól és céljairól*. Budapest, Magyar Helikon, 1976.

⁶ 1790/91. évi X. törvénycikk Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségéről.

⁷ Mária Terézia egyik elsődleges célja az volt a testőrség felállításával, hogy a „rebellis” magyarság fiatal nemeseit a birodalom szívében a Habsburgok iránti hűségre nevelje. Ennek azonban épp az ellenkezője valósult meg. A testőrök ismertették meg a magyar kultúrát és hagyományokat a császárvárossal, nemzeti öntudatuk erősebb lett, miközben az aktuális európai trendekkel is megismerkedtek, ennek megfelelően pedig aktívan részt vettek mind a művészeti-, mind a közéletben.

– másabb utat járt ekkor be, mint Európa nagy része. Hazánkban, részben éppen a határozottan jelen lévő alkotmányos gondolkodásnak köszönhetően, úgy gondolom, hogy kisebb hatása volt a felvilágosodás és a francia forradalom radikális szellemi irányzatainak. És bár első pillantásra úgy tűnik, hogy 1848-ban, a „népek tavaszán” a forrongó nemzetek hasonló célokból fogtak fegyvert, úgy vélem, valójában jelentős különbségek fedezhetők fel. Amíg egyes népek a fennálló rendszer megdöntését tűzték ki célul, vagy egyesíteni akarták szétszabdalt nemzetüket, addig Lengyelországban és Magyarországon éppen ennek ellenkezője zajlott le: a saját, alkotmányos törvények szerinti kormányzásért folyt a harc.⁸ Hozzáteszem: szerintem téves lenne ezt a szituációt utólagos belemagyarozással a „fejlett, demokratikus Nyugat” és az „anakronisztikus Kelet” ellentétével magyarázni. A magyar alkotmányosság tiszteletben tartása ugyanis nem anakronizmus volt, hanem a természetesen fejlődő és az adott viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodni tudó jogrendszer meglétéből származó előny. Ezt nagyban mutatja az is, hogy ellentétben Franciaországgal, amelynek államformája, uralkodói köre és társadalmi rétegződése folyamatosan változott, Magyarországot ebben az értelemben stabilitás jellemezte. Éppen ezért volt eleve hamvába holt kísérlet Napóleon 1809-es schönbrunni kiáltványa, amelyben elszakadásra, új király választására szólította fel a magyarokat. Úgy vélem, hogy ez a lépés teljesen szembement volna a magyar alkotmányossággal – amelynek ekkor már része

volt a Habsburg-ház örökös joga a trónra –, a magyar rendek pedig továbbra is a vérüket adták királyukért, a Habsburg I. Ferencért.

Ez természetesen közel sem azt jelentette, hogy a magyar jogrend – vagy a közjogi gondolkodók társadalmi csoportja – tökéletes lett volna. Jelen voltak a komoly viták, a különböző érdekcsoportok, amelyek között jelentős, gáncsoló erőt képviseltek azok is, akik talán túlzottan ragaszkodtak múltjukhoz vagy túlzottan elméleti alapon közelítették meg a kérdéseket. Összességében azonban a reformkor, majd a szabadságharc céljai és követelései véleményem szerint úgy kívántak eleget tenni az akkori kor technológiai, gazdasági, szociális, szellemi követelményeinek, hogy nem lettek megkérdőjelezve a magyar állam jogi alapjai. Ami pedig kifejezetten a katonai önrendelkezés és a „megszállás” témakörét illeti, egyre hangsúlyosabb követelés lett a saját, magyar irányítás alatt működő, Magyarországon állomásozó katonai erő felállítása. Ennek egyik fontos állomása volt, hogy az 1808-as országgyűlésen törvénybe foglalták, az 1825–1827-esen pedig megerősítették a Ludovika Akadémia létrehozását.

E lépés azonban közel sem oldotta meg a helyzetet. A katonai irányítást valójában még mindig a központ, a birodalom intézte, az immár bevettnek tekinthető hatalomgyakorlási módszernek megfelelően a sorozott magyar katonákat külföldre vezényelték, Magyarországon pedig folyamatosan jelentős birodalmi haderő állomásozott. Ennek tükrében érdemes szemlélni az 1848. március 15-én kikiáltott *12 pont*

tizedik passzusát: „A katonaság esküdjék meg az alkotmányra, magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk.” Az áprilisi törvények ezt a követelést is megerősítették, amikor a végrehajtó hatalmat a katonai kérdésekben is a független magyar kormány kezébe adták, a haderő külföldi bevetéséhez és a katonai vezetők kinevezéséhez is szükségessé tették a király személye körüli miniszter ellenjegyzését, miközben létrehozták az uralkodótól független, helyi szervezés és irányítás alatt működő nemzetőrség intézményét. A kirobbant fegyveres harc pedig – hivatalosan – ezeknek a törvényeknek és a magyar alkotmánynak a betartásáért folyt. Ehhez természetesen hozzá kell tenni, hogy amikor Görgei Artúr 1849. január 5-i váci kiáltványában kijelentette, hogy ragaszkodik az V. Ferdinánd által szentesített törvényekhez és az alkotmányos monarchiához, nemcsak a forradalom eredeti céljai lebegtek szemei előtt, hanem a tisztikar és a haderő egyben tartása, és talán katonáinak esetlegesen szükségessé váló későbbi védelme is.

A függetlenség azonban egészen a Habsburg-ház trónfosztásáig nem az Ausztriától való elszakadást jelentette, hanem a független magyar állam elismerését és törvényeinek tiszteletben tartását, betartását. A szabadságharc leverése pedig éppen a magyar nép egyik legnagyobb félelmét hozta magával, immár intézményesen is: a megszállást. Haynau teljhatalmú katonai főparancsnokként vezette le a megtorlásokat, és a centralizált közigazgatást biztosító erőként az úgynevezett Bach-korszakban is mindvégig

⁸ A magyar és a lengyel forradalom között a nagy különbség az volt, hogy ekkor lengyel állam nem is létezett, míg Magyarország esetében „csupán” a törvényeket nem tartotta be az uralkodó Habsburg dinasztia.

jelen volt a birodalmi katonaság, amely fenntartásának költségeit a magyarságra hárították.

A kiegyezéshez vezető úton – minden vita mellett – fontos cél volt a megszállás megszüntetése, és a magyar törvények szerinti független állam biztosítása. Nem véletlen, hogy a történelmet, a jogot és az aktuális viszonyokat kiválóan ismerő Deák Ferenc „kiegyenlítésről” beszélt. Ahhoz ugyanis, hogy a két állam kiegyezzen, előbb ki kellett egyenlíteni a viszonyokat, tehát Ausztriát és Magyarországot közös nevezőre kellett hozni. Ennek a közös nevezőnek egyik fontos eleme volt az alkotmány kérdése, mivel egészen a kiegyezés megkötéséig Ausztriának és a birodalom többi részének – Magyarországgal ellentétben – nem volt saját alkotmánya. Összességében a kiegyezés úgy hozta létre az Osztrák-Magyar Monarchiát az aktuális érdekek, lehetőségek és erőviszonyok figyelembe vételével, hogy azon belül a Magyarország függetlenségét biztosító alkotmányosság csak kissé csorbult. Ez a csorbulás azonban a külügy mellett épp a hadügyet érintette, amely „közös” maradt, a magyarság tehát a kiegyezéssel lemondott az elmúlt évszázadokban egyre hangsúlyosabbá váló követeléséről és függetlenségének egyre fontosabb részét képező eleméről. Utólag szemlélve az eseményeket, úgy vélem, nem lehet kérdéses, hogy a kiegyezés szükséges volt, ahogy nem férhet kétség Deák zsenialitásához sem. De azt talán a Haza Bölcsse sem tudta, hogy a magyar alkotmányosságnak ilyenfajta átértelmezése egyben utat fog nyitni egyfajta „jogászkodásnak” is, amely véleményem szerint már

a kezdetekben magában hozta a Monarchia összeomlását.

A magyar kormány a honvédelem területén továbbra is ragaszkodott azokhoz a pontokhoz, amelyeket megtarthatott: az újoncok számának megajánlásához, a szolgálati idő meghatározásához, illetve a katonaság ellátásához. Így minden korábbi katonai követelés ezekbe a pontokba lett „beleszorítva”, ami a törvények többféle értelmezéséhez, közjogi vitákhoz vezetett, miközben a gyakorlatban a legfőbb elérendő cél a színmagyar ezredek felállítása volt. Ez eredményezte azt a különös helyzetet, hogy még az első világháború idején is, miközben számos égető kérdés – köztük a nemzeti törekvések felerősödése – feszítette a Monarchiát, a magyar Országgyűlésben napestig tartó viták zajlottak az újoncmegajánlás formájáról. Úgy vélem, ez volt az a pillanat a Monarchia végóráiban, amikor az egy évezrede természetesen fejlődő magyar jogrend és alkotmányosság olyan elméleti irányt vett, amellyel megmerevedett, elszakadt a valóságtól, fikcióvá vált, és a függetlenségnek inkább gátja, mint elősegítője vagy megtartója lett. A sors kegyetlen tréfája, hogy éppen ezt követően nyerte vissza Magyarország közel négyszáz év után újra a függetlenségét...

NEMZETI FÜGGETLENSÉG – A LEGSÚLYOSABB ÁRON

Az első világháborús vereséget egy kaotikus korszak követte, és mind a Károlyi Mihály kormányfői, majd államfői regnálása ideje alatti népköztársaság, mind a Tanácsköztársaság diktatúrája történelmünk legsötétebb

időszakai közé tartoznak. Beteljesült a rémálom: megszűnt az alkotmányosság, a hatalmat szűk politikai érdekcsoportok kaparintották meg, miközben Magyarország egyre nagyobb területe került megszállás alá, és nem volt olyan ütőképes haderő, amely hathatósan ellen tudott volna állni a betörő ellenséges csapatoknak.

A mai napig a társadalom széles rétegeit foglalkoztatja a kérdés, hogy ha Károlyi fenn tudott volna tartani egy ütőképes haderőt vagy nem engedi át a hatalmat az intézményesített terrort bevezető kommunistáknak, alakulhatott volna-e másképp hazánk sorsa a béketárgyalásokon? Trianonban azonban rendkívül súlyos és igazságtalan ítélet született, amely megfosztotta Magyarországot területének kétharmadától, és több millió magyar került másodrangú állampolgárként idegen uralom alá. Ez a nemzeti tragédia volt ugyanakkor az, amely a megcsonkított országban ugyan, de visszaadta a nemzeti függetlenséget. Nem véletlen az sem, hogy az 1920. évi I. törvénycikk – még a békediktátum aláírása előtt – az alkotmányosság és jogfolytonosság visszaállításáról szólt.⁹ Csakhogy adódott egy fontos kérdés: valóban független lehet a magyar állam, ha a békediktátum értelmében nem tarthat fent olyan haderőt, amely képtelen megvédeni az országot és lakosait? Ezt a kérdést feszegette Bethlen István is 1927-es képviselőházi beszédében, a március 15-ét nemzeti ünneppé nyilvánító törvény elfogadásakor: „És kérdem azt, hogy vajon hiába küzdettek-e végig ezek a harcok, vajon nem azt kell-e kijelentelnünk, és hinnünk, hogy csak az

⁹ Éppen a jogfolytonosság és az alkotmányosság miatt – Rákóczihoz hasonlóan – Horthy Miklós fejében sem fordult meg, hogy király legyen, beérte a magyar közjogi hagyományoknak megfelelő kormányzói tisztséggel.

a nemzet tarthatja meg szabadságát, csak az a nemzet erősítheti meg függetlenségét és integritását, amely még a túlerővel szemben is, ha ez elkerülhetlenné válik, mer kardot rántani és kockáztatni életét?”¹⁰

Bár Bethlen 1848-ról emlékezett meg, valójában a saját korának is szólt, a válasz pedig jóval összetettebb, mint egy igen vagy egy nem. Magyarország képes volt – szinte csodával határos módon – a talpra állásra, megszületett a „szellemi honvédelem” fogalma, a gazdaságban és a diplomáciában pedig sikerült egyre erősebbé válni. Magyarország politikai, gazdasági és kulturális érdekérvényesítő képességét tekintve egyértelműen önálló volt, ezt pedig a politikai elit arra használta fel, hogy – a békés területi revíziók elérése mellett – felépíthesse saját haderejét is, amely megvédeheti a nemzeti függetlenséget.

A fegyverkezési egyenjogúság elérésére 1938-ban és 1939-ben került sor. A győri program megteremtette a gazdasági alapokat, a bledi egyezményrel a kisantant államok hozzájárultak a magyar haderőfejlesztéshez, a jogi kereteket pedig a honvédelmi törvény elfogadása adta meg. Ezen a ponton szintén érdemes megemlíteni egy fontos eltérést az akkori európai trendtől. Magyarország célkitűzéseit a szövetségi rendszerhez való kényszerű közeledés, majd csatlakozás, valamint a területi rendezésben való közös érdek miatt gyakran szokás a náci Harmadik Birodaloméhoz, valamint a fasiszta Olaszorszáéhoz hasonlítani. Véleményem szerint

ezeket a totalitárius államokat valójában sokkal több minden választotta el Magyarországtól, mint ami összekötötte. Ide tartozik a fegyverkezés, a honvédelem kérdése is. Amíg Németország és Olaszország egyértelműen támadóként, agresszorként lépett fel, és birodalomépítő terveiket folyamatosan hangoztatták – elég csak a német *Lebensraum*-elméletre vagy az olaszok által vizionált Új Római Birodalomra gondolni –, addig a magyar célok – a függetlenségi gondolatnak megfelelően – megmaradtak a haza és a magyarság védelmének, a történelmi határok visszaállításánál.¹¹

Az elsődleges magyar cél még a világháborúba sodródás után is az volt, hogy – tanulva 1918–1919 eseményeiből – a haderőt sikerüljön megtartani a későbbi területi rendezések idejére. Bár kimondva nem lett, de úgy vélem ugyanilyen fontos cél volt – szintén az első világháború utáni kaotikus időszak tanulságait levonva – a (német) megszállás elkerülése is. Ma már tudjuk, hogy a német vezérkari főnök, Franz Halder 1940 májusában azt írta hadinaplójába, hogy „ha Magyarország nem áll be a sorba, protektorátusi státuszt fog kapni”.¹² A megszállást végül – elsősorban Kállay Miklós miniszterelnök következetes politikájának köszönhetően – egészen 1944-ig sikerült elkerülni, ezzel megőrizve az ország – jogi és nem pedig politikai értelemben vett – függetlenségét. Ezek a katonai, honvédelmi célok véleményem szerint teljesen beleillettek a több évszázados magyar függetlenségi gondolkodás keretei közé. Az ország újabb tragédiája, hogy ezt

a gondolatmenetet előbb Hitler, majd Sztálin felülírta.

A FÜGGETLENSÉG ÚJBÓLI ELVESZTÉSE

Magyarország legkésőbb 1938-tól, az *Anschluss*tól kezdve kényszerpályán mozgott. Teljes függetlenségét – jogi értelemben is – azonban akkor veszítette el, amikor 1944. március 19-én Németország megszállta a háborúból kiugrani akaró, a követeléseket nem teljesítő „vonakodó csatlóst”. Egyes nézetek szerint, mivel Horthy Miklós kormányzó a helyén maradhatott, valamint továbbra is működhetett az országgyűlés, Magyarország korlátozottan ugyan, de független maradt. Kérdés persze, hogy bármilyen módon függetlennek vagy önállóknak lehet-e nevezni egy olyan államot, amelyet idegen haderő száll meg; a megszálló hatalom teljhatalmú megbízottat nevez ki; és az országgyűlés működik ugyan, de annak és az addigi kormányának a megszállók szempontjából nem kívánatos tagjait üldözik, bebörtönzik vagy akár meg is ölik. A válasz véleményem szerint egyértelmű nem.

A németek elveszítették a háborút, helyükre azonban új megszálló érkezett, a szovjet Vörös Hadsereg, így valójában egy pillanatra sem volt esély a függetlenség visszaszerzésére. A második világháború után azonban az addigi, tradíciókra erősen alapuló politikai gondolkodás is átalakult. Ennek elsődleges oka, hogy a megszálló szovjet tankok árnyékában kialakuló új rendszerben senki sem kaphatott vezető szerepet,

¹⁰ Bethlen István: Március 15-ének nemzeti ünnepé nyilvánításáról és Kossuth Lajos örök érdemeinek törvénybe iktatásáról. Beszéd a Képviselőházban (1927. november 7.). In: *Bethlen István gróf beszédei és írásai. II.* Budapest, Genius, 1933, 193–195.

¹¹ Persze, mondhatnánk, hogy nem egy vélt és egy valós nagyhatalommal kellene összemérni a trianoni Magyarország célkitűzéseit, de ha megnézzük a két világháború között a kisantant államok katonapolitikáját, visszafogottabban ugyan, de a németet és olaszt követik.

¹² *War Journal of Generaloberst Franz Halder, Chief of the General Staff of Supreme Command of the German Army. IV. 1940. május 10. – 1940. október 30.* Archives Section, Fort Leavenworth, Kansas, USA. Document NO. N-16845-D. 1940. 05. 26-i bejegyzés, 37–38.

akinek bármilyen módon köze volt a Horthy-korszak intézményrendszeréhez, kormányzati politikájához vagy kormánypártjához. Így állt elő az a helyzet, hogy azok a politikusok, értelmiségiek, akik az ezeréves magyar államban és annak alkotmányában gondolkodtak, börtönbe kerültek, elhurcolták vagy elhallgattatták őket, netán emigrációra kényszerültek. Az emigráció úgynevezett '45-ös csoportjának legfőbb érvelése az volt, hogy semmit nem lehet elfogadni abból, ami Magyarországon a második világháború után ment végbe, mert az ország területét megszállás alatt tartják a szovjetek. Esetükben a történelmi alkotmányra alapuló érvrendszerben egy újabb változás állt be: a megszállás, mint a magyar függetlenség gátja immár nem „csupán egy”, hanem a „legfőbb” tényező volt. Ez egyben azt is eredményezte, hogy a '45-ösök semmit nem fogadtak el abból, amit Magyarországon a teljes kommunista hatalomátvételig terjedő időszakban a demokratikus alapon álló pártok kivívtak. Az a magyar alkotmányos nézetrendszer, amely Deák idejében kompromisszumokkal ugyan, de még képes volt a változásra, ezt követően megmerevedett, két vesztes világháború, a német, majd az orosz megszállás után, az emigrációba kerülve pedig el is torzult.

Eközben a második világháború utáni átmeneti korszak magyarországi politikusainak többsége már teljesen elszakadt a történelmi alapoktól, és ez ugyanúgy igaz a demokratikus alapokon nyugvó pártok tagjaira és vezetőire is. Ugyan nem volt más választásuk, de tény: kezdettől fogva elfogadták a szovjet megszállás tényét, illetve az azzal járó bűnököt: milliók jogainak korlátozását, százezrek elhurcolását

és elpusztítását. Eközben szinte észre sem vették, hogy mind idehaza, mind külföldön a magyar alkotmányosság legfontosabb, sarkalatos pontjai sérülnek. Amikor Magyarország megcsonkításáról beszélünk, viszonylag ritkán kerül szóba az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés. Pedig a párizsi békediktátum nemcsak visszaállította a trianoni határokat, hanem ha minimálisan is, de még tovább szűkítette az ország területét. Mindemellett pedig a magyar jogrendben addig teljesen példátlan esetként a békeszerződés 22. cikkelye – az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartása céljából – engedélyt adott a Vörös Hadseregnek az ország területén való tartózkodásra, vagyis a megszállásra. A magyar alkotmányossággal ellentétes számos jogszabály érvénybe léptetése és elcsalt választások után jött az utolsó dőfés: 1949. augusztus 20-án, keresztény államalapításunk ünnepén az ekkor már a demokratikus erőkkal leszámoló és teljes hatalmat gyakorló kommunisták bevezették az új, sztálinista alkotmányt, az ország államformáját pedig népköztársaságra változtatták. Az előző mondatban azt írtam, hogy a kommunisták a teljes hatalmat gyakorolták, azonban ez az állítás némi magyarázatra szorul. Ugyanis az, hogy minden más politikai erőt kiszorítottak a hatalomból, még nem jelenti azt, hogy nekik ne monda volna meg senki, hogyan gyakorolják a hatalmat: Moszkva Rákosiékat is teljes kontroll alatt tartotta.

1955-ben Ausztria újra függetlenné vált, a szovjet csapatok kivonultak területéről. A békeszerződés értelmében Magyarországot is el kellett volna hagyniuk a megszálló erőknek, erről azonban szó

sem lehetett. A diktatúra egyik legfontosabb fenntartó eszközétől nem lehetett holmi nemzetközi békére hivatkozva megszabadulni. Ezért került sor a szovjet érdekszférába tartozó országok között a Varsói Szerződés megkötésére. A „barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés” valójában nem volt más, mint egy hivatalos engedély a tagállamoktól, hogy területükön szovjet csapatok tartózkodhatnak, illetve egy katonai konfliktus esetén a Szovjetunió még a nemzeti hadseregek egyes egységei felett is diszponálhat. Felesleges is erről részletesen írni: egy ilyen „önként” vállalt szerződés aláírása meglátásom szerint minden szempontból szöges ellentétben volt a magyar alkotmányos hagyományokkal.

Annak, hogy Magyarország 1956-ban fegyvert fogott a diktatúra és a megszálló szovjet csapatok ellen, semmi köze az alkotmányos hagyományokhoz. De a magyarság saját bőrén is megtapasztalta a megszállást, a mindennapos erőszakot, és tudta azt az alapelvet, hogy független országban nem lehetnek megszálló erők. Bár nem lehet azt mondani, hogy a magyarságnak '56-ban kiforrott elképzelései lettek volna, a függetlenség biztosan a legfőbb követelések egyike volt. Amíg 1848-ban a vértelen forradalom 12 pontjának tizedik követelése volt, hogy „a külföldieket vigyék el tőlünk”, addig 1956-ban, túl két világháborún, Trianonon, a holokauszton, a Gulágon, a MEFESZ 16 pontjának élére került a mondat, hogy „Vonják ki a szovjet csapatokat!"; az utcákon mindezt a „Ruszkik haza!” feliratok erősítették meg.

FÉL ÉVEZREDES KÜZDELEM UTÁN

A „ruszlik” nem mentek haza, vérbe fojtották a szabadságharcot, és a már Kádár János nevével fémjelzett diktatúra legfontosabb tartóoszlopaiként még három és fél évtizedig maradtak. Mindezek után különös bátorságra vall, hogy a rendszerváltás időszakában az ellenzéki csoportok egyre erőteljesebben fel mertek lépni a diktatúra ellen. A rendszerváltás időszakának felemelő pillanatai közé tartozik, amikor 1989. március 15-én Cserhalmi György felolvasta az ellenzéki csoportok által közösen megfogalmazott *12 pontot*, benne a szovjet csapatok kivonásának követelésével, vagy mikor pár hónappal később, 1989. június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai újratemetésén Orbán Viktor a Hősök terén százazrek előtt követelte ugyanezt.

Arról sem feledkezhetünk meg ugyanakkor, hogy a rendszerváltás minden folyamata – beleértve a kerekasztal-tárgyalásokat, a köztársaság kikiáltását, de még a demokratikus választásokat és a kormányalakítást is – úgy zajlott le, hogy a Vörös Hadsereg egységei még hazánkban tartózkodtak, és elvileg bármikor bevetethetők voltak. Vajon másképpen zajlott volna le a rendszerváltás, ha nincsenek az országban megszálló erők? Mennyiben lett volna

A Szovjet Déli Hadseregcsoportharcokszó gárda hadosztálya elhagyja Esztergomot 1990-ben. Forrás: Fortepan / Szigetváry Zsolt, 152278

más a haldokló pártállam tárgyalási pozíciója a szovjet tankok nélkül? Vajon a történészekkel teletűzdelt Antall-kormány tagjai mennyire gondolkodtak el azon, hogy a magyar történelmi jogfejlődés szerint egy szuverén, független államot irányítanak-e az első időszakban? Ezekre a kérdésekre aligha kaphatunk már választ. Beszélni azonban kell róluk. Ahogy beszélni kell arról is, hogy ha a függetlenség és a megszállás kérdését az elmúlt évszázadok magyar közjogi gondolkodását áttekintve vizsgáljuk meg, egészen más színezetet kap 1991. június 19-e. Előttünk vannak a képsorok, ahogy éneklő, nevetgélő, integető bakák tömött vagonokban hagyják el az országot, majd Viktor Silov altábornagy tisztelegve és kezét

fogva magyar kollégáival átlép a határon. El tudjuk magunkban énekelni a Beatrice *Boldog szép napok* című slágerét, és tudjuk a mögöttes jelentéstartamát is. De ezekben az utolsó napokban vagy akár években nincsenek benne a megölt forradalmárok, a Gulágra hurcoltak, a megerőszkolt nők, az ártatlanul kivégzettek. Ahogy nincsenek benne a holokauszt áldozatai sem. Nincs benne a függetlenségért vívott közel fél évezredes harc, a márciusi ifjak vagy Rákóczi törekvései, ahogy nincs benne a mohácsi csatamező sem. Éppen ezért, ha 1991. június 19-e történelmi jelentőségéről beszélünk, fontos, hogy ne csak a távozó szovjet katonákra gondoljunk, hanem a teljes elmúlt fél évezredre, és e szerint értékeljük át ezt a napot.

Bíró Zoltán

Egy vita a nemzeti fenyegetettség árnyékában¹

Bő száz évre tehető a magyar szellemi élet történetében az a vita, amely a tizenkilencedik század utolsó negyede óta tart, és kisebb-nagyobb ütközetekkel terhelte vagy gazdagította a közgondolkodást. Megjelent ez a vita és időről időre szült súlyos ellentéteket a politikában is, de mindegyelőtt az irodalomban kapott hangot.

A vitát – súlyosabb történelmi helyzetekben az eszmei harcot – a zaklatott magyar történelem, és mindenekelőtt a nemzeti lét fenyegetettsége váltotta ki. Márpedig ezen a tájon, a Kárpát-medencében, Kelet és Nyugat ütközőpontján a fenyegetettség folytonos volt, nyugalmas történelmi pillanatokról alig-alig beszélhetünk. A politikai-hatalmi erők gyakran alkalmazkodni igyekeztek az úgynevezett realitásokhoz, azaz idegen hatalmakhoz, tudomásul véve azok érdekeit, általában a nemzeti érdekek ellenében. A szellemi élet kisebbsége is többnyire valamilyen ideológiát követve gyorsan és nagy hangon igazodott ehhez a realitáshoz. Ezzel szemben a magyar szellem, a magyar irodalom java erői az ellenállást vállalták, vállukra véve olyan terheket is, amelyek jobb sorsú országokban mindenkor a politikai képviselők, a kormányzatok terheit és feladatait

jelentették, és ezeket a nemzeti kormányok és politikai erők magukra is vállalták.

Voltaképpen a mohácsi nemzeti tragédia óta, de már az Árpád-ház királyi és nemesi belharcaiban is voltak pillanatok, amikor a magyar nemzeti érdekek háttérbe szorulásától, netán az érdeksérelmek súlyosabb következményeitől való félelem hívta elő az ellenállás, a védekezés kényszerét. A török hódoltság, a Habsburgok uralkodása már folytonos veszélyeztetettséget jelentett nemzeti létünkre. A magyar nemesség – akkori felfogás szerint lényegében a magyarság – védelmében, a nemesi-nemzeti önvédelem jegyében született például 1222-ben az *Aranybulla*, mintegy alkotmányos keretbe foglalva – még a királlyal szemben is – az ellenállás jogát, amennyiben a királyi intézkedés (vagy az idegen érdekek, kiváltságok sora) magyar érdekeket sértene.

A későbbi századokban Magyarország geopolitikai helyzetéből és külső erők hódító törekvéseiből következett a már említett nemzeti ellenállás, az önvédelem, az önrendelkezésért vívott folytonos küzdelem. Gondoljunk Zrínyire, Bocskaira, Bethlen Gáborra, majd Thököly és Rákóczi szabadságharcára,

a török porta és Bécs közé szorulva. A reformkort már a magyar szellemi erők kibontakozása és ezzel együtt a kulturális és a politikai harc teljes összefonódása jellemezte. Ekkor a „legnagyobb magyarok”, a legjelentősebb közszereplők külön-külön is együtt képviselték személyükben a magyar filozófiát, az irodalmat és a politikát műveikben és napi politikájukban, szervező munkájukban. E korban értek államférfivá íróként, gondolkodóként olyan nagyságok, mint Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Kossuth és Deák, mindenekelőtt a nemzeti ellenállás és a társadalmi igazságosság érvényesítése igényével. Viták köztük is voltak, de „haza és haladás” eszméje egyetlen nagy törekvésben, történelmi küldetésben kovácsolta egyé őket.

Az a jelenség, amit *népi-urbánus ellentétként* szoktunk emlegetni, az 1848–49-es szabadságharcunk leverése után, konkrétan a kiegyezéssel, a dualizmus kori gyors városiasodással és iparosítással alakult ki. Ez a polgárosulás jórészt idegen tőke, idegen érdekek érvényesülése révén jött létre, gyakorlatilag zsidó és német térfoglalással. A magyar nemzetfenntartó nemesség és parasztság ebben a folyamatban vesztesnek érezte magát, kikerült a történelemformálás lehetőségéből,

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: Utószó. In: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai, 1968–1987*. Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2017, 411–414.

vagy a passzív rezisztencia átmeneti lehetősége vagy az önfeladás, a negyvennyolcas eszmények megtagadása, ezeréves jogtudat, kulturális hagyományok elvesztésének az érzése várt rá. A középosztály helyét a félasszimiláns újgazdagok, elvtelenül alkalmazkodó kisemberek foglalták el és a dzsentriesedett, meghasonlott, erkölcsi hanyatlásba süllyedt nemesség egy része. Erről szól a 19. és a 20. század irodalmának java, többek között Krúdy, Mikszáth, Ady és Móricz műveinek jelentős hányada, de már Arany János és Reviczky Gyula *kozmpolita költészetéről* szóló vitája, csakúgy, mint Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című regénye is.

A 20. század elejére a történelmi magyar vezetőréteg, elsősorban a java köznemesség tehát már nem tudta betölteni a tudatában hagyományosan rögződött történelmi hivatását. A szellemi élet kiválóságai a folyamatot látva, drámai módon átélve annak nemzetvesztő következményeit, a parasztság felemelkedésében látták a kiutat. Erre építettek nemzetpolitikai elgondolásait, egyszersmind szociális nézeteiket. Így kapcsolódott össze a nemzetépítő szándék a szociálpolitikai követelésekkel, és lett a két háború között induló népi mozgalom programja.

Az úgynevezett *népi-urbánus ellentét* – nagyrészt az első világháborús vereség és a trianoni trauma következtében – ekkor bontakozott ki igazán, és lett meghatározó jelensége a közéletnek. Bár a megjelölés valóságos szembenállást, ellentétet takart, a maga pontatlanságában félrevezető volt, és így rögzült mindmáig. Azt sugallja, mintha vidékiek és városiak, polgárok és parasztok álltak volna szemben egymással,

netán a városi zsidóság a vidéki magyarsággal. Holott a szembenállás alapja nem a lakóhely, nem a „faj”, még csak nem is döntően a társadalmi rétegekben való elhelyezkedés, nem az osztályhelyzet, hanem a programban, a nemzethez és a néphez, a kor szerint akkor a nép legszélesebb paraszti rétegeihez való viszonyulásban volt. Az ún. urbánus oldal elsősorban a nyugati társadalmakból merített doktrínákban gondolkodott, kozmpolita ideákat kergetett, messze elrugaskodott a hazai valóságtól. Ha nem volt is minden ízében és minden téren nemzetellenes, javarészt közömbös maradt a nemzeti ügyek, sorskérdések iránt és a szociális problémákat is csak a liberális kapitalizmus szemüvegén át volt képes látni és láttatni a maga programjában. Holott a magyarság számára a tét a megmaradás volt, a kérdés pedig a megmaradás mikéntje.

A szocialistának nevezett diktatúra ebben az ügyben sem járult hozzá a tisztázáshoz, ellenkezőleg: egyszerűen lefojtotta a vitákat, a tisztázó szándékokat. Az ellentét új erővel, a közéletet, nemcsak az irodalmat vagy általában a szellemi életet, de a politika szinte teljességét is áthatóan lobbant fel a rendszerváltás idején. A több évtizedes elfojtás után ezt még természetesnek is tekinthetjük a hirtelen jött szó-lásszabadság idején. Ám tabutémák azért maradtak, miközben a nyugati tőkeérdekek és a liberális-globalista áramlatok a nemzeti létre, a nemzeti kultúrára és a politikára is újfajta veszélyt hoztak. A kialakult helyzet kedvezett a hazai liberálisnak mondott törekvéseknek, a nyugati liberális demokrácia importját szolgáló csoportjainak és pártjainak. Külső erők támogatásával és a nemzetközi szervezetek kínálta új

lehetőségekkel élve, már nemcsak nemzet és nép sorsa, megmaradása iránti közömbösség jellemezte e magatartás némely csoportosulásait, hanem egyenesen a nemzeti érdekek ellenében épültek be az említett szervezetekbe és a hazai politikába. A nemzet, a magyarság ügyei iránt elkötelezettek ismét védekezésre kényszerültek, immár a hazai és a nemzetközi, az európai globalista áramlatokkal szemben. A nemzeti erők, vagy *nemzetépítő demokraták* (Szeredi Pál kifejezése) tehát ezzel az áramlattal szemben kényszerültek ellenállásra, és új helyzetekhez igazított nemzetépítő program alkotására.

M. Kiss Sándor

„Az atomok felkelése” 1956–2021 – 65¹

„Ősz van!... Az évek szele csöndesen hordja a sírokra a feledést...”
(Szabó Lőrinc: *Pannón ősz*)

1

„Az ő legnagyobb nehézsége [a szerző Nagy Imrére utalt – M. K. S.] épp az volt – ami e forradalom legnagyobb szépsége –, s a forradalmak történetében tán megkülönböztető jegye is lesz: hogy ezt igazán a nép csinálta. Nem bizonyos csoportok, amelyek a népet is mozgósítják, hanem a népet kitevő atomok. Az atomok felkelése! Igen, ez a pontos szó arra, ami október 23-án s azóta történt. Ha a forradalomnak feje vagy fejei lettek volna – azok tán »belátják«, meg lehet győzni őket, hogy az adott helyzetben mi az elérhető. A társadalmi atom azonban tíz év alatt megalkotta véleményét, s amikor alkalma nyílt, hogy követeléssé formálja, mondja ki: akkor nem volt hajlandó mást mondani, mint amit a baj fejének érzett – s bár a harcban nem kis taktikai érzékről – néha bölcsességről – tett tanúságot, ebben az egyetlen kérdésben nem volt hajlandó engedni, s a mézszárlások után még kevésbé. »Ruszkik haza«, hangzott el a jelszó már az első éjszaka, s ez a képtelen, de jogos követelés volt az – ami a mozgalomnak

akkora erőt, s szinte világtörténeti jelentőséget adott.”² Németh László 1956 novemberében – november közepe és december eleje között – egy máriaremetei nyaralóban meghúzódva írta meg tizenhárom fejezetre tervezett tanulmányát (esszéjét) a magyar forradalomról. Az írás kéziratban maradt. Más írásokkal együtt Görömbei András pontos és értő bevezető tanulmányával, Németh Judit – Németh László lánya – megjegyzéseivel 2011-ben jelent meg könyvalakban.

Ismételjük meg – a sulykolás érdekében –: a jelzett írás 1956 novemberében született, címe: *A magyar forradalomról*. Az esszé/tanulmány tizenegy fejezetre oszlik: 1. *Váratlan tünelemény*, 2. *Visszanyomott nemzet*, 3. *Akaratlan nevelők*, 4. *Kortyok a szabadságból*, 5. *Felrobbant nemzet*, 6. *Nagy Imre próbája*, 7. *Volt-e ellenforradalom*, 8. *Az orosz beavatkozás*, 10. *A világ szeme*, 11. *A magyar ellenállás*. Mint a fenti felsorolásból kitűnik, hiányzik a 9. fejezet, amely Kádár Jánosról szólt, ezt azonban Németh László törölte,

s helyette írta a pótfjezetet, *A Kádár-kormány* címen.³

Egy alapos és körültekintő elemzés természetesen – az azóta megismert iratanyag birtokában is – találhat tévedéseket Németh László elemzésében. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy az elmúlt hatvanöt év során – esetenként sorozatos manipulációk következtében – miként változott meg akár a közbeszédben is egy-egy fogalom tartalma. Tegyük ehhez azt is hozzá, hogy a Németh László-i fogalomhasználat is sok esetben, már korabeli használata idején is, egyedi volt. Példa erre a szocializmus, amely mást jelentett Németh László és mást a korabeli szocialisták és kommunisták szótárában.

Elteltekintve tehát a hivatkozott tanulmány részletes ismertetésétől és elemzésétől, jelen írásban Németh László legfontosabb megállapításaira koncentrálunk, annak tudatában, hogy ezek figyelembevételével az ’56-os forradalomról és szabadságharcról megalkotott véleményünk még hiányosabb lehet. A forradalom okairól

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: *Rendszerváltó Szemle*, 2021/3, 4–9., 2022/1–2, 8–17.

² Németh László: *A magyar forradalomról*. Szerk. Németh Judit – Görömbei András. Budapest, Nap, 2011, 98–99. Első megjelenése: *Hitel*, 2011/4.

³ Németh Judit jegyzetéből tudjuk, hogy amikor Németh László rájött, hogy az írás bővítésre szorul, a jelzett íráshoz írt meg egy vázlatot is, amely az elvégzendő munka folytatását jelezte. A munka sajnos nem készült el. Németh Judit azt is jelezte, hogy a szerző az eredetileg megírt *A Kádár-kormány* című részt megsemmisítette és két-három heten belül írt egy új fejezetet, amit a kötet tartalmaz. Németh Judit azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Németh László a kéziratot soha nem javította ki, tehát mi az eredeti szöveg-gel találkozhatunk.

szólva – a szovjet hódoltság országai történeti rendszerébe helyezve – a szerző megállapítja: „Ha a kellőképp ismert forradalmak történetét valaki végig-elemezné, én úgy hiszem, az derülne ki, hogy a forradalmak nem annyira a legelnyomottabb, hanem a legvisszanyomottabb népek válasza volt a zsarnokságra. Nem ott következett be, ahol az élet egyszerűen elviselhetetlenné vált, hisz az emberek százmilliói éltek mindig állati nyomorban, hanem ahol a lehetőségei tudatára ébredt nemzet belső erő- és méltóságérzete s külső körülményei, államrendje közt az eltérés kiáltóvá vált.”⁴

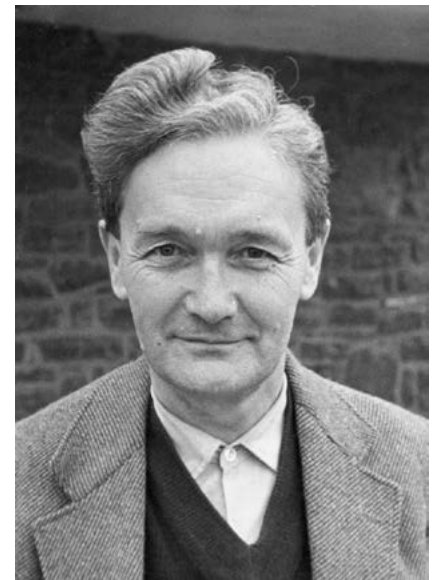
Elnyomott – visszanyomott! A fogalompár háttértartományát a nemzettudat értelmezése adja. Németh László a nemzettudat tartamát elemezve említi meg, hogy a megnőtt öntudat és a visszanyomott lehetőség közötti különbözőség már a Dózsa-felkelésben is megmutatkozott: ott is első helyen állt „a viszonylagos szabadságba belekóstolt paraszt mezővárosok jogfosztottsága”.

Ugyanezt látja 1848–49 esetében is. „A magyar forradalomnak is egyik fő feltétele volt: a magyar nemzet rohamos emelkedése – s még gyorsabb erőszakos visszaszorítása, összenyomása.” A magyar társadalom nemzettudatának 1848–49 utáni – vagyis a forradalom és szabadságharc leverését követő – évtizedek állapotáról Németh László fontos megállapításokat tett. Ezek szerint a 48-as forradalom utáni két évtizedben

„életereje kulminációs pontját érte el”.⁵

Ezt, a reformkort is végigharcoló elitet, egy „szedett-vedett” elit követte – amely kiszolgálta az Osztrák-Magyar Monarchia magyar felét –, egy Németh László szerint jórészt idegen eredetű középosztály, s a nép, amely a „környező népekkel szemben a zsandár szerepébe kényszerült – tulajdon országában gyarmati sorsba kényszerült. A Magyar Állam csak egy homlokzat volt, amely mögött a pusztulás lakott.”⁶

Feltételezve a szakirodalom egymással is vitatkozó munkáinak ismeretét, s ennek alapján mellőzve a különböző feldolgozásokra történő hivatkozásokat, csupán jelezni kívánom, hogy saját munkáimat tekintve is eljutottam a Németh László-i felismerésig, miszerint ’56 történetét és okait, ha legalább a kiegyezésig visszamenően nem értelmezzük, a magyar történelem folyását egészében megérteni nem tudjuk.⁷ Felfogásunk szerint a Ferenc József-i birodalom az európai csatatereken elszenvedett vereségek hatására rádöbrent arra, hogy a birodalom erőforrásait – így Magyarországot is – gazdaságosabban és jobban ki kell használnia. Ennek egyik feltétele „valamiféle” kiegyezés, illetve kiegyenlítődés a tartományokkal, a másik pedig a mezőgazdaság korszerűsítése, illetve a tőkehiány eliminálása volt. Ez a felismerés öltött testet a kiegyezésben. Pontosabban szólva birodalmi érdekből megnyílt az

Németh László Sajkodon 1956 környékén. Fotó: Németh László Társaság

út a külföldi tőkebehozatal, s ezzel egy időben az európai szellemi áramlatok magyarországi térhódítása előtt. Ekkor kezdett erősödni Magyarországon a Nyugat-Európában virágzó és elvi, ideológiai alapon virulens polgári liberális és radikális, illetve szociáldemokrata eszmeáramlat, emellett kezdetleges formájában a marxizmus, majd az orosz események hatására a leninizmus, illetve a marxista kommunizmus leninizált formája, a bolsevizmus. Ezeket követte a Szabó Dezső nevével fémjelezhető népiség létrejötte. Más összefüggésben – a tőke megjelenésével – kiéleződött az ún. *agrár-merkantil ellentét* is.⁸

Felfogásunk szerint tehát az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő megtorlás (!) évei után a birodalom érdekeinek megfelelően következtek a gazdasági, és sajátos formában a szellemi konszolidáció évtizedei. Németh Lászlónak

⁴ Németh *i. m.* 2011, 72.

⁵ Itt kívánom jelezni, hogy ugyanez a probléma ebben az írásban is visszatér az ’56-ot követő időperiódust tekintve is.

⁶ Németh *i. m.* 2011, 71–72.

⁷ Legújabbán lásd M. Kiss Sándor: Értékek mentén. Utak ’56-hoz és [...] után. In: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján*. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, RETÖRKI Könyvek 46., 2021, 13–32.

⁸ A téma egyik korai felvetését lásd: M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja*. Budapest, Antifasiszta Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983.

abban kétségkívül igaza volt, hogy ennek a konszolidációnak mind gazdasági, mind szellemi értelemben oszlopos összetevője volt az „idegen eredetű” középosztály, amely egyben „hidat” jelentett – tegyük mi hozzá – Kelet és Nyugat között. S Némethnek abban is igaza volt, hogy ez az új elit birodalmi érdeket képviselt.

A kiegészítés és a századforduló közötti három évtizedet Németh László a pusztulás időszakaként értelmezte, amely a „századfordulón megállt”. Az adott időszak elemzésének sarkalatos pontjához érkeztünk. Németh László ugyanis azt állítja, hogy az Ady Endre és Bartók Béla nevével fémjelzett félévszázados emelkedés kezdeténél tartunk, „amely fokról fokra az egész nemzetet magával ragadta. Ennek az emelkedésnek az erejét semmi sem bizonyítja jobban, minthogy a külső politikai szerencsétlenségek: a világháború elvesztése, az ország felदारabolása, a szerencsétlen forradalomnak [Németh László itt csupán egy forradalomról beszél! – M. K. S.] a következménye s a császár nélküli Habsburg-restauráció sem tartóztathatta föl.”

Németh László gondolatmenete akkor válik világossá, ha a folytatáson is elgondolkodunk. „Az a viszonylagos szabadság – írja –, amelyet a magyar szellem a Horthy-időkben élvezett, elég volt hozzá, hogy a politikai magyar irodalom, zene, művészet, tudomány eddig leggazdagabb korszaka is legyen.”⁹

S mindehhez hozzátesszi: ez azzal is együtt járt, hogy „Magyarország a minőségi termelés kertjévé kezdjen válni”. Hangsúlyozva írjuk le: Németh László – mint ez a folytatásból kiderül – a századforduló és a második világháború alatti időszakról szolt, vagyis ebben jelentősen benne foglaltatik a Horthy-rendszer negyedszázada is.

E sorok szerzője egyetemi éveitől számítva Németh László egyre bővülő kiadású műveinek rendszeres olvasója és tisztelője volt, s maradt is. Figyelembe kell azt is venni, hogy az itt idézett munka közvetlenül az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után született, vagyis – bizonyos művelődéstörténeti összefüggésekre helyezve a hangsúlyt – a Horthy- és a Rákosi-korszak történetének egybevetéséről, összehasonlításáról szolt. S megállapításai sok tekintetben ma sem vitathatók.

Létezik azonban számtalan más – különböző megközelítésű, vitatható és kevésbé vitatható – elemzés is az adott időszokról. Az alábbiakban egy lehetséges megközelítési módszert idézek fel, amely – reményeim szerint – bizonyos összefüggésekben bővíti, de mondandóját tekintve lényegileg nem vitatja a Németh László-i megközelítési módszert.

„Három olyan tényezőről szeretnék beszélni, amely [...] túl a konkrét történésen alkalmas arra, hogy ráépülve a 20. századi magyar történés elvi vázát adjuk. Ezek az elemek a következők: „1. a hatalomhoz való viszony; 2. egy adott

eszméi áramlattal való tudatos vagy ösztönös közösségvállalás; 3. a kifejtett tevékenység megnyilvánulási területe másként: a tevékenységi szféra.”¹⁰ A hatalomhoz való viszony szempontjából létezik a belülről egyáltalán nem homogén hatalom – amelyen belül megtalálható a hatalmat közvetlenül gyakorlók köre, illetve a hatalmat gyakorlók hatalmon belüli ellenzéke. E csoporton belül: „A pillanatnyi érdekek közötti ütközés egyfajta játéklehetőséget ad a társadalom számára, esetenként a valós társadalmi mozgás helyett ezzel az imitációval találkozunk – de a két csoportot egységbe rendezi a közös érdek, vagyis az a felismerés, hogy a pillanatnyi munkamegosztástól függetlenül a társadalmi-politikai kérdésekben közös gyökéretű érdekei addig érvényesülnek, amíg a hatalomból közvetlenül részesülnek.”

A hatalmat közvetlenül gyakorlók köre mellett létezik az azt támogatók tábora, továbbá a semlegeseké, illetve politikai színezettől függetlenül létezik ellenzék. A hatalmat közvetlenül gyakorlók köré csoportosuló támogatók érdekeit a hatalom közvetve vagy közvetlenül képviseli.

Békeidőben a társadalom derékhadát az érdek-igazítók adják. „E csoportosulás érdeke a hatalom érdekével nem találkozik. Azonban az érvényesülés vagy éppen a pusztaság lét fenntartása érdekében alapérdekeiket feladják, s egy más értékhez, más értékrendhez igazodnak. Ezt a közeledést a hatalom

⁹ Németh *i. m.* 2011, 73.

¹⁰ M. Kiss Sándor: Struktúra és identitás. Előadás a hollandiai Mikes Kelemen Kör által szervezett Tanulmányi Napokon, 1984. szeptember; Progresszió, ellenállás, nemzeti tudat. Előadás a londoni Szepsi Csombor Körben, 1985. december. In: Uő: *A szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése*. New York, Püski, 1987, 41–57., 57–78.

szívesen fogadja, sőt lehetőségeihez képest honorálja is.”

A következő csoportosulás a semlegeseké. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyük súlyát az adja, hogy „mind az ellenzék, mind a hatalom mennyiségileg innen kívánja kiegészíteni, illetve biztosítani a bázisát”.

A következő csoportosulás az ellenzéké. Nagy általánosságban az ellenzék úgynevezett jobb- és baloldalból áll, e jelzők azonban viszonylagosak. A tartalom összemósódhat, esetenként a célnak megfelelően tartalmat „cserélhet”, s csak a megkülönböztető jelzőt tartja meg. A történeti időnek megfelelően létezhet a hatalmon kívüli, de rendszeren belüli, illetve a hatalmon és rendszeren kívüli ellenzék. Elvileg tehát létezhet egy adott pillanatban: 1. A hatalmat gyakorlók hatalmon belüli ellenzéke. 2. A hatalmon kívüli, de rendszeren belüli ellenzék. 3. A hatalmon és rendszeren kívüli ellenzék. „Mindhárom ellenzéknek van jobb- és baloldala. A jobb- és baloldal az első kategória esetében természetesen mást jelent, mint a második vagy a harmadik esetben. Az a tény viszont rendkívül figyelemreméltó, és részben magyarázza a társadalmon belüli mozgást, hogy a hatalmon belüli ellenzéknek a hatalom megszerzése érdekében nemcsak és nem is elsősorban a semlegesek támogatására van szüksége, hanem

létrejöhet a különböző típusú ellenzékiek között, különböző érdekek alapján egy ideológiai szempontból természetellenes szövetség, a hatalmon kívüli erőviszonyok megváltoztatása érdekében. Legalább annyira fontos az is, hogy a hatalmon belüli ellenzék a másik két ellenzék és a hatalom között közvetítő szerepet tölthet be saját helyzete megerősítése érdekében. Ezek az összefüggések, ha a történeti időnek megfelelően más-más összefüggésben és megnyilvánulási formában, de létező viszonyok a 20. századi Magyarországon.”¹¹

Ha a szaktudomány eredményeit is figyelembe vesszük, okkal állíthatjuk, hogy igazolódik Németh László állítása, miszerint a 20. század első négy és fél évtizedében virágzott a szellemi élet Magyarországon. (A magam véleménye szerint ez a folyamat a kiegyezéssel kezdődött.) „Az a viszonylagos szabadság, amelyet a magyar szellem a Horthy-időkben élvezett, elég volt hozzá, hogy a politikai magyar irodalom, zene, művészet, tudomány eddigi leggazdagabb korszaka is legyen. Az állam adószedő közönye a gazdasági élet mélyebb folyamata iránt elég volt, hogy a magyar kisemberek gazdasági tudása megsokszorozódjék – Magyarország a minőségi termelés kertjévé kezdjen válni. Ha volt a 20. század második évtizedében nemzet, amely – az érezhetővé váló általános

európai hanyatlással, sőt tulajdon sorsával szemben is – feltörőben volt: a magyar az volt. A nemzet szellemi frissessége, megcsillanó gazdasági lehetőségei, s az elmaradt kormányzat, amely alatt élt: a nemzeti újjászületés szép modelljét érlelték meg benne, amely nemcsak neki szólt, de a Duna-népeknek, Európának is.”¹²

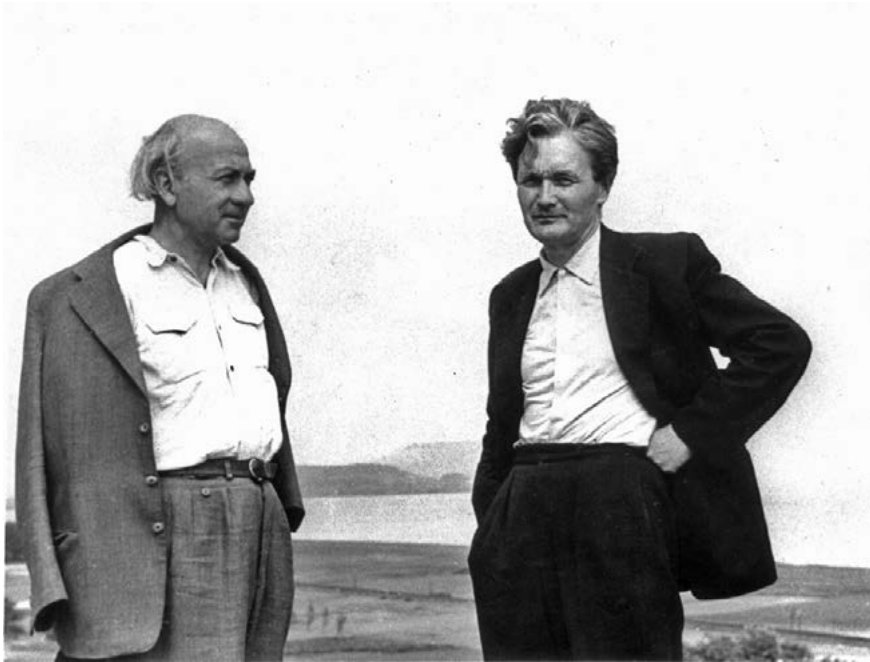
A politika nyelvére lefordítva ez az összefüggésrendszer mutatkozott meg az 1939. májusi választások eredményében is. Ekkor a Magyar Élet Pártja 183, a Nyilaskeresztes Párt 31, a Független Kisgazdapárt 14, a Polgári Szabadságpárt 5, a Szociáldemokrata Párt 5, az Egyesült Keresztény Párt 4, a Keresztény Nemzeti Szocialista Front 3, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt 3, a Nemzeti Front 3, a Pártonkívüli Fajvédő Párt 3, a pártonkívüli jobboldal 3, a Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt 2, a Népakarat Pártja 1 parlamenti helyet szerzett. A jelzett eredmények világosan bizonyítják, hogy a fennálló rendszert legális eszközökkel megdönteni nem lehetett, ugyanakkor a politikai nézetek közötti különbségek világosan megmutatkoztak.¹³

Németh László kétségkívül nem volt politikus, ahogy társai – Veres Péter, Illyés Gyula, Féja Géza vagy éppen Fenyő Miksa, Szerb Antal és Déry Tibor – sem. Németh László, a szellem embere '56-ból visszatekintve

¹¹ Uo. 42–43.

¹² Németh *i. m.* 2011, 74.

¹³ Egy kis töredéket leszámítva – társadalmi méretekben is – egység mutatkozott például Trianon megítélésének kérdésében. A világpolitikában zajló események mellett jelzésként írjuk le, hogy például a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1938 októberében azzal a kéréssel fordult a Szocialista Munkásinternacionáléhoz tartozó Munkáspártokhoz, hogy támogassák a magyar törekvéseket a csehszlovák-magyar határrevíziós vitában. Ugyanebből a célból utazott Buchinger Manó Brüsszelbe, Peyer Károly Londonba, Kertész Miklós pedig Párizsba. A vita a miként körül zajlott: fegyveres vagy tárgyalásos utón következzen be a revízió, illetve etnikai vagy területi alapon történjen az igazságtétel. Komoly viták folytak ugyanakkor a hatalom és ellenzéke között gazdasági és belpolitikai kérdésekben, hozzátevé ehhez, hogy a módozatokat tekintve nemcsak a hatalom és ellenzéke, de az ellenzék egyes vonulatai között sem volt egységes álláspont. Ugyanez a típusú megosztottság mutatkozott meg a háborúba való belépés, majd később a kiugrás módozatait tekintve, továbbá az 1944. március 19-e utáni fegyveres ellenállás kérdésében is.

Németh László Illyés Gyulával az 1950-es években.
Fotó: Németh László Társaság

így zárta le a nemzet feltöréséről szóló gondolatmenetét: „Ezt az aranykorát érlelő nemzetet szolgáltatott ki Jaltában a sztálini szocializmusnak.”¹⁴

Lehet ezt a szemléletet naivnak, korlátoltnak tekinteni. Mit is mondott 1942-ben Veres Péter a lillafüredi író- és katonakonferencián, amikor Szombathelyi Ferenc vezérezredes-vezérkari főnök az írókat a kormány támogatására szólította fel? „A mi feladatunk hát független a vereségtől és a győzelemtől: a mi feladatunk örök feladat. Ez a feladat akkor is elvégezhető, ha egy ablaktalan Európa borulna ránk. [...] Itt a világos példa arra, mi a mi szerepünk. Nem a múltó napi szempontok szolgálata – ez az újságíró dolga, és végezze ki hogyan tudja, hanem az, hogy hatoljunk be műveinkkel és emberi valónkkal is a közösség mélyébe, le a legmélybe, húzódjunk be, ha kell, ősi ösztöneinkbe, és itt erősítsük a magyarságot, mert itt van a legnagyobb veszélyben.”¹⁵

Illyés Gyula 1942-ben egyik írásában attól óvott, hogy külső erőktől várjuk a megváltást, Németh László pedig 1943-ban Balatonszárszón szintén a kívülről jött megváltók veszélyéről szólt. Az írók e hatások ellen azt tehetik, amihez vannak eszközeik – s ezt meg is tették.

Németh László 1956 novemberében még a forradalom és szabadságharc idején három napvilágot látott írásában – *Emelkedő nemzet, Nemzet és író, Pártok és egység* – csak azt fogalmazta újra, amit 1943 nyarán Szárszón mondott. Feltehetően emlékezett Erdei Ferenc válaszára is, aki szerint az ilyen típusú írónak, ha hasznát vehetjük, használjuk, ha nem, akkor visszaszorítjuk, de ez a követőire nem vonatkozik. 1956-ra Németh azt is megtapasztalhatta, hogy ez a fel fogás némileg módosult: van, akit elhallgattattak, van, akit a helyére szorítottak, s van, akit eltávolítottak az élők soraiból. Betűit annak tudatában vetette papírra, hogy azt, hogy kivel

mi történik, a hatalom dönti el, külső kontroll nélkül.

Mi történt tehát 1945 és 1956 között Németh László szerint Magyarországon? „Itt ez történt: a magyarság zömének lesüllyesztése a sémák kedvéért, amelynek értelmében, a bíróságok szerint a szocializmust építeni kell. Különféle címen szinte mindenki bekerült a bűnösök valamelyik kategóriájába: ki kulák volt, ki értelmiségi, ki szociáldemokrata. S kegyetlen börtönök gondoskodtak róla, hogy ezeknek az embereknek a százezrei – nem álmodott bűnük tudatával összeszokjanak... S a belső okokból le nem vezethető hanyatlásunk adta a kompressziós nyomását annak a robbanásnak, amely október 23-án a rendszert szétvetette. A magyarság minden rétege úgy érezte, hogyha engedik, boldog, gazdag hazát tud teremteni magának, s ebben csak a kívülről rajta tartott rendszer akadályozza meg. Ez az érzés – s a lehajtás vágya – volt az, ami a tüntetés résztvevőit egy fölkelt nemzetté dagasztotta.”¹⁶

A Németh László-i elemzés egyik legizgalmasabb kérdéséhez érkezünk! Hogyan lesz – vagy lett – egy évtized alatt egy tüntetés részeséből a fölkelt nemzet egy tagja? „Azt mindenki látta – utalt Németh László a kommunisták hipokrita szerepére –, hogy amit csinálunk, csak visszaélés azzal, amit hirdetünk. De az, amit hirdettek – mint *igény, követelmény* [Kiemelés általam – M. K. S.] – olyan emberek százezreibe szívárgott be észrevétlen, akik különben nem is gondoltak volna ilyesmire. »A szocializmus építésének« a jelszava formailag

¹⁴ Németh *i. m.* 2011, 74.

¹⁵ *A lillafüredi írói értekezlet, 1942. december. Jegyzőkönyv.* Szerk. Kristó Nagy István. Budapest, Z-Könyvek, 1994.

¹⁶ Németh *i. m.* 2011, 76.

mégiscsak egy nagy vállalkozáshoz hívta meg a nemzetet, s bár lassan a jóhiszemű meghívott is rájött, a valóságos vállalkozás másfelé visz, mint az eszményi – a legtöbben épp az eszmény felől támadták a hazugságot. A munkás nem azon nevetett, hogy a gyár az övé – hanem azon, hogy mennyire nem az övé. Nem abból faragott viccet, hogy a legfőbb érték az ember, hanem, hogy hogyan bánnak az emberrel ennek az elvnek a vallói. [...] A demokratizmus minden meghagyott szertartása cinikus játék volt, minden választás, kinevezés – amely a népet nem megőrizte, hanem elvesztett jogaira emlékeztette. De ha a politikai demokráciát ez a rendszer el is nyomta – a társadalmat akaratlanul is elősegítette.”¹⁷

Németh László egyik legizgalmasabb megállapításával állunk szemben. Hirdess meg egy ideálképet, s ennek szerkezetéről, megvalósíthatóságáról adj viszonylag pontos képet. Vázold fel az oda vezető lehetőleg járható utat.

Ehhez szükségeltetett egy új – a régi helyébe lépő – értelmiség felnevelése, amelynek nagy részét a munkásság és a parasztság gyerekeiből válogatták ki. Ez a helyzetéből fakadóan eleinte kevély fiatal értelmiség épp a valóságot megismerve döbbsen rá, hogy folyamatosan becsapják. „S épp, mert »népiek« voltak, a lassabban felfedezett hazugság jobban megdöbbsentette őket – épp, mert hívőként indultak, hevesebb lett a csalódásuk, s épp mert jó káderek, azaz biztosabb lábon

álltak –, bátrabban is adhattak hangot neki.”¹⁸

A Németh László vázolta helyzetkép – történeti tényekkel dúsítva – egyszerű, világos, és annak számára, aki akarja, könnyen átlátható. 1946 végétől – a Magyar Testvéri Közösség ellen indult boszorkányhadjárat kezdetétől – a vetélytársaktól és kollaboránsoktól megszabadult Magyar Kommunista Párt elkezdhetette felépíteni a *proletárdiktatúrát*. Meghirdette a boldog jövőt, amely felépítésének garanciája a Szovjetunió támogatása és – nem utolsósorban – fizikai jelenléte. Ehhez az ideológiai háttérrel a „népből jött”, elvileg a pártnak lekötözött új, fiatal értelmiségnek kellett adnia, amely ezt a munkát el is kezdte a párt által felvázolt ideálkép jegyében. A kommunista propaganda és a reális kép közötti különbözősége azonban – éppen hátterére való tekintettel – ez a csoport is hamar rádöbbsent. S mert a nép fia, egyben a párt kegyeltje volt, kevés veszélyérzettel felvértezve épp az eszme jegyében kezdte el kritizálni a mindennapi megélt valóságot. A valóság internálótáborok, perek, B-listázások képében jött szembe, és maga is veszélyeztetetté vált. A társadalom és a hatalom közötti konfliktushelyzet egyre határozottabb képet öltött: sokakban tudatosodott, hogy a boldog jövő érdekében változtatni kellene. A csírázó ellenzékiesség, a bontakozó lázadás tehát nem a tanult szocialista jövő, nem a megvalósítani kívánt szocializmus, hanem a reálisan megvalósult szocializmus és annak

reprezentánsai ellen irányult. S ne feledjük – erről is tanulmányok sora szól –, hogy ekkor már uralkodott a szocialista nyelv, a meghamisított, tartalmát veszített fogalmi rendszer. Más híján a törekvéseket is ezen a nyelven kellett megfogalmaznia.

A nagy robbanás küszöbére érkeztünk, s ennek a robbanásnak – a gyökeres változásnak – a lényegét a hivatalban lévő nyelv fogalmi rendszerén belül kellett megfogalmazni, méghozzá úgy, hogy az ehhez a nyelvhez szokott társadalom mégis megértse, mi is a változás igazi lényege.

Az utak szétválásának kezdetén tartunk. S hogy jelezzük a szimbólummá vált időpontot is: 1953. március 5. Ezen a napon halt meg a „világbéke őre”: Joszif Visszarionovics Sztálin.

2

„A búcsúzó Rákosinak volt némi igaza: – ha a nemzetre nehezedő nyomás egyenletes lett volna – úgy, ahogy ő beállította –, a forradalom mindezen tényezők ellenére még jó soká nem következik be. Túlfűtött kazánok is – úgy mondják – akkor robbannak, amikor a nyomás enyhül egy kicsit. Minálunk pedig nem egyszer engedtek – hanem három éven át az engedés s újabb nyomás játéka folyt –, nem csoda, hogy a túlfeszült nemzet egyszer csak felrobbant. Azt, hogy nincs szabadság – úgy látszik, el lehet bírni. De ha a szabadság után epedőnek adunk egy kortyot a szabadságból, aztán elvonjuk tőle a vedret – aztán megint egy nagyobbat, s újra el – akkor, az végre

¹⁷ Uo. 79–80.

¹⁸ Uo. 84.

Németh László 1956. október 14-én. Fotó: Németh László Társaság

is ránk rohan, s kitepi kezünk-ből az edényt.”¹⁹ Németh László önéletírásának (*Magam helyett Homályból homályba* című kötetében²⁰ ez a rész már nem jelenthetett meg.

Mint az író soraiból kitűnik, a fővárosi eseményekről már a sziglieti alkotóházban értesült 1956. október 24-én, barátjától, Kiss Tamás író-költő-tanártól. „»Hanem Pesten valami baj van, Laci bátyám. A bécsi rádió is bementa, hogy az utcákon lövöldöznek. Úgy látszik forradalom.« »- Lőnek?» - néztem rá hitetlenül. «Megbolondultak azok?»²¹

Három éven át – írja Németh László nem egy helyen – hol túlfűtik a kazánt, hol enged a nyomás, hol ismét felfűtik, s egyszer csak bekövetkezik a robbanás. A hír hallatán Németh Lászlóban felrémlik a berlini felkelés emléke, „...főként az emberek elszántságát bámultam, hogy a tankoknak – a mai hatalom pisszenést sem tűrő eszközeinek – neki menjenek.

[...] Magyarországon ilyesmi nem fordulhatna elő – mondtuk még a poznańi események után is. Nem, mert a magyarok kevesebbet szenvedtek, hanem mert gyávábbnak, vagy ha úgy tetszik – megfontoltabbnak – tartottam őket. S most mégis csak neki mentek a falnak.”²²

Gyávábbak vagy megfontoltabbak?

Állam és társadalom, vagy ha úgy tetszik: állam és nemzet. Németh László – hogy mai terminológiával éljünk – az állam „henye, elnyomó” szerepével szemben figyelmet fordított a társadalom szerves fejlődésére is, amire, ha korlátozott körülmények között, de a Horthy-rendszerben mód nyílt.

S ezután következett be a fordulat. „Ezt az aranykorát érlelő nemzetet szolgáltatták ki Jaltában a sztálini kommunizmusnak.”²³ Bár Németh László a helyzet súlyosságának megfelelően nem feledkezett meg a háború okozta hihetetlen méretű, az országot sújtó károkról sem, a hangsúlyt a nemzet szabad mozgását gátló bosszúállásra helyezte. A gondolat nem új. Már 1943-ban, Szárszón is hosszan szólt a magyar nemzetet leigázni készülő *poglavnikok* bosszújáról.

Lehet ugyan az e sorok szerzője által *fenyegetett demokráciaként* említett időszak történéseiről vitatkozni, azt azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy másként látta a történést a kort megélő tanú, s másként az azóta új adatok birtokába

jutó kései bíráló. Németh László *akkor* (!) joggal beszélt a gazdasági élet megpezsztüléséről, a földreform után kialakuló vidám paraszti gazdaságokról, s az akkor született remekművekről. Egy dolog az, hogy a földosztással a magyar parasztság „évszázados álma vált valóra”, mert elvileg valóra vált, s más dolog az, hogy a koalícióban résztvevő pártok mire készültek. Más, hogy rövidesen miként vették észre azt, hogy „külhoni” segítséggel becsapták őket, s megint más, hogy ugyanez a probléma milyen köntösben tért vissza már a rendszerváltoztatás kezdeti időszakában.

Németh László azonban hamar „fölocsúdott”, hogy az általa már 1943-ban Szárszón fölvázolt folyamat lépett életbe. „Csak amikor a leszíjazott nemzet, mint egy műtetre előkészített beteg, teljesen a moszkvai sebészek kezébe került, akkor indult meg az öt évtizede tartó dagály visszaszorítása.”²⁴

Németh – akárcsak a szárszói beszéd során – most is erőteljesen hangsúlyozta, hogy a Moszkvából hazatérő „operatőröknek” fogalmuk sincs a magyarság igazi állapotáról, a már meglévő előfeltételekről, „amelyeknek az alapján itt szinte erőszak nélkül egy igen magasrendű szocializmust lehetett volna talpra állítani”. Németh László gondolatmenete ismertetése előtt rendkívül fontosnak tartjuk újra és újra ismételni: az ő szocializmusképe, illetve -fogalma nem azonos a marxista-leninista szocializmus-fogalommal. Ebből következett,

¹⁹ Uo. 85.

²⁰ Uő: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1977.

²¹ Németh i. m. 2011, 26.

²² Uo. 27.

²³ Uo. 74.

²⁴ Uo.

hogy „ők kész menetrenddel jöttek, s azzal a hittel, hogy a »szocializmus építését« csak olyan alapokon, olyan rombolások árán, olyan egymásutánban lehet csinálni, mint ahogy a Szovjetunióban történt.”²⁵

Világosan és egyértelműen szólva – Németh korabeli és kései bírálói ezt ritkán veszik figyelembe – az ő szocializmusfogalma korántsem volt azonos akár a marxí, akár a lenini szocializmusképpel. Gondoljunk csak példának okáért egy 1936-os írására, amelyben a marxizmust a polgárság levett ruhájaként értelmezte.²⁶

Németh László joggal vonta le a következtetést az 1945. novemberi választások alapján, hogy a magyarság nem proletár átmenetet akar, hanem némi függetlenséggel, vagyonnal, polgárosodási hajlammal együtt járót, amelyből a társadalom proletarizálása nélkül lehet eljutni a szocializmusba. Ez a felfogás messze elütött a kommunisták szocializmusfogalmától, melynek lényegét nemegyszer megfogalmazták: „népi demokráciával a proletárdiktatúraért”.²⁷ Németh László azt is

világosan látta, hogy ez volt az a robbanáshoz vezető „kompressziós nyomás”, a lehajtás vágya, amely a „tüntetés résztvevőit egy fölkelt nemzeté dagasztotta”.

Mint jeleztük, Németh Lászlót a forradalom kitörése a szigligeti alkotóházban érte. A település és az alkotóház egymáshoz való viszonya – mint ezt Németh azonnal felismerte – szinte leképezte a hatalom és a perifériák viszonyát, „...a szigligetiek nem nagyon szeretik az alkotóházat, amelynek a pompás ételszaga, a gyomrot torkig töltő fogásai az ott szolgáló lányaikon át a beszolgáltatók üres fazekai mellé is leértek. Azt mondták, régen egy grófjuk volt, most háromszáz – s olyat is hallottam, hogy hivalkodó az alkotóház neve. Most azonban valami új elem is vegyült ebbe a lappangó ellenszenvbe, mintha a szegény község, melynek pincéiben most forr a must, titkos csápokon át a dac, a fejlődés, a megtorlás lehetőségét szimatolná.”²⁸

Legalább ennyire tanulságos – cseppben a tenger – az alkotóházon belüli, illetve az alkotóház és a falu közti viszony alakulása.

Németh László szerint a sportújságírók voltak leginkább Nagy Imre-pártiak, ki azért, mert a rendszer sértettje volt, ki azért, mert együtt kívánt „üvölni” a farkasokkal. Földeák János, a rendszerrel szimpatizáló író – bár a Gerő-beszédet ő is elítélte – szorongott. A gondnok – míg el nem tűnt – figyelt. A háziszolga – Németh szerint „tizenöt éve kitűnő nyilas lett volna” – egyéni sérelmeit sorolva úgy gondolta, hogy elérkezik az ő ideje is. Maga az író és a debreceni tanár-költő Kiss Tamás, bár természetesen távol lévő családtagjaik sorsa is foglalkoztatta őket, ahogy Németh fogalmazott: „magunk között a nemzetet féltettük”. Ekkor még leginkább azon morfondíroztak, hogy mi lesz ennek a vége, illetve „mibe vitték bele a pesti Petőfi Körösök az országot, épp most, amikor a sztálini jégtömbök oly biztatón olvadoztak”.²⁹

Egy mondatban két fontos megállapítás. Az egyik az, hogy mire gondolt Németh László a sztálini jégtömbök olvadása kapcsán. Elég sejtelmes, s lássuk be: a valós helyzetet tekintve homályos gondolat és nem igazán pontos megállapítás. Tény

²⁵ Uo. 74–75.

²⁶ Ekkor írta a megvalósult sztálini szocializmusról, utalva a leninista-marxista előzményekre, a következőket: „Sztálin a tanítvány és az örökös elsősorban a betűkben a fogalmazásokban hisz [...] szavakkal akarja összhangzásba hozni a történelmet. Van az írás és van Orszország. De az írás kétféleképpen illeszthető rá az országra: alkotásokkal és fogalmazásokkal. Kétségkívül korlátolt ember, de mint ahogy a korlátolt emberek között néha kitűnő orvos-diagnoszták akadnak, neki is biztos a politikai helyzetéi érzésre. [...] Mint a legtöbb makacsfejű ember, túlbecsüli az elnevezések, értékét, a segédfogalmakat összekeveri az eseményekkel, a nyelvet a világgal.” S a végső konklúzió: „a *Les questions, du léninisméből* megtanultam a nyomás nevét is: Sztálin nem egy ember neve, hanem az emberi természet és hagyomány nagy forrásaitól elszakadt konokságé.” Lásd bővebben: Németh László: Sztálin: *Les Questions du léninisme. Tanu 7* (1934), 25–30.; M. Kiss Sándor: A szárszói gondolat a történelem útvesztőjében. In: Uő: *Közelítések 1956. Tanulmányok, esszék, előadások*. Budapest, Kairosz, 2011, 35–50.

²⁷ Németh László szocializmusképét, hogy eufemisztikusan fogalmazzunk, a polgári liberálisok, radikálisok sem fogadták egyöntetű lelkesedéssel. Példa erre Fejtő Ferenc véleménye: „De a legtöbb népies számára a polgári demokrácia kérdése vagy csupán »zsido dolog« volt, vagy pedig már alapjában véve idejétmúlt nyugati jelenség. Tulajdonképpen Németh László volt a fő ideológusuk. Márpedig Németh László számára akkoriban a modernitást vagy a fasizmus vagy a kommunizmus jelentette. A magyar nép jövőjét, a magyar kibontakozás útját nem a demokrácián keresztül vélte megtalálni, hanem így vagy úgy, de inkább a szélsőséges és forradalmi mozgalmak tapasztalatainak a figyelembevételével. Mindenesetre több rokonszenvet éleztünk írásaiban a fasizmus, mint a nyugati demokrácia iránt.” Másutt arra a kérdésre, hogy változott-e Fejtő véleménye a beszélgetés idejére – 1977 –, a válasz egyértelmű nem volt, majd hozzátette: „Konfúzusnak láttuk, olyanoknak, amiben egyaránt megvannak a kommunizmus és a fasizmus felé való közeledés lehetőségei. Döntő volt számunkra az, hogy ők maguk sem a szociáldemokrácia, sem a polgári radikalizmus, sem pedig mondjuk az urbanisták felé egyáltalán nem keresték a kapcsolatot. Ellenkezőleg, mindegyiküket ellenségesen kezelték. A kommunizmus felé fejlődők ezért renegátnak tekintettek engem.” Huszár Tibor: *Beszélgetés Fejtő Ferencsel* (Párizs, 1977. 10. 17.). In: Uő: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, Corvina, 2005, 115–133.

²⁸ Németh *i. m.* 2011, 24–25.

²⁹ Uo. 28.

viszont az is: a népi mozgalom történetében nem egyszer felmerült a gondolat: az író feladata, beleivódva a népbe, a megmaradás biztosítása. A többi a politika dolga, már csak azért is, mert az író nem rendelkezik a küzdelem megvívásához szükséges eszközökkel. S a másik megállapítás: a forradalom erjesztői a Petőfi Kör-ösök voltak.

Október 25-én este Szigligeten is leállt a munka – tudhatjuk meg Németh Lászlótól –, „...annál több bor folyt a préházaknál”. Csütörtökön jelent meg az alkotóházban az első becsípett ember, majd este fele egy italosabb csoport érkezett, akik az akkor már elbujdokolt Soós elvtársat, a titkárt keresték, akitől a párttagok névsorát kívánták megszerezni. Aztán a csoport némi rábeszélés után eltávozott. Az éjszaka folyamán az emberek betörték a tanácsházára, s elpusztították többek között az adóíveket.³⁰

Amint ez a sorokból kiolvasható, az alkotóháziakat, a vendégekkel egyetemben nem különösen kedvelte a falu. S bár az indulatok forrtak, csakúgy, mint az egész országban, kirívó események nem történtek. S ekkor érkeztek meg a tapolcaiak, egy-két diák, köztük egy orvos hallgató, velük együtt egy szigligeti munkás, „...neki adatott a feladat, hogy Szigligetet a forradalomba bekapcsolja”. Majd sor került a falu főterén az első forradalmi gyűlésre is.³¹

Németh László emlékezetében két ember maradt meg. Az egyik egy alak, „...akinek a lógó inge, gatyája után a mezőről kellett hazajönnie – italos állapota azonban a pincére vallott”. A másik a már említett munkás volt, aki közölte az összegyűttekkel, hogy megalakult a tapolcai tanács. A szónokló munkás bejelentette, hogy a jogos kívánásokat teljesítik, de ahhoz meg kell alakulnia a tanácsnak, illetve – reagálva a lógó ingű közbeszólására – a forradalmi bizottságnak. A lógó ingű a menekülő félben lévő volt titkár előkerítése mellett kardoskodott. Ekkor szólalt meg a orvos, aki jelezte, hogy rendnek kell lennie, az iratok megsemmisítésnek véget kell vetni, hiszen most épp egy fiatal pár esküvőjét kellett elhalasztani a papírok megsemmisülése miatt, s aki a szakmájához értő elnöknőt nem fogadja el, az álljon a helyére.

A orvos és a munkás rendet teremtett két normális megszólalásával. A bizottság létrejött, az elnöknő később elfoglalta a helyét, hiszen valakinek rendben kellett tartania a falu iratanyagát, dokumentációját. Szombaton létrejött a rendőrség, s vasárnap Soós elvtárs is újra munkába állt. Szigligeten győzött a forradalom.³²

Németh László útjának következő állomása az azóta legendássá vált Sajkod volt. Az író feljegyzéseiből világosan kiderül: egyik legnagyobb gondja – s ennek hosszútávú etikai velejárója volt, amit többször is hangsúlyozott –, hogy be ne

véreződjön a nemzet keze. A másik pedig a kibontakozás lehetséges módozatainak keresése.

Németh László természetesen nem tudhatta – a különböző típusú híradásokra támaszkodni nem lehetett –, hogy valójában pontosan mi is történik az országban. Tudta azonban, hogy harcok folynak a fővárosban, tüntet az ország, a vasútközlekedés leállt, a vidék egyre inkább elszigetelődik a fővárostól, s nem kívánt mértékben radikálizálódik is. „A dolog legjobb kimenetelének azt tartottam – bár ebben sem bíztam túlságosan, ha ott állunk meg, ahol a lengyelek, s Nagy Imre olyanféle megállapodást köt az oroszokkal, mint Gomulka. A rádió azonban mást jósolt. A legnagyobb baj az volt, hogy Pest el volt vágva a vidéktől az orosz tankgyűrű jóvoltából – s Győr, Pécs, Miskolc környéke külön köztársaságokká váltak, amelyek egymással versenyeztek a minél hangzatosabb pontok összeállításában. Ez a pontszerkesztés valóságos mániává lett az országban, minden főiskola, bányásztröszt, megyei tanács megszerkesztette a maga pontjait – s mint valami gépfegyverrel lötte a kormányt.”³³

Németh László természetesen azt sem tudhatta, hogy a fővárost a vidéktől a forradalom kitörése után a BM zárta el, pontosan azért, hogy a forradalmi eszmék ne terjedjenek. Azt sem tudhatta, hogy a tárgyalt időszakban több mint hatvan sortűz dördült el az ország területén.³⁴ Ilyen körülmények

³⁰ Uo. 29–30.

³¹ Uo. 30.

³² Uo. 30–31.

³³ Uo. 34–35.

³⁴ A forradalom és szabadságharc történeteiről lásd: Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja, ismét sortűzek. A nagy per.* Budapest, Püski–Kortárs, 1997; Uő: „Mától kezdve lövünk”. *Tíz év után a sortűzekről.* Budapest, Kairosz, 2003.

– és kétségek – között figyelt fel Németh László egy interjúra, amely Szigethy Attilával, a Győr első emberének számító politikussal készült. „Ha egy napot gondolkoztam volna, akkor sem tudtam volna okosabb válaszokat adni – mondtam az interjú hallatán –, melyekhez az utánunk jövő nemzedék egy tagja rajzolta meg az új, felszabaduló, de továbbra is szocialista országot.”³⁵

Nem kétséges, s ez szemléletét tekintve sok mindent érthetővé tesz, hogy Németh László, „az érzékeny műszer” világosan látta: a legapróbb szovjet biccentésnek is alapfeltétele, hogy a vezetői posztot egy olyan személy gyakorolja – s így garantálja a szovjet politika érdekeinek figyelembevételét –, aki a rendszeren és hatalmon belüli ellenzék tagja, s a múlt *látványos* (!) bűneiért kevésbé lehet nyilvánosan elítélni. Potenciálisan ilyen személynek számított a Rákosival – legalább is egyes kérdésekben – szembeszálló, s ezért „száműzetésbe” kényszerülő Nagy Imre vagy a börtönt is viselt Kádár János.

A Németh László által felvázolt, a világpolitikai összefüggéseket, s ezen belül a szovjet belpolitikai „fordulatokat” tárgyaló helyzetkép viszonylag pontos. Különösen, ha számba vesszük, hogy mit láthatott a korabeli nyíltan, vagy rejtetten folyó csatározásokból egy vezető magyar humán értelmiségi.

Németh a Rákosi-rendszer „büntető” politikáját elemezve pontosan felvázolja a terror és az esztelen megtorlás egész társadalmat érintő menetét és lefolyását. De azt is látja, hogy „Olyan emberek kerültek vissza a közéletbe [! – M. K. S.], akiknek tán szabadlábba sem lehetett volna szabad kerülniük: olyan rettenetes dolgokon mentek át.” Majd rátér a lényegre: „A Rajk-ügy mintegy a magja lett ennek a borzalomnak. Rajk Lászlóról az emberi pszichológia s a lefolyt események ismeretében két dolgot mindenki tudhatott: [*Felhívjuk a figyelmet a közös tudás közösségteremtő erejére!* – M. K. S.] 1.) hogy a magára vállalt cselekménysort nem követhette el – kivégzésével egy versenytársat tettek el láb alól – s Sztálin jugoszlávgyűlöletének kedveskedtek egy csapásra. 2.) hogy ő, mint belügyminiszter hasonlóféle vádakkal s hasonló módszerekkel emelte ki s kényszerítette vallomásra más pártok kényelmetlennek ítélt tagjait. Most azonban azok is felfedezték ártatlanságát, akik régen büntetését követelő iratokat s verseket szerkesztettek – fokról fokra egy kommunista mártírt csináltak belőle, akiknek az új pörfölvétele főként a vezetők jugoszláviai látogatása után egyre sűrűsödő felhőként függött Rákosiék feje felett.”³⁶

Rajk László és társainak 1956. októberi újratemetéséről és annak értelmezéséről bőven olvashatunk a korabeli történeti szakmunkákban, illetve

viszsaemlékezésekben. Ezek közül is hatékonyságát és marandóságát tekintve messze kiemelkedik Szász Béla munkája.³⁷ Németh Lászlónak kétségtelenül igaza volt abban, hogy az újratemetés – kimutatva a párton belüli viszályt – „nem öregbítette a párt tekintélyét”, de ennél sokkal fontosabb, hogy a politizáló embert „...az amúgy is sejtett tényéknél sokkal jobban érdekelte, hogy beszélni [! – M. K. S.] lehetett róluk”.³⁸

Rajk László újratemetése tehát azon kívül, hogy a „pártellenzék” belpolitikai súlyának növekedésével is járt – akik közül, bár meghurcolták őket, nem egy maga is különböző mértékben részese volt Rajk fizikai és szellemi tekintélye meghurcolásának –, a társadalom döntő, nem kommunista többsége számára nemcsak a párton belüli viszály megszellőztetését jelentette, hanem elsődlegesen a szabadabb megszólalás lehetőségét. Vagyis a bimbózó szabadulás szimbólumává is vált a régi bilincsek meglazulása árán.³⁹

Óhatatlanul felmerül természetesen az is – rövid számvetés is elegendő ehhez –, hogy az adott összefüggéseket tekintve vajon sor kerülhetett volna-e egy ilyen díszes temetésre egy nem kommunista mártír (áldozat) esetében is. Egyrészt tehát látnunk kell, hogy egy ilyen típusú „rehabilitációs temetés” a Szovjetunióban lefolyt események nélkül – szovjet engedély hiányában – nem mehetett

³⁵ Németh *i. m.* 2011, 36.

³⁶ *Uo.* 90–91.

³⁷ Szász Béla: *Minden kényszer nélkül*. Brüsszel, Nagy Imre Intézet, 1963.; Budapest, Európa, 1989. Szász Bélára vonatkozó dokumentumok, különös tekintettel meghasonlására: Szőnyi Tamás: *Titkos írás, 1956–1990. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet*. Budapest, Noran, 2012. Szász Bélával e sorok szerzőjének is szerencséje volt hosszan elbeszélgetni, annak angliai lakásán, 1988-ban.

³⁸ Németh *i. m.* 2011, 91.

³⁹ Györfly Sándor történész (a második világháború idején, a német megszállás után a nemzeti baloldal ellenálló csoportjának, a Bolyai-Györfly Kollégiumból kinövő Nemzeti Ellenállási Diákmozgalomnak, később a NÉKOSZ-nak, majd a NÉKÉM-nek is aktív tagja volt) szállóigévé vált mondata a következőképpen hangzott: „Szegény Laci, ha most élne, de közibénk lövetne.”

volna végbe. Másrészt ez kézzel fogható jele volt a „pártellenzék” politikai térhódításának. Harmadrészt pedig az esemény önmagán túlnöve a korlátolt és ellenőrizni vágyott szabadabb megszólalás lehetőségét is jelentette a nem-kommunista magyar politikázó állampolgár számára.

Ez a felismerés határozta meg Németh László gondolkodását is, amikor a kibontakozást – bár ennek korlátozott mértékével ő maga is tisztában volt – Nagy Imre személyében látta, annak vélt, vagy valós politikai múltját értelmezve. „A parasztság Nagy Imre miniszterelnöksége alatt lélegzethez jutott – s mint hajdan Kossuthét, úgy várta visszatérő nevét. A munkásságnak Rákosi felülkerülése – normamegszorítás – új szigort jelentett: az értelmiségnek a mohó füllel elkapott hangok visszafojtását. A 20. Kongresszus után ez az elnyomott s aztán egyre nagyobb reményre gyűjtött szabadság zaklatta közhangulat volt az, amely a Petőfi Kör objektívnak indult vitáiból tömegtűntetést csinált s a hírek szerint agyonnyomta a szegény rikancsot, aki a nyomtatott szót árulta, amelyet mindenki hallani akart.”⁴⁰

Németh, mint ez az eddigiekből is kitűnik, egyértelműen „forradalmárpárti” volt – a határok figyelembevételével. Vállalta, hogy folytatja a Kálvin téri fiatal lány fegyveres harcát, együtt temetkezik el a várossal,⁴¹ de

mindez nem akadályozhatta meg a felelős magyar értelmiségit abban, hogy ne számoljon a határokkal, amelyet egyrészt a világpolitika, másrészt – és természetesen nagyobb súllyal – a szovjet belpolitikai mozgás határozott meg.

Miközben megértette és vállalta a közösséget a harcoló magyar forradalmárral (szabadságharcossal), joggal ítélte el a felelőtlen megszólalásokat, akár London, akár a Szabad Európa Rádió égisze alatt hangzottak is el.⁴² Ezek alapján írta Németh László az alábbiakat: „A maguk eszére utalt emberek (a magyar szabadságharcosok) hittek az uszításnak: Nagy Imrének, akivel még Budapesten is a maguk eszét követő felkelő csoportok néztek farkasszemet, aligha sikerülhetett a tejként kifutó eszméket a kommunista föld alá visszafogni.”⁴³

S a Jalta utáni eseményeket szemlélve, íme, az eseményekkel azonos időben kialakított Németh László-i Nagy Imre-kép: „Amikor a magyar parasztságot legjobban sanyargatták, ő a Központi Bizottságban, a bebörtönzést kockáztatva a pártjára állt, s ezért sarokba is állították. Amikor a malenkovi időkben miniszterelnököt csináltak belőle, sokkal messzebb ment el a magyarság sorsának megoldásában, mint arra megbízása volt. Amikor Rákosi a fölébe került – nyilván nem volt hajlandó az önkritikára, s ezzel megőrizte magát a nemzet reményének.

A forradalom előtti szerepe – egy s mást nem látunk világosan – de nyilvánvaló, hogy e 11 nap alatt s azóta sem vesztette el sem a jobbról, sem a balról jövő vádak közt a nemzet szeretetét – s ha ma meghalna –, kétségtelen, hogy 20. századi politikai történetünknek legnagyobb alakjaként fejezné be életét.”⁴⁴

E sorok írója 1956-ban 13 éves volt, átélte Győrött a három halálos áldozattal járó, értelmetlen s csak a hatalom brutalitását mutató sortűzet a börtön előtt. Kahler Frigyes kollégámmal bizonyítottuk, hogy 1956. október 23-a és 29-e reggel között Nagy Imre miniszterelnöki regnálása idején a „közismert” négy-öt sortűz helyett több mint hatvan dördült el az országban. A Gőzmalom utca egyik deszkapalánkján már a forradalom idején is olvasni lehetett nagy betűkkel a „Nagy Imrov” feliratot. Tehát már a forradalom és szabadságharc idején is – a jobbról és balról jövő vádak között – voltak fenntartások a kommunista miniszterelnökkel szemben. Mindezen fenntartások mellett – a Németh László vázolta körülmények következtében – Nagy Imre (s részben Kádár János) a forradalom reménysége volt, azon nem kommunista emberek szemében is, akik sem akkor, sem 1956 után soha nem ejtették ki szájukon az „ellenforradalom” szót. S az is igaz, hogy a forradalomnak és szabadságharcnak Nagy Imre évtizedeken keresztül a mártírja lett és maradt.

⁴⁰ Németh *i. m.* 2011, 91–92.

⁴¹ Németh László: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, 1956. 11. 02. 1.

⁴² Külön tanulmány témája lehetne az ún. *feldafingi konferencia* anyaga. A forradalom és szabadságharc leverése után ezen a konferencián csaptak össze a vitatkozók – akkor és előbb menekültek – a Szabad Európa adásainak értelmezése kapcsán. Ebből az anyagból is világosan kiderül, hogy Németh László – anélkül, hogy a neve elhangzott volna hivatkozási alapként – nem állt egyedül a véleményével. Lásd bővebben: Szeredi Pál: *Sorsunk ideköt, szívünk hazavonz. Az 1956-os magyar emigráció nyilvánossága*. Pillissentkereszt, Barangoló, 2017, 163.

⁴³ Németh *i. m.* 2011, 35.

⁴⁴ *Uo.* 89

Németh Lászlónak igaza lett. „S, ha ma meghalna” – s meg is halt Kádár és a szovjet vezetők döntése alapján, Kádár „jóvoltából” –, ha nem is a magyar forradalom és szabadságharc, de a 20. századi politikatörténet (!) egyik legjelentősebb alakja lett. Nagy Imre tehát nem a 20. századi magyar függetlenségi törekvések mártírja lett, hanem a kiszámíthatatlan kommunista politika áldozata, aki félreértette a Kreml politikáját, miközben az utolsó pillanatig bízott a szovjet vezetésben. A sokasodó és fenyegető jelek ellenére, emiatt sem akarta tudomásul venni még november 4-én sem, hogy bekövetkezett a szovjet agresszió.⁴⁵

Németh László az alábbiakban fogalmazta meg a Nagy Imre-i életút és a forradalom, illetve szabadságharc alatti időszak lényegét: „Mögötte egy hosszú, az életét jelentő kommunista múlt, s alatta a nemzet, amelynek ez a szó, a meggyűlölt rendszert jelentette.”⁴⁶ Németh pontosan látta az ellentmondás lényegét: Nagy Imrének kommunistaként kellett a hatalmat gyakorolni a forradalom idején, amelyet a kommunista zsarnokság elleni közös harc tartott egybe. Így érthető, miért is beszélt Németh László az atomok felkeléséről. Miért mondta azt, hogy ezt a nép csinálta, vagyis egészítsük ki az állítást: a forradalom kitörését nem szervezte senki.

Németh László azt is világosan látta, hogy a szocializmus megreformálása a Nagy Imre vallotta koncepció alapján egy Gomulka-féle szituáció kiépítése lett volna. Bár részletesen nem fejtegette ki – de nem is ez volt a cél –, hogy a különböző fokon radikalizálódó országrészeket két törekvés kötötte össze: az ÁVH – pontosabban szólva a diktatúra – felszámolása, s ennek alapjaként – „Ruszkik haza” – a szabadság, vagy másként a társadalmi önrendelkezés visszaszerzése.

Ezek együttes kezelése adja meg a Németh László-hipotézis lényegét: „Nagy Imre nyilván látta a veszélyt – ami abból ered, ha a forradalom, mint egy ágaszkodó paripa, őt ledobja, vagy ő a felelősséget nem vállalva leszáll róla –, ez nyilván anarchikus hasadást s tán csakugyan az ellenforradalmi erők szóhoz juttatását eredményezte volna. A magyar forradalmat az ő neve tartotta össze – az előző kéthárom év a kommunista párt-emberből a nép szívében úgyszemint nemcsak a múlt, ez a szerep is kötelezte.”⁴⁷ Szót ejt Németh László az ellenforradalmi veszélyről is. Szemléletének egyik legvitathatóbb tételével állunk szemben. Mindszenty hercegprímásról alkotott véleménye a következő: „Mindszenty azonban itt volt, s régi intézményeik visszakapásáról beszélt – sőt a magántulajdon szót is kiejtette. Szerencsére – inkább a modora – olyan megdöbbenést keltett a hívők között, hogy fellépése jelentékenyen

csökkentette a veszélyt, amit presztízse jelentett.”⁴⁸

Szervesen ennek a gondolatnak egy leágazása Németh László véleménye az általa megtapasztalt többpártrendszerről. „A kiáltványok pontjai között természetesen a szabad választások is felbukkantak, mint egy elrabolt jog, amelyet a nép visszakövetel. Ez azonban aligha jelentette azt, hogy a nép Tildy Zoltánt vagy akár a szocdem vezetők jó részét is viszont akarta látni. – Ő csak azt akarta, hogy róla s nélküle ne dönthessenek.”⁴⁹

A kép teljesebbé tétele érdekében érdemes ideiktatni azt is, hogy „magam is torkoltam le, még az írók pártjában is olyan érvet, hogy ebből a helyzetből csak nyugati kölcsönökkel lábalhatunk ki, s ahhoz a polgári demokrácia garanciája kell. Főként a Kisgazdapárt szervekedését kellett volna szemmel tartani, hogy az ifjúság meg tudja-e akadályozni, hogy a kisbirtok képviselőit a magántulajdon védelmévé tágítsák a belé sorakozó erők.”⁵⁰ Az 1945–48 közötti időszak a magyar történelem egyik rövid, de ellentmondásokkal teli periódusa. Beszélünk szalámipolitikáról, mint a Rákosi-rezim bűnéről, de nem beszélünk az egyes pártokon belüli, nem kriptokommunisták által is támogatott szalámipolitikáról, mely okainak vizsgálata nem ennek a dolgozatnak a feladata. De ettől még létezett.⁵¹

⁴⁵ Kozák Gyula: *Kész a leltár – Vásárhelyi Miklós*. Budapest, Balassi, 2017.

⁴⁶ Németh *i. m.* 2011, 98.

⁴⁷ *Uo.* 101.

⁴⁸ *Uo.* 109.

⁴⁹ *Uo.* 102.

⁵⁰ *Uo.* 108-109

⁵¹ Példaként említhetnénk a szociáldemokrata belviszályt, de a Magyar Testvéri Közösség-Földalatti Fővezérség ugye sem tisztázott a maga teljességében (emlékeztetve a kisgazda vezetők néhányának sajátos politikájára egészen a bukásukig).

Kisbirtok – magántulajdon. Önerő – tőke. Egyházi tulajdon – intézmények fenntartása. Olyan kérdések, melyek napjaink vitáit is jelentik. Egy tény azonban vitathatatlan – s ezt megnyilvánulások sokaságával lehet alátámasztani –: sokak véleménye volt, nemcsak Németh Lászlóé, hogy a régi pártok csak keretei lehetnek a megújulásnak, de nem a régi szereplőkkel.

Nagy Imre és Németh László politikai és társadalompolitikai nézetei aligha fedték egymást, azt viszont látnunk kell, hogy az író tudomásul vette a kényszerítő körülményeket: „Az is érthető, hogy Nagy Imre a parlament házában gyengének és árvának érezhette magát – a régi Központi Vezetőségből néhány ember maradt meg mellette, a nép emlékezete azok egyrészét is elzavarta: a munkástanácsok, forradalmi bizottságok rendszere még nem szilárdult meg annyira, hogy azokból vehetett volna munkatársakat. A tíz év előtt levitézlett pártok segítségül hívása látszott az ország megnyugtatására a legegyszerűbbnek.” Mindezen tényezőket figyelembe véve – a nézetkülönbségeket figyelmen kívül hagyva – mondja ki Németh László a számára legfontosabb tény, ezzel értékítéletet is mondván Nagy Imre tevékenységéről: „Az utolsó két nap a kilengések már megszűntek, s ha a szovjet kormány november negyedikét közbe nem szúrja, a

forradalom második hétfőjén a munka s a boldog reményektől pezsgő élet bizonyára megindult volna.”⁵² Ez az ítélet Nagy Imre miniszterelnöki tevékenységének valódi elismerése volt.⁵³

Németh László másik „remény-sége” – bár sokkal korlátozottabb mértékben, mint Nagy Imre – Kádár János volt. Németh Judittól tudjuk, hogy az eredeti kéziratból a Kádár-kormányról írt rész hiányzik.⁵⁴ Ez jelzés az íróban bujkáló bizonytalanságról. Mi tehát már a „javított” variációt olvashatjuk csupán.

„Tudtuk, hogy a Rajk-pör idején volt belügyminiszter, bizonyos gyakorlatának kellett tehát lennie az észre nem vevés s jó képet vágás művészetében, másrészt hosszú és nehéz börtönt szenvedett: mégsem lehetett egészen szolgálai eszköz tehát.”⁵⁵ Németh feltételezte Kádárról, hogy megpróbáltatásai tanulságait levonva, nem kívánta egyetlen kommunista társának sem, hogy akár statiszta, akár áldozat legyen. Kádár ott volt a régi vezetők leváltásakor, az utolsó pillanatig államminiszter volt, s jó beszédekkel mondott „az összezsugorodott, de a jövőjét a megtisztulásban kereső kommunista párt nevében”.⁵⁶

Ahhoz, hogy Németh László most következő mondatát megértsük, tudomásul kell vennünk, hogy egy olyan gondolkodó

írta le, aki elvileg és morálisan mélyen megélte a magyar történelem nagy válságait – benne 1944-et is –, s gondolkodásának középpontjában – s ez a népiek gondolkodásának egyik legfontosabb jellemzője és értéke – a túlélés, a megmaradás állt, amelyből még egy tisztességesebb jövő is kisarjadhat. (Nem az elfogadást ajánljuk – az kinek-kinek saját gondolkodása terméke –, hanem némi empátiával felvértezve a megértés szándékát. Léteznek helyzetek, amikor a pillanatnyi állapot megoldására módunk nincs, de függetlenül ettől a túlélés, s az ebből következő tágultabb jövő megteremtésén még fáradozhatunk. A megélni-átélni-túlélni felfogás vállalásáról van tehát szó, s nem a megalkuvásról.) „Amikor azon a sötét novemberi vasárnapon meghallottuk, hogy ő, s nem Gerő vagy valamelyik Rákosi munkatárs a miniszterelnök, *mutatis mutandis* olyanféle viszonylagos megkönnyebbülés vett erőt rajtunk, mint '44 márciusában, amikor a németek nem Szálasi kezére adták az országot.”⁵⁷ Tehát az adott helyzetből kiindulva – s azt kényszerűségből elfogadva – Németh László megállapítja, hogy e miniszterelnöki kinevezésnek volt „két végzetes születési hibája”. Az egyik, hogy Kádár vállalta, hogy ő hívta be a szovjet csapatokat. De ez volt a kisebb hiba, mondja Németh László, hiszen mindenki tudta, „az oroszoknak ahhoz, hogy bejöjjenek nem volt

⁵² Németh *i. m.* 2011, 102-103

⁵³ Idézzünk ide a „messzi távolból” egy másik véleményt is. „Amikor Nagy Imre a Parlament előtti téren összegyűlt óriási tömeg előtt megjelent, még mindig reformkommunista volt, aki demokratikus elemeket akart beépíteni a kommunista rendszerbe. A csalódott tömeget arra kérte, bízzanak abban, hogy a kommunista párt meg fogja valósítani a szükséges reformokat. Túl késő volt azonban arra kérni a magyar népet, hogy bízzon meg a gyűlölt kommunista pártban, és higgye el, hogy jóvá fogja tenni saját bűneit.” Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Budapest, Panem – Grafo, 1998, 540-548. Az amerikai vezérdiplomata arról természetesen elfeledkezett megemlékezni, hogy az USA vajon milyen segítséget kívánt nyújtani a magyarok – szerinte eleve kudarcra ítélt – küzdelméhez.

⁵⁴ „A kézirat, és a vázlat összehasonlításából két dolog látható. Az egyik, hogy a munkát nem fejezte be. A másik, hogy az eredetileg megírt Kádár-kormány című fejezetet megsemmisítette (mert hiányzik, a számozott kéziratból 15 oldal) és kb. két-három hét múlva írta meg az új verziót.” Németh *i. m.* 2011, 69.

⁵⁵ *Uo.* 130.

⁵⁶ *Uo.* 130-131.

⁵⁷ *Uo.* 131.

szükségük Kádár János hívására – s ha nem tartották volna célszerűnek nem avatkoztak volna be”.⁵⁸

Németh azt is megkockáztatta, hogy Kádár esetleg arra gondolt, hogy felfogva a megszállás jelentette csapást – amely tehát elkerülhetetlen volt –, „amennyire lehet, fölfogjam, s a nemzet javára alakítsam”.⁵⁹ A végzetesebb hiba Németh László szerint az volt, „...hogya a beavatkozás, s önmaga létének igazolására vállalnia kellett, hogy Magyarországon ellenforradalom volt”.

Németh jelzi azt is, hogy Kádár korábbi elemzéseivel is szembekevert. Amíg tehát a szovjet fegyveres intervenció tényének „elfogadása” kényszerűsülte politikai vétség volt, az ellenforradalmi terminológia hirdetése már nemcsak politikai, de etikai vétségnek is számított. „A kormány tagjai – utal vissza Németh László a Nagy Imre-kormányokra – némi jóhiszeműséggel gondolhatták, hogy az események, a súlyos kilengések, a polgári restauráció felé tartottak – bár a harc kimenetele a nemzet friss, egészséges s forradalmi része s a múltból feltűnő kisértetek közt, szerintem nem volt kétséges, de ha kétséges is volt, még el sem kezdődött voltaképpen. Kádáréknak azonban épp azt kellett török-szakad bizonyítaniuk, hogy ez már el is dőlt, s a nemzet a szovjet beavatkozás nélkül a '19-es Horthy-világba hullott volna vissza. Ez pedig a nemzet becsületének – vagy legalábbis értékének, rangjának – kérdése

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Fontos hangsúlyoznunk, hogy amikor Németh László ezt az esszét írta, semmilyen konkrét információ nem volt a kezében. Vagyis hipotézisekkel állunk szemben. Kádár dilemmájáról lásd: M. Kiss Sándor: „Ez a kormány ne legyen bábkormány”. Kádár János nézetei 1956. november elején. In: Uő: *Közelítések i. m.* 2011, 161–177.

⁶⁰ Németh *i. m.* 2011, 133.

⁶¹ Uo. 137

volt, s ez volt az, amiben nekünk, magyar értelmiségieknek nem lehetett belenyugodnunk.”⁶⁰

Ha nem értelmezi félre e sorok írója Németh László leglényegesebbnek tűnő állítását, akkor Kádár magára maradásának, magárahagyatottságának a leglényege tehát a nép, a nemzet ellen elkövetett árulás, etikai vétség volt. S ennek lett a következménye, hogy a konszolidációnak nevezett terror – s így Kádár – támogatói a Rákosi-rendszer leghűségesebb kiszolgálói, többek között az átöltöztetett volt belügyesek lettek.

Németh László – ha nagy vonalakban is – jelzi a romlás stációit. Az „ellenforradalom” a hatalomra jutott párt szerint már nem október 31-én, de október 23-án kezdődött, a régi rend alapemberei – lásd Friss István – ha nem is a fő-, de a melléklépcsőn fokozatosan visszatérnek, a forradalom alatt alakulni kezdő munkástanácsokat rendre felszámolják, helyüket valami üzemi bizottságok foglalják el. „...a Rákosi-rendszer, hacsak Moszkvában valami új nem történik, restaurálódik Kádár neve alatt is – az eszkozembernek, mint Nagy Imre törbe csalása mutatja, még a hírét sem kímélik. A cél, amelyre felhasználtatja magát, nyilván annak a politikai helyzetnek a visszaállítása – kül- s belpolitikai tekintetben –, amelyben október 23. még a reményekben sem ismétlődhet meg többet.”⁶¹

Sajátos helyzet! A forradalom és szabadságharc emlékének megőrzése érdekében a választék: egy áruló vagy egy eszkozember.

Megfogható, konkrét, nevesíthető szimbólum nélkül – aki viszont még jót is akart – nehéz az emléket megőrizni. Hívószó kell!

(Az esszé befejező részét következő számunkban közöljük.)

Strausz Péter

Személyes rendszerváltásaink – közös rendszerváltásunk¹

Harminc esztendeje, hogy 1991. június 19-én az utolsó szovjet katona is elhagyta hazánkat, s Magyarország több mint négy évtizedes idegen megszállás után visszanyerte szuverenitását. Hosszú út vezetett idáig, ezt az utat szokás rendszerváltásnak nevezni. Ennek során itthon a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), a különböző közéletből fokozatosan politikaivá formálódó ellenzéki csoportok, a nemzetközi szinten pedig a nagyhatalmak (szuperhatalmak) szándékai és érdekei feszültek újra és újra egymásnak a szocialista gazdasági modell lassan, de biztosan összeomló pillérei között. A többpárti demokrácia és a függetlenség felé törekvés során számos jó és rossz kompromisszum született, politikai és személyes pályafordulásokra került sor, tabuk dőltek meg, s talán néhány új tabu is felállított. Az átalakulás évei alatt eltemettük halottainkat, ikonjainkat – ki-ki a magáét –, rátaláltunk határon túli nemzetársainkra vagy épp jobban eltávolodtunk tőlük, s a gazdasági rendszerváltás győztesei vagy vesztesei lettünk. A magyar politikumnak és a magyar társadalomnak sok dolga volt, és sokat is tett ebben az időben. Egyvalamit azonban elmulasztottunk: nem álltunk meg soha egy pillanatra, hogy őszintén számot vessünk

magunkban a rendszerváltással kapcsolatban, és nem került sor nyílt, sanda hátsó szándékoktól mentes párbeszédre sem annak érdekében, hogy valamilyen *nemzeti minimumban* meg egyezhessünk a rendszerváltás mérlegéről.

Jelen írás nem kívánja ezen „emlékezet-konzensus” elmaradásának okait részletesen firtatni, ez a szigorúan vett történettudományi munkák feladata. Az esetleges felelősök megnevezését se keresse senki e rövid esszében. Hiszen ki tekinthető felelősnek? A politikus, akinek ilyen-olyan okból nem állt érdekében az egyetértés minimumának megteremtése? Az értelmiség, aki hamar kiábrándult és félreállt a kiabálásba torkolló vitában? A közéleti-közpolitikai és társadalmi élet kérdései iránt kevésbé fogékony állampolgár, akinek erejét ebben az időben a felszínen maradás kötötte le? Ha patetikus és egyben némi képp elkenő választ akarok adni erre a kérdésre, akkor azt felelhetem: mindannyian felelősök – ha eltérő mértékben is.

Igen, mindannyian felelősök vagyunk. A rendszerváltást felnőtt fejjel megélő generáció, és az utána felnövő nemzedékek is. Felelősök vagyunk azért,

mert immár három évtizede nem veselkedünk neki rendbe tenni közös múltunk eme fontos részletét.

Persze nem csak ezzel vagyunk adósok. Nem vettünk egy mély levegőt, és mi, magyarok, mindannyian nem vetettünk számot se az 1867-es kiegyezéssel, se az 1918-as összeomlással, se a Trianonnal, se a magyar zsidóság 1944-es tragédiájával, se a német és a szovjet megszállás következményeivel – de úgy tűnik, még 1956-tal sem. E sorsfordulókról narratíváink vannak, de közös tudatunk nincs.

Mindebből véleményem szerint két dolog következik. Egyrészt emiatt nemzeti történelmünk ezen mérföldkövei folyamatosan ki vannak téve annak, hogy újra és újra az aktuálpolitikai és az ideológiai tusakodás papírmásé díszleteiként használják őket. Másrészt mulasztásaink miatt nem építközhetünk e történések-ből: nem tudunk valódi tanulságokat levonni belőlük.

Sokan emiatt a történéseket hívják tetemre: a ti kötelességeitek, hogy közös múltunkat kutasátok és objektíven bemutassátok, miért nem teszitek tisztességgel a dolgotokat? Ez a vád jól

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: *Mandiner.hu*, 2021. 06. 20. https://mandiner.hu/cikk/20210620_szemelyes_rendszervaltasaink_kozos_rendszervaltasunk (Utolsó letöltés: 2023. 04. 04.).

hangzik, azonban csak részben lehet igaz.

Először is a magyar történettudomány számos „nemzeti sorsforduló” kutatása és kiegyensúlyozott elemzése kapcsán jól áll. Már jóval korábban lezajlottak például azok a szakmai viták, melyek az 1867-es kiegyezés értékeléséről szóltak. A tudomány berkein belül szinte teljes a konszenzus arról, hogy a kiegyezés egy olyan kompromisszum volt, ami megnyitotta az utat a hazai gazdaság figyelemre méltó fejlődése előtt és fél évszázadra stabilizálta Közép-Kelet-Európa jelentős részét. A fent említett többi eseménykapcsán pedig, ha egyetértés számos kapcsolódó kérdésben nem is mutatkozik a történészek között, maga a történész céh sokat tett ezek vizsgálata terén. Ha úgy tetszik, elegendő materiálval szolgált a nemzeti minimum kialakításához.

Másodszor a nemzeti számvetés és ennek alapján a közös társadalmi nevező kialakítása nem a történészek feladata. Munkájukat, eredményeiket be is kell fogadnia annak a közösségnek, amely voltaképpen megbízási szerződést kötött velük e kérdések megismerésére és objektív megismertetésére.

Ha azonban onnan nézzük a dolgot, hogy vajon a történettudomány mindent megtett és megtesz-e az általa összegyűjtött ismeretek megértetéseért, akkor már szigorúbbnak kell lennünk – önmagunkkal szemben is. Vajon elefántcsonttornyainkba vagy szekértáborainkba visszavonulva és ott munkálkodva nem feledtünk-e meg arról, alapjában véve miért is „tartanak” a különböző közösségek évezredek óta történetírókat? Nem azért-e, hogy összegyűjtsék, majd érthetően,

élvezetesen és átélhetően újra és újra elmeséeljék a múltnak olyan *igaz* (!) történeteit, amikből az adott közösség építkezni tud, amik segítik a jelen erőfeszítéseiben és kiindulásként használhatóak a jövő tervezéséhez? Amik hozzájárulnak a közösségi identitás kialakításához, megerősítéséhez? Egy olyan identitáshoz, ami magába foglalja a közösség múltbeli hibáit és erőseit, kudarcait és sikereit egyaránt? Véleményem szerint: de, elfeledtünk erről. Szerepünk és felelőségünk pedig némiképp hasonlatos a művészekéhez, akik nem mondhatják minden bukott színelőadás vagy kinevetett műalkotás után, hogy a közönség műveletlen és érdektelen fajankók gyülekezete. Nekünk is meg kell találni azt a hangot, amit meghall és szívesen hallgat az a közösség, ami a múltunk vizsgálatával bízott meg bennünket.

Azonban van egy pont, ahol a történeti ember szerepe is véget ér. Ott kezdődik a társadalom vagy ha úgy tetszik, a nemzet és tagjainak teendője. Ez jelen esetben hármas feladatnak tűnik: nyitottnak lenni a múlt sorskérdései és azok szakmailag megalapozott értelmezései iránt, számba venni kapcsolódó saját vagy családi történeteit, ezáltal pedig kapcsolatot teremteni személyes és közösségi múlt között. Ezáltal válhat ezrek és tízezrek számára megfoghatóvá, átélhetővé egy-egy nemzeti sorsforduló, ami nélkülözhetetlen alapja annak, hogy közösségi konszenzus szülessen az adott történettel kapcsolatban.

A rendszerváltás esetében még megvan erre az esélyünk. Nekünk, történelmet kutatóknak pedig élő a felelőségünk. Különösen azon eredmények fényében, melyeket a rendszerváltás mai társadalmi megítélésére irányuló

kutatások mutatnak. Egy 2020. márciusi 1000 fő megkérdezésén alapuló reprezentatív felmérés példának okáért kimutatta, hogy a válaszadók (hol relatív, hol abszolút) többsége szerint a Kádár-korszakban nagyobb volt az anyagi biztonság, stabilabb volt a közrend, és nem volt ténylegesen kisebb mértékű a szabadság, mint azt követően. Ebből fakadóan természetesen maga a rendszerváltás inkább negatív, mint pozitív megítélést kapott.

Nem vagyok se szociológus, se statisztikus, így nem tudom megítélni a felmérés szakszerű voltát, de nem látok rá okot, hogy a vizsgálat professzionizmusában és objektivitásában kételkedjek. Egyetlen dolog szúrt szemet: a kérdések nagy része vagy a materiális létezőkre (például anyagi jólét, érvényesülés) vagy a rendszerváltás értékelése során már toposszá vált problémákra (például rend, közbiztonság 1990 előtt és után, de ugyanez igaz a korábban említett anyagi boldogulásra is) irányult. Ez alól talán csupán a szabadság témaköre volt kivétel, ami az előzőeknél azért nehezebben megfogható fogalom.

„Szabadság... – minek?”

Sokan emlékezhetünk erre a mondatra Szabó István *Mephisto* című filmjéből. Hendrik Höfgen, a náci rezsimmel egyre jobban megalakuló híres színész mondja ezt, amikor rövid párizsi tartózkodása alatt felmerül, hogy akár ott is maradhatna, és kiszabadulhatna a Harmadik Birodalom általa is olykor fojtogatónak érzett légköréből. Talán nem állok messze az igazságtól, amikor azt mondom: a rendszerváltást megelőző magyar társadalom egy jelentős része, lehet, hogy csak tudat alatt, de feltette magának ezt a kérdést

– ha máskor nem, évekkkel, netán évtizedekkel 1990 után.

De miért vetődhet fel egyáltalán sokakban ez a kérdés? Vajon nem játszik-e az is szerepet benne, hogy életünk és ezáltal szemléletünk, gondolkodásunk már-már végletesen materialistává vált? Hogy elhittük: olyan ideák, mint integritás, függetlenség, szabadság csak üres és haszontalan lözöngök, és aki boldogulni akar, annak minden korban le kell számolnia ezekkel a hamis illúziókkal? Hogy a rendszerváltás közbeszédbé pumpált, egyeduralomra törő narratívája szerint e történeteket csak abból a szempontból érdemes értékelni, hogy milyen anyagi helyzetben volt a társadalom 1990 előtt és után? Hogy a közösségi emlékezet ezáltal ezeket a sokkélményeket őrizte meg, és nem maradt hely benne visszanyert szabadságunknak, megszakadt történelmi törekvéseink folytatásának, a határokon túli magyarsággal történő kézfogás ezáltal megteremtődött lehetőségének?

Ezek a kérdések persze, ha nem is álságosak, de költőiek. Igen: abban, hogy a rendszerváltással kapcsolatos közösségi múlttudatunk nem tud mit kezdeni a visszanyert szabadsággal, a fentieknek komoly szerepe volt. És itt vissza kell kanyarodnunk az írástudók – vagy ez esetben ha úgy tetszik, a történészek – felelősségéhez. Nem sikerült a rendszerváltás ezen aspektusait és következményeit megfogható és átélhető formában a magyar társadalommal megismertetni. Egy halvány mentségünk lehet: a háztartások anyagi helyzetéről, a közrend állapotáról stb. könnyebb a szakma szabályait betartva (vagy annak látszatát keltve) beszélni, mint olyan elvontabb és komplexebb kérdésekről,

mint hogy mit jelentett függetlenségünk visszaszerzése. Ez azonban inkább kifogás, de nem felmentés: a színész sem mondhatja, hogy ki lehet hagyni Mercutio Máb királyné-monológját a *Rómeó és Júliából*, csak mert nehéz jól elszavalni.

A korábban említett felmérés is mutatja: a magyar társadalom rendszerváltás-émlékezetébe, s ezáltal talán az ezzel kapcsolatos nemzeti minimumba is beleégett az anyagi stabilitás és a biztonságérzet elvesztésének élménye és/vagy toposza. Ez egy igaz toposz, senki nem kívánhat vele vitatkozni, hiszen milliókat ért ilyen jellegű sokk az 1990-es évek elején. De féloldalas lesz nemzeti emlékezetünk e tárgyban, ha csak ebből építkeznek. Szükséges, hogy nekilássunk a rendszerváltó évek más aspektusainak nemzeti közösségünkkel történő megismertetéséhez. Nem egy ellen-narratíva megalakítása kell, legyen a cél, hanem közös emlékezetünk elemeinek új szempontokat is megjelenítő gyarapítása.

Sto gyélaty?

Mi hát a teendő mindenek érdekében? A rendszerváltással foglalkozó szakember és intézmény feladata összetettnek mutatkozik. Egyrészt vizsgálnia kell a múlt történéseit olyan szempontból is, ami az eddiginél tisztább fényt vet arra, mit eredményezett, mit is jelentett szabadságunk és függetlenségünk visszaszerzése. Kiterjedt és objektív vizsgálatok által nyert adatokon alapulva képet kell alkotnia arról is, mindezt hogyan élték meg a korabeli társadalom különböző rétegei. Nem szabad kizárnia kutatásai tárgyköréből a személyes és közösségi emlékezet esetleges ütközési pontjait, keresnie

kell azok okait. És végül, de nem utolsó sorban: eredményeit érthető – hogy azt ne mondjam, fogyasztható – és átélhető formában kell a szélesebb közvéleménnyel megismertetnie.

Ebben számos dolog lehet a segítségére. A kutatásban például a megalapozott és kiforrott módszertannal rendelkező *oral history* interjúk készítése, illetve a több tudományterület (történettudomány, politológia, szociológia, de akár pszichológia) együttműködésén alapuló multidiszciplináris megközelítés. Az eredmények *társadalmasítása* terén pedig rendelkezésére állnak a tudományos ismeretterjesztés – aminek becsületét is időszerű lenne helyreállítani – modern eszközei: oktatási segédanyagok, nyomtatott és elektronikus média-megjelenések, tévé- és rádióinterjúk, ismeretterjesztő kisfilmek, közösségi média posztok, infografikák, *podcast* és *vodcast*. De nemcsak a nyomtatott és online térben van teendő: fontos lehet a személyes találkozás, eszmecsere is a téma iránt érdeklődő közönséggel.

És mit tehet az, aki nem szakember, de felelősséget érez a rendszerváltással kapcsolatos, kiegyensúlyozott nemzeti emlékezet iránt? Számba veheti személyes vagy családi emlékeit ezen évekről és megoszthatja azokat szeretteivel, akár tágabb környezetével. Mert múltunk e szeletéről is el kell kezdenünk igaz történeteket mesélni egymásnak. Még nem késő, hisz sokan vannak, sokan vagyunk, akiknek vannak ilyen élményei. Ezzel egy lépést tehetünk afelé, hogy személyes rendszerváltásainkból egyszer kinőjön közös rendszerváltásunk, mindannyiunk rendszerváltása.

Lóránt Károly

Gondolatok a gazdasági rendszerváltás hatásairól¹

EGY KORTÁRS A RENDSZERVÁLTÁS GAZDASÁGPOLITIKÁJÁRÓL

Morita Tsuneo 1991-től a japán Nomura Kutató Intézet munkatársa volt Budapesten. 1998 decemberében, Krakkóban került sor *Az új párbeszéd Közép-Európa és Japán között* című konferenciára a Japán Alapítvány szervezésében. Ezen elhangzott előadásában nemcsak Magyarország, hanem Csehország és Lengyelország rendszerváltási tapasztalatait is feldolgozva fejtette ki véleményét az átmenet gazdaságpolitikájáról, koncepcióiról és az átalakulást kísérő korrupcióról is.²

Morita szerint számos közgazdász azt hitte, hogy az úgynevezett tervgazdaságból a piacgazdaságra való áttérés viszonylag rövid idő alatt végrehajtható, feltéve, hogy a kormány képes erőteljesen liberalizálni a gazdasági folyamatokat, felgyorsítani a privatizációt és létrehozni a piacgazdaság jogi infrastruktúráját. Ebből kiindulva mind a Nemzetközi Valutaalap (IMF), mind az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) szakértői ezeket a szempontokat vették alapul a piacgazdaságra való áttérés fejlődési mutatóiként, mintha a *piaci*

forradalom ugyanolyan gyorsan végbemehetne, mint a „szocialista forradalom”.

„Vajon a nemzetközi szervezetek miért foglalkoznak annyit a piaci funkciókkal és hagyják teljesen figyelmen kívül az iparpolitikát?” – tette fel a kérdést. Szerinte döntő különbség van az ázsiai és az amerikai közgazdászok megközelítésében, ami bizonyára tükrözi a gazdasági fejlettség elért szintjét és az alkalmazott gazdaságpolitikát. „Az csak közgazdasági illúzió, hogy a piaci funkciók lényeges közgazdasági problémák megoldására alkalmasak. A gazdasági fejlődés valamennyi szintjén a piaci funkciók működésének mindig előfeltétele az abszolút gazdasági fejlődés megfelelő szintje és a piacpolitika soha nem helyettesítheti a fejlesztési politikát. [...] Nem hihető azonban, hogy bármely volt szocialista ország néhány éves átalakulás során csaknem teljesen magántulajdonon alapuló gazdasággá válhat. Amennyiben ezt bárki kijelenti, azonnal kétségbe kell vonnunk és rá kell kérdeznünk a kijelentés politikai szándékaira.”³

A szerző az éppen aktuális – 1998-as – magyarországi választások következményeiből

általános tanulságokat is levont: „Rendkívül érdekes megfigyelni, mennyire érvényüket veszítették Közép-Európa politikai helyzetének jelenlegi elemzése során az addig használt politikai sztereotípiák. Ma, amikor az egykori baloldal erőteljesen a piacgazdaságot szorgalmazza, az egykori jobb pedig a szociálpolitikai elvek mind teljesebb megvalósítását.”⁴

A GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEK

A rendszerváltás eredményeként Magyarországon kiépült a piacgazdaság intézményrendszere, létrejött a piacgazdasági irányítás feltételei, kialakult a magántulajdonra épülő gazdaság, az ország bekapcsolódott a fejlett ipari országok vérkeringésébe, majd 2004-ben az Európai Unió tagja lett. A kilencvenes évek végére az ország egyensúlyi helyzete átmenetileg stabilizálódott, és beindult egy, a nyugat-európai átlagot kétszeresen meghaladó gazdasági növekedés. A 2000-es években ugyanakkor részben a rendszerváltás során keletkezett, az ország gazdasági potenciálját érintő veszteségek, részben újabb gazdaságpolitikai hibák, majd az egész Európai Uniót megrázó, 2008-ban kezdődő gazdasági

¹ A szöveg egy hosszabb tanulmány részlete. Az eredeti írás megjelenési helye: *Mi volt az alternatíva? A privatizációhoz vezető közgazdasági gondolkodás és annak hatása a tényleges eredményekre. Rendszerváltó Archívum*, 2018/3, [4–21.] 16–21.

² Tsuneo, Morita: A felemás piacgazdaság és a régi rendszer öröksége. *Külgazdaság*, 1999/10, 43–59.

³ Uo. 47–48.

⁴ Uo. 57.

válság hatására a növekedés lelassult, az egyensúlyi problémák újból kiéleződtek, amelyet csak a 2010-es években sikerült orvosolni. Az ipari teljesítmény a rendszerváltás után, 1992-ben érte el mélypontját, azóta – elsősorban a multinacionális vállalatok exporttevékenysége nyomán – erőteljesen fellendült, azonban az ipar belső kapcsolatrendszere stagnál, amit jelez, hogy az ipar belföldi értékesítésének volumene még a 2010-es évek végén is az 1992-es szinten áll.

A rendszerváltozás egyik alapvető, egész társadalmunkra meghatározó hatású területe a mezőgazdasági termelési viszonyok átalakítása volt. A lezajlott szervezeti változások (átalakulás, kiválás, szétválás) hatására a vállalkozások száma jelentősen emelkedett. Az átalakulás következményeként számos esetben romlott a nehezen létrehozott vertikális integráció (a termelés-feldolgozás összhangja), a termelés hozama és jövedelmezősége, és megváltoztak az érdekviszonyok. Mindez nagyon jelentős piacvesztéssel járt együtt – jellemzően a keleti piacok leépülése jelentett komoly értékesítési gondokat. Az élelmiszeripari kapacitások kihasználása romlott, a termékszerkezet átalakítása számos erőfeszítés ellenére nem következett be.

A létrejött egyéni vállalkozások döntő többsége nem rendelkezett a vállalkozás megkezdéséhez, illetve folyamatos viteléhez, továbbfejlesztéséhez elegendő saját tőkével, így külső pénzforrások bevonására kényszerült, ami tovább rontotta a gazdálkodás körülményeit. A lezajlott folyamatokat jól jellemzi, hogy 1989 és 1993 között a mezőgazdasági termékek termelése 30%-kal, a gépi vonóerő-kapacitás

30%-kal, a műtrágya-felhasználás ötödére esett vissza. A mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők száma az 1992. évinek a felére csökkent, ez a tendencia érvényesült az erdőgazdálkodásban is. Az élelmiszer-feldolgozás szinte teljes privatizációját – racionális okokból – öt év alatt több mint 30%-os foglalkoztatás-csökkenés kísérte. A mezőgazdasági termelés visszaesése 1993-ban megállt, és azóta lassú – időnként ciklikus visszaesést is mutató –, átlagosan évi 2% körüli növekedés figyelhető meg.

A privatizáció, a liberalizáció és a nagyarányú tőkebeáramlás következtében Magyarországon duális gazdaságszerkezet alakult ki, amelynek egyik szektora egészében külföldi tulajdonú, exportorientált és a hazai gazdasághoz csak kevésbé kapcsolódik, másik szektora pedig többségében hazai tulajdonú, és alig fejlődik. E helyzet megváltoztatására a magyar kormány az utóbbi években (2010-es évek közepéig) tett erőfeszítéseket.

A rendszerátalakítás egyes mozzanatai rövid- és középtávon nem javították, hanem inkább rontották a vállalati szféra és az államháztartás egyensúlyát. A nemzetközi mércével is rendkívül szigorú számviteli törvény és csődtörvény az import szinte teljes liberalizálása közepette azt eredményezte, hogy tömegével mentek csődbe és kerültek felszámolásra vállalatok, olyanok is, amelyek más politikával életképessé tehetők lettek volna. 1992-ben a befejezett csőd eljárások 36%-a, 1993-ban 47%-a, 1994-ben 50%-a a gazdasági egység felszámolásával járt. Nem véletlen, hogy más közép-európai országok általában nem siettek e törvények meghozatalával, de még ott sem igyekeztek érvényesíteni, ahol már

megszülettek (Csehország, Lengyelország). Egyedül Magyarországot jellemezte a nyugati (olykor még azoknál is szigorúbb) normák sietős alkalmazására irányuló törekvés.

A csődsorozat jelentősen rontotta a bankok hiteleinek minőségét, egyidejűleg azzal, hogy a pénzügyi törvény a korábbinál sokkal szigorúbb tőkeemfelelési feltételeket írt elő. A pénzügyi törvény alkalmazása nyomán a nagy kereskedelmi bankokról kiderült, hogy technikailag fizetésképtelenek, s a korábbi jelentős adó, illetve állami osztalékfizetés helyett hatalmas támogatási igényrel léptek fel. Az ellentmondást a bankkonszolidációval lehetett feloldani, ami évi közel 100 milliárd forinttal (a bevételek 10%-ával) terhelte a költségvetést.

A csődök miatti bevételkiesés, a kiadások növekedése, részben a munkanélküliség, részben a bankkonszolidáció miatt a költségvetés hiánya növekedni kezdett. A jegybanktörvény ugyanakkor előírta, hogy a költségvetés hiányát csak a pénzügyi piacról lehet fedezni. A jegybanktörvénynek a maastrichti ajánlások szellemiségét követő előírásai azt jelentették, hogy a költségvetési deficit alacsony kamatozású jegybanki finanszírozását drága, magas kamatozású államkötvényekkel cserélték fel. A költségvetési hiány államkötvényekkel való fedezése és a magas kamatlábak hatására a belső államadósság igen gyors ütemben növekedni kezdett. A kamatfizetési kötelezettség 1997-ben például a költségvetési kiadások harmadát tette ki. Ez a helyzet lassan változott: lényeges javulás részben a külföldi tulajdonú vállalatok exporttöbblete, részben a magyar kormány költségvetési egyensúlyra való törekvése

nyomán a 2010-es években következett be.

A RENDSZERVÁLTÁS GAZDASÁGPOLITIKÁJÁNAK TÁRSADALMI HATÁSAI

A rendszerváltás gazdaságpolitikája következtében az ország gazdasági teljesítménye nagymértékben csökkent. A gazdasági visszaesés nyomán a foglalkoztatottak száma az 1989 és 1995 között 5,5 millióról 4 millióra csökkent. A munkahelyek közel egyharmadának megszűnésére Magyarország statisztikailag írott történelmében – beleértve forradalmakat, világháborúkat – még nem volt példa. Hasonlóképpen a rendszerváltás során a munkanélküliség 3–4 év alatt 13%-ra növekedett, és később is csak nagyon lassan mérséklődött. Jelentősebb változást csak a 2010-es években lehetett elérni, részben a külföldi befektetések munkaerőigénye, részben a kormány foglalkoztatáspolitikája (köz munkák) révén, de amiatt is, hogy több százezer fiatal az Európai Unió nyugati felében vállalt munkát.

A gazdasági átalakulás polarizálta a társadalmat. Felemelkedési lehetőséget nyújtott azoknak, akik jelentős mennyiségű és versenyképes tulajdonhoz jutottak a magánszektorban, vagy ennek a szektornak a közvetlen szolgáltatóiként kapcsolódtak be az új struktúrákba. A különféle becslések szerint ez a csoport nem haladja meg a társadalom 8-10 százalékát. A rendszerváltás egyértelmű „nyerteseinek” köre ennél persze lényegesen szélesebb, de így sem több a társadalom egyharmadánál. Sokan vannak, akik veszteségesek voltak 1989 és 1996 között, ám az azóta kialakult gazdasági növekedésben javítani tudtak korábban megrendült anyagi helyzetükön.

Nem alakult ki szélesebb polgári réteg, sőt a korábban viszonylag stabil életfeltételekkel rendelkező középosztály egy része is lesüllyedt. Széles az a kör, amelyet a rendszerváltás vesztesének tekinthetünk. A rendszerváltást a jövedelmek teljes átrendeződése követte. Az egy főre jutó jövedelem alapján számított két szélső jövedelmi tized közötti szorzó az 1990 körüli 4–4,5-szeresről 1999-re 8–9-szeresre emelkedett. A jövedelmek jelentős csökkenése következtében romlott a lakosság táplálkozása, az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás csökkent (az egy főre jutó tápanyag-fogyasztás, kJ-ban számolva mintegy 13%-kal esett vissza). A napi fehérjefogyasztás egy főre számított értéke mintegy 16%-os csökkenést mutat. Az egy főre jutó húsfogyasztás 81 kg-ról 68 kg-ra, a tejfogyasztás 190 literrel 137 literre csökkent. Az egy főre számított átlagfogyasztáson belül nőtt a különbség a lakosság alsó és felső jövedelmi rétegeibe tartozók egy főre jutó fogyasztása között, különösen az értékes termékek tekintetében (mint a tej- és tejtermékek, a hús, a zöldség és gyümölcs fogyasztásában).

Jól kimutatható, hogy a nagy jövedelmi különbségek kialakulása mely csoportokat hozta kedvezőbb, és melyeket kedvezőtlenebb helyzetbe. Kereseti előnyre tettek szert a szellemi munkát végzők, a magasabb végzettségű diplomások, és különösen a pénzügyi tevékenységet folytatók. Előbbiek javára nyílt az olló a külföldi és a hazai tulajdonú vállalatoknál dolgozók keresetei között. Különösen elmaradtak az átlagtól az alacsony jövedelmezőségű ágazatokban (textilipar, oktatás, egészségügy) dolgozók. Nöttek a regionális különbségek, a külföldi befektetések fő célzónájának számító Észak-Dunántúltól és

Budapesttől egyre inkább leszádkadtak az alföldi, a dél-dunántúli és az észak-magyarországi települések. Méltatlanul kedvezőtlen helyzetbe kerültek az alacsony jövedelmű többgyermekes családok, mivel a jövedelemszabályozás nem vette tekintetbe az eltarítottak számát, illetve a létfenntartási költségek átlagosnál jóval gyorsabb növekedését.

A tartósan munka nélkül maradóknál is jobban sújtotta a rendszerváltozás a hazai cigányságot. Ennek oka, hogy a cigányok többsége több olyan csoporthoz is tartozik, amelyet hátrányosan érintett az átalakulás (alacsony képzettségűek vagy teljesen szakképtelenek voltak; korábban sokuknak a leépült nehéz- és építőipar adott munkát; rendszerint a nagycsaládosok kategóriájába tartoznak; valamint különösen sokan élnek közülük a válság sújtotta Észak-Magyarországon).

VOLT-E MÁS VÁLASZTÁS?

A rendszerváltás gazdaságpolitikája hatalmas, harminc év után is jól érzékelhető gazdasági és társadalmi károkat okozott az országnak. Az események lefolyása nem volt végzettszerűen elkerülhetetlen – ha mást nem is említünk példaként, egyéb volt szocialista országokban is kisebb veszteséggel tértek át a piacgazdaságra. Történelmietlen a *mi lett volna, ha...* felvetése, az azonban bemutatásra érdemes, hogy minden időben volt más választási lehetőség, ami rámutat arra is, hogy a jelenben is vannak alternatíváink, és a jövőnk attól függ, hogy most milyen döntéseket hozunk.

Kétségtelen, hogy a rendszerváltás gazdaságpolitikáját jelentős erők befolyásolták. A magyar közgazdasági gondolkodást mindenkor meghatározó közgazdász

elit⁵ uralta a közgazdasági kutató-intézeteket, egyetemeket, szaklapokat, és jelentős befolyása volt egyes minisztériumokban (főleg a Pénzügyminisztériumban), a Magyar Nemzeti Bankban és az Országos Terhivatalban.

Azoknak a gazdaságpolitikai hibáknak a gyökerei, amelyek a rendszerváltás gazdasági döntéseit is meghatározták, visszavezethetők egészen az 1968-as gazdasági reformelképzelésig. Ekkor is két koncepció között lehetett választani, és a koncepciók versengésében azok voltak erősebbek, azok voltak jobban „bekötve” a politikához, akik egy steril, életidegen, a valós helyzettel nem számoló koncepciót alakítottak ki, amely természetes módon vezetett társadalmi feszültségekhez.⁶

Abban az időben – ahogy az elmúlt évszázadban majdnem mindig – a növekedés fő korlátját a tőkés külkereskedelmi egyensúly, vagyis a *kemény valuta* hiánya okozta. Ezt tudomásul véve olyan tőkés exportorientált politikát kellett volna folytatni, ami biztosítja az ország megfelelő méretezett gazdasági növekedését és műszaki

korszerűsítését. (Erre egy anyagában az Országos Terhivatal egyik elnökhelyettese, Drecin József még a hatvanas évek végén javaslatot tett, minden eredmény nélkül.) Mint ismeretes, a mezőgazdaság az erőszakkal végrehajtott újra szövetkezetesítés után jelentős támogatást kapott a nagyüzemi termelés korszerűsítésére, a háztáji engedélyezésével pedig mind gazdasági, mind politikai szempontból elfogadott, eredményes és a külföld által is elismert rendszer jött létre. (Ugyanezt az iparban is, a már említett háttérpar megteremtésével meg lehetett volna lépni.)

A magyar történelem visszatérő problémája az irreális célok kitűzése, az ezek nem teljesítése miatti elégedetlenség, valamint a türelem hiánya. Fontos igazság pedig, hogy a jó gazdaságpolitikai döntések csak hosszú idő után hozzák meg eredményüket, míg a rossz döntések hatása néhány év múltán érzékelhető. Utóbbira jó példa az ország hetvenes évekbeli eladósodása, amelynek okai a statisztikai adatokból világosan kiolvashatók. Az arab-izraeli háború olajembargót, az pedig az olajárak égbe szökését, és egy általában véve

hatalmas árhullámot eredményezett a világpiacon. Ez az árhullám 20 százalékos cserearány-veszteséget okozott az országnak (az importárak ennyivel nagyobb mértékben nőttek, mint az exportárak), ennek hatására a tőkés külkereskedelemben 800 millió dolláros hiány keletkezett. Ebben a helyzetben – hitelfelvétel helyett – a gazdasági növekedés lényegesen lassításával korlátozni kellett volna a „tőkés országokból” származó importot, és erősen támogatni az exportot. (Ha valamit ki lehet számolni és előre lehet jelezni a közgazdaságtanban, az a hitelfelvétel hatása.) A reformközgazdászok – ugyanazok, akik az irreális mechanizmusreformot is javasolták – ennek ellenére a hitelek felvételére biztatták a kormányt. A hitelfelvételt befolyásoló légkörről Erdős Tibor közgazdász, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja a következőket írta: „A tényekhez az is hozzá tartozik, hogy a külső adósságok növelésének a tudomány részéről sem volt erős ellenzéke. [...] A tudomány körében sokan – a progresszív szárnyhoz tartozók közül is nagyon sokan, talán még többen – a külső adósságfelvétel gyors növelését támogatták. Kevés figyelmet szenteltek a

⁵ A reformközgazdászok általában kispolgári rétegekből származó, társadalomtudományi diplomával rendelkező és általában kutatóintézetekben, nem a termelőszférában tevékenykedő szakértőkből álltak. Ez utóbbiakat lakóhelyük, részben munkahelyük alapján belvárosi értelmiségieknek nevezték, a radikális szárnyukat pedig a pénzügyi szférához való kapcsolódásuk – például a Pénzügykutató Intézethez való kötődésük – alapján nevezték pénzügyi lobbinak. Az 1987-es, *Fordulat és reform* elnevezésű kiáltvány létrehozásában – amely formailag a Hazafias Népfront számára készült – számos, ehhez a körhöz tartozó szerző vett részt, a munka szellemiségét a Pénzügykutató Intézet, a Pénzügyminisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének közgazdászai határozták meg. A radikális gazdasági reformok szellemiségének képviselői közül kiemelhetjük Antal László, Bauer Tamás, Bokros Lajos, Lengyel László, Surányi György és Tardos Márton nevét. A Szabad Demokraták Szövetsége 1991-es gazdasági programjának létrehozásában például országgyűlési képviselők, a KOPINT-DATORG, a Pénzügykutató Részvénytársaság, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet, a Gazdaságkutató Intézet, a Magyar Nemzeti Bank, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, az ELTE Jogtudományi Kar, a Fővárosi Önkormányzat, az ELTE Szociológiai Intézet, az MTA Regionális Kutatások Központja, az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Munkaügyi Kutató Intézet szakértői is részt vettek. A dokumentumokat lásd: *Fordulat és reform*. Szerk. Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György. *Medvetánc* (Az ELTE és az MKKE társadalomelméleti folyóirata), 1987/2, 5–129.; *A liberális megoldás. A Szabad Demokraták Szövetsége gazdasági válságkezelő programjának tézisei* [1991. május], 21. Szerk. Greskovits Béla.

⁶ Az 1968-as gazdasági reformkoncepció kidolgozásának és előkészítésének bizottsági munkája során eltérő álláspontok alakultak ki, amelyek egy „A” és egy „B” variánsban öltöttek testet. A Nagy Tamás nevével fémjelzett előbbi gyökeres fordulatot kívánt elérni, hangsúlyozva, hogy az utasításokat a gazdaságirányítás rendszeréből ki kell iktatni, és a vállalatok működését döntően a vállalati önállóságra kell építeni (ez egyenértékű volt azzal, hogy a vállalatok működését végsősoron a piaci hatások irányítsák). A „B” variáns is, amely Morva Tamáshoz kötődik, abból a feltevésből indult ki, hogy ahol ez lehetséges, közvetett eszközökkel, az áruviszonyok felhasználásán keresztül kell érvényesíteni a központi akaratot. E felfogás szerint azonban az adott viszonyok között lényegesen szűkebb volt az a kör, ahol a központi irányítástól el lehetett térni, a versenyhelyzet hiánya miatt a központi irányítás szükségképpen indokolt az infrastrukturális ellátásban és az egy-egy ágazatot majdnem teljes mértékben átfogó nagyvállalatok esetében. Az 1968-as mechanizmusreform végül is az „A” változat feltételezéseit figyelembe véve indult meg. Bővebben lásd: Vigvári András: Az 1968-as mechanizmusreform előkészítésekor felmerült két koncepcióról. A mechanizmusreform előkészítése. *Fordulat* (MKKE Társadalomelméleti Kollégium) 5 (1989), 1–27.

hasznosan végrehajtható tőke-import gazdasági előfeltételeire, illetve arra, hogy a tőkeimportnak mindig van – a konkrét feltételektől ugyan függő, de mégiscsak szigorú – felső határa [...]” Így folytatta: „Gyakran hangzottak el olyan egyébként igaz megállapítások, hogy a nemzeti tőkeáramlás szerves része a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kibontakoztatásának, intenzifikálásának, hogy infláció idején jobb az adós pozíciójába kerülni, hogy mások is nagy összegben importálnak tőkét, hogy külső forrásokat kell bevonnunk stb. Hiányzott azonban a helyzet konkrét felmérése, sőt azoknak a nyugati irodalomban bőven fellelhető tanulmányoknak a feldolgozása is, amelyek nagyon alaposan elemzik a tőkeimport feltételeit, kockázatát, a túlzásba vitt külső adósság-felvétel következményeit.”⁷

Az eladósodás érdemi nettó forrásbevonással nem járt, az újabb és újabb felvett hitelek – akármi is volt a hitelfelvétel indoklása – a korábban felvett hitelek törlesztésére és kamataira mentek el. 1970. december 31. és 1989. december 31. között az ország dollár adóssága 14,4 milliárd

dollárral növekedett, ebből a nettó forrásbevonás mindössze 1,2 milliárd dollár volt, a többi felhalmozódott kamat (11,3 milliárd) és árfolyamvesztés (1,9 milliárd). Értelmetlen tehát a kérdés, hogy mire költöttük a felvett hiteleket: a korábbiak törlesztésére.

A nyolcvanas évtized – Kádár „morgolódása” ellenére⁸ – folyamatos reformokkal és a külső adóssággal való küszködéssel telt el, miközben az ország gazdasága gyakorlatilag stagnált. Az egyébként ismert szerkezeti problémákat nem lehetett megoldani, mert az uralkodó közgazdasági nézetek szerint a változásoknak piaci hatásokra kellett volna bekövetkezniük. A szabályozók örökös változtatgatása a vállalati gazdálkodást egyszerűen lehetetlenné tette. Így jött el a rendszerváltás ideje, amikor is gyakorlatilag máról holnapra, a hazai vállalatok védelme nélkül liberalizálták a külkereskedelmet és az árakat, leépítették a támogatásokat, aminek vége a vállalati szféra összeomlása lett.

A rendszerváltásban valamilyen formában részt vevő politikai erők között voltak olyanok,

amelyek egészen más koncepciót – egy fokozatos gazdasági átmenetet – vázoltak fel, sőt a választásokat megnyerő MDF-nek is ez volt az eredeti koncepciója.⁹ Hogy a rendszerváltás mégsem ezen elvek mentén történt, annak az volt az oka, hogy az úgynevezett *reformközgazdászoknak* – pénzügyi lobbinak – akkora volt a súlya, hogy az általuk képviselt politikai nyomásnak az MDF sem tudott ellenállni. Az MDF-kormány bukása és az MSZP–SZDSZ koalíció hatalomra kerülése után teljes erejével kibontakozott a liberális koncepció, amely többek között a Bokros-csomagban, a privatizáció felgyorsításában – ezen belül stratégiai vállalatok (energetika) eladásában – nyilvánult meg. Minden fordulóponton lett volna jobb választás, léteztek a különböző elképzelések. Hogy azok mégsem jutottak érvényre, annak többek között oka volt a radikális reformokat – és ezzel egyben saját befolyásuk kiterjesztését – követelők szervezettsége, sokkal nagyobb politikai befolyása (a szak- és napisajtó teljesen a kezükben volt), amely jóval felülmúlta a talán számbeli többségben is lévő alternatív elgondolásokat képviselőket.

⁷ Erdős Tibor: *A magyar gazdaság és a gazdaságpolitika fejlődése az 1968–1986 közötti időszakban. Következtetések a hosszú távú tervezés számára.* [Kézirat, 1987. szeptember].

⁸ Kádár Jánosnak, a párt első titkárának egyáltalán nem nyerték el tetszését a radikális reformjavaslatok, amelyek egy, az MSZMP KB 1984. április 17-ei ülésén való felszólalásából is kitűnt. Itt hangot adott annak az eredményének, hogy bár „agyon dicsértük” magunkat az új gazdasági mechanizmussal, másokat összehasonlítva az nem hozott eredményeket. Kádár elsősorban a reform negatív társadalmi hatásait kérte számon. Szerinte az eredmények azért nem születtek meg, mert olyan rendszert vezettek be az 1968-as reform során, amelyre sem a vállalatok, sem a gazdaságirányítás nem volt felkészülve. Nem tartotta elfogadhatónak, hogy „a magyar társadalom vezető ereje” – ahogy az alkotmány az MSZMP-t definiálta – visszavonuljon „a gazdasági ügyek intézésétől”. Erősen kritizálta a nagyvállalatokat támadó közgazdászokat, külön kiemelve Hegedüs András egykori miniszterelnök cikkét. Lásd: Kádár János felszólalása a Központi Bizottság 1984. április 17-i ülésén. *Beszélő* 21 (1987)/3, 71–83.; Hegedüs András: A nagyvállalatok és a szocializmus. Gondolatok Szalai Erzsébet könyvének olvasása közben. *Közgazdasági Szemle*, 1984/1, 63–70.

⁹ A Magyar Demokrata Fórum 1989. októberi programjának tervezetének gazdasággal és mezőgazdasággal foglalkozó részét Árva László, Bod Péter Ákos, Bogárdi Zoltán, Botos Katalin, Botos József, Cséfalvay Zoltán, Diczházi Bertalan, Gulácsi Gábor, Havas Gábor, Nagy Zoltán, Nikodémusz Antal, Papp József, Szabó Tamás, Széles Gábor, valamint az energetikai, közlekedési és más szakmai munkacsoportok tanulmányai, illetve egyéb szakértők véleménye alapján Bod Péter Ákos szerkesztette. A szöveg a legfőbb veszélyek között a következőket azonosította: a nagyszervezetek piaci monopóliumának kialakulása, a volt funkcionáriusok hatalomátmenetése, az egyenlőtlenül elosztó magánvagyonok miatt a polgárok széles körének vagyonszerzésből való kiszorulása, valamint a verseny védelmét szolgáló intézményrendszer kialakulatlansága. „A gazdaságilag valóban észszerű és társadalmilag ellenőrzött privatizáció mellett foglalunk állást” – szögezte le határozottan a dokumentum. A tervezet a közvagyonot a nemzet vagyonaként definiálta, afölött a nemzet „demokratikusan választott népképviselői testületei” útján tudja gyakorolni a jogait. Az MDF privatizációs programja tehát egy kiegyensúlyozott, megfontolt és a társadalom széles rétegeinek igényeit kielégíteni törekvő koncepciót fogalmazott meg, valamint hosszú távon is állami tulajdonban akarta tartani a stratégiai ágazatokat. Mindebből azonban igen kevés maradt meg akkor, amikor a párt az első szabad választások során a legtöbb szavazatot kapta, és a kisgazdákkal, valamint a kereszténydemokratákkal együtt kormányt alakított. Lásd: *A Magyar Demokrata Fórum programja* [1989. október]. F. k.: Antall József, Szerk. Kulin Ferenc. Budapest, 1989, [31–98.] 59–68. A gazdasági-mezőgazdasági fejezetet Bod Péter Ákos, Szabó Iván és Szabó Tamás szerkesztette.

Házi Balázs

Utak a „bátrak találkozóján”¹

Kevés tényt vagy újdonságot mondhatunk Szárszóról és az 1943-as konferenciáról anélkül, hogy ne sértenénk bármilyen érdeket vagy álláspontot. Tudjuk, hogy hatszáz, többségében fiatal, 1943. augusztus végén *Az ifjúság az új magyar szellemért* elnevezésű táborban összejött egy hétre Balatonszárszón. Ezt kiegészíthetjük az előadások rendjével és a résztvevők névsorával – ezek azok a tények, amelyeket megkérdőjelezhetetlenül állíthatunk. A tábor jelentősége, helye a magyar történelemben és utóélete máig viták tárgyát képezi, de legalábbis komoly hangsúlyeltolódások vannak az egyes értelmezések és elemzések között. Az ellenállás gondolata, a népfrontos jelleg, a „harmadik oldal”, a baloldal, vagy a „fasiszta” hangok voltak többségben? Mindez persze önmagában is bizonyíték lehet a tábor sokszínűségére, hiszen az onnan szerteágazó utak és az azokon járó egyének a későbbiekben saját narratívájuknak megfelelően építették föl önnön Szárszójukat.

Jelen tanulmányunkban a vita kiélezése helyett azokat a pontokat próbáljuk meg kiemelni, melyek véleményünk szerint a szárszói szellem esszenciáját, lényegi részét adják, és hatással volt a jelenlévőkre, valamint rajtuk keresztül az utókorra, akár a jelenre is. Különösen fontosak ezek a pontok napjainkban, amikor úgy érezzük, az érvekre alapozó vitának egyre kevesebb hely jut közéletben és kultúrában, amikor nem a *meggyőzés*, hanem a *legyőzés* a cél. Szárszó elsődleges tanulsága pedig pont ez lehet: értelmesen vitázni egymással – a meglévő nézetkülönbségek ellenére is.

Tanulmányunkban igyekszünk bemutatni a Szárszóra vezető út főbb állomásait, magát a konferenciát és annak előadásait. Utóbbiak elemzése során azokat a pontokat kerestük, amelyek még a háború utáni berendezkedés kérdésén is túlmutatnak. A kommunista uralom a történelmet és az emlékezetpolitikát is kisajátította, így Szárszó

megítélése a diktatúra idején legalábbis csonka, hézagos volt. A konferenciát hol elhallgatták, hol hamisan interpretálták – hiszen példa lehetett volna arra, hogy nem csak baloldali, kommunista szervezkedés és ellenállás volt a világháború idején. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt rövid időre a szellem is felszabadult az országban, melyet jól jeleznek Németh László írásai a forradalomról: egy nagyobb lélegzetvételi, sokáig kiadatlan tanulmány,² valamint három rövidebb, de annál ismertebb cikk.³ A forradalom leverése után újra berendezkedő diktatúra ismét magának vindikálta a jogot az emlékezésre, és a Szárszón meghatározóan jelen lévő népi írókat is „elövette”: az MSZMP KB 1958-as állásfoglalása⁴ nyíltan elítélte a népi írók politikai szervezkedését és „nacionalizmusát”, az 1956-os forradalom kitörésének okait vélték felfedezni abban. Németh Lászlót a mozgalom egyik fő ideológusának kiáltották ki, jóllehet az köztudottan igen csak heterogén volt.⁵

¹ Az írás részlet egy hosszabb tanulmányból. Eredeti megjelenési helye: Házi Balázs – Nagymihály Zoltán: „A találkozók találkozója”. A szárszói találkozó 1943-ban – és a rendszerváltás sodrában. *Rendszerváltó Szemle*, 2022/1–2, [49–67.] 49–63.

² Németh László: *A magyar forradalomról*. [Szerk. Németh Judit – Görömbei András]. Budapest, Nap, 2011. Első megjelenése: *Hitel*, 2011/4, 4–32. A műről bővebben lásd M. Kiss Sándor tanulmányát.

³ Németh László: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, 1956. 11. 02. 2.; Uő: Pártok és egység. *Új Magyarország*, 1956. 11. 02. 1.; Uő: Nemzet és író. *Igazság*, 1956. 11. 03. 1.

⁴ A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 1958/6, 38–69.

⁵ Az állásfoglalás egyértelműen ellenséges hangnemben beszél a népi írókról, az 1943-as szárszói konferencia kapcsán pedig a „harmadik utasságot” emeli ki. Jellemző az állásfoglalásra, hogy Németh László szárszói előadását pontatlanul idézi, így ez a rész nem is pontosan értelmezhető, de a hiba nem feltétlenül elírásból következett: „Képzelnék el egy szocialista államot, ahol [...] az értelmiség a legrosszabb [sic!] felügyelet alatt áll, s ebben az államban az ellenőrzötték a magyarok, az ellenőrök a busmanok, vagy a tibetiek. Ugyebár ez a szocialista állam aligha lesz jobb a legsötétebb jobbagyságnál.” Uo. 53. Az eredeti szövegben „legszorosabb felügyelet” szerepel.

A TALÁLKOZÓHOZ VEZETŐ UTAK

Az 1943-as tanácskozás létrejöttét nem lehet önmagában vizsgálni, annak számtalan előkészítő állomása volt. A konferencia egyik meghatározó csoportosulása volt a népi íróké, mozgalmuk pusztá megszületése természetesen szükséges volt a találkozó létrejöttéhez. A népi írók egymáshoz lazán kapcsolódó társaságot alkottak, sem ideológiailag, sem politikailag nem voltak egységesek. A zászlóbontás az 1920-as évek végére tehető, a legjelentősebb korai esemény az 1931-es debreceni irodalmi est. Két évvel később ugyancsak Debrecenben fogalmazta meg Németh László a *Debreceni Kátét*, és itt született első folyóiratuk, a *Válasz* is. Jelentős állomás a mozgalom történetében a Márciusi Front 1937-es, és a Nemzeti Parasztpárt 1939-es megalakulása. A mozgalomhoz erősen köthető folyóirat volt a *Válasz*, a *Tanú*, a *Kelet Népe*, a *Magyar Út*, a *Magyar Napló* és a *Magyar Élet* (ez utóbbi nem összevetésvetendő az azonos címen 1939-től megjelenő szélsőjobb-oldali napilappal). Legfontosabb kiadójuk az 1939-ben létrehozott, Püski Sándor által vezetett Magyar Élet Kiadó volt.

Az 1943-as szárszói találkozó számára a helyszínt a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége biztosította. A szervezet 1921-ben alakult azzal a céllal, hogy összefogja a református egyházhoz kötődő tanulókat egészen kiskoruktól az egyetem elvégzéséig – és lehetőség szerint azon túl is. Ennek érdekében többnyire oktatási intézményen

Résztevők az 1943-as szárszói konferencián. Az első sorban Dömötör Sándor, Sebestyén László, Böződi György, Veres Péter, Darvas József, Majláth Jolán, Erdei Ferenc, Kiss István, Nagy István. A második sorban, balról a második, csíkos kabátban Szent-Györgyi Albert. Fotó: Németh László Társaság

külsi alkalmakat szerveztek, ahol a résztvevők nemcsak hitüket, de ismereteiket, kapcsolataikat is elmélyíthették. A szövetségnek saját lapja is volt, az *Új Magyarország*. A kezdeti, túlnyomórészt egyházi tematikájú összejövetelek után, a '30-as évek közepétől közéleti kérdésekkel foglalkoztak saját rendezvényeiken. Ezekon olyan érzékenyebb témák kerültek terítékre, mint a népi irodalom és szociográfia, a munkásság helyzete, vagy az aktuális és lehetséges politikai berendezkedés vizsgálata. Az SDG a hatalom által is elfogadott szervezet volt, így a '40-es években védőernyő tudott lenni más, baloldali vagy radikálisabb ifjúsági szervezetek számára is. Miután az SDG 1935-ben saját székházat kapott a budapesti Kálvin téren, rendszeres és szervezett szabadidős életet tudott kialakítani. Ennek keretében szerveződött meg az SDG Kabai Márton Köre⁶ 1940 nyarán, tíz-tizenöt fiatal

rendszeres találkozásai nyomán. Ők a szövetségben belül a már végzeteket szervezték meg, ezáltal továbbra is az SDG-hez kötve őket. A kör alapvetően németellenes és a társadalmi problémákra nyitott volt. Már 1940-ben megszervezték első szárszói találkozójukat *Mit tesz az ember, ha magyar?* címmel.

Ugyanígy, nem lehet eléggé hangsúlyozni Püski Sándor integráló szerepét, akinek elévülhetetlen érdemei – és jól átgondolt érdekei is⁷ – voltak a találkozó létrejöttében. A harmincas évek elején járó Püski ekkor már négy éve vezette a népi írók legfőbb fórumaként a Magyar Élet Kiadót, melyen keresztül jól kiépült kapcsolatrendszere volt a kor értelmiségének körében. Kompromisszumkészségének is köszönhető, hogy az egymással nem azonos nézeteket valló egynek is egy táborba tudta terelni. Későbbi visszaemlékezése szerint

⁶ Ahogy a névadó református prédikátor, úgy az 1940-ben alapított kör neve is i-vel és y-nal egyaránt szerepel. Jelen tanulmányban az i-betűs alakot használjuk.

⁷ Püski Sándor 1943-ra a korszak egyik legkomolyabb kiadói vállalkozását üzemeltette, melyhez nélkülözhetetlen volt kapcsolatteremtő, integratív személyisége és üzlettemberi szemlélete. A tábor egyfelől a könyvterjesztői hálózat – és ezzel együtt az olvasótábor – további növelésében, szervezésében volt fontos, másfelől a kiadványok értékesítésének is jó lehetőséget biztosított. Erről bővebben lásd: Szeredi Pál: *Püski Sándor. Politikai életrajz*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2016, 83–84.

az 1943-as találkozó inkább saját rendezése volt.⁸ Erre az 1977-es, Huszár Tiborral folytatott beszélgetésben így emlékezett vissza: „Az 1942-es szárszói konferencia írói és alkotó résztvevői közötti érdeklődés és az a siker, ami ezt követte, arra indított bennünket, hogy rendszeresítsük ezeket a nyári találkozókat, és jobban megszervezzük. Különösen, miután az egész mozgalom fejlődése lassan megkövetelte volna az akkori véleményünk szerint is a politikai mozgalommá és párttá való alakulását, s hogy ennek az előfeltételeit vizsgáljuk meg a következő konferencián. Ezzel az igénnyel kezdtünk a szervezéshez, első sorban éppen Veres Péterrel és Erdei Ferencsel beszélünk erről, hogy kiket és milyen témakörökre hívjunk meg előadóknak. [...] Kodolányi János bevezető előadásának bizonyos hangulat-keltés volt a célja. [...] Nem emlékszem, hogy erre a magyar faj témakörre, ami itt szerepel, kérünk-e fel tényleg előadót, és kit. Ez benne van a nyomtatott programban, s nekem magamnak is meglepetés ezt látni, mert nem emlékszem rá, hogy ki lett volna az. Karácsony Sándor a magyar nevelési problémákról, Varga László – akkor még mint tanársegéd népi építéssel foglalkozott – a néprajzról és népművészetről, Balla Péter a népdal-, népzene-ügyekről, én pedig a szervezésről, egyáltalán a könyvkiadóról

és esetleges politikai szervezkedésről szóló előadást vállaltam. Németh László és Veres Péter előadása nem volt előre meghatározva.”⁹ Azzal kapcsolatban, hogy a református egyház vezetése hogyan állt a találkozó megrendezéséhez, így emlékezett: „Utólag tudtuk meg, hogy volt ebben vita, mert szükség volt az egyház, végsősoron Ravasz László hozzájárulására, hogy ide mehessünk. Még az előtte való napokban az egyik SDG-vezetővel, Soos Gézával találkoztam, ő mondta, hogy még ne vegyétek biztosra, hogy meg is tudjátok tartani ezt a konferenciát. Vatai László mondta nekem már idekint, hogy Ravasszal ő is beszélt ebben a kérdésben, és meggyőzte arról, hogy ezt, legalábbis abban a keretben, ahogy indult, engedni kell, mert a magyar társadalom időszerű problémájáról lesz szó, és ne akadályozzák meg a konferencia megtartását. Ravasz László ezt az érvelést el is fogadta, és nem szóltak bele.”¹⁰

Meg kell említeni továbbá, hogy a '30-as-'40-es években komoly konferenciahangulat is uralkodott, a különböző politikai, társadalmi és kulturális csoportosulások, egyesületek egyre-másra szervezték nyilvános találkozóikat. Ha csak másfél évre, 1942 elejéig tekintünk vissza, több mint fél tucat olyan, a népi írókhoz is köthető találkozót emelhetünk ki,

amelyeken valamilyen formában terítékre került a háború utáni Magyarország sorsa.¹¹ Az első, már valamelyest a szárszói találkozók előtörténetéhez köthető eseményt 1942. február 15–22. között szervezte az SDG Kabai Márton Köre a budapesti Kálvin téren. Az egyhetes összejövetelre az értelmiségi- és parasztfiatalok mellett ezúttal már a munkásokat is meghívták, hogy megvitassák, álláspontjuk miben tér el egymásétól. Az eredeti elképzelés szerint ötven-ötven fő képviselte volna mindegyik réteget, de végül a munkásság az értelmiségiek rovására többségbe került. Az előadók között túlnyomó többségben voltak a népi írók.¹² A megnyitó estén Veres Péter és Kodolányi János tartott előadást, Sinka István és Nagy István pedig verseikből olvastak fel. „Plenáris” előadást ugyan nem tartott, de Veres Péterrel és Nagy Istvánnal vitázva Németh László már itt is kifejtette álláspontját. Püski Sándor előadóként is megszólalt, emellett pedig szervezte és végig irányította is a tanácskozást. A később ismertté vált politikusok közül a találkozón részt vett a „munkások” közt Nyers Rezső, Apró Antal és Marosán György is. Megjelent az előadásokon Illyés Gyula és Kéthly Anna, sőt a legenda szerint az ekkor már illegálisba vonult kommunista Ságvári Endre is felbukkant egyszer.¹³ A találkozó nem akart

⁸ Beszélgetés Püski Sándorral. (New York, 1977. 11. 01.). In: Huszár Tibor: *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest, Corvina, 2005, [253–308.] 288.

⁹ Uo. 291–292.

¹⁰ Uo. 292.

¹¹ Szellemissége miatt ugyan nem ebbe a sorba illeszkedik, de a – borítékolható német vereséggel záruló – háború utáni útkeresés miatt megemlítendő a győri találkozó. Az 1943-as szárszói találkozóval egy időben, augusztus 26-án Győrben a katolikus egyház szervezésében Apor Vilmos püspök házigazdaként fogadott reformpárti erőket (Beresztóczy Miklós, Freesz József, Kerkai Jenő, Kiss Szaléz, Kovrig Béla, Közi Horváth József, Meggyesi Sándor, Mihalovics Zsigmond, Pehm [Mindszenty] József, Pfeiffer Miklós, Varga Béla), akik megvitatták a háború utáni magyarországi katolicizmus lehetséges útjait. A találkozót a résztvevők szigorúan bizalmasan kezelték, így arról kevés közvetlen forrás áll rendelkezésre, ugyanakkor elmondható, hogy a magyarországi katolicizmus történetében betöltött szerepe – különös tekintettel a reformkatolikus ellenállásra és a magyar kereszténydemokrácia megalakulására – alulértékelt. Lásd bővebben: Zachar Péter Krisztián: A katolikus értelmiség tervei Magyarország jövőjéről. Az 1943. évi győri találkozó. *Rendszerváltó Szemle*, 2023/1–2, 68–81.

¹² Többek között Balla Péter, Büky Béla, Darvas József, Karácsony Sándor, Kádár Mihály, Kiss Sándor, Kodolányi János, Kovács Bálint, Kovács Imre, Muharay Elemér, Nagy István, Püski Sándor, Sinka István, Somogyi Imre és Veres Péter is az előadók között volt.

¹³ Szente Béla: Konferenciavonattal Szárszóra II. A népi írók a Margitszigeten, 1934-ben; Történelmi egyházak az ifjúság szolgálatában; A Soli Deo Gloria és a Kabay Márton Kör Kálvin tér, 1942. *Kulturális Szemle*, 2019/1, [105–116.] 114.

semmilyen új szervezetet létrehozni, lényege az volt, hogy előmozdítsa a „progresszív” erők összefogását. Ennek jegyében a mintegy százötven résztvevőt a szövetség elnöke, Soos Géza meghívta az SDG szárszói nyári táborába, hogy ott tovább folytassák a közös gondolkodást. Közben 1942 tavaszán a népi írók két jelesebb, nagy figyelmet kapó rendezvényen is részt vettek. Előbb márciusban Szabadkán a Népkör szervezésében, ahol Sinka István akkora „sikert” aratott verseivel, hogy a Bács megyei főispán és emberei helyben le akarták tartóztatni,¹⁴ majd májusban, Székesfehérváron mintegy ötszáz fős hallgatóság előtt, a Kabai-kör által szervezett irodalmi-társadalmi esten.

Ilyen hangulatban érkezünk el az 1942-es szárszói találkozóhoz, mely már ekkor *Az ifjúság az új magyar szellemért* címet viselte. Az SDG évek óta szervezett táborokat Szárszóra, de ezúttal a februári alkalom adta lelkesedést továbbvive újabb társadalmi-közéleti tábor szervezésébe kezdtek. A nyári táborozásból az SDG hivatalosan kimaradt, a Kabai Márton Kör viszont nem volt önálló szervezet, ezért kézenfekvőnek mutatkozott, hogy a tábort Püski Magyar Élet Kiadója égisze alatt rendezzék meg. Mivel hivatalosan a könyvterjesztői hálózat találkozója volt, a hatalom sem nézhetette rossz szemmel az összejövetelt. Végül mintegy háromszáz fiatal gyűlt össze, de itt már a könyvbarátok, vagyis az értelmiségiek voltak inkább túlsúlyban.¹⁵ Ezen a konferencián már

tartott előadást Németh László, méghozzá kettőt is. Később megjelent írásában így írja le a tábort: „Hátulról igazítottak be a telepre, s így egy negyedórát inkognitóban ácsoroghattam a reggeli vonattal ömlő fiatalok közt, akik akkor fészkeltek, sűrögték, forogták ki a maguk helyét az apró házacskákban, s a nyitott barakkokban. A telep hosszú földszalag volt, a túlsó utca felőli oldalán az iroda, gondnok háza, konyha, derekán a nagy, nyitott előadóbarakk, előtte a tisztás, hátul a vendégek vityillói, az egész cseresnye és diófák s krumplitövek szőnyegébe öntve s ellepve a zsákokat, sátrat, plédet cipelő fiúktól, lányoktól.”¹⁶ Sajnálatos módon itt elhangzott előadásai írásban nem maradtak meg az utókor számára, pedig délutáni, második előadását ő maga erősebbnek tartotta az egy évvel későbbinél is. A konferencián főleg a népi írók tartottak előadásokat, a délutáni, esti programokat pedig az egy évvel későbbi nevek fémjelzték. Püski a tábort ügyesen kihasználta a könyvbarátok toborzására is egy akcióval, mely szerint aki további tíz könyvbarátot gyűjtött, annak kifizette a részvételi díjat. Püski Sándor később a találkozóra és résztvevőire így emlékezett vissza: „Az 1942-esen Veres Péter, Németh László, Gulyás Pál, Nagy István biztosan jelen voltak, Sinka István, Juhász Géza is, de nem tudok felsorolni mindenkit, és körülbelül háromszáz fiatal, a könyvbarátok és az SDG fiataljai közül. Ott sajnos semmiféle jegyzőkönyv nem készült. Előadások se voltak készen, legálábbis nem gondoskodtunk

arról, hogy hozzánk kerüljön, és így semmi nyoma nem maradhadt az ottani vitáknak.”¹⁷

Bár szervezésében és céljában is eltért Szárszótól, de – a több évtizedes elhallgatás ellenére – jelentősége miatt meg kell említenünk a konferenciák sorában az 1942. novemberi Lillafüredi Írókongresszust is. Jellegében ugyan nem köthető a szárszói konferenciákhoz, de a népi írók közül ezen is sokan részt vettek. Mivel a háborús kilátások egyre negatívabbak voltak, a kormányzat is nyitni próbált az írók felé, kereste a párbeszéd lehetőségét. Antal István propagandaminiszter Kállay Miklós miniszterelnök kezdeményezésére összehívta a párbeszédre hajlamos, megoldást kereső közéleti személyiségek egy részét. Az írók és politikusok (Kállay, több miniszter és minisztériumi tisztviselő) mellett a hadvezetés is képviseltette magát nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter, Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök és Kádár Gyula ezredes személyében. A meghívott írók közül Herczeg Ferenc és Szabó Dezső nem vett részt a találkozón, de a korabeli irodalmi élet legnevesebb alakjai jelen voltak, így a népiek, az urbánusok, az erdélyiek, a visszacsatolt területek írói, sőt, még a nyíltan kommunista Nagy István és Asztalos István is. A hatalom célja az volt, hogy szócsöveket találjon a „híntapolitika” számára, s bár ez nem járt sikerrel, három napra az író-társadalom színe-javát sikerült összehozni. A jegyzőkönyv¹⁸ tanúsága szerint a hangulat nem volt

¹⁴ A leginkább lázítóknak talált vers *A pór megszólal a magyar úriszék előtt* című volt. A tervezett letartóztatásra Veres Péter utalt Sinka István hetvenedik születésnapja alkalmából a *Kortárs* hasábjain. Veres Péter: Sinka István 70 éves. *Kortárs*, 1967/12, [1897–1906.] 1904.

¹⁵ Szeredi *i. m.* 2016, 76–78.

¹⁶ Németh László: Bocskay-kert. In: Uő: *Homályból homályba I.* Budapest, Magvető, 1977, [611–638.] 614–615.

¹⁷ Beszélgetés Püski Sándorral... *i. m.* 2005, 289.

¹⁸ A találkozó jegyzőkönyvét sokáig elveszítettnek hitték, ugyanis a minisztérium Budai Várban lévő irattára a háborúban nagyrészt megsemmisült. Ständeisky Éva, a 2000 című folyóiratban megjelent tanulmánya szerint „A jegyzőkönyvet Sarkady Márki-Zay

lázadó, a jobb hozzászólásokat helyenként éljenzés, helyeslés követte. A lillafüredi összejövetelt a luxus és a pompa jellemezte, mely bizonyára furcsán hatott a népi írók körében, akik finoman szólva sem ehhez voltak szokva. Németh László egyik hozzászólásában megemlítette a nyári szárszói találkozót, így az semmiképp sem tekinthető valamiféle tiltott, konspiratív összejövetelnek.

Még az év decemberében szervezett a Kabai-kör a Magyar Élet Kiadóval és a Györfly Kollégiummal egy újabb találkozót, melynek témája a népfőiskolai mozgalom volt. A találkozó létrejöttében közreműködött a kultuszminisztérium, valamint a népfőiskolákat fenntartó szervezetek is. A bevezető előadást Veres Péter, a fő referátumot pedig Benda Kálmán történész tartotta. Itt felszólalt a népiek közül Németh László, Féja Géza és Somogyi Imre is. A következő év elején ismét találkozó helyszíne volt Lillafüred, de ez mind résztvevőit, mind jelentőségét tekintve jócskán elmaradt a korábbi összejöveteltől. Ezen az ifjúsági szervezetek vezetői vettek részt a kormány meghívására, és szinte visszhang nélkül is maradt volna, ha a Németh László előadása utáni, nyári szárszói vitában

Fitos Vilmos és Kardos László nem szólalkoznak össze ezen téma kapcsán.¹⁹ Az ország közhangulatát meghatározták az év folyamán bekövetkező nemzetközi események: januárban megtörtént a doni katasztrófa,²⁰ februárban a szovjetek a keleti fronton Sztálingrádnál döntő vereséget mértek a tengelyhatalmakra, júliusban ideiglenesen megbukott Mussolini, a szövetséges hatalmak partra szálltak Szicíliában, ezzel pedig remény nyílt a Délről történő felszabadulásra. Ilyen körülmények között, a németek szinte biztos háborús vereségének tudatában került sor az 1943-as szárszói találkozóra.

A TALÁLKOZÓ SZERVEZÉSE ÉS NAPIRENDJE

A két fő szervező az SDG Kabai Márton Köre (hivatalosan maga a szövetség) és Püski Sándor volt. Püski és az SDG, illetve különösen a kabaisták kapcsolata 1941-től szorososan összefonódott. Utóbbiak a korszakban egyedülálló, az egész országra kiterjedő, közel tízezer tagot számláló könyvterjesztő és könyvbarát hálózatot hoztak létre, melynek gerincét a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) és az SDG alapsejtjei adták, benne értelmiségiekkel, református lelkészekkel

és diákokkal, népfőiskolásokkal, paraszt- és munkásfiatalokkal.²¹ Soos Géza, az SDG elnöke júniusban levelet is írt a tábor támogatása kapcsán a kultuszminiszternek, így semmiképpen sem mondhatjuk, hogy titkos, konspiratív találkozó készült volna.²² Az SDG részéről a fő szervező Kiss Sándor lelkész, a tábor titkára ezúttal is a kabais Borvető Béla volt. A nyomtatott meghívót több újságban is közölték, ez tartalmazta a kivágandó jelentkezési lapot, amelyet az előleggel (11 pengő) együtt kellett visszaküldeni a Magyar Élet Kiadónak. Biztosítandó a részvételt, ezt már nem fizették vissza a szervezők, távolmaradás esetén sem. Az egyhetes részvétel díja 35 pengő volt, a vasúttal érkezők 50%-os kedvezményt kaptak az útiköltéséből. Akkoriban 600 fő fogadása, elszállásolása és ellátása komoly kihívás volt még egy felkészült tábor számára is, ezért a szervezők két turnusba osztották a résztvevőket, az egyik fele vasárnap délután, a másik hétfőn délelőtt érkezett. A vendégek a fennmaradt 480 fős névsor²³ alapján az ország minden tájáról érkeztek, igazi népi országgyűlés jellege volt a táborozásnak. Nagyonbár református felekezetűek voltak, körülbelül hármaduk katolikus, kevés evangélikus

Lajos dr. országgyűlési tanácsos, az Országgyűlési Gyorsiroda főnöke, hites parlamenti gyorsíró készítette. A háromkötetes, gyorsírásból áttett teljes jegyzőkönyv a Történelmi Hivatal könyvtárában található. Dr. Molnár Sándortól letartóztatásakor kobozták el a jegyzőkönyv éppen nála lévő, kölcsönként részeit. Többszöri kérvényére azt a választ kapta a Belügyminisztériumtól, hogy lefoglalt iratait megsemmisítették." Ständeisky Éva: Nemzetföltők I. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. 2000, 1999/7, 44–53. 1. sz. jegyzet. M. Kiss Sándor szóbeli közlése alapján a jegyzőkönyvet később megjelentető Kristó Nagy István a romok közül laponként szedte össze azt (feltehetőleg egy másik példányt). A RETÖRKIL Levéltárában szintén található egy ismeretlen eredetű, gépelt példány Püski Sándor iratai között. RETÖRKIL XIV.1, Püski Sándor iratai, 32. doboz 1. ő. e.

¹⁹ Szárszó. *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest, Püski, 1993, 62–65. (A későbbiekben is erre, az 1943-ashoz képest bővített kötetre hivatkozunk.) Fitos Vilmosban ez az összeszólalkozás feltehetőleg mély nyomot hagyott, ugyanis még 1980-ban is visszautalt rá az 1943-as szárszói konferencia résztvevőinek baráti találkozásán a Hazafias Népfőfrontban. Györfly Sándor [s. a. r.]: A szárszói konferencia négy évtized távlatából. Tizenkét résztvevő vallomása, tanúságtétele, véleménye. *Forrás*, 1983/8, [20–45.] 29–30.

²⁰ Kérdéses, hogy ennek híre mennyire volt közismert a hátrországban. Ezzel kapcsolatban Csoóri Sándort idézzük, aki szerint legnagyobb íróink sem feltétlenül tudhatták, mi történt valójában a Don mentén. „Hinni is alig hihetem, hogy a korszak egyik legjelentősebb írója nem tudhatta, mi történt kétszázötvenezer emberrel! Pedig nem tudta. És ahogy ő [Illyés Gyula] nem tudta, ugyanúgy nem tudta Németh László, Szabó Lőrinc, Veres Péter, Erdei Ferenc, Tamási Áron. S mások se.” Csoóri Sándor: *A magyar apokalipszis. Tiszatáj*, 1980/10, [5–31.] 27.

²¹ Petővári Ágnes: *Tevékenysége: küldetés. Reformátusok Lapja*, 1986. 02. 02. 4.

²² Idézi: Bagdi György: *Hogyan szerveződött a 43-as szárszói konferencia? Reformátusok Lapja*, 1985. 01. 13. 4.

²³ RETÖRKIL XIV.1, Püski Sándor iratai, 32. doboz 4. ő. e.; valamint: Gulay István – Püski István: *1943. Szárszó-album. „Az útkeresés akkor volt a leglázább.”* Budapest, Püski, 2013, 84–88.

és felekezeten kívüli. A többséget fabarakkban, priccseken helyezték el, de természetesen az újabban épült lakóépületek is megteltek. Takarót, lepedőt és párnát azonban mindenkinek magának kellett hozni, csakúgy mint evőeszközöket és egy hétre elegendő zsírt, lisztet és cukrot. A háborús állapotok miatt a napi háromszori étkezés kiegészítésére kérték a résztvevőket, hogy kolbászt és szalonnát is hozzanak magukkal.²⁴

Muharay Elemér közepén, előadás közben. Fotó: RETÖRKIL, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ó. e.

A tábornak kialakított napirendje volt: reggel hét órakor kezdődött ébresztővel, majd nyolcig következett a reggeli. Nyolc órától felekezetek szerinti bontásban a beszélgetős-elmélkedős bibliakörök tartották meg, majd fél tíztől délig következett az első előadás és a hozzászólások. Ebédig szabadidő, majd délután többnyire fürdőzés a közeli Balatonban. A délutáni előadás általában fél hattól nyolcig tartott, attól függően, mennyi hozzászólás volt. Ezután vacsora, majd a sokak számára emlékezetes tábortűz a népekekkel, népi játékokkal, színjátszással, tánccal. Ennek két főszereplője Balla Péter és Muharay Elemér volt.²⁵ Az estét egy későbbi visszaemlékezés szerint is Muharay tette igazán izgalmassá, erre és a táboron túlmutató szerepére így emlékszik vissza Várkonyi Imre: „Máskor Muharay Elemér vette át a szerepet a tábortűz mellett. A népballadákban feldolgozott játékok maradandó élményt

jelentettek számunkra. Nemcsak néztük az eleven, kifejező játékokat, hanem feldolgozásuk módjával is megismerkedtünk. Ezt a »tudományunkat« aztán többen hasznosítottuk. Falusi kultúrcsoportokkal, középiskolai együttesekkel tanítottuk meg a népi játékokat. Az együttesek a falukat járták, és a magyarságtudatot gyarapították. Az ösztönzést és az ismeretet a szárszói találkozó adta.”²⁶ A napot imádság és fakultatív, a külső és belső elcsendesedést segítő imaóra zárta. Persze voltak olyanok is, akik borozással, kötetlen beszélgetéssel töltötték az estét, akár a táborban, akár a közeli vendéglő különszobájában.

A táborozást az előadások mellett nagymértékben meghatározták a már említett reggeli bibliakörök és az esti tábortűzi beszélgetések. Itt, ki-ki bővebben és szabadabban fejthette ki véleményét, mint

a rögzített előadások közben, vagy azok után. A táborban meglévő összetartó szellemre jellemző, hogy egy viccesnek szánt beszélgetés Sinka István és a kommunista Nagy István között szerencsére nem párbajjal, hanem koccintással végződött. Erre az esetre Csordás János emlékezett vissza harmincöt év múltán.²⁷ Az előadások és az esti tábortűzek helyszíne a tábor területén lévő széles mélyedés, az *amfiteátrum* volt, csak rossz idő esetén vonultak be a barakkokba. Itt általában legfeljebb 200–250 fő vett részt egy-egy előadáson, az előadó melletti „elnöki” asztalnál néhány fő ült a szervezőkből és az előadókból válogatva. Mivel hangosítás nem volt, az előadónak kellett a teret bekiabálnia, ami sokat számított az érthetőség és az átélés miatt. Itt mutatkozott meg igazán egy-egy előadó szónoki képessége, mely

²⁴ Szente Béla: Konferenciavonattal Szárszóra. III. Szárszó, 1942; Lillafüred, 1942; Szárszó, 1943. *Kulturális Szemle*, 2019/2, [48–60.] 55.

²⁵ Muharay szerepe a népi színjátszás felélnéítésében és továbbörökítésében nem hangsúlyozható eléggé. Ebben betöltött fontos szerepéről Csoóri Sándor jóval később is megemlékezett, őt mentorának, útbaigazítójának titulálva. Csoóri Sándor: A sugalmazó ember. *Tiszatáj*, 1981/10, 22–25.

²⁶ Várkonyi Imre: Egy tanú vallomása. *Somogy*, 1973/2, [30–37.] 37.

²⁷ „Sinka nem volt gyakorlati politikus. A konferencia napjaiban, amikortól én ott voltam, egyszer sem szólalt fel, nem tartott előadást. Plénum előtt nem vitázott, de annál élekenbben vett részt az esti beszélgetésekben, melyek részben a szállásunkon zajlottak, részben egy közeli vendéglő különszobájában, ahová esténként eljártunk. [...] Sinkának nem volt marxista iskolázottsága, munkásmozgalmi múltja. Ellentétben Nagy Istvánnal, aki tudatos harcosa volt a szocializmusnak. [...] Egy tréfás évődés alkalmából Sinka megkérdezte Nagytól: – Mit tennél velem, Pista, ha hatalmad lenne? – Alighanem felakasztatnának – válaszolta tréfásan, mosolyogva Nagy István. – Én téged nem! – felelte vissza Sinka. Utána összeütötték poharukat.” Csordás János: Emlékek Sinka Istvánról. *Somogy*, 1978/2, 23–30. Idézi: Medvigy Endre: Sinka István szárszói útja. *Alföld*, 1984/12, [60–71.] 69–70.

Erdei Ferenc, Karácsony Sándor, vagy Veres Péter esetében nagy hatást váltott ki, ellentétben például Németh László visszafogott stílusával.²⁸ A telepről későbbi visszaemlékezésében Várkonyi Imre így írt: „Hosszan elnyúló téglalap alakú telek volt ez, a közepe füves völgyet szelt át, ahol szomorúfüzek adtak árnyékot a nagy tanácskozás hallgatóinak. A telek vége ismét emelkedőre kapaszkodott, helyet adva két dunántúli stílusú épületnek, a barakkoknak, sátraknak, amelyek lakóhelyül szolgáltak. A hátsó kijáraton lehetett legcélszerűbben a Balatonhoz menni; szabad strandon lubickolhattunk délutánonként kedvünkre.”²⁹

A szervezők kérték ugyan, hogy aki teheti, hozzon magával fényképezőgépet, de a tábornak félhivatalos fényképésze is akadt Bérci László személyében: neki és a többi fotósnek köszönhetően az eseményről viszonylag sok felvétel maradt meg. A fotósról 1986-ban portréfilmet is vetítettek a televízióban, ahol a művész pályájáról mesélve kitért arra, hogy a portréfényképezést 1938-ban kezdte. Kiemelkedő írókat és közéleti személyiségeket örökített meg, társadalmi eseményeken készített fényképeket, így ott volt a szárszói konferenciákon is.³⁰

A konferenciát Balogh Edgár, a Sarló mozgalomhoz köthető erdélyi író levélben köszöntötte,³¹ mivel azon fegyvergyakorlat miatt nem tudott személyesen részt venni.³² Kiemelte, hogy ilyen időben a szellemi honvédelemé az elsőség, ezért is fontos az összejövétel. József Attila *Hazám* című versének idézése után figyelmeztetett, hogy az első lépés a legfontosabb, mert ez szabja meg az irányt – Szárszót ilyen lépésnek tekintette. A levél központi gondolata a kossuthi konföderáció, a Duna-menti népek békés együttélése, mely több előadásban is előkerült Szárszón.

„A BÁTRAK TALÁLKOZÓJA”

Magáról a találkozóról szólva nemcsak az Erdei-Németh-vitát, de az utólagos értékelésben kisebb hangsúlyt kapó gondolatokat is be kívánjuk mutatni. Igaz ez például Kiss István előadására, amely nem véletlenül maradt ki az 1983-as kötetből.³³ Igyekezzünk azokat a gondolatokat kiemelni, amelyek rendszereken átívelő magyar sorskérdéseket érintenek. Ahogy a találkozóról készült 1993-as kiadásban olvashatjuk,³⁴ 23-án délután Bognár István, a vendéglátó SDG egyik vezetője nyitotta meg a konferenciát, majd Veres Péter szolt néhány szót, és ezután következett Kodolányi János bevezető előadása.³⁵ Beszédében felhívta a figyelmet a szavak inflálódására

és azok helytelen használatára. Az azóta csak növekvő információáradatról, végtelenül ömlő hírzuhatagról így fogalmazott: „A szavak e kábító, harsogó tengerében sodortatjuk magunkat. A szent, tiszta, ősi jelentésű szavak egyre ritkábban hullanak ajkunkról, egyre nagyobb irtózat-tal óvakodunk attól, hogy lelkünk ősi, tudattalan, isteni mélyeibe ereszkedjünk értük. Egyre jobban félünk attól, hogy másik funkció-jukat: a magunk megismerését is betöltsék. A lélek lusta. Gyakran csak korbáccsal kényszeríthető rá, hogy a nehezebb feladatot vállalja, s szembenézzen önmagával.”³⁶ Az 1945 utáni történetek ismét Kodolányi figyelmeztetését igazolták – a mesterségesen előállított fogalomzavar segítségével a hatalom még a teljesen nyilvánvalót is meghamisította. A bevezető előadás fajsúlyos gondolatainak a jegyzőkönyv alapján meglepően kis visszhangja volt. A két hozzászólás közül az egyikben Rácz István Finnországot hozta példának, ahol a szónak hitele és szabadsága van. (Finnország és a skandináv államok egyébként a konferencia során nem utoljára kerültek elő mintaként.) A másik hozzászóló, Halmos Béla bírálta a hírszolgálatokat, majd ismertette, hogyan lehet azok téves információi ellen védekezni.

A keddi nap teljes egészében Erdei Ferencé volt, aki a magyar társadalomról tartott átfogó

²⁸ Szente i. m. III. 2019, 56.

²⁹ Várkonyi i. m. 1973, 30.

³⁰ Nagy Ágota: Fotó: Bérci. *Reformátusok Lapja*, 1986. 04. 27. 4.

³¹ *A Kis Újságban* megjelent levelet közli: *Szárszó i. m.* 1993, 235–236.

³² Püski Sándornak 1943. augusztus 4-én Désről küldött levelében így fogalmazott: „Kedves Sándor, kaszárnyából írok, két hónapra behívtak, rendkívüli fegyvergyakorlatra. Így szíves meghívásodnak nem tehetek eleget, pedig nagyon szerettem volna elmenni Balatonszárszóra.” *RETÖRKIL XIV.1*, Püski Sándor iratai, 1. doboz 7. ő. e.

³³ A kötetben a következőképpen indokolták a kimaradást: „Kiss István előadását pedig részben terjedelmi okokból, részben azért nem közöljük, mert a konferencia szervezőinek, többek között Püski Sándornak a véleménye szerint is előadása nem illeszkedett szervesen a tábor programjába.” *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Szerk. Györffy Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila. Budapest, Kossuth, 1983, 173.

³⁴ *Szárszó i. m.* 1993, 6.

³⁵ *Uo.* 6–9.

³⁶ *Uo.* 8.

előadást³⁷ – a történelmi és dialektikus materializmus jegyében. Bár ennek szókészlete napjainkra jórészt kikopott a tudományos és a közéleti diskurzusból, a magyar társadalom fejlődéséről elmondott nézetei korszerűek és újszerűek voltak, elemzése egészen pontos, a problémákat kendőzetlenül tárta a hallgatóság elé, jól lehet elsősorban a munkásság és a munkásmozgalom szerepét állította az elemzés középpontjába. Előadása végén a társadalompolitikáról szólva egyértelműen állást foglalt a szocialista átalakulás, a szocialista út követése mellett. Sok helyen érezhetjük úgy – persze már későbbi politikai pályáját ismerve –, mintha mondanivalóját egy előre egyeztetett terv keretében fogalmazta volna meg – mindenesetre a konferencia során végig megerősített kapott a szintén a kommunistákhoz közel álló Darvas Józseftől és Nagy Istvántól. A hozzászólások során két diósgyőri munkás (Szemán Mihály, Kocsi Emil) is kifejtette véleményét, előbbi szerint az új társadalomnak szociálisnak és demokratikusnak kell lennie, utóbbi pedig nem Kelet vagy Nyugat, hanem Észak felé, a demokráciák országaira tekintett, ahol a szövetkezeti modellt hatékonyan valósították meg.³⁸

Szerda délelőtt tartotta meg ismert, máig is ható és viták egész sorát kiváltó előadását Németh László a magyarság útkereséséről.³⁹ A konferenciát megelőzően már sértegetésektől sem mentes polémiát folytattak ellene egyes baloldali szerzők,⁴⁰ mivel nemcsak a nemzetiszocializmust,

Erdi Ferenc előadása a magyar társadalomról a szárszói konferencián. Fotó: RETÖRKIL, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ő. e.

hanem a kommunizmust és az azt megtestesítő Szovjetuniót is bírálta. Németh Lászlóra a baloldal elutasítása komoly hatással volt, már januárban a következő sorokat írta: „Nagy István riadója s az én válaszom után nincs kétség: afféle halálnem felé szorulok, amelytől a legjobban iszonyodom. Szinte kíváncsian várom a légitámadásokat, tudom-e majd ágyúdörgés közben is kívánni, ami ma szinte paradicsomi megoldásnak tűnik fel: az egész családommal a romok alatt maradni. Mintha csak ez lenne »totális halál!« Ha ők itt maradnak, akkor én sem pusztultam el egészen. [...] Én négy éve tudom, hogy akármi lesz a háború vége, pusztulnom kell. Teleki halála napján is magamhoz vettem morfiumot. Most mért vonakodom, hogy a receptet leküldjem érte? S ha annyira vonakodom tőle, mért ragaszkodom mégis hozzá? Úgy fogódzok belé, mint egy mentőangyalba, s úgy irtózom tőle,

mint a kárhozattól.”⁴¹ Szárszóra utazása előtt egy hónappal pedig a következő sorokat vetette papírra: „A *Termés* körkérdést intézett hozzám: rettegést, belső erőtlenséget látnak egy utolsó írásomban. Püski Szárszóra hív. Nagy István, Kovács Imre, Veres Péter, Erdi Ferenc s az áthangolt ifjúság köré. Egy konstanzi zsinatra! Itt kicsalják belőlem, amiért majd elítélhetnek. De ne mondják, hogy gyáva voltam: megyek.”⁴² Vívódások és félelmek közepette indult el tehát Szárszóra, és az általa elmondottakat figyelembe véve élete egyik legbátrabb tette volt gondolatainak előadása. Bizonyosra vette ugyanis, hogy a háború utáni világban, melynek egyes *eljövendő vezetői* a hallgatóság soraiban voltak, vádpontként fognak beszédére tekinteni.

Már az előadás felütése is drámai, hűsbavágó: „Aki a magyarság újkori történetét megírja,

³⁷ Uo. 11–34.

³⁸ Uo. 34–38.

³⁹ Uo. 39–52.

⁴⁰ Többek között: Nagy István: Németh László szocializmusa. *Népszava*, 1943. 01. 17. 7. „... arra szólítanám fel a munkásságot, ha az történetesen nálam nélkül is nem tudná már, hogy Németh Lászlót nyugodtan számításon kívül hagyhatja, a munkásság és parasztság polgári szövetségeseinek a megválogatásánál. [...] Nem. Németh László, még egy szocializmust a többi jelzősök mellé nem kérünk.”

⁴¹ Németh László: *Naplók – 1943. január 26.* In: Uő: *Homályból homályba. II.* Budapest, Magvető, 1977, 516.

⁴² Németh László: *Naplók – 1943. július 15–19. – Bocskay-kert.* In: Uo. [526–528.] 526.

Németh László előadása a szárszói konferencián. Fotó: RETÖRKIL, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ő. e.

arra kell felelnie, hogy süllyedt »benszülötté« ez a nagy közepkori nemzet tulajdon országában. Ha a színesekre gondolnak, tudják, mit értek benszülöttön. Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadzsa; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van.”⁴³ A magyarság tragikumát abban fedezte fel, hogy vezetői nem saját véréből valók – pontosabban fogalmazva érdekei nem egyeznek a magyar nép érdekeivel –, következésképpen a társadalom nagyobb részének problémái iránt nem fogékonnyak, azokra nemhogy megoldást nem keresnek, de többségében a problémát magát sem látják. A parasztság beözönlését a városba Németh egyáltalán nem látta elítélendő folyamatnak, ezzel ugyanis a parasztság is csak

sorsán, élethelyzetén igyekszik javítani. A harmincas években megindult lassú érést azonban megtörte a viláégés, melyet a kezdetektől pesszimistán figyelt. A háborúról szólva messzebbre látott – következő mondatai a jövőt tekintve élesen beigazolódtak, és meghatározták az új rend hozzá való viszonyulását: „En ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nem tudtam olyan kimenetelét kitalálni, amely számunkra kedvező lehessen. 1939-es helyzetképemben olvashatják: akár a német, akár az angol vagy az orosz koncepció győz, én azt másnak, mint a magyarság súlyos megpróbáltatásának elképzelni nem tudom. Nemcsak a háború pusztításaitól: megszállásoktól, bombázásoktól, a legjobbak elhurcoltatásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni »rendezés«-től. Az

az »üdvösség«, amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakinn senki sem ismeri. Előrelátható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltók«-at, s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül: a dugaszban levők közül az lesz a »poglavnik«, akit a külföldön élő tanácsadók s hazai sugalmazóik a legalkalmasabbnak tartanak. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók – még a jóindulatúak is – keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatúak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a benszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti.”⁴⁴ A látnoki mondatok előrevetítették az 1945 után berendezkedő kommunista hatalom taktikáját. Munkásságával Németh ez ellen a terror ellen akarta „beoltani” a magyarságot, és hogy nem sikerült, nem rajta múltott. A háborút ugyanakkor egyfajta optimizmussal is nézte, hiszen az szerinte lehetőséget adott rá, hogy a régi struktúrákat, „az életet leszorító mészvázat” egyik napról a másikra lebontsák, és helyette új alapokon rendezkedjék be a magyar társadalom. Egy túlzottan bizakodó, a jövőt tekintve tévesnek bizonyult kitétele világossá tette azt is, hogy a magyar értelmiség jelentős része mennyire nem lehetett tisztában a valódi hadi helyzettel (lásd a doni katasztrófa mélységét): „A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.”⁴⁵

⁴³ Szárszó i. m. 1993, 39.

⁴⁴ Uo. 43–44.

⁴⁵ Uo. 45.

Előadása végén három-három tanáccsal fordult azokhoz, akik az „átalakulás vezérkarába is bekerülnek”, illetve a változások várható elszenvedőihez is. Előbbiek lelkére kötötte, hogy a szabadság valóban a magyarság szabadsága legyen, és ne kívülről hozott megváltó tannal, kész recepttel álljanak elő, azt mindenféle igazítás nélkül alkalmazva nálunk is. Ennek kapcsán szólt a zsidókérdésről is, mely mondatai⁴⁶ később éles viták tárgyát képezték, és a Németh Lászlót antiszemitanak bélyegzők egyik fő hivatkozási pontjává váltak. Ennek kapcsán ehelyütt csupán két szempontra hívjuk fel a figyelmet: Németh nem faji alapon, hanem elsősorban a polgárság vezető, vagyonos, a hatalommal együttműködve megszerzett pozícióit őrző, a társadalmi átalakulást hátráltató réteggel azonosítva bírálta a zsidóságot. A vita során Szárszón senki sem olvasta Németh fejére a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját, feltételezhetően azzal a többség egyetértett, vagy nem érezte azt kardinális kérdésnek. Második figyelmeztetése az volt, hogy a vezetők a munkásságot ne nyomorítsák meg „saját jel-szavai” alatt, a harmadik pedig arra irányult, hogy az átalakulás során ne hagyják figyelmen kívül:

nem ugyanaz egyes társadalmi rétegeket megszüntetni, mint az azokhoz tartozó egyéneket likvidálni. A berendezkedő kommunista hatalom politikáját ismerve megállapítható, hogy mennyire érvényes, elevenbe hatoló, ugyanakkor meg nem fogadott óvások voltak ezek. Az átalakulás várható veszteseit pedig a következő tanácsokkal látta el: ne ismerjék el, hogy az értelmiségi ember nem munkás. Ne ismerjék el, hogy a szellemi munka alsóbbrendű a többinél, hiszen pontosan az értelmiségnek kell a többi réteget is képezni. (Németh koncepciója szerint az osztály nélküli társadalom úgy valósulhat meg, hogy mindenki feloldódik az értelmiségben.) Végezetül pedig biztatta is az értelmiséget, hiszen az ilyen viszontagságos időkben a legnehezebb, de a legszebb is értelmiséginek lenni. Bármilyen munkát is végeznek a jövőben, ne feledjék, hova tartoznak, és milyen feladatuk van. Németh előadása konkrét cselekvési tervet, programot nem adott, de ez nem is volt célja. Ahogy később, már emigrációjában Kovács Imre fogalmazott: „De Németh László nem is azért jött Balatonszárszóra azon a vajúdó augusztusvégi héten, hogy programot adjon, vagy az első (német) és a második (orosz) oldal híveit

megnyerje, mert tudta, hogy az is késő már és főleg reménytelen. Ő azért jött el a bátrak találkozójára, hogy a legbátrabban kinyilatkoztassa, mitől félti a magyart, s miközben búcsúzott híveitől és ellenfeleitől, profétikus látomással vetítette eléjük a jövőndőt, azt a sorsot, ami az országra és az agyonglorifikált népre vár...”⁴⁷

Mivel az előadás megjelent szövege egy előre megírt változat, abban nincsenek benne azok a megjegyzések, melyeket Németh László Erdei Ferenc előadására válaszul szűrt be a beszédbe. Ilyen volt a híres záró gondolat is a pápuákról és a harmadik oldalról. Jóllehet előadása nem ennek a gondolatnak a mentén szerveződött, erre a megjegyzésére érkezett a legtöbb hozzászólás, válasz. A hozzászólók úgy vélték, hogy Németh ezzel tulajdonképpen passzivitásra, kivárára ösztönözte a hallgatóságot és az értelmiséget, ahelyett, hogy csatlakozásra szólította volna fel őket az egyik oldalhoz. Ellenlábasai szerint ugyanis az adott helyzetben nem is volt harmadik oldal vagy lehetőség, választani kellett a „fasizmus” és „antifaszizmus” között.⁴⁸ Vitázó hozzászólásában ezt Erdei egyértelművé is tette: „A harmadik út csak az alkotó író, vagy tudós kiváltsága,

⁴⁶ Különösen a következő szavak: „A zsidókérdésben én sohasem általánosítottam, kritikáim és írásaim ezt eléggé bizonyítják. Az azonban egészen természetes, hogy az önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelővel szemben ebben a négy-öt évben rendkívül meg kellett erősödnie, s nagyon rossz füle van annak a kékszörülésre, aki nem hallja, hogy Shylocknak éppen a szív kell.” *Uo.* 47.

⁴⁷ Kovács Imre: Szárszó húsz év után. *Új Látóhatár*, 1963/4, [297–306.] 301–302.

⁴⁸ A legárnyaltabban talán még Darvas József fogalmazott, részben megértve Németh László állásfoglalását: „Az író sorsa, tudjuk, örök szenvedés: az eszmény és a valóság birkózása mindig sebeket ejt. Aligha van olyan párt vagy mozgalom, amelynek minden megnyilvánulását magáévá tudná tenni egy író; viszont nyilván sose is lesz olyan párt vagy mozgalom, amelyik egy író minden problémázását s bármilyen jogos aggályoskodását vállalhatná. Ez azonban semmiesetre se jelenthet érvet akár »harmadik oldal«-nak, akár »Sziget«-nek, akár »Cseresnyés«-nek nevezett kivonulásra a mindennapok harcaiból. Legyünk csak őszinték. Ha az író által megálmodott »harmadik oldal«-ból reális társadalmi mozgalom lenne, vajjon nem szorulna az író ott is hamarosan ellenzékbe a saját híveivel szemben? Nincs hát más út, mint ott vállalni az írói sorsot, ahol a történelem szemetet is hömpölyögtető sodra mégis előbbre viheti a világot és benne a mi népünket...” *Szárszó i. m.* 1993, 68. Legélesebben a parasztpárti Kovács Imre támadta volna Németh Lászlót, azonban félresikerült bevezetője után rászóltak, ő pedig sértődötten leült, és nem adta elő mondanivalóját. Később ezt szerencsés fordulatnak értékelte, mert olyanokat mondott volna, ami „megbocsáthatatlan sértés” lett volna. A konferencia után megjelent összefoglalójában még csak azt vetette Németh szemére, hogy vihart kavart előadásával, és emiatt két székértábor alakult ki. Két évvel később, a *Szabad Szó* 1945. december 12-i számában azonban már azt írta többek között Némethről, hogy „a demokrácia ellen sorakoznak fel, [...] hovatovább már ellenforradalmi tevékenységet fejtenek ki. Nem ismerünk megbocsátást, nem tekintjük őket többé a magyar nép fiainak, írójának. Árulók ők, megvetjük őket!” Később álláspontja nagyban megváltozott, ezért szárszói tevékenysége és azzal kapcsolatos későbbi állásfoglalásai miatt 1960-ban nyilvánosan is bocsánatot kért Németh Lászlótól. Lásd: Kovács Imre: Ifjúági parlament a Balaton partján. *Híd*, 1943. 10. 01.; Uő: Ellenforradalom az irodalomban? *Szabad Szó*, 1945. 12. 12. 1.; Uő: Németh László

Karácsony Sándor előadása a szárszói konferencián. Fotó: RETÖRKIL, XIV.1. Püski Sándor iratai, 40. doboz, 10. ő. e.

ami egyúttal azt a következőt is ráhárítja, hogy vállalnia kell a politikai előrehaladástól való elmaradását, vagy abból való kiesését, azzal a meggyőződéssel, hogy egy következő fokon majd újra együtt találja magát vele. Az értelmiségi mesterségek azonban így nem maradhatnak kívül. Ha tényleg nem állanak bele az építő előrehaladás vonalába, akkor már szükségképpen szemben is állanak vele.”⁴⁹ A vitával kapcsolatban később maga Németh László is megjegyezte: „Nem egészen alaptalanul vádoltak vele, hogy elrontottam ott valamit. Nem a forradalom ügyét – hisz megmondtam, hogy lesz s kell is lennie –, inkább a bizalmat, hogy ők, akik engem most fölálodoznak, a továbbiakban képesek lesznek a Magyarország érdekét kellően védeni.”⁵⁰ Magyarország geopolitikai

helyzetéből is következik, hogy ez a kérdés azóta is nyitott: létezik-e a Magyarország számára harmadik út a Nyugatról kínált alternatíva, vagy a keleti megoldás mellett: az éppen aktuális *birodalmi központ* politikáját kövessük, egy másik birodalomhoz igazodjunk, vagy a saját érdekek mentén próbáljunk fennmaradni a kettő (vagy még több) között.

Csütörtök délelőtt Jócsik Lajos tartotta meg előadását a Közép-Duna-medence közgazdaságáról.⁵¹ Az 1910-ben született felvidéki közgazdász a baloldali Sarló mozgalomhoz kötődött. Kifejtette, hogy a közgazdasági kérdéseket nem lehet teljesen szétbontani mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre, hanem ezeket együttesen érdemes vizsgálni (például a magyar ipar is elsősorban a mezőgazdaság

terményeinek feldolgozására rendezkedett be). Megállapítása szerint a Duna három medencén folyik keresztül (felső, középső, alsó), ebből a középső gyakorlatilag a Kárpát-medencével azonos, és önálló, szét nem darabolható gazdasági egységet alkot. A történelem folyamán azonban ezt a tájegységet is számtalan külső hatás és támadás érte mind keletről, mind nyugatról. A külső hatások önmagukban nem jelentenek veszélyt – sőt, fejlődést is hozhatnak –, a probléma akkor merül fel, amikor egy teljesen idegen struktúrát akarnak ültetni a gazdasági egységre. A külső nyomást erővel el kell hárítani, vagy ügyességgel ki kell térni előle. Okfejtésében kimutatta, hogy az első világháborút követő rendezés után is megmaradtak a Közép-Duna-medence gazdasági kapcsolata, azokat a politikai

megkövetése. *Új Látóhatár*, 1960/2, 117–119. Kettejük ellentétéről részletesen lásd: Salamon Konrád: Németh László és Kovács Imre szárszói ellentéte. *Hitel*, 2018/9, 3–15.

⁴⁹ Szárszó i. m. 1993, 77–78.

⁵⁰ Németh i. m. Bocskay-kert, 1977, 638. Idézi és a vitát részletesebben elemzi: Petrik Béla: Szárszói erővonalak. *Magyar Szemle*, 1993/8, [787–802.] 794.

⁵¹ Szárszó i. m. 1993, 80–103.

ellentétek nem tudták teljesen megsemmisíteni. A rendezés legnagyobb hibája azonban az volt, hogy nem hozott létre önálló, erős államokat – amelyek így a nem elégséges francia vagy angol befolyás következtében gazdasági értelemben az egyre erősödő Németországra voltak utalva, vele építve ki a legszorosabb kapcsolatokat. Ennek következményei 1933 után lettek súlyosak, amikorra mindegyik ország komoly adósságot halmozott fel Németországgal szemben, teljesen kiszolgáltatottá és sebezhetővé téve ezáltal magát. Zárásként megállapította, hogy „szabad és szerencsés közgazdasági állapot nem épülhet ki addig a Közép-Duna-medencében, amíg bármily oldalról külső hatalmak befolyását viszik be ide. Mátyás halála óta mindig függő helyzetben volt ez a medence, és népei mindig szerencsétlenek voltak. Úgy látszik, hogy a hatalmi függő helyzet nem szűnhet meg az eddig tartó fejlődésben.”⁵² Csütörtök délután László Gyula, a kolozsvári egyetem tanárának előadását hallgathatták a jelenlévők, melyben régészeti emlékeanyagának ismeretében precízen elemezte a honfoglaló magyarság életét.⁵³ Este még Karácsony Sándor, a debreceni egyetem professzora tartott előadást a magyar nevelés témájában.⁵⁴

A pénteki nap a hagyományoké és a népi kultúráé volt. Délelőtt Balla Péter zeneesztéta tartott előadást a magyar népzeneről,⁵⁵ délután pedig a felkért előadók távollétében Dömötör Sándor

néprajzkutató elmélkedett a hagyományokról.⁵⁶ Muharay Elemér az esti tábortűznél *Népi kultúra, közösségi kultúra* címmel tartotta meg előadását.⁵⁷ Ebben a magyar parasztság szellemi javait vette lajstromba, szembe állítva azokat a polgári kultúrával. Megállapítása ma, a fogyasztói társadalom térhódítása idején különösen is érvényes: „a népi kultúra javai egy életképes termelő kultúra eredményei – míg a polgári kultúrtermékek kizárólag fogyasztásra beállítottak. Veszedelmes ez, ha tudjuk, hogy az ilyen kiszolgáló, üzleti jellegű kultúra termelő és formáló készségeinket is elsorvasztja. Kiszorít bennünket a tényleges szellemi életből, és gyarmati állapotba visz. Ez pedig szellemi szempontból ugyanaz, minthogyha ez gazdasági téren történik velünk. Legalábbis olyan mértékben megy a szabadság, függetlenség, önállóság rovására.”⁵⁸ A kultúrateremtéshez sorolja a műkedvelést is, beemelve a szegényebb rétegeket is a kultúrateremtők körébe. Felhívta a figyelmet egy új kultúrpolitika szükségességére, mely az európai kultúra forrásai mellett elsősorban a magyar népi kultúrából kell, hogy merítsen.

Mindenképpen alapos elemzésre érdemes a mondanivalója miatt az 1983-as kötetből szándékosan kihagyott péntek esti Kiss István-előadás.⁵⁹ *Az állam élete* címet viselő okfejtés kifejezetten érdekes államelméleti gondolatokat tartalmaz. A végig logikus és követhető mondanivalót áthatja az Istenbe vetett hit

és ennek az államéletben való szerepe. Jócsikhoz kapcsolódóan a Kárpát-medencét ő is természetes és önálló geopolitikai egységnek tekintette. Kiemelte, hogy a vizsgálódások során nem szabad csak társadalmi vagy állami (politikai) síkon elemezni egy közösséget, hanem ezeket együttesen kell megtenni. Az állam és egyén kapcsolata elemzésénél olyan megállapítást tett, mely – a fentiekkel együtt – érthetővé teszi, miért maradt ki az 1983-as kötetből: „Az individualista liberalizmus tévedése ott volt, hogy az egyén elsőbbségét elismerte ugyan, de ebből az egyénre semmi kötelezőt nem vont le. A nemzeti vagy a nemzetközi kollektívizmus, vagy másképpen a fasizmus vagy a bolsevizmus tévedése ott van, hogy a közösséget feltétlenül magasabb rendűnek tartja, mint az egyént. Az igazság nem a harmadik, hanem az egyetlen úté: a keresztény szolidaritás, amely az adjátok meg elvénél, továbbá a szociális igazságosságnál és a felebaráti szeretetnél fogva az egyén egyéni üdvösségét ezek megtartásától teszi függővé.”⁶⁰ Az államot a testhez hasonlítva kimutatta, hogy amennyiben az megmerevedik (elmeszesedik), már nem alkalmas a mozgásra, használhatatlanná válik. A ma is sokat hangoztatott *jogállamiságot* említve pedig kiemelte, hogy „a hiba ott volt, hogy a jogállam eszméje egyre inkább szemponttá vált, sőt kizárólagos szemponttá, vagyis dogmatizálódott”.⁶¹ A cselekvő állammal, végrehajtó hatalommal és bürokráciával kapcsolatos meglátásai sem

⁵² Uo. 102.

⁵³ Uo. 105–127.

⁵⁴ Uo. 128–153

⁵⁵ *Szárszó i. m.* 1983, 352–356.

⁵⁶ *Szárszó i. m.* 1993, 154–167.

⁵⁷ Uo. 189–193.

⁵⁸ Uo. 191.

⁵⁹ Uo. 168–188.

⁶⁰ Uo. 175.

⁶¹ Uo. 181.

veszítettek érvényükből. A túlzott demokratizmus működésképtelenségére és a *kollektív felelősség* tarthatatlanságára is rámutatott: „Ki volna hajlandó egy olyan autóba beleülni, amely 100 km-es sebességgel robog, de viszont a volánjánál 10 szakképzettség nélküli ember ül, akik a volán minden egyes rándításánál előbb megtanácskozzák a dolgot?”⁶² Az alsóbb szintű állami tisztviselők látszatintézkedéseit, „aktatologatását” is maró gúnnyal elemezte, valamint a szaktárcákban tapasztalható gyakorlatot is bemutatta: „Őket [ti. a minisztereket] tehát a szakember alárendeltek, ha akarják, akár az orruknál fogva vezetik, mert nekik fogalmuk sincs arról, hogy a konkrét intézkedés kapcsán, szakszempontról mit is kell tenni. Ha értelmes ember, és belátja, hogy nem ért a dologhoz, akkor átengedi a döntést annak, aki ért hozzá, vagyis a szakembernek. Ez viszont szervezeten nem felelős és a magasabb áttekintéseket nem ismeri.”⁶³ Kiss István jelezte, hogy a kor magyar állama megmerevedett és modernizációra szorul, ám mindez az előadásában szigorúan szakmai, szervezési kérdésként merült fel, függetlenül a politikai irányultságtól. A végcél szerint nem lehet más, mint „megvalósítani Krisztus királyságát, az igazság és élet királyságát...”⁶⁴

Szombat délelőtt a felkért előadó távolléte miatt Erdei Ferenc foglalta össze a földkérdés alakulását,⁶⁵ majd Veres Péter beszélt a parasztság helyzetéről.⁶⁶ Erdei röviden vázolta a magyar földbirtokviszonyok alakulását, és

kimutatta a birtokrendszer elképesztő egyenlenségét: nagyon kevesek kezében óriási birtokok, nagyon sokakéban apró, életképtelen földszelvények. Ebből következően kevés az életképes közepes méretű birtok, viszont rengeteg a napszámos, cseléd és agrárproletár. Az egyenlőtlenséget csak fokozza, hogy a fejlett technikákat is inkább a nagybirtokon és a nyugati országrészben alkalmazzák. Veres Péter rámutatott, hogy a parasztság túlnyomó többsége műveletlen, vagy ahogy fogalmazott: „rongyos, szegény, tudatlan és szervezetlen”.⁶⁷ Az új ötleteket szerinte csak úgy szabad megvalósítani, hogy azok a nép érdekét szolgálják, ne a további nyomorúságát rögzítsék. Gondolatmenetét így zárta: „ebből a földből mindnyájunknak meg kell élni, és az ezerszentes bajokból csak közös erővel, az óriási rétegek lemondásával és nélkülözésével lehet kilábolni”.⁶⁸ Darvas József hozzászólásában rámutatott, hogy mezőgazdaságunk hatékonyság tekintetében elmaradt a gépesített kanadai, dél-amerikai, ausztrál vagy orosz nagybirtokos mögött. Ezen helyzetben a gépesítés ugyanakkor csak részben segítene, mert az még több idénymunkás megélhetését venné el. Lehetséges megoldásként a gépszövetkezetet, a kisüzemi gazdálkodási formát és „Kertmagyarország” megvalósítását, vagyis a gyümölcstermelést látta célravezetőnek. Dobi István – későbbi miniszterelnök és az Elnöki Tanács elnöke – is kiemelte, hogy szükséges a néprétegek kiegyenlítése, ezt azonban nem a fentléttek letaszításával,

hanem az alullévők felemelésével képzelte el, melyhez az általános műveltség megszerzése a kulcs.

A találkozó záró mozzanata az általános vita volt, melyet szombat délután Püski Sándor előadása vezetett be.⁶⁹ Ebben Püski külön kiemelte Erdei és Jócsik előadását, melynek gondolatosságát erősítette több későbbi előadás is: a békés, független és demokratikus, magyar öntudatú Magyarország igénye. Németh László előadására is reflektált: szerinte Németh nem akart halálfélelmet szuggérálni, másrészt nem azt szeretné, hogy kispolgárrá, hanem hogy értelmiségivé válják mindenki. Ehhez Püski szerint is sok munkára és népművelésre van szükség, melynek első állomása a népi irodalom terjesztése, az általános műveltség emelése. Gombos Gyula hozzászólása érzékletesen mutatta be a korabeli társadalmi rétegződés sajátosságait: legfelül a többnyire idegen arisztokrácia, alatta a nemesség, a németes hivatalnokréteg és a többségében zsidó új polgárság, legalul pedig a parasztok és a munkások. Ezzel szemben a politikai oldalak nem horizontálisan, hanem vertikálisan osztják két részre (politikai bal- és jobboldal) a társadalmat. Juhász Géza mondandója kapcsán merült fel a kérdés, hogy mit adott valójában a konferencia. Szerinte konkrét programot nem – ezzel Féja Géza és Veres Péter is egyetértettek –, pontos helyzetképet viszont igen. A konferencia értékét a következőképpen látta: „Már az, hogy a szembenállók egyforma szabadsággal kifejtették fölfogásukat,

⁶² Uo. 183.

⁶³ Uo. 185.

⁶⁴ Uo. 187.

⁶⁵ Uo. 194–198.

⁶⁶ Uo. 198–199.

⁶⁷ Uo. 199.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. 208–212.

követeléseiket, olyan cselekedet, amelyik történelmi jelentőségűvé avatja ezt a szárszói hetet."⁷⁰ Saját és társai írói hivatásáról pedig így vallott: „Az író, míg meg nem valósul az új, dolgozik érte, ragyogó képeket fest róla. De mihelyt megvalósult, ha csakugyan író, azonnal ellenzékbe kerül vele; ahogy bírálta a régit, ugyanúgy kell bírálnia az újat is, kikerülhetetlenül. Minden rendszer egyoldalú, az író pedig a millió arcú életet ábrázolja, a teljes embert szolgálja. Kellemetlen ez a szolgálat a rendszernek, mégis magát ítéli szellemi elsorvadásra, ha lemond róla.”⁷¹

Féja Géza is több mélyenszántó gondolatot fogalmazott meg, egyik megnyilatkozása vészjóslóan vetítette elő a pár év múlva valóban bekövetkező átalakulást: „Igen átlátszó hamisjátéknak tartom azt, hogy egy kis csoport állandóan a demokráciát és a szocializmust hangsúlyozza, ugyanakkor azonban a maga kisebbségi véleményét rá szeretné erőszakolni a többségre olyan módon, hogy eleve megbélyegzi azokat, akik az ő kisebbségi véleményét nem fogadják el s nem tartják egyedül üdvözítő hitvallásnak. Ismétlem, nem becsülöm túl az efféle kísérleteket, de elkövetőik és megbízóik lelkivilágára s erkölcsi értékére igen élénk fényt vetnek.”⁷² Szerinte is a nép szolgálata az értelmiség feladata, nem pedig a „hatalmaskodás”. Kiemelte továbbá a magyarság föderatív hajlamait, melyek bizonyítják, hogy nem akar a többi közép-európai népeleynomója lenni. A földkérdés

ügyében is lényeglátó gondolatai vannak, kiemelve a következőt: „A földhöz juttatás mellett gondoskodnunk kell a magyar nép tökéletes közösségi szervezeteiről, meg kell indulnia a szabad társuláson alapuló szövetkezetek nagyvonalú megvalósításának, mert csakis ezáltal, tehát megfelelő gazdasági szervezetség alapján fejtheti ki a parasztság jogos politikai szerepét.”⁷³ Az elkövetkezendő átalakulás nem követelheti meg magyarságunk megtagadását vagy feladását. Kis nemzetünknek szerinte igazodnia kell a külpolitikában a birodalmakhoz, de belső életében saját hagyományaira kell támaszkodnia. Zárásként ő is kiemelte a népművelés fontosságát, ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Nem az ideológiai marakodások és szörszálhasogatások visznek előre, hanem a nép előkészítése, a nép bekapcsolása a magyar szellem vérkeringésébe. Azok járnak az igaz úton, akik ezt a munkát végzik, tehát gondoskodnak arról, hogy a nép biztosan eljövendő történelmi szerepét be is tudja tölteni.”⁷⁴

Az általános vitát Veres Péter előadása zárta le – jóllehet, nem véglegesen, hiszen a konferenciával egy máig is ható folyamat indult meg. Az írói szolgálat és a hatalom viszonyáról így beszélt: „ha valóban a népet szereted és nem csupán a benne levő uralmi lehetőséget, akkor a szolgálatára tedd fel az életedet, még akkor is, ha nem ért meg a nép, sőt még akkor is, ha megkövez érte.”⁷⁵ Későbbi szerepvállalásával kapcsolatban pedig sokat elárul ez

az idézet: „[az értelmiségi] álljon a nép barátai közé, s ha valóban magasabb szempontjai: érvényesítse ottan. Ott is szükség van rá. S ha ő valóban az igazság és az őszinte szolgálat embere, ott is nagy munka vár rá, mert sokkal nehezebb a barátainkkal szemben érvényesíteni a belső igazságot, mint az ellenfeleinkkel szemben.”⁷⁶ Útravaló gondolatai ezek voltak: „a nép ellenségei sohase legyenek. Még akkor se, ha megkövezik őket. Aki a népet szolgálni akarja, nincs más útja, mint vele menni és vele lenni minden bajában, még akkor is, ha a történelem erői, vagy az indulat rossz útra sodorták volna. Mert az értelmiségi emberre éppen ott és akkor van legnagyobb szükség, ahol és amikor a nép bajba került.”⁷⁷

⁷⁰ Uo. 220.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo. 223.

⁷³ Uo. 225.

⁷⁴ Uo. 227.

⁷⁵ Uo. 229.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo. 234.

Földváryné Kiss Réka

Emlékezet és propaganda¹

Példák a Magyar Kommunista Párt és a református egyház beszédmódjának alakulására

„Éppen tegnap volt alkalmam hosszú beszélgetést folytatni Rákosi Mátyással, aki az alkalmat maga kereste” – kezdte egy 1945. márciusi keltezésű levelét Révész Imre debreceni püspök. „Képzett, jó koponya, udvarias formákkal, nehezen leplezett diktátori hajlamokkal. Természetesen kifogás tárgyává tette, hogy sem Te, sem én nem védelmeztük eléggé a feljebb való időben a *soi-disant* demokráciát, viszont a református egyháztól, mint kifejezetten a magyarság és a szabadság egyházától, a magyar közszellem átformálására demokratikus és *charitativ* irányban sokat várna.”² A levél címzettje Ravasz László, a Dunamelléki Egyházkerület püspöke (és egyben a református egyetemes konvent lelkészi elnöke) volt. A futár szerepét, a postai nehézségeket és az illetéktelen olvasókat kikerülő, Ravasz László veje, Bibó István vállalta, aki ez idő tájt az Ideiglenes Nemzeti Kormányban, Erdei Ferenc felkérésére, a Belügyminisztérium közigazgatási osztályát vezette. A levél folytatásában egyébként Révész igen borúlátón – de nem alaptalanul – az igazoltatási eljárások szigorítására és ennek apropóján az „intelligencia tömeges

kiirtására” figyelmeztette egyházi szolgatársát.

Révész számos tanulságot hordozó leveléből most a Rákosi-gondolatmenet egy motívumára szeretném irányítani a figyelmet. Nevezetesen arra a Rákosi által exponált ellentéppárra, mely a pártvezető szerint a református egyház pozitív történeti szerepe, a „magyarság és a szabadság egyháza” és az ezzel a „haladó hagyománnyal” szembeforduló jelenkori egyházvezetés között feszült.

Ugyanez a leegyszerűsített történeti ellentéppár bukkan fel a sárospataki református kollégiumban 1948 áprilisában elhangzott Rákosi-beszédben, melynek időzítése nemcsak a centenáriumi évforduló miatt volt fontos, hanem mert egyben az iskolaállamosítás előkészítésének közvetlen nyitányaként is tekinthető. Az egyházi sajtótudósításokban ismertetett beszéd szerint 1867 óta a magyar kálvinizmus megszűnt progresszív tényezője lenni a magyar életnek. „Református egyházunknak – idézi Rákosi figyelmeztetését az *Élet és Jövő* tudósítója – újra a nagy népi mozgalmak szószólójává és jóakarató munkálójává kell válnia.”³

Hogy a párt olvasatában milyen szerepet is jelentett a progresszív tényező, annak lényegre törő összefoglalóját – többek között – Erdei Ferenc főgondnoki beiktatási beszédében olvashatjuk, aki 1951-ben immár földművelésügyi miniszterként lett a tiszántúli egyházkerület világi vezetője. „A mi református egyházunk a feudális nagybirtokos uralom és az uralkodói önkény ellen felszabadulásáért küzdő nép harcai között formálódott. Az egyházközségeket alapító prédikátorok a falvak dolgozó népét mozgósították a földbirtokos római katolikus egyház ellen... Szakadatlanul tovább folyt ez a harc több évszázadon keresztül az uralkodó ház nemzeti elnyomása, a világi és egyházi nagybirtokok fojtogatása ellen, és ebben a harcban a mi református egyházközségeink az állandó protestánsnak, a folyamatos szabadságharcnak, a szabadságért és a haladásért folytatott szüntelen küzdelemnek a fészkei voltak. Bocskai, Bethlen, Rákóczi szabadságmozgalmában mindig elől jártak prédikátoraink, professzoraink, kollégiumi diákjaink, és követték őket a református egyházközségek paraszti seregei. Ez a szabadságsszellem lángolt fel újra 1848-ban.”⁴

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: *Jeles napok, jeltelen ünnepek a diktatúrában. Pillanatképek a kommunista emlékezetpolitika változásából*. Szerk. Szekér Nóra – Nagymihály Zoltán. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 10., 25–38.

² Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Püspöki Levéltár, Elnöki Iratok A /lc 93. db. 1624-1945.

³ 1948. április 4. *Sárospataki Református Lapok*, 1948. 04. 15. 2.; Kósa László: Történelemértelmezés a 20. század derekán az evangélikus és református egyházban. In: *Uő: Művelődés, egyház, társadalom*. Budapest, Akadémiai, 2011, 437.

⁴ Erdei Ferenc főgondnoki székfoglaló beszéde. *Református Egyház*, 1951. 05. 01. 4.

A Rákosi- és Erdei-szövegek leegyszerűsített történeti kliséit a 20. századi magyar eszmetörténeti és historiográfiai kutatások jól ismerik. Egyfelől lecsupaszított, didaktikus összefoglalói annak a Révai József, Mód Aladár, később pedig Andics Erzsébet munkáiban kikristályosodott és az ötvenes évekre kanonizált történelemértelmezésnek, melyben a kommunista párt a protestáns háttérű nemzeti függetlenségi tradíciót igyekezett a marxista osztályharcos szemlélettel összeházasítani – s egyben próbálta megkonstruálni önmaga szellemi előképét a magyar történelmi múltban. A historiográfiai kutatásokból ismeretes az is, hogy a magyar történelem marxista újraértelmezésére irányuló kísérleteknek komoly lendületet adtak a centenáriumi ünnepek. Hiszen 1848 osztályharcos átértelmezésén keresztül a kommunista törekvéseket a magyar nemzeti függetlenségi mozgalmak mintegy végső betetőzéseként lehetett előrevetíteni. Másfelől, ami a református egyházi beszédmód alakulása szempontjából legalább annyira fontos, hogy ez az osztályharcos retorikával átított és a kommunista pártirányítás alatt hivatalossá tett történelemfelfogás valójában egy sokkal régebbre visszanyúló történelemértelmezés elemeit használta fel/ki a maga szellemi előképének felmutatásához, társadalmi-kulturális beágyazottsága, legitimitása bizonyításához.

A magyar történetírásnak a kommunista ideológusok által „felfedezett” függetlenségi tradíciói valójában a felvilágosodásban, illetve a 19. századi nemzeti romantikában és a liberális hagyományokban gyökereztek. Eredetük pedig ahhoz az Európa-szerte népszerű mesternarratívához köthető, mely a reformációban jelölte meg az európai szabadságeszmék legfőbb forrását.⁵ Ez a történetfelfogás tehát eredendően liberális volt mind teológiai, mind politikai gyökereit tekintve. A liberális és a demokratikus hagyományok forrásvidékét a reformációhoz kötve, majd pedig a reformációt a progresszióval összekapcsolva, a reformációt egyenesen a felvilágosodás előképeként határozta meg.⁶

Míg a felvilágosodás és a romantika hatására az európai szellemi életben sokak a reformációra mint a kibontakozó liberalizmus, valamint a modernitás egyik ősi tekintetét, a formálódó modern magyar nemzettudatban a hazai protestantizmus és a nemzeti függetlenségi gondolat szoros összefonódása vált domináns történetmagyarázóvá. A 19. századi magyar történetírásban – miként az Kósa László eszmetörténeti kutatásaiból jól ismerjük – mindinkább az érdeklődés homlokterébe kerültek a vallási és a rendi szabadságküzdelmek 17–18. századi összefüggései és összefonódásuk a Habsburg-ellenes küzdelmekkel. Kiformálódott és – többek

között a pátensharc eredményeként – felekezeti kereteket túllepve népszerűvé vált egy olyan történelemértelmezés, amely a protestantizmust a vallási szabadságküzdelmek és egyben a nemzeti függetlenségi harc letéteményeseként (és mindinkább a 19. századi szabadságküzdelmek előképeként) állította be.⁷

Ekkor gyökeresedett meg a magyar történeti gondolkodásban (mint utaltunk rá az Európa-szerte általános gondolkodási mintákhoz hasonlóan) a liberális és a demokratikus hagyományok forrásvidékét a reformációhoz kötő gondolati struktúra; a protestantizmusnak a nemzeti függetlenségért hozott áldozata, valamint a nemzeti kultúra megteremtésében erőn felül szerepet vállaló protestantizmus toposza, melyek a magyar reformátusság önmeghatározásának is meghatározó elemeivé váltak. Ekkor nyert továbbá a korábbiakhoz képest új értelmet a magyar etnikum és a református felekezet megfeleltetése is.⁸

A „magyar vallás” már nem egyszerűen etnikai azonosítás, hanem nemzeti vallás is. Egyszerre jelentette a vallás feltöltését nemzeti-politikai tartalommal, illetve fordítva, a nemzeti eszme feltöltését vallási szimbólumokkal. Mindez egyben tág lehetőséget hagyott azoknak az ún. *kulturprotestáns* magatartásmintáknak a meggyökeresedéséhez is, melyek a protestáns felekezeti kötődésekben

⁵ Kósa László: Felekezeti és nemzetiségi azonosságtudat kapcsolódása: A magyar protestáns példa. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat-kulturális emlékezet*. Szerk. Papp Richárd – Szarka László. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 391–400.; Brandt, Juliane: Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. *Századvég*, 2003/3, 57–93.

⁶ Tegyük hozzá – miként erre Hatos Pál figyelmeztetett egy tanulmányában –, ez a történelemértelmezés egyben érvényes magyarizációs kerettel szolgált a 19. századi ún. *ultramontán katolicizmus* számára is, amely a katolikus egyház modern kori története szempontjából hátrányosnak tekintett szellemi irányzatokat vezethette így vissza a reformációra. 1945 után pedig ezekben a tovább örökített eszmetörténeti törésvonalakban a kommunista párt ideológusai jól ismerték fel a felekezetek egymás elleni kijátszásának, az *oszd meg és uralkodj* politikájának kínálkozó lehetőségét, amit a következő években nem kevés sikerrel alkalmaztak is. Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 2005/1, 89–117.

⁷ Lásd: Kósa László: Felekezeti és nemzetiségi... i. m. 2008, 391–400.; Uő: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: Uő: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, Ethnica, 1993, 125–135.

⁸ Tegyük hozzá, hogy a reformátusság nemzetmegtartó szerepéről vallott identitásképző keretek Trianon után nemcsak felértékelődtek, hanem új tartalmakkal gazdagodtak.

egyre inkább történeti és kulturális hagyományt, semmint hitelveket és markáns vallási identitást láttak. Kialakult egy protestáns gyökerű, a függetlenségi tradíciót előtérbe állító történelemfelfogás, melynek nyomán a protestantizmus, elsősorban a reformátusság nemzeti jellege a kortárs közélet toposzává és a meglehetősen eltérő kulturális és politikai kötődésű kultúrprotestáns magatartásformák közös identitáselemévé vált.

A kommunista párt tehát, mely szívesen lépett fel a magyar szabadságmozgalmak folytatójaként, a szociális igazságtalanságok felszámolójaként, az új, igazságos társadalmi berendezés megvalósítójaként, valójában osztályharcos kontextusban aktualizálva és sematizálva, a maga számára legitimációs előképként sajátította ki a hazai protestáns demokratikus és függetlenségi tradíció ideológiai szempontból használható, integrálható elemeit. A kommunista történetírás a reformációt vallási köntösben jelentkező ideológiai megmozdulásnak tekintette, egyházai – Erdei szavaival élve – „a szabadságért és a haladásért folytatott szüntelen küzdelemnek a fészkeiként” kaptak progresszív szerepet a magyar múlt marxista olvasatában.

Rákosi és Erdei protestantizmusképének másik fele az eltévelyedésről szólt. Ahogy Erdei fogalmazott: „A kiegyezés után következett be az a korszak, amikor fokozatosan elhomályosultak a magyar református egyház szabadságharcos hagyományai, és egyházunk is belekényelmesedett a kiegyezés megalkuvó

szellemébe, és fokozatosan az uralkodó osztályok második államvallásává kezdett válni.”⁹

A kulcsgondolat, mely szerint a magyar kálvinizmus 1867 után megszűnt a magyar élet progresszív tényezője lenni, szintén nem újkeltű történetértelmezési séma. Ahogy a progresszió és a protestantizmus összekapcsolása a nemzeti liberális romantika történeteszemléletben gyökerezett, úgy ennek kritikája a századforduló válságjelenségeihez kapcsolódott, s szorosan összefüggött a felemás magyar polgárosodásról szóló kiegyezéskritikákkal. Ennek az érvrendszernek egyik első és talán legmarkánsabb megfogalmazója Szabó Dezső volt, aki 1913-ban a *Nyugat* hasábjain folytatott nevezetes protestantizmus-vitában közölt, nagy visszhangot kiváltó, szarkasztikus írásában foglalta össze a kortárs magyar protestantizmus helyzetéről és hivatásáról alkotott lesújtó véleményét. A vitában, melyhez a két háború közötti népi mozgalom szellemi gyökereit jelentő triász másik két tagja, Ady Endre és Móricz Zsigmond mellett Fülep Lajos és akkor még a kolozsvári teológia fiatal professzoraként Ravasz László is hozzászólt, Szabó, a protestáns a magyar protestantizmus szemére vetette, hogy minden akciója negatív, „csakazértistett” a katolicizmus ellen, tartalmatlan általánosságokon kívül nincs mondanivalója, a jelen kérdéseire válaszképtelen, vezetői pedig a „katolicizmussal és konzervativizmussal fals szövetséget kötve politikai és társadalmi téren lejáratták a protestantizmust”. Szabó tehát a protestantizmus legégetőbb problémáját pozitív, haladó

Erdei Ferenc egy budapesti mezőgazdasági kiállítás megnyitóján, 1955-ben. Fotó: Fortepan / Bauer Sándor, 127713

történelmi funkciójának elvesztésében látta, mely diagnózisa szerint együtt járt a két életerős, konkurens szellemi irányzat, a katolicizmus és a szocializmus közötti felörlődéssel.¹⁰

Összegző tételmondata, mely szerint a protestantizmusnak nincs többé pozitív mondanivalója, ugyanakkor sok ponton összeesett az egyházi élet formálissá válását, érzelmi-tartalmi kiüresedését ostorozó, egymással is élesen rivalizáló, Szabó által pedig sokat gúnyolt, kortárs, református egyházi, megújulási törekvésekkel. Szabó Dezső diagnózisa nagymértékben hasonlított az általa sokat bírált Ravasz Lászlóhoz is, aki később püspökként szintén két nagy szellemi törekvéssel szemben határozza meg a református pozíciókat. Az egyik az *ultramontán katolicizmus*, a másik pedig az ún. *elvilágiasító szellem*, azaz a szekularizáció, amely – és itt egy nagyon alapvető felismerést fogalmazott

⁹ Erdei Ferenc főgondnoki... i. m. 1951, 5.

¹⁰ „A protestantizmust a két szék közt pad alá esés szomorú válsága fenyegeti. És csakugyan igen hamar két élő és jövőre képes ellen-tétes szervezet pofozógépje lesz.” Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat*, 1913. 07. 16. 118–121.

meg a püspök – „a felvilágosodás eszmevilágából átcsapott a nacionalizmus eszmevilágába”.¹¹ Ravasz helyzetértékeléseiben ennek megfelelően a keresztyén-séget veszélyeztető szekuláris fenyegetettség kétirányú volt: az egyik a felvilágosodás vallásellenes hagyományait felélesztő, radikális, baloldali marxizmus, illetve bolsevizmus, a másik pedig – Ravasz érvrendszerében – a váláspótlékként, illetve politikai válásként funkcionáló nacionalizmus, amely a náci új pogányságban öltött leginkább fenyegető formát.

Bár Szabó és Ravasz kórképe hasonló, megoldási javaslataik lényegesen eltértek. 1913-ban Szabó Dezső az erejét vesztő magyar protestantizmusnak még a szocializmust ajánlotta mentőö-vül. Érvéle szerint a „protestantizmus csak úgy élhet meg, ha mint a folytonos haladás szerve tartalmaz újra meg újra megújítja magát”. A lényegi kérdés számára az volt, hogy a Nyugat haladó eszméit (jelesül a szociáldemokráciát) egy olyan szervezet asszimilálja a magyar élet számára, „mely elemeiben túlnyomólag magyar és mély gyökerei vannak múltunk szerves fejlődésében”. Szabó ajánlata: a modernitást képviselő, de idegen szociáldemokráciát házasítani a gyökereiben magyar, de jövőképét veszített kálvinizmussal. Szabó kérdésfeltevései és a válaszai a protestantizmus kulturális, társadalmi és politikai szerepvállalásra vonatkozó, jellegzetes kultúrprotestáns gyökerű programot körvonalaztak, melyben a korábbi szövetséges liberalizmussal

szemben a szociáldemokráciát ajánlotta megoldásként.¹²

1919 után Szabó Dezső felvetése a szociáldemokrácia és a protestantizmus közeledéséről aktualitását veszítette. A tanácsköztársaság után a szociáldemokrácia negatív hivatkozási alapként jelent meg a hivatalos egyházi közvéleményben. Ugyanakkor a szocializmushoz való viszony a laicizálódó társadalom válságjelenségeire választ kereső református egyházi közgondolkodás formálói számára továbbra is állandó viszonyítási pontot jelentett, hiszen az egyre erősödő társadalmi feszültségek, valamint a radikális politikai irányzatok térnyerése az egyházat is mindinkább egy korszerű, versenyképes társadalmi reformprogram megfogalmazására sarkallták. A protestantizmus és a szocializmus sokrétű, több ponton máig feltárára váró kapcsolatának ezúttal csak néhány csomópontját tudjuk jelezni. Egyfelől, a református egyház társadalmi rétegzettségéből fakadóan, a református szociális gondolkodás fókuszában mindvégig a földkérdés állt. Másfelől, a falvakból a fővárosba tóduló nagyvárosi szegénységből és képzetlen munkásságból fakadó társadalmi problémák az egyházi közélet számára is mindinkább megkerülhetetlen kihívásként jelentkeztek. A sokszor széttartó egyházas válaszkísérletek összefogására és modern egyházvezetői programmá integrálására Ravasz László vállalkozott, aki 1922-es püspöki székhelyében egy „intézményekben, világnézetében, hitvallásában színtiszta, integrális kálvinizmus

megteremtését”¹³ hirdette meg. Ravasz számára a protestantizmus szellemi megújulásának kiindulópontja a magyar társadalom egészét átható új reformáció programja lett. Másként fogalmazva, a református identitás történeti-kulturális meghatározottsága mellett hangsúlyosan a reformáció vallásos gyökereinek elsődlegességére, vallásos mivoltának középpontba állítására építve fogalmazta meg a két háború közötti református egyház programját és a társadalmi kérdésekről alkotott nézeteit.¹⁴

Kevésbé ismeretesek a program társadalompolitikai vonatkozásai, noha Ravasz már 1921-ben meghirdette a konkurens teóriákkal szemben önálló, sajátosan protestáns karakterű, a marxizmus bírálata mellett erőteljes kapitalizmuskritikát megfogalmazó szociális programjának első körvonalait *A szocializmus evangéliuma – az evangélium szocializmusa* címmel, melyben a marxizmustól megfosztott szocializmust próbálta meg ötvözni az evangélium tanításával. A harmincas évek növekvő szociális feszültségei, az egyre népszerűbb radikális reformtörekvések, valamint az amúgy is sok szálon a református hagyományokhoz kötődő népi mozgalommal rokonszenvező, fiatalabb lelkészemzedék kötődései egyaránt arra készítették a reformkonzervatív püspököt, hogy mind nyíltabban vállalja az erőteljesebb kritikai hangütést a két háború közötti társadalmi-politikai rendszer ellentmondásaival szemben, és – különösen a földkérdésben

¹¹ Ravasz László: Koreszme és kijelentés. In: *Uő: Isten rostájában III.* Budapest, Franklin Publishing House, 1941, 195–211.

¹² Szabó D. i. m. 1913, 118–121.; Kósa László: A kultúrprotestantizmus bírálata, avagy önbírálata: Szabó Dezső. In: *Uő: Művelődés, egyház, társadalom... i. m.* 2011, 366–385.

¹³ *Dr. Ravasz László Dunamelléki püspök beiktatása alkalmával elhangzott beszédek és imák.* Szerk. B. Major János. Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1921, 35.

¹⁴ Lásd: Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése. In: *Reformátusok Budapesten I.* Szerk. Kósa László. Budapest, Argumentum, 2006, Argumentum, 537–578.

– szószólója legyen a mélyreható reformtörekvéseknek.

Amit ezen a ponton fontos jelezni, hogy a két háború között a szocializmus eszmerendszeréről szóló diskurzus sokkal színesebben volt jelen a református gondolkodásban, mint amennyire ezt számon tartották '45 után. Elég csak a kor ismert lelkészei, például Szabó Imre vagy Muraközy Gyula működésére utalni. Ők azonban jellemzően nem szervezeti vagy pártszinten kötődtek a baloldalhoz. Pártpolitikai értelemben nem is tekinthetők baloldalinak, hanem társadalomképükben voltak olyan jegyek, amelyek kapcsolódási pontokat jeleztek. Hatványozottan volt igaz mindez a fiatalabb lelkész nemzedékre, amelynek egyik kulcsfigurája már ekkor Bereczky Albert volt, aki mindemellett a '44-es ellenállásban személyes jó kapcsolatokat épített ki a hazai kommunistákkal. Az SDG egyesület tevékenysége vagy éppen Szárszó története szintén ennek az összetett viszonyrendszernek egy irányát jelöli, s azt mutatja, hogy például a népi mozgalom különböző áramlatai és annak baloldali vonulatai is erőteljesen beágyazódtak a református gondolkodásba. Tegyük azonban hozzá, hogy ez a baloldaliság is inkább egy határozott társadalomkritikára épülő radikalizmust jelentett, semmiképpen sem a diktatórikus baloldali hatalomgyakorlási modellel való azonosulást.

Mindenesetre 1945-ben a református egyház és a baloldali gondolkodás között lehettek és voltak kapcsolódási pontok. A radikális társadalomkritikát és gyökeres változásokat megfogalmazó hívószavak pedig nem voltak idegenek a református

Ravasz László és Makkai Sándor református püspökök 1936-ban. Fotó: Fortepan / Makkai Sándor Protestáns Népfőiskolai Egyesület gyűjteménye, 30398

egyházi tradíciók jelentős áramlataitól sem. A gyökeres változások szükségességének felismerése – a későbbi hivatalossá lett egyháztörténeti narratívákkal szemben – azonban nem kizárólag baloldali sajátosság volt, hanem a két háború közötti reformkonzervatív egyházpolitikai törekvéseket is áthatotta.

Ezt talán legjobban a korszak megörökölt egyházpolitikai kulcsproblémája, a felemás állami-egyházi viszonyból fakadó konfliktusok és a protestánsok számára is megfelelő modell keresése mutatja. A polgári korszak egyházpolitikai berendezkedése, az állam és a katolikus egyház közötti teljes – vagyoni – szeparáció elmaradása ugyanis a protestáns egyházakat feloldhatatlan dilemma elé állította: a katolikus egyház-állam viszony mintája, valamint az egyház vagyoni helyzete az államsegély elfogadása felé terelte a protestánsokat, egyúttal azonban a nagy múltú és féltett protestáns autonómia fokozatos feladására szorította őket. Szemben az egyházpolitika hagyományos hangsúlyaival, Ravasz felfogásától

nem állt távol az államtól anyagiilag független, önfenntartó egyház ideája, *a szabad egyház szabad államban* sokat hangoztatott elve. „Mi jelenleg másodrangú államegyház vagyunk... Idegen szerep, más erőltette ránk. Az igazi református egyházpolitika: szabad egyház szabad államban, de én az államtól szabad egyház csak akkor lehetek, ha az állam is szabad nemcsak tőlem, hanem a nálam hatalmasabb egyháztól is” – fogalmazott 1929-ben.¹⁵

A püspök ráadásul idejekorán számot vetett azzal, hogy az egyháznak az államtól függő helyzete, az egyházi szuverenitás hiánya nemcsak az állandósult felekezeti konfliktusok forrását jelenti, hanem – a mind szélesebb körben hódító totalitárius állam-eszmék árnyékában – komoly strukturális veszélyeket is hordoz. 1938 telén elhangzott püspöki jelentésében ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Az államhatalom erősödése kívánatos, erősödésében azonban sorvad a társadalmi autonómia, s ezek között a legnemesebb, társadalmi szempontból a legértékesebb: az

¹⁵ Ravasz László püspöki jelentése. Budapest, 1929, 14.

egyházi autonómia is. Ma teljes a harmónia egyház és állam vezetői között, de amelyik pillanatban szembekerülnének egymással, az egyház mostani építménye szét-hullana, s újra kellene kezdenünk az ősi ellenállást... Nem bocsátokom jóslatokba az iránt, hogy egy ilyen fordulat mikor következhetik el, csak azt látom, hogy minden egyház, amely az állammal életre halálra összenő, államválság idején külső, intézményes mivoltában összeomlik.”¹⁶

Ravasz profetikus gondolatmenetéből ezúttal a másodrangú állam-egyházi státusra és az abból fakadó negatív következményekre szeretném ráirányítani a figyelmet, hiszen Erdei Ferenc már idézett, 1951-ben elmondott történeti egyházkritikájában („egyházunk is belekényelmesegett a kiegyezés megalkuvó szellemébe, és fokozatosan az uralkodó osztályok második államválásává kezdett válni”) lényegében egy két évtizedes egyházpolitikai felismerést ismételt meg – elhallgatva és eltorzítva a Ravasz-féle egyházpolitika ez irányú erőfeszítéseit. Hiszen míg Ravasz, akit Erdei az államhatalomnak való behódolással vádolt, valójában lényeglátó helyzetfelismeréséből adódóan az egyházi autonómia megteremtésére törekedett – tegyük hozzá: kevés sikerrel –, addig a protestáns egyházak éppen 1948-ban a kényszerügyezményekben veszítették el maradék önrendelkezésüket, és kerültek pártállami ellenőrzés alá, az egyházi földek kisajátításáért cserébe felajánlott államsegélyekkel pedig a pénzügyi kiszolgáltatottságot konzerválták.

A két világháború közötti egyház-kormányzat tehát tudatában volt a reformok szükségességének, és az akkori egyházpolitika diktálta szűk korlátok között igyekezett felkészíteni az egyházat egy remélt egyházpolitikai fordulatra, amely lehetőséget teremt a „másodosztályú államegyházi státus” feladására. Igaz, 1945-ig erre nem látott lehetőséget a reformkonzervatív egyházvezetés. Így 1945 után a viták nem az egyház-kormányzati reformok szükségessége, hanem részben annak mértéke, részben az egyház programjának radikálítása körül bontakoztak ki. A gyökeres egyházreformokat sürgető megújulási mozgalmak, egyházi szóhasználatban ún. *ébredési mozgalmak*, és az egyházvezetés közötti ellentétek elmérgesedéséhez az ébredési mozgalmak egyes irányzatainak mind nyíltabb, a kommunista párt felé tájékozódó politikai elköteleződése és egyre kevésbé burkolt egyházpolitikai, politikai célkitűzései vezettek. Az „egyházi balszárny” névvel számon tartott egyházi ellenzék két vezetője, Békefi Benő viszonylag fiatal, agilis, becsvágyó nyíregyházi lelkész és Bereczky Albert Budapest-Pozsonyi úti lelkész, széles körben ismert és népszerű igehirdető volt. Programjukat 1946 augusztusában Nyíregyházán hirdették meg, Bereczky és Békefi vezetésével, az Országos Református Szabad Tanács (ORSZT) névvel összehívott gyűlésen.¹⁷

A baloldali kötődésű és politikai ambíciókat is dédelgető egyházi ellenzék fellépésének következtében a teológiai, egyházszervezeti kérdések is sorra politikai színezetet kaptak. A Szabad Tanács fellépésével kezdődött meg az a későbbiekben egyeduralkodó

egyházi gyakorlat, amely a kommunista párt hatalmi berendezkedésének súlyos lépéseit éppúgy, mint esetenként a napi politikai változásokat igyekezett teológiailag igazolni, és végsősoron teológiailag legalizálni az egyház diktatúrát kiszolgáló magatartását. „Az állami rend és társadalom, de különösen a forradalomban kialakuló társadalom egészségéhez szükséges az egyháznak ez a prófétai szolgálata. Megvalljuk, hogy ehhez a szabad és engedelmes prófétai szolgálathoz a múlt miatt orcapirulással, szégyenkezéssel és a jelen lehetőségeinek engedelmes elfogadásával, felhasználásával szerezhetjük csak meg az erkölcsi alapot.”

Az inkább teológiai kísérletnek, mint kidolgozott tételrendszernek tekinthető *keskeny út teológiája* névvel ismert tanítás szerint az egyház 1945 előtt súlyos bűnököt követett el, s ezzel eljátszotta prófétai jogát, s csupán Isten kegyelmének köszönhető, hogy az új rendben újrakezdhetette életét. Az egyház feladata, a folytonos bűnbánattartás mellett, hogy „hitben való engedelmességgel” az Isten által kijelölt úton járjon, fogadja el a fennálló rendet, és abban találja meg helyét. Az „új teológia” a berendezkedő diktatúrát Isten ítéletének tüntette fel, és ezzel bírálhatatlanná tette, amit csak bűnbánattal lehet elfogadni.

Az alapgondolat, hogy a történelmi megpróbáltatások és a vereség Isten ítélete és büntetése mélyen gyökerezett a magyar református történelemszemléletben, az azonban, hogy a fennálló politikai rendszer kiszolgálása egyet jelent Isten akaratával, merőben idegen volt a keresztényen felfogástól. A hivatalossá és

¹⁶ Ravasz László 17. *püspöki jelentése*. Budapest, 1938.

¹⁷ Lásd még: Kiss Réka: Református ébredés Budapesten. In: Kósa i. m. 2006, 1343–1367.

megkérdőjelezhetetlenné emelt tanítás szerint az Isten akaratának való engedelmesség végső soron egyet jelentett a kommunista politikai rendszer igenlésével, s minden eltérő állásfoglalás az ún. „politikai reakció” támogatását és az Isten akaratának való ellenszegülést jelentette. „Ne keressünk itt semmi kibúvót vagy mentséget a magunk számára. Ne mondogassa közlünk senki azt, hogy itt olyan »világnézeti eltérések« vannak, amelyek »ügyis« lehetetlenné teszik a mi szolgálatunkat, mert partnerünk »ügysem« fog bízni bennünk. Nem a mi dolgunk, hogy partnerünk hogyan reagál, ha az egyház félreérthetetlenül pozitív magatartást tanúsít a szocializmust építő új magyar állam iránt... Új helyzetben gyökeresen új feladatokat felismerni és a reá váró szolgálatokat komolyan elvállalni: ez volt és marad az egyház keskeny útja.”¹⁸

Új egyházi nyelv kialakítása kezdődött el, melynek során kétirányú folyamat indult meg. Egyrészt, mint utaltunk rá, vallásos nyelvezetbe öltöztetve, sőt gyakran kegyes retorikával teológiaiilag próbálták meg alátámasztani az aktuális politikai célokat és törekvéseket, másrészt pedig a jórészt a kommunista párttól kölcsönvett politikai fogalomkészletet igyekeztek meghonosítani az egyházi életben. Ilyen volt „a reakció elleni harc” bevezetése az egyházi életbe, amely a politikában a kommunista párt számára parttalan lehetőséggel szolgált az ellenségnek minősülők körének kiterjesztésére. „A mai magyar demokráciával szemben a legtöbb kifogást éppen a szabadság különböző

mértékű korlátozásai miatt emelnek. Kérem: ...az intenzív reakció elleni küzdelem túlkapásai mentenek-e valakit is az alól, hogy a maga látkörében mint szabad ember a szabadság adta kötelességeket teljesítse?”¹⁹ „És még tovább menve, tartozik-e ma a hívó ember megvizsgálni, hogy politikai ítéleteiben és vágyakozásaiban az Igének engedelmeskedett-e, vagy pedig a reakció szellemi háttérében meghúzódó antikrisztusi dogmatika tételei lopózzanak be valamiképpen a gondolkodásába?” – kérdezte az immár hangadó, de nem sokkal korábban reformátussá lett, kalandos múltú Kádár Imre.²⁰ Az ötvenes évekre így lesz általános az egyház(vezető)i beszédekben a diktatúra frazeológiája és annak nyelvi fordulatai.

1945 után az egyházvezetői szerepre készülő és a kommunista párttal kiegyezésre törekvő egyházi kör indulásánál vagyunk. Jól tudjuk, a világháború kataklizmája és tömeges tragédiái megerősítették a vallási válaszok iránti nyitottságot a társadalomban, melynek nyomán intenzív vallási reneszánsz kezdődött. Miután azonban a hivatalos református egyházi pozíciók meggyengültek, a különböző háttérű és törekvésű vallásos egyesületek, hitbuzgalmi ébredési mozgalmak megerősödtek. Velük együtt, ezt kihasználva, megerősödtek a radikális változásokat követelő egyházi ellenzéki hangok, melyek többnyire régi problémákat, reformtörekvéseket fogalmaztak meg immár radikális és sokszor türelmetlen formában, ugyanakkor biztos politikai támogatást érezve a háttérben.

1948-ban, gondosan előkészített támadások keresztüzében, az egyházi autonómia megsértésével, külső, politikai kényszer hatása alatt lemondatták Ravasz Lászlót, helyét Bereczky Albert foglalta el a Dunamelléki püspöki székhelyben. A nyilvánvaló külső, politikai nyomásgyakorlás mellett azonban Bereczkynek az egyházon belül is elkötelezett támogatói voltak. A hitéleti megújulás, a vallási ébredés programjával fellépő fiatalabb lelkésznevezdek, az egyházszervezeti, egyház-kormányzati reformokat sürgetők, valamint a baloldali pártpolitika támogatói között egyaránt sokan tekintették Bereczky püspökségét az egyházi megújulás biztosítékának.

A kálvinizmus és a szocializmus kapcsolata újfent az egyházi közbeszéd középpontjába került. Míg azonban Szabó Dezső a magyar kálvinizmus és a politikai baloldal idealisztikus kapcsolatát akként tételezte, hogy a protestantizmus (értsd kálvinizmus) feladata, hogy megmagyarítsa a szociáldemokráciát, az új egyházvezetés révén a magyar református egyház vezetése a kommunista politika és propaganda eszközévé vált. „A haladás útjáról letért egyház viszsztatért a keskeny útra”: a bibliai keskeny út azonban az új teológia szerint a szocializmusba vezetett.

¹⁸ Bereczky Albert: Egyházunk útja. Az *Út*, 1950. 06. 18. 1–2. Újraközölve: Uő: *A keskeny út*. Budapest, 1953, Református Egyetemes Konvent, [324–329.] 326.

¹⁹ n. n.: „Szabad emberek”. *Magyar Református Ébredés*, 1946. 08. 10.

²⁰ Kádár Imre: Lehet-e hívó ember reakciós? *Magyar Református Ébredés*, 1946. 11. 02.

Marschal Adrienn

A POFOSZ szervezése a
börtönökben 1956 után¹

A politikai foglyok különböző csoportjai már a Rákosi-korszak börtöneiben is tervezték érdekképviseleti szervük megalakítását. Ennek megvalósítására először az 1956-os forradalom napjai alatt nyílt lehetőségük, annak leverése után aztán ismét csak a börtönökben szervezheték tovább érdekképviseletüket, a POFOSZ-t. A tanulmány ez utóbbi folyamatot kívánja bemutatni. Először röviden felvázolja az 1956-os előzményeket, majd – elsősorban állambiztonsági jelentések alapján – a következő kérdésekre keresi a választ: Milyen lehetőségeik voltak az önszerveződésre a politikai foglyoknak az 1956-os forradalom leverése után? Hogyan működött tovább a POFOSZ a börtönökben? Kik voltak a szervezet vezetői és tagjai? Milyen börtönön belüli és szabadulás utáni céljaik, illetve politikai elképzeléseik voltak? Végezetül kitekint arra is, hogy a politikai foglyok milyen egyéb

szervezeteket alakítottak meg a börtönökben.

**ELŐZMÉNYEK: A POFOSZ
MEGALAKULÁSA 1956-BAN**

Az 1956-os forradalom alatt, október utolsó napjaiban két szövetség is alakult a politikai foglyok érdekképviseletére, az egyik Budán, a Mechwart téren, a Dudás József vezette Magyar Nemzeti Bizottmány irányítása alatt működött, míg a másik a VI. kerületi Benczúr utcában jött létre, és Király Bélával, a Nemzetőrség főparancsnokával állt kapcsolatban. Mindkét szervezet működése néhány napja alatt évelt, ruhát és tagsági igazolványt adott a náluk jelentkező politikai elítélteknek. Emellett november elsején sor került a politikai foglyok és internáltak közös, országos gyűlésére is az Uránia Filmszínházban. Itt a szervezet fővédnökévé Mindszenty József bíborost, valamint ideiglenes vezetőségként két volt recski

internáltat, Kiss Dánielt és Benkő Zoltánt választották meg. Egyebek mellett elhatározták egy saját lap indítását, valamint memorandumban foglalták össze céljaikat, amit a gyűlést követően a sajtóban is közzétettek.²

Az összeövetelt követően közlekedés indult meg a pesti és a budai POFOSZ szervezet között, és november 3-án közös vezetőséget is választottak. Másnap azonban a szovjet csapatok bevonulása véget vetett a demokratikus kibontakozásnak, s a többi érdekvédelmi szervezethez és párthoz hasonlóan a POFOSZ is megszűntette működését.³

A megalakításában szerepet vállaló volt elítéltek és internáltak közül sokan elhagyták az országot, így a vezetőnek választott Kiss Dániel és Benkő Zoltán, továbbá Bátyka János,⁴ Rédey Gábor,⁵ Sollárszky Sándor⁶ és Kapun Eduard⁷ is. Az emigrált egykori POFOSZ-tagok szabadon

¹ Az írás eredeti megjelenésének helye: *Rendszerváltó Szemle*, 2021/3, 27–38.

² A volt politikai foglyok nagygyűlése. *Népszava*, 1956. 11. 02. 5.

³ A POFOSZ 1956-os megalakulásáról bővebben lásd: Marschal Adrienn: A politikai foglyok szövetségeinek megalakulása 1956-ban. In: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján*. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, RETÖRKI Könyvek 46., 2021, 188–214.

⁴ Bátyka János (1915): tisztviselő. Jogi diplomát szerzett, majd 1948-ban belkereskedelmi főtitkárrá nevezték ki. Részt vett a Péterfi Vilmos és Esztergár Pál vezette szervezkedésben, ezért 1951-ben letartóztatták, és 6 év börtönre ítélték. 1956-ban szabadult Vácról. A forradalom leverése után Angliába emigrált.

⁵ Rédey Gábor (1928): diszpécser. 1946-ban izgatás büntetése miatt eljárást indítottak ellene. A Sujánszky Jenő és társai perben börtönbüntetésre ítélték szervezkedésben való részvételért. Az 1956-os forradalom leverése után Németországba emigrált.

⁶ Sollárszky Sándor (1929): vegyészmérnök. 1953-ban egyházi illegális szervezkedésben való részvétel – illegális katolikus szervezetet hozott létre többek között Sárdy Györggyel és Béri Gézával – miatt az ellene és társai ellen indított perben börtönbüntetésre ítélték. Az 1956-os forradalom leverése után emigrált.

⁷ Kapun Eduard (1925–2019): író, festő. 1946-ban 10 év kényszermunkára ítélték, mint volt fegyveres nyilas pártszolgálatost. 1956-ban emigrált, és iparművészként, valamint festőként dolgozott. A bécsi forradalmi központban is tevékenykedett, ennek révén került kapcsolatba a Péch Géza-üggyel is.

folytathatták a politikai foglyok érdekvédelmének további szervezését. A szabadságharcosok így részt vettek a Bécsben megalakult Magyar Forradalmi Tanács, később pedig a különböző szabadságharcos szervezetek megalakításában és működtetésében is. Az itthon maradt felkelők, valamint azok az elítéltek, akiket az 1956-os forradalom szabadított ki, visszakérültek a börtönökbe, hogy letöltsék a rájuk kiszabott büntetést.

A POFOSZ SZERVEZÉSE A BÖRTÖNÖKBEN

A továbbiakat illetően fontos előrebocsátani azt, hogy nagyon töredékesek az információink arról, hogy hogyan zajlott a POFOSZ szervezése a rácsok mögött. A börtönökben nem lehetett legálisan szervezkedni, egyesületeket alapítani, a politikai foglyok szerveződése így csak konspirációs módon történhetett. Erre lehetőség a közös, börtön udvarán tett séták alkalmával, a kórházba vagy közös zárkába kerülés esetén, illetve az együtt végzett munka során kínálkozott – utóbbi esetében például a váci gombüzemben vagy a bélyegüzemben. Ez természetesen kizárta a demokratikus vezetőségválasztást és a mindenki által elfogadott politikai programok vagy közös célok megfogalmazását, így különböző információk terjedtek a szervezet

vezetőiről és tagjairól, valamint céljairól és programjáról is. Mindezek persze az ügynökök jelentései is torzíthattak, sőt előfordulhatott az is, hogy az ügynökök valótlanosságokat jelentettek, csupán azért, hogy megtartsák pozíciójukat, s továbbra is részesülhessenek a szolgálataik ellentételezéseként felajánlott kedvezményekből. Mindezen visszasságok ellenére ezek jelentették és jelentik a legfőbb információforrást a rácsokon belüli szerveződésekről.

Az 1956-os forradalom leverése után a legtöbb politikai elítélt befogadó börtönök – főleg a Gyűjtőfogház és Vác – lettek a POFOSZ szervezésének központjai. A tovább szerveződő POFOSZ jelentőségére, és ezáltal az eseményekben való szerepére az 1960-ban Vácon kirobbant éhségstrájk hívta fel a börtön vezetésének figyelmét. 1960. április 7-én a kőművesek, az asztalosok és a lakatosok is megtagadták a munkát, majd ezt követően az itt őrzött 1039 elítélt többsége éhségstrájkba kezdett. Ennek alapvető oka az volt, hogy 193 sorstársukkal ellentétben ők nem szabadulhattak az 1960-ban meghirdetett amnesztiának⁸ köszönhetően.⁹ A megmozdulás jelentőségét érzékelteti, hogy ezzel kapcsolatban Földes László belügyminiszter-helyettes is úgy nyilatkozott, „hogy a nemzetközi

börtönéletben nem volt sok példa erre”.¹⁰

A több napig tartó sztrájk letörése után többeket Márianosztrára és Sátoraljaújhelyre szállítottak át, majd megkezdődött a nyomozás, hogy kiderüljön, kik voltak a sztrájk szervezői, volt-e kapcsolatuk a váci börtönben is szerveződő POFOSZ-szal. Ennek kiderítése érdekében szervezte be a börtönelhárítás „Csorba Pált”,¹¹ de „Rajnai József”¹² is adott ezzel kapcsolatos jelentéseket.

Bár – mint az később majd látható lesz – a politikai célok és a tagok személyét illetően nagy különbséget mutattak a különböző jelentések, abban teljes volt az egyetértés, hogy a börtönben szervezett POFOSZ vezetője Thuránszky Zoltán, egykori kisgazda politikus volt, akit 1954-ben ítélték el szervezkedésért a katolikus pap, ferences szerzetes Faddi Ottmár és társai perében. Thuránszky 1956 október végén kiszabadult, és tagja lett a POFOSZ vezetőségének, a forradalom leverése után azonban vissza kellett mennie a börtönbe hátralévő büntetése letöltésére. A POFOSZ szervezését azonban a Gyűjtőfogházban, a váci és a márianosztrai börtönben is folytatta.

A beszerített ügynökök első feladata a váci éhségstrájk és a POFOSZ közötti viszony

⁸ Az amnesztiát az 1960. évi 10. törvényerejű rendelettel hirdették meg. Ennek következtében kiengedték a börtönökből a hat évet meg nem haladó büntetést kapott elítélteket, valamint elengedték a javító-nevelő munkára ítélteteket. Szabadulhattak az egy év alatti büntetésre ítélt, tíz évnél fiatalabb gyereket nevelő anyák, és a háborús, népellenes bűncselekményért elítéltek, ha büntetésükből már tíz évet kitöltöttek. A rendelet megszüntette továbbá a közbiztonsági őrizetet, vagyis az internálást is. Továbbra sem kaptak viszont kegyelmet az '56-osok, ha „köztörvényes” bűncselekményt is elkövettek, illetve, ha 1956 előtt már kegyelemben részesültek. Az amnesztia eredményeképpen 558 fő szabadulhatott a börtönökből, 818-an a tököli internálótáborból, illetve 2759-en a javító-nevelő munka alól.

⁹ Argejő Éva: „...töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán”. Fogdaügynöki jelentések a Váci Országos Börtönben 1960-ban történt éhségstrájkokról. *Betekintő*, 2009/2.; illetve Kertész Dezső – Litván György: Váci börtönstrájk, 1960. Visszaemlékezések és dokumentumok. In: *Évkönyv IV*. 1995. Szerk. Hegedűs B. András – Kende Péter – Litván György – Rainer M. János – S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1995, 163–232.

¹⁰ Tamáska Péter: *Politikai elítélt kerestetik. Börtönélet és politikai foglyok Magyarországon, 1945–1990*. Budapest, Mundus, 2006, 83.

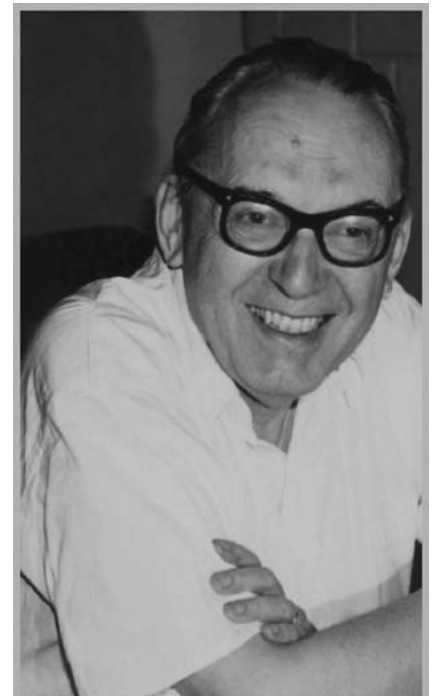
¹¹ „Csorba Pál”: 1960 májusától adta jelentéseit, először Márianosztráról, majd 1960 decemberétől a Gyűjtőfogházból. Az 1963-as amnesztiával kiszabadult, ezután 1966-ig volt elítélt társairól jelentett.

¹² „Rajnai József”: 1960 áprilisától 1963. szeptemberi szabadulásáig a sátoraljaújhelyi börtönből jelentett. Előtte ült Márianosztrán, a Gyűjtőfogházban és Vácon is. Szabadulása után „Ruttkai János” néven tovább foglalkoztatták, dossziéját 1973-ban zárták le.

felderítése volt. „Csorba Pál” ezzel kapcsolatban arról jelentett, hogy másokkal együtt Asztalos Györgyöt¹³ is elvitték a Fő utcai börtönbe kihallgatni, de nem mondott semmit. „A POFOSZ-ról érdeklődtek, annak szervezéséről, kapcsolatáról, anyagi bázisáról, kinti és benti céljairól. Én nem mondtam semmit sem. Sőt azt mondtam, hogy a POFOSZ-ról csak annyit tudok, hogy az ellenforradalom alatt az egy érdekképviseleti szerv volt, ahova engem is meghívtak, de nem mentem el.”¹⁴ A következő, július 21-én adott jelentés szerint Asztalos az eddigieket még azzal egészítette ki, hogy „a kapcsolatot a sztrájk és a POFOSZ között sohasem fogják megtalálni, és addig az egész ügy csak tapogatózáson alapszik”. Elmondta azt is, hogy „bolond leszek őszinte lenni, hiszen nem akarok másodrendű vádlott lenni a POFOSZ ügyben”.¹⁵ Az ezzel kapcsolatos ügynöki nyomozás nem vezetett újabb eredményre. A váci börtönsztrájkért végül 16 embert állítottak bíróság elé, de közülük csak három elítéltet, Hrabovszky Lászlót,¹⁶ Lukách Tamást¹⁷ és Nagy Eleket¹⁸ tettek felelőssé az eseményekért, nekik fél és másfél

év közötti idővel hosszabbították meg büntetésüket.¹⁹

A börtönben zajló POFOSZ szervezés felderítését ezután is folytatta „Csorba Pál”. Az ő Márianosztrán, majd 1960 decemberétől a Gyűjtőben írt jelentéseiből sok információt megtudhatunk. Többek között arról is értesülhetünk, hogy nem minden politikai foglyot akartak bevonni a szervezetbe – alapvető volt, hogy csak megbízható embereket szervezzenek be, mivel tisztában voltak azzal, hogy a börtönökben is besúgók (vagyis vamzerek) tevékenykednek. A politikai elítéltek közül sem mindenki akart csatlakozni a szervezetükhöz, így például a Nagy Imre-kormány egykori államminisztere, Bibó István sem. Bibót nagyon szívesen látták volna a POFOSZ-ban, meggyőzése – és a politikai nézetek egyeztetése – érdekében Annus István²⁰ több esetben beszélt vele. A kezdeményezés azonban nem járt sikerrel, Bibó nem csatlakozott a szervezethez, egy másik jelentés szerint azért, mert nem becsülte Thuránszkyt.²¹

Bibó István 1970-ben.
Fotó: Wikimedia Commons /
Debreceni Egyetem Állam- és
Jogtudományi Kar

Az ügynök csak fokozatosan tudott információkat szerezni arról, hogyan zajlott a POFOSZ megalakulása a forradalom alatt, kik voltak a szervezet tagjai a börtönben, hogyan folytatták tovább a szervezést a különböző büntetőintézetekben, s milyen elrendő célokat tűztek ki a börtönben és a szabadulás után. „Csorba Pál” először a szerveződések céljairól jelentett: „egységbe tömöríteni a megbízható politikai

¹³ Asztalos György (1928): építésvezető, mérnök. 1956-ban a forradalom kitörése előtt a Budapesti Katonai Bíróság hűtlenség büntette miatt 8 év börtönbüntetésre ítélte. Büntetésének letöltését a forradalom leverését követően folytatnia kellett. 1960-ban részt vett a váci éhségstrájkban.

¹⁴ Jelentés (1960. 07. 03.). Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 16.

¹⁵ Uo. 21.

¹⁶ Hrabovszky László (1936–2015): tanár, osztályvezető, mérnök. 1956 októberében a Műszaki Egyetem hallgatója volt. A forradalomban Békéscsabán betöltött szerepe miatt tíz év börtönbüntetésre ítélte a Szegedi Katonai Bíróság. Hat év letöltése után 1963-ban szabadult. Székesfehérváron telepedett le, és mint mérnök dolgozott egészen nyugdíjazásáig.

¹⁷ Lukách Tamás (1923–2000): géplakatos, tervező osztályvezető. Az 1956-os forradalom során megválasztották a Ganz Vagon- és Gépgyár munkástanácsának titkárává. A forradalom leverése után nyolc év börtönbüntetésre ítélték, 1962 szeptemberében szabadult. 1960-ban részt vett a váci éhségstrájkban. Szabadulása után dolgozott a Csepeli Hajójavítóban, az Óbudai és a Tiszafüredi Hajógyárban, közben elvégezte a Bánki Donát Gépipari Főiskolát.

¹⁸ Nagy Elek (1926–1994): katonatiszt, esztergályos, fordító. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, valamint a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) aktivistája volt. A Petőfi Katonai Akadémia, majd a szovjet vezérkari tiszti iskola elvégzése után a Honvédelmi Minisztérium munkatársa volt. 1952-ben elbocsátották. Ezután Csepelen dolgozott munkásként, 1956-ban a Csepeli Központi Munkástanács elnöke lett. 1958-ban tizenkét év börtönbüntetésre ítélték. A váci éhségstrájk szervezéséért börtönbüntetését további hat hónappal hosszabbították meg. 1963-as szabadulása után munkásként és műfordítóként tevékenykedett. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) egyik alapító tagja, majd alelnöke.

¹⁹ Tamáska i. m. 2006, 83.

²⁰ Annus István (1929–2003): könyvelő. Az '50-es években szerveződött Magyar Ellenállási Mozgalom vezetője: a szervezkedés keretében 1951 és 1955 között fegyvereket gyűjtöttek, és több ezer röplapot terjesztettek. A bírósági tárgyalás során először halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, aminek letöltését az 1956-os forradalom leverése után is folytatnia kellett. A rendszerváltoztatás után Békéssámson polgármesterévé választották.

²¹ Jelentés (1960. 08. 13.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 30–35.

foglyokat, ezeket állandóan gyűjteni, nyilvántartani, hogy azután adandó alkalommal úgy a börtönben, mint később szabadulás után is egységes megmozdulásra készen tartani”.²² Jelentése szerint további fontos cél volt az is, hogy a szervezet tagjai révén minden bel- és külpolitikai eseményről értesüljenek.²³ Ennek érdekében egy börtönön belüli információs hálózatot építettek ki: a POFOSZ-nak minden kicsit szabadabb mozgást biztosító munkahelyen volt tagja, vagy ahol nem, ott igyekeztek valakit beszervezni. A kórházban dolgozók között Hölcz Rezső,²⁴ a bélyegüzemben Asztalos György, a fordítóknál pedig a fent említett Annus István volt a szerveződésként tagja.²⁵

A POFOSZ börtönön belüli szervezését „Rajnai József” jelentése szerint segítette, hogy Thuránszky régóta börtönben volt, ezért minden elítéltet ismert, és tudta ki az, akiben megbízhat. A jelentés szerint mindenkinek anyagi kártalanítást is ígért a külföldön lévő bankszámláról,²⁶ ha tagja lesz a szervezetnek – az ügynök szerint sokan nehéz anyagi helyzetük miatt csatlakoztak.²⁷ A POFOSZ jövőbeni megalakítását előkészítendő igyekeztek továbbá minden politikai elítéltet ellenőrizni a börtönben, és a megbízhatók címeit elkérni, hogy meghívót tudjanak küldeni nekik

az alakuló ülésre. Célul tűzték ki azt is, hogy a vezetőségi tagokat a börtönön belül népszerűsítsék, hogy ismertebbé váljanak, és később megválasszák őket. A gyűlést viszont „nem demokratikus elvek szerint” tervezték megtartani, mivel azon csak az általuk elfogadott tagok lettek volna jelen. „Csorba Pál” értékelése szerint politikailag jobboldali szervezetet szerettek volna létrehozni, azzal a szándékkal, hogy „e gyűlés eredményeképpen sikerül a rivális baloldalt kizárni a POFOSZ vezetőségéből”.²⁸

A szabadulás után tehát a POFOSZ nyilvános megalapítását tervezték – hosszú távon mindenképpen külpolitikai változásokat, illetve a szovjet csapatok kivonulását remélték. Szintén „Csorba Pál” szerint összességében a polgári demokrácia megteremtését tűzték ki célul, „ha kell, kezdetben némi szocialista ízzel, ami az idők folyamán úgy is lekopik”.²⁹ Az ügynök szerint a jövőbeli választások kimenetelét is befolyásolni kívánták, illetve elhatározták azt is, hogy törekedni fognak a helyi vezető állások, valamint az országos kulcspozíciók elfoglalására.

A POFOSZ tagjainak politikai elképzeléseit és céljait illetően az egyetlen nyilvánosan közzétett dokumentum az Urániában november elsején felolvasott és

utána a sajtóban is megjelentetett memorandum volt. Ez még nem tartalmazott részletes, pontokba szedett politikai programot, viszont egyértelműen leszögezte, hogy a politikai foglyok is elfogadják a forradalom célkitűzéseit, elismerik a Nagy Imre-kormányt, és nem akarják visszaállítani a Horthy-rendszert: „Politikai álláspontra való tekintet nélkül semmiféle restaurációt nem akarunk és nem támogatunk.”³⁰ Számonkérésről sincsen szó továbbá a dokumentumban, a volt politikai foglyok többször nyilvánosan állást foglaltak az utcai lincselések ellen is.³¹ Mindezek fényében a POFOSZ-t vezető és a memorandumot megfogalmazó elítéltek többségének inkább középutas programja és politikai elképzelése lehetett. Az Urániában tartott gyűlésen viszont az is egyértelművé vált, hogy tagjaik között voltak radikálisabbak is, akik politikai elégtelt követeltek.³²

A két ügynök által leadott jelentésekből is hasonló kép bontakozik ki a politikai foglyok politikai elképzeléseit és céljait illetően. A „Csorba Pál” által 1960 júliusában leadott jelentésben az olvasható, hogy az egyik elítélt a budapesti országos börtönben 1958-ban „ismerkedett meg a POFOSZ eszméivel és itt tette magáévá a POFOSZ-ra oly jellemző szintézis közeputas politikai eszmét”.³³

²² Jelentés (1960. 05. 28.). Uo. 7.

²³ Uo. 9.

²⁴ Hölcz Rezső (1902): agronómus. 83 holddal rendelkező gazdaként kuláknak nyilvánították, ezután az egri egyházi uradalom intézője volt. Részt vett a Fehér partizánok nevű szervezkedésben, amely miatt börtönbüntetésre ítélték. Ennek letöltését az 1956-os forradalom leverése után is folytatnia kellett.

²⁵ Jelentés (1960. 05. 28.), 7.

²⁶ Már az 1956-os forradalom idején megalakult POFOSZ kapcsán is emlegettek egy, politikai elítéltek számára nyitott amerikai bankszámlát. Ennek léteire azonban eddig nem találtam bizonyítékot, ez azonban nem zárja ki a számla létezését.

²⁷ Feljegyzés (1963. 09. 20.). ÁBTL 3.1.2. M-23930 „Rajnai József”, 196–200.

²⁸ Jelentés (1962. 02. 22.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 107–109.

²⁹ Jelentés (1960. 08. 13.), 36.

³⁰ A volt politikai foglyok nagygyűlése... i. m. 1956, 5

³¹ Garaleczki Miklós: Volt politikai foglyok! *Magyar Függetlenség*, 1956. 11. 01. (Esti kiadás), 2.; illetve *Gérecz Attila összes művei*. Szerk. Hajnal Géza. Budapest – Boldog, Kortárs – Tau-Terv, 2017, 125–126.

³² Jelentés (1960. 08. 13.), 31.

³³ Jelentés (1960. 07. 28.). Uo. 25.

Ez alapján a szervezet politikailag középben szeretett volna elhelyezkedni. Ehhez képest egy évvel később egy sokkal radikálisabb, ugyanakkor részletesebb és pontokba szedett elképzelést ismertetett az ügynök a sokadik, Thuránszky Zoltánnal és Kiss Károlyal³⁴ folytatott beszélgetés után. Meglepő, hogy ilyen tisztán emlékezett egy 11 pontos programra, hiszen a cellában nem jegyzetelhetette le, csak utólag jelenthette, s az is érdekes, hogy az általa leírtak mennyire rímelték a politikai elítéltekről kialakítani igyekezett képre, hogy a Horthy-rendszer restaurációját szeretnék. Továbbá az is – egyelőre megválaszolhatatlan – kérdéseket vet fel, hogy a középutas politikai koncepcióról miért nem jelentett egyszer sem ilyen részletességgel az ügynök.

A radikális program a legfőbb célnak azt nevezte meg, hogy rendszerváltoztatás esetén kézbe kell venni a politikai vezetést. Egyébként a Horthy-korszak társadalmi rendjét igyekezett visszaállítani, több esetben ugyanolyan szélsőséges módszerek alkalmazásával – például földek elvétele vagy kommunisták hazárulásért való bíróság elé állítása –, mint ahogyan a kommunisták

felszámolták a Horthy-rendszert. Ugyanakkor sajnálatos módon tartalmazta a Horthy-korszak antiszemita jegyeit is.³⁵

Egy harmadik jelentése alapján összesen négy, a börtönben működő politikai csoportról szerezhethetünk tudomást. A Thuránszky Zoltán vezette POFOSZ mellett a Kiss Károly és Dobai István-féle³⁶ „szélsőjobboldali szárnyról”, a Bibó István és az ő perében elítélt Göncz Árpád köré csoportosuló középutasokról, akiket egy másik jelentés egyenesen „revizionistának” nevez, s a Mérei Ferenc³⁷ és Széll Jenő-féle³⁸ revizionistákról.³⁹

A másik ügynök „Rajnai József” is adott információkat a POFOSZ céljairól és a tagok politikai elképzeléseiről, valamint összefoglalta az 1956-os megalakulás és az Urániában tartott gyűlés eseményeit is. A közvetlenül szabadságulása után, 1963. szeptember 20-án készített, meglehetősen részletes, több mint négyoldalas dokumentumban fejtette ki a POFOSZ-ról összegyűjtött információit. Ennek külön érdekessége, hogy az ügynököt korábban nem bízták meg azzal, hogy a POFOSZ szerveződéséről vagy vezetőiről jelentsen, továbbá az

is, hogy a dossziében található többivel ellentétben nem jelentésként, hanem feljegyzésként, és csak géppel írt változatban készült.⁴⁰

Az ügynök szerint a POFOSZ nagyon népszerű volt a sátoraljaújhelyi politikai elítéltek körében, mert „az elítéltek állandó beszéd-témáját” jelentette.⁴¹ Jelentése szerint a POFOSZ célja „a börtönt szenvedett politikaiak kártalanítása, érdekvédelme és a politikaiak[ka]l – M. A.] elkövetett törvényteleneségek megtorlása” volt.⁴² Szintén célként azonosította a vezető pozíciók megszerzését, mivel meggyőződésük volt, hogy a meghurcoltak hivatottak az ország vezetésére. Ezenkívül szerettek volna egy székházat és egy saját újságot is indítani. Egyes POFOSZ-tagok, leginkább Viskolcz István⁴³ részéről ugyanakkor olyan szélsőséges elképzeléseket is azonosított, melyek szerint a POFOSZ-nak fegyveres csapatai is legyenek, és „számonkérő szék” jelleggel működjenek.

„Rajnai József” emellett a POFOSZ irányzatait is ismertette feljegyzésében. A POFOSZ legerősebb ágának a kisgazdákat nevezte, de tagjai között szociáldemokratákat és szélsőjobboldaliakat is

³⁴ Kiss Károly (1911): segédmunkás. A második világháború előtt kapcsolatban állt a Nyilaskeresztes Párttal. 1954-ben a Forbáth László és társai perben ítélték börtönbüntetésre, aminek letöltését a forradalom leverése után is folytatnia kellett.

³⁵ *Jelentés* (1961. 11. 04.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 85–87.

³⁶ Dobai István László (1911): tisztviselő, egyetemi tanár. A Forbáth László és társai perben vették őrizetbe. Az 1956-os forradalom leverése után a váci börtönben folytatta büntetése letöltését.

³⁷ Mérei Ferenc (1909–1986): pszichológus. 1949–50-ban az Országos Neveléstudományi Intézet vezetője, annak megszüntetése után alkalmi munkából élt. 1956-tól dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetében. 1958 októberében „államellenes szervezkedés” vádjával letartóztatták, és tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult, és az Országos Ideg-és Elmegyógyászati Intézet Klinikai Pszichológiai Laboratóriumának vezetője lett.

³⁸ Széll Jenő (1912–1994): műfordító, politikus. A két világháború között az illegális kommunista párt tagja. 1945-től az MKP tagja. 1951 és 1955 között, illetve 1956–57-ben a Népművelési Intézet vezetője. 1956 őszén Nagy Imre titkára, november 1-je és 3-a között a Szabad Kossuth Rádió kormánybiztosa. November 4-e után részt vett a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom tevékenységében. 1959-ben a Mérei Ferenc és társai elleni perben öt év börtönbüntetésre ítélték. A budapesti Gyűjtőfogházban éhségstrájkot folytatott. 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a TIB alapító tagja.

³⁹ *Jelentés* (1960. 11. 18.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 46.; *Jelentés* (1962. 02. 22.). ÁBTL 3.1.2. M-24608 „Csorba Pál”, 270

⁴⁰ *Feljegyzés* (1963. 09. 20.), 196–200.

⁴¹ *Uo.* 198.

⁴² *Uo.* 196–200.

⁴³ Viskolcz István (1905): villanyszerelő, géplakatos, mozigépész. 1952-ben szervezkedésért tizenkét évre ítélték, csoportjuk kapcsolatban volt a Fehér partizánokkal. Büntetését Márianosztrán és Csolnokon töltötte. Az 1956-os forradalom idején szabadult. 1958-ban a forradalom alatti tevékenysége miatt először életfogytiglani börtönre, majd halálra ítélték. Végül kegyelmet kapott, s csak 1968-ban szabadulhatott.

megnevezett. Az '56-osok többsége – főleg a revizionisták csoportja – a POFOSZ-t pártokon felül álló szociális szervezetként képzelte el. A politikai nézetkülönbségek mellett abban viszont mindannyian egyetértettek, hogy minden volt politikai fogolynak anyagi kártalanítást kell kapnia.⁴⁴

A célok ismertetése mellett fontos kérdésként merült fel az is, hogy mennyien és kik voltak a börtönben megszervezett POFOSZ tagjai. „Csorba Pál” különböző jelentéseiben nagyrészt ugyanazokat, de részben eltérő neveket is felsorolt tagként. Ennek két oka is lehet: egyrészt egyre többen lettek a POFOSZ tagjai, másrészt pedig az, ahogyan az ügynök tudomást szerzett az egyes emberekről. 1960 júniusában

tizenegy elítéltet említett megbízható POFOSZ-tagként,⁴⁵ két hónap múlva, 1960. augusztus 30-án viszont már harminchárom főt.⁴⁶ Thuránszky Zoltán még ennél is sokkal nagyvonalúbban nyilatkozott az ügynöknek a POFOSZ tagságának létszámáról: „most is nyilvántart 250 embert, akit száz százalékgig megbízhatónak tart”.⁴⁷

A börtönön belüli POFOSZ vezetőiként és szervezőiként a következő elítélteket sorolta fel: Dobai István, Villányi Mátyás,⁴⁸ Bali Sándor,⁴⁹ Annus István, Faddi Ottmár, Börcs János,⁵⁰ Varga Ferenc,⁵¹ Podhradszky Olivér,⁵² Pokorny Gyula,⁵³ Frigyk József,⁵⁴ Rácz Sándor (Karcag),⁵⁵ Rácz Sándor (a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács korábbi

elnöke), Szalay Richárd,⁵⁶ Majerszky Béla,⁵⁷ Pallós Lajos,⁵⁸ Asztalos György és Vizi János.⁵⁹ S nemcsak felsorolta a vezetőket, hanem konkrét tervet is közölt a szervezet felépítéséről és az egyes tisztségekre való jelölésekről. A szervezet vezetését az ügynök szerint úgy kívánták kialakítani, hogy minden poszton két személy, egy '56 előtti és egy '56 utáni elítélt legyen. A szervezet elnöke Thuránszky Zoltán lett volna, míg az alelnöki tisztség tekintetében nem nevezett meg senkit. A vezetőséget Annus István, Rácz Sándor és Bali Sándor alkotta volna, míg az igazgató bizottság tagjának Faddi Ottmárt, Dobai Istvánt, Mizsei Bélát⁶⁰ és Börcs Jánost ajánlották. Ezen kívül öt csoportot terveztek felállítani. A szervezési csoporthoz

⁴⁴ Feljegyzés (1963. 09. 20.), 196–200.

⁴⁵ Jenei Andort, Vörös Dezsőt, Göncz Árpádot, Kis Károlyt, Molnár Ferencet, Rabovszky Lászlót, Szabó Imre Ferencet, Hunyadi Gézát, Villányi Mátyást, Faddi Ottmárt és Koppány Györgyöt. Jelentés (1960. 06. 15.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 11–12

⁴⁶ Thuránszky Zoltán, Börcs János, Szabó Imre Ferenc, Juhász Gábor, Vörös Lajos, Mizsei Béla, Asztalos György, Vizi János, Molnár Ferenc, Szalay Richárd, Rácz Sándor, Bali Sándor, Varró Csaba, Rácz József, Rácz Rezső, Villányi Mátyás, Faddi Ottmár, Béresi József, Majerszky Béla, Frigyk József, Dobay István, Ötvös Alajos, Szegedi György, Tóth Aladár, Annus István, Kiss Károly, Kovács Bernát, Neparánszky Béla, Hegedűs László, Arany-Tóth Ferenc, Herczeg Mihály, Podhradszky Olivér és Luncz János. Jelentés (1960. 08. 30.). Uo. 38.

⁴⁷ Jelentés (1961. 11. 27.). Uo. 96.

⁴⁸ Villányi (Weckermann) Mátyás (1899): könyvelő. 1950-ben kémkedésért életfogytiglani börtönre ítélték, mert kapcsolatba lépett az amerikai titkosszolgálattal. Büntetését később 15 évre csökkentették, 1962-ben szabadult.

⁴⁹ Bali Sándor (1923–1982): szerszámkészítő. 1946-tól dolgozott a Beloiannisz Híradástechnikai Gyárban. 1956-ban részt vett a tüntetéseken, valamint a gyár és a XI. kerületi munkástanács munkájában. November 14-étől a Nagybudapesti Központi Munkástanács titkára, ezen minőségében több alkalommal tárgyalt a Kádár-kormánnyal. December 11-én Rácz Sándorral együtt letartóztatták. 1958-ban 12 évi börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult.

⁵⁰ Börcs János (1914–1968): római katolikus pap, csillaghegyi káplán. 1951-től részt vett a Fiala József vezette Fehér partizánok nevű szervezkedésben, ezért 1955-ben 12 év börtönre ítélték. Ezt 1958-ban 10 évre csökkentették. 1963-ban szabadult, ezután a székesfehérvári papi otthonban élt.

⁵¹ Varga Ferenc: geológus. Az 1956-os forradalom leverése után a börtönbeli bélyegüzemben dolgozott.

⁵² Podhradszky Olivér (1900–1965): katonatiszt, kertész, gazdálkodó. A Fehér partizánok nevű Fiala József vezette szervezkedésben való részvételért ítélték el. Börtönbüntetése letöltését a forradalom leverését követően is folytatnia kellett.

⁵³ Pokorny Gyula (1941): segédmunkás. 1957 márciusában a Folly Gábor és társai perben 1 év 4 hónap börtönbüntetésre ítélték.

⁵⁴ Frigyk József (1919): Róla más adat nincsen. Lehetséges, hogy névelírás történt, és Frigyk Sándorral van szó. Frigyk Sándor (1937): segédmunkás, péksegéd. Az oroszlanói táborból szabadult a forradalom alatt, majd a Széna téri csoport tagja lett. 1958-ban börtönbüntetésre ítélték.

⁵⁵ Rácz Sándor István (1936–2021): gépkocsivezető, adminisztrátor, műszerész. A magyar fiatalok Szovjetunióba való kiszállítását társaival együtt vagonelatereléssel akadályozta meg, amiért 12 év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a Magyar Demokrata Fórum tagja, első budapesti szervezetének alapítója, Országos Választmányának elnöke. A Politikai Foglyok Országos Szövetségének tagja, 1990 és 1995 között az '56-os Magyarok Világszövetségének elnöke.

⁵⁶ Szalay Richárd (1928): Az ötvenes években tiltott határátlépés kísérlete miatt ítélték el. Az 1956-os forradalom alatt a kaposvári nemzetőrség tagja volt, részt vett egy csoport felfegyverzésében, ezért 1958-ban 4 év börtönbüntetésre ítélték.

⁵⁷ Majerszky Béla (1910–1972): bányamérnök. 1945 és 1948 között a Magyar-Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) keretei között a dunántúli olajbányászat felelőse volt. 1956-ban a Dunántúli Kőolajipari Vállalatok összevont munkástanácsának munkájában vett részt. 1957 márciusában letartóztatták, majd 12 évi börtönbüntetésre ítélték.

⁵⁸ Pallós (Ruckárd) Lajos (1908): alhadnagy, gépészmérnök. Az ellene és három társa ellen a megtorlás során indított perben 13 év börtönbüntetésre ítélték a mosonmagyaróvári eseményekben való részvételéért.

⁵⁹ Vizi János (1926): kántor, tanító, raktáros, adminisztrátor. 1953-ban tartóztatták le a szervezkedés vezetéséért, büntetésének letöltését az 1956-os forradalom leverését követően is folytatnia kellett. Jelentés (1960. 08. 30.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 31–35.

⁶⁰ Mizsei Béla (1922–2009): politikus. 1945-ben belépett a Független Kisgazdapártba. 1946–47-ben az FKGP ifjúsági szervezete, a Független Ifjúság társelnöke, 1947-ben elnöke. 1945 és 1947 között nemzetgyűlési képviselő. 1947 júliusában kilépett a pártból, és visszavonult a politikai életből. 1956 őszén a Mezőkövesdi Járási Munkástanács tagja. 1956 decemberében letartóztatták, 1957-ben elsőfokon halálra, másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban részt vett az FKGP újjászervezésében, 1990 és 1994 között a párt országgyűlési képviselője volt.

tartozna Varga Ferenc, Szalaj Richárd és Asztalos György, a propagandacsoportba Horváth Károly,⁶¹ a külügyi csoportba Ötvös Alajos,⁶² Visnyei Sándor⁶³ és Lukács Elemér,⁶⁴ a pénzügyi csoportba Villányi Mátyás, míg az ifjúsági csoportba Varró Csaba,⁶⁵ Szegedi György,⁶⁶ Rác József,⁶⁷ Rác Sándor és Hegedűs László.⁶⁸

A szervezet tiszteletbeli tagja lett volna minden halálra ítélt és kivégzett, „tisztá múltú” bajtársuk, valamint Mindszenty József bíboros, Eckhardt Tibor, a Kisgazdapárt egykori elnöke, Pálóczi-Horváth György, a londoni *Irodalmi Újság* főmunkatársa, Kisbarnaki Farkas

Ferenc, az emigráns Magyar Szabadság Mozgalom alapítója, Schöpflin Gyula író, egykori kommunista nagykövet, Kéthly Anna, a Szociáldemokrata Párt korábbi vezetője, a Nagy Imre-kormány államminisztere, Kővágó József, Budapest volt főpolgármestere, illetve Király Béla.⁶⁹ A szervezet felépítését tekintve az országos vezetőség mellett megyei, járási és körzeti vezetőséget terveztek, s ez alá tartoztak volna a városi és falusi alapszervezetek.

A POFOSZ 1956 utáni szervezői között „Rajnai József” a következő személyeket sorolta fel: Széll Jenő, Asztalos György, Rác

Sándor, Marjai József,⁷⁰ Straub János,⁷¹ Limbek Ottó,⁷² Makai Tibor,⁷³ Lőrincz László, Mészáros Lajos, Frech Ottó,⁷⁴ Eperjesi András,⁷⁵ Talsand József,⁷⁶ Táky Gyula,⁷⁷ Benár János.⁷⁸ Az '56-osok tekintetében a személyek felsorolását kiegészítette az egykori szabadságharcos csoportok POFOSZ-tagok közti arányának felméréseivel. Eszerint a sorrend a következő volt: Széna tériek, újpestiek, Juta-dombiak, pesterzsébetiek, Práter utcaiak és Corvin köziek. A vidéki városok közül Szegedről, Békéscsabáról, Orosházáról, Miskolcraól, Ózdraól és Mosonmagyaróvárról is voltak tagok. A POFOSZ 1956 előtti, és

⁶¹ Horváth Károly (1936): vegyésztechnikus. 1956. november 4-e után röplapokat terjesztett Debrecenben, ezért szervezkedésben való részvételért elsőfokon 12, majd másodfokon 7 év börtönbüntetésre ítélték. Büntetését Vácon, Márianosztrán és a Gyűjtőfogházban töltötte, 1962-ben szabadult.

⁶² Ötvös Alajos (1915): szerszámlakatos, hírszerző tiszt. Részt vett az illegális kommunista mozgalomban, katonai szolgálata után, 1949-től a Honvédelmi Minisztérium Katonai Elhárító Főcsoportfőnökség IV/3. Osztályának vezetője lett. 1950 áprilisában Bécsbe került, ahol a magyar hírszerzők főnöke volt őrnagy, majd 1955-től alezredesi rangban. A forradalom leverését követően hazatért és leszerelt, majd letartóztatták. 1958-ban szervezkedés és egyéb vádak miatt 12 év börtönrre ítélték. 1963-ban szabadult.

⁶³ Visnyei Sándor (1917): főhadnagy, tanító, beteghordó. 1945 előtt hivatásos tiszt volt, majd belépett a kommunista pártba. 1948-ban emigrált, és az NSZK hírszerzésének dolgozott. Az 1956-os forradalom idején hírszerzési feladatokkal Magyarországra küldték, ahol letartóztatták, és hűtlenségért elítélték.

⁶⁴ Lukács Elemér (1894): orvos. A váci börtönsztrájkot követően Márianosztrára szállították át.

⁶⁵ Varró Csaba (1937): technikus. 1956-ban a Magyar Optikai Művekben dolgozott technikusként. A forradalom idején bevásárolt a műhely munkástanácsába, majd delegálták a Nagy-budapesti Központi Munkástanácsba is. A megtorlás során elsőfokon halálra, másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

⁶⁶ Szegedi György (1931): erdészeti munkás, olvasztár. A váci börtönsztrájkot követően Márianosztrára szállították át.

⁶⁷ Rác József Sándor (1934): autószerelő. Októberben részt vett a Corvin közti és a Tűzoltó utcai csoport tevékenységében, novemberben pedig a forradalom utóvédharcaiban. 1957 februárjában letartóztatták, első és másodfokon is életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult. 1963 után segédmunkásként, majd autószerelőként és darukezelőként dolgozott. 1989 és 1991 között az MDF tököli szervezetének elnöke, 1994-től a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) választmányának tagja volt.

⁶⁸ Hegedűs László (1936–2007): mentős, író. 1956 októberében az Orvossegédképző Iskola diákjaként önkéntes mentősként tevékenykedett. November 4-e után részt vett a röpcédulázásban. 1957 májusában letartóztatták, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban részt vett a váci éhségstrájkban, ezután Sátoraljaújhelyre került. 1963-ban az általános amnesztiával szabadult. 1988-ban a TIB alapítója és ügyvezető elnöke.

⁶⁹ *Jelentés* (1960. 08. 30.), 31–35

⁷⁰ Marjai József (1937): lakatos, redőnykészítő. 1956 októberében jelen volt a Sztálin-szobor ledöntésénél, a Rádió ostrománál, majd a Práter utcai csoporthoz csatlakozott. Novemberben Svájcba, később Németországba emigrált. 1957 májusában tért haza. 1958-ban közbiztonsági őrizetbe vették, majd 1960-ban szervezkedésért és kémkedésért 15 évre ítélték. 1970-ben szabadult.

⁷¹ Straub János (1935): kocsikísérő, segédmunkás. 1955-ben tiltott határátlépés kísérlete miatt elítélték, 1956 szeptemberében szabadult. A Budakeszin élő és a forradalom alatt öngyilkosságot elkövetett Sziklai Sándor honvédezredes meggyilkolásával vádolták meg, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1962-ben ítéletét 15 évre változtatták, 1971-ben szabadult.

⁷² Limbek Ottó (1928–2016): kisiparos, fafaragó, segédmunkás. 1956 augusztusában kiszökött Ausztriába, majd a forradalom idején hazajött, és csatlakozott a Széna téri csoporthoz. 1958-ban 15 év börtönrre ítélték, 1963-ban szabadult.

⁷³ Makai Tibor (1925): esztergályos, diszpercer. A csepeli autógyár munkástanácsának elnöke. A megtorlás során elsőfokon 7, másodfokon 10 év börtönbüntetésre ítélték.

⁷⁴ Frech Ottó (1936–2006): asztalos, szobrászművész, fafaragó. 1956-ban a Mezőhegyesi Cukorgyárban dolgozott, és bevásárolták a gyár munkástanácsába. Élelmiszert vittek fel Budapestre, valamint azzal vádolták, hogy versekkel „lázította” a lakosságot. A megtorlás során 14 év börtönrre ítélték, amiből több mint 5 évet letöltött.

⁷⁵ Eperjesi András (1927–1990): tetőfedő, vízszigetelő, segédmunkás. Lopásért elítélték, büntetésének egy részét az oroszországi táborban töltötte. Kiszabadulása után a Széna téri csoport tagjaként vett részt az 1956-os forradalomban. A megtorlás során 8 év börtönrre ítélték, 1967-ben szabadult.

⁷⁶ Talsand József (1938–1974): segédmunkás. A Práter utcai és a ferencvárosi „Göndör” csoport tagjaként vett részt a fegyveres harcokban. 1958 márciusában az Onestyák László és társai perben 20 év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult.

⁷⁷ Táky Gyula (1936): villanyszerelő, kocsikísérő. 1956. október 23-án részt vett a tüntetéseken, majd csatlakozott a Széna téri fegyveres csoporthoz. November 4-én a szovjet csapatok elfogták, és Ungvárra vitték, ahonnan decemberben szabadult. 1957-ben a Rusznyák László és társai perben 10 év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult.

⁷⁸ Benár János (1916): fodrász. Az 1956-os forradalom alatt a Baross téri csoporthoz csatlakozott. A forradalom leverése után Tökölre internálták.

Fónay Jenő (középen) Krassó György mellett 1990 decemberében.
Fotó: Fortepan / Szigetváry Zsolt, 152478

nem 1956 utáni szervezőiként sorolta fel Thuránszky Zoltánt és körét, így Lévai Bélát,⁷⁹ Dobó Gyulát,⁸⁰ Goszler Miklóst,⁸¹ Gyarmati Lajost,⁸² Hegedűs Ernőt,⁸³ Viskolcz Istvánt, Balogh Aladárt⁸⁴ és Faddi Ottmárt.⁸⁵

EGYÉB BÖRTÖNBELI SZERVEZETEK

A börtönben nemcsak a POFOSZ-t szervezték, hanem egyéb célok és politikai elképzelések mentén is alakultak csoportok. Fontos

leszögezni, hogy a következőkben ismertettek mellett bizonyosan működtek még további csoportok is, melyekről azonban jelentések híján nincs tudomásunk. Ezzel ellentétben minden kicsi, akár 3–4 fős szerveződésnek is nyoma maradt, ha az ügynököket is megpróbálták bevonni, hiszen csak rajtuk keresztül értesülhetek/értesülhetünk a börtönökben szervezett csoportokról.

Jelentésekből tudhatunk a többségében Széna téri szabadságharcosokból álló Számonkérő Csoportról,⁸⁶ melynek érdekessége, hogy többek között tagja volt Fónay Jenő is, aki az 1989-ben immár legálisan megalakult POFOSZ elnöke lett. A Vértó Front nevű szervezet olyan elítéltekből állt, akiknek vádlott-társait kivégezték, de a Fehér partizánok nevű szervezkedés⁸⁷ is tovább folytatódott a börtönökben.⁸⁸ Az ügynök továbbá részletesen beszámolt a Turul Gárdáról és a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ) egyik korábbi vezetője, Erdélyi Tibor irányításával működő Magyar Ellenállási Mozgalomról is.⁸⁹

Ez utóbbinak az adta az érdekességét – s egyben mutatta a börtönökben zajló szervezkedések nevének és céljainak változékonyságát is –, hogy egy harmadik ügynök, „Zádori Ernő”⁹⁰ jelentéseiben arról olvashatunk, hogy Erdélyi Tibor vezetésével egy másik, ugyancsak politikai foglyok által létrehozott szervezet, a Politikai Foglyok Bajtársi

⁷⁹ Lévai Béla (1924): adminisztrátor. A Független Kisgazdapárt szegedi szervezetének vezetőségi tagja volt. 1948-ban illegális szervezkedés vezetése miatt 15 évi fegyházra ítélték. A forradalom alatt kiszabadult, bekapcsolódott a szegedi eseményekbe, majd a forradalom leverése után folytatnia kellett büntetése letöltését.

⁸⁰ Dobó Gyula (1893): földműves. 1947-ben az FKGP országgyűlési képviselője volt. 1953-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, szervezkedés és közellátás veszélyeztetésének büntetése miatt. 1956-ban kiszabadult, de már decemberben visszakérült a börtönbe. Büntetését 1961-ben kegyelemből 10 évre csökkentették.

⁸¹ Goszler Miklós: tisztviselő. Először 1948-ban ítélték el izgatásért 2 és fél évre. Második börtönbüntetéséből az 1960-as amnesztiával szabadult Vácról.

⁸² Gyarmati Lajos (1894): munkaügyi előadó. 1954-ben tartóztatták le Faddi Ottmár és társai ügyében. Szervezkedésért börtönbüntetésre ítélték, aminek letöltését az 1956-os forradalom leverése után is folytatnia kellett.

⁸³ Hegedűs Ernő (1912): kazánkovács. Részt vett a Fekete Kereszt nevű szervezkedésben, ezért 1952-ben az Illés Mihály és társai perben 12 év börtönre ítélték. Ennek letöltését a forradalom leverése után is folytatnia kellett.

⁸⁴ Balogh Aladár (1932): vájár, éjjeliőr.

⁸⁵ *Feljegyzés* (1963. 09. 20.), 196.

⁸⁶ A Gyűjtőfogházban szervezett Számonkérő csoport tagja volt az ügynök szerint Szirmai István, Heit Károly, Elmer Mihály, Som Gyula, Fónay Jenő, Bibó István és Márton András. A szerveződés Sátoraljaújhelyen is folytatódott. Elsősorban a volt Széna tériek voltak a tagjai, valamint az emigrált Király Bélát is szervezetükhöz tartozónak tekintették. *Jelentés* (1963. 07. 05.). ÁBTL 3.1.2. M-23930 „Rajnai József”, 165.

⁸⁷ „A fehér partizán szövetségnek az új rendszerben két csoportja lesz, egy legális, mely részt vesz az ország vezetésében a Politikai Foglyok Szövetségén keresztül. Az illegális csoport feladata eltenni láb alól azokat a személyeket, akiknek sikerült megúszni a felelőségre vonást.” A Fehér partizánok 1951 és 1954 között működtek, és több ezer rölapot szórtak szét. A szervezkedést felszámolták, vezetőit, Fiala Józsefet, Tóth Kálmánt, Gál Ignácot, Gomány Balázst és Dusza Mihályt 1955-ben kivégezték, a többi vádlottat, köztük Börcs Jánost, Hölcz Rezsőt és Luncz Jánost 3–14 évig terjedő börtönbüntetésre ítélték.

⁸⁸ ÁBTL 3.1.2. M-23930 „Rajnai József”, 15., 81., 165., 167.

⁸⁹ A szervezkedés tagja volt Dobrovics Emil, Nyugati László, Soós László és Nemeskéri József is. *Feljegyzés* (1963. 09. 20.). ÁBTL 3.1.2. M-23930 „Rajnai József”, 189–195.

⁹⁰ „Zádori Ernő” 1959-től 1960. szeptember 6-ig Vácról jelentett, ezután vagy nem írt jelentéseket, vagy azok hiányoznak. 1962 júliusától 1963-as szabadulásáig a tököli internálótáborból adott információkat.

Bírósága is működik. A jelentések szerint ez utóbbi 1958-ban szerveződött, és csak az elítéltek kiszabadulásának érdekében alakult, nem voltak hosszútávú céljai vagy konkrét politikai koncepciója: „a szervezkedés célja a külföldi csapatok bejövetelekör felvenni az érintkezést ezekkel, letartóztatni és lefegyverezni az őrséget, letartóztatni a vamzer gyanús rabokat, börtönben a hatalmat átvenni”.⁹¹ A szervezkedés itt is titkosan zajlott, mindenki csak azt ismerhette, aki őt beszervezte. „Zádori Ernő” még egy börtönön belüli szervezetről, a Nemzeti Újjáépítési Mozgalomról jelentett a Goszler Miklóssal való beszélgetései után, melynek vezetői Kisbarnaki Farkas Ferenc, Andréka Ödön,⁹² Nagy Valér,⁹³ gróf Teleki László,⁹⁴ Kerkai Jenő,⁹⁵ Mócsy Imre,⁹⁶ Leventeújrjúváry Nándor⁹⁷ és Frindt Jenő⁹⁸ voltak.⁹⁹

A politikai foglyok érdekvédelmi szervezetük tervezését már a Rákosi-korszak börtöneiben elkezdtek. Ennek köszönhetően, amint lehetőségük adódott a legális működésre, meg is alakították szövetségüket. A forradalom néhány napja alatt végzett tevékenységet újra az illegális időszak követte, s a Kádár-korszakban ismét csak a börtönökben és titokban szervezhették

tovább a POFOSZ-t. Közel harminchárom évnek kellett eltelnie, míg 1989-ben ismét legálisan megalakíthatták saját szervezetüket, melynek koncepciója, politikai álláspontja és jövőbeli tagsága a Gyűjtőfogházban, a váci, a sátorlajúj helyi és a márianosztrai börtönben zajló beszélgetések és eltöltött évek során is formálódott.

⁹¹ *Jelentés* (1959. 02. 03.). ÁBTL 3.1.2. M-20032, „Zádori Ernő”, 30.

⁹² Andréka Ödön (1899–1968): földműves. A Nyilaskeresztes Párt szervezési osztályvezetője és képviselőjelöltje volt. Kistarcsára internálták, majd elítélték, börtönbüntetésének egy részét Tatabányán és Csolnokon töltötte. Az 1956-os forradalom során kiszabadult, de büntetésének letöltését folytatnia kellett a forradalom leverése után is.

⁹³ Nagy Valér (1890): rendőrfőkapitány-helyettes, vezérőrnagy, tárcaíró. 1944 júniusában megbízták az Állambiztonsági Rendészet budapesti főkapitányságba történő visszaintegrálásával, ennek részeként eltávolította az osztályról Hain Péter embereit. 1946-ban a népbíróság elítélte, majd 1953-ig internáltként a kistarcsai táborban volt.

⁹⁴ Teleki László (1912–1962): földbírtokos, református ifjúsági vezető. Családjával együtt kitelepítették, majd 1952-ben szervezkedés miatt 7 év börtönre ítélték. Büntetését Márianosztrán és Vácon töltötte. 1956 nyarán szabadult, ezután gépkezelőként és segédmunkásként dolgozott.

⁹⁵ Kerkai Jenő (1904–1970): jezsuita szerzetes. A két világháború között nagyon népszerű Katolikus Agrárfiússági Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) alapítója és fő szervezője. 1944 őszén a Demokrata Néppárt alapítója. 1949 februárjában letartóztatták, augusztusban 6 év fegyházbüntetésre ítélték. 1951-ben börtönbüntetését további 4 évvel megtoldották. 1956 októberében szabadult, de 1957 áprilisától Márianosztrán folytatnia kellett büntetése letöltését. 1959 szeptemberében szabadult véglegesen.

⁹⁶ Mócsy Imre (1907–1980): jezsuita szerzetes. 1948-ban egy római látogatása után letartóztatták, és a kistarcsai internálótáborba szállították, majd 9 és fél évre ítélték, 1954-ben szabadult. 1964-ben „illegális” papnevelés miatt újra letartóztatták, 1965 januárjában 4 év börtönbüntetésre ítélték.

⁹⁷ Leventeújrjúváry Nándor (1887–1969): hadbíró, vezérőrnagy, éjjeliőr. Háborús büntetést bíróság elé állították, majd Kistarcsára internálták.

⁹⁸ Frindt Jenő (1895–1990): plébános, kanonok, apát. Mezőkövesden volt káplán, Egerben kanonok, majd Jászjákóhalmán plébános.

⁹⁹ *Jelentés* (1960. 02. 22.). ÁBTL 3.1.2. M-20032 „Zádori Ernő”, 164.

Rapali Vivien

Cenzúrázott lencsén át¹

Három 1956-os film a Kádár-korszakból

A Kádár-rendszer kiépülésekor az 1956-os őszi események megtorlása mellett és közben egyúttal a konszolidáció felé tett lépéseket is elindította. A forradalmat követő évtizedekben az MSZMP hivatalos kultúrpolitikájának elsődleges célja „az emberek gondolkodásának szocialista átformálása” lett.² Az államhatalom megszilárdításának és a társadalom kulturális és szellemi átformálásának egyik eszközét – a megtorlást kiszolgáló állambiztonsági szervek működtetése mellett – a sajtóban és a kultúrában látta.³ Más művészeti ágak mellett kivált a filmművészetet, a tömegeket gyorsan és hatékonyan elérő filmipart igyekezett felhasználni.⁴

E célkitűzés mentén alig egy évvel a forradalom után, 1957-ben már tizenöt játékfilm készült. A hivatalos kultúrpolitikai irányvonalhoz igazítva azonban az elkészült

alkotásoknak egy jelentős részét még ugyanabban az évben betiltották, többet újravágattak, vagy az egyes részek kihagyására, újraforgatására adtak utasítást. Így került indexre a politikai szempontból kényes témákat érintő *A nagyrozsdási eset*, a *Keserű igazság* vagy *Az eltűszentett birodalom*, amelyek csak a nyolcvanas években vagy még később kerülhettek a közönség elé.⁵

1957-ben a „[...] megtépázott, hörgő-ziháló Budapesten”⁶ született meg a magyar filmtörténet és 1956 társadalmi feldolgozásának egyik fontos mérföldkővet jelentő *Éjfélkor*.⁷ Bár a rendező, Révész György nem részletezi az ötvenhatos események okait, sem politikai körülményeit, ahogy nem ábrázolja az őszi harcokat sem, a két főszereplőt, Dékány Vikit (Ruttkai Éva) és Károlyi Jánost (Gábor Miklós) távol tartja az eseményektől,

általuk, az ő magánéleti problémájukon keresztül tesz kísérletet az 1956 utáni magyar emigráció problémájának bemutatására. A forradalom utáni tömeges „diszsidálás”, a *menni vagy maradni* problémakörének ábrázolása e kezdeti kísérletet leszámítva, majd csak a nyolcvanas években kap újra erőre,⁸ egy jóval szabadabb és rendszerkritikusabb légkörben.

A cselekmény alapját tehát Viki és János közös életének egyik fordulópontja adja. 1956 szilveszterén az éppen csak egybekelt, friss házaspár sietve csomagol, várja a teherautót és még egy utolsó telefont Nyugatról, miközben emlékeik közt válogatva idézik fel közös múltjuk szép pillanatait.⁹ Míg a visszaemlékezésekben leperreg előttünk viharos szerelmük, sokadszor felmerül bennük a kérdés: menni vagy maradni. A film cselekményét adó házastársi

¹ A tanulmány három rövidebb írás szerkesztett és továbbfejlesztett változata. Az eredeti írások megjelenési helye: „Jószándékú, szolid, finom”. Bemutatják az *Éjfélkor* című filmet; „Nemcsak jó – kitűnő”. Bemutatják a *Tegnap* című filmet; „Két asszony néz farkasszemet egymással”. Bemutatják Makk Károly Szerelem című filmjét. In: *Változó idő, változó emlékezet. 1956 értékelésének alakulása*. Szerk. Házi Balázs – Jónás Róbert – Nagymihály Zoltán – Rapali Vivien – Strausz Péter. Budapest, RETÖRKI, 2021, 74–77., 94–96.; 122–125.

² Az MSZMP művelődéspolitikájának *ars poeticáját* lásd bővebben: Orbán László: *A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei*. Budapest, Kossuth, 1959. A hatvanas-hetvenes években mérvadó aczéli kultúrpolitikáról lásd bővebben: Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997.

³ Az állambiztonság és a magyar filmes és színházi világ kapcsolatáról lásd bővebben Gervai András vonatkozó művét. Gervai András: *Fedőneve: „szocializmus”. Művészek, ügynökök, titkosszolgák*. Pécs, Jelenkor, 2010.

⁴ A szocialista filmkészítés és a Kádár-korszak magyar filmtörténetéről lásd bővebben a Korall folyóirat *Film és történelem* című 2016-os számának tanulmányait. *Korall*, 65 (2016)/3.

⁵ Banovich Tamás *Az eltűszentett birodalom* című filmjét csak az első szabad választások után mutatták be. A tárgyalt korszak filmtörténetével kapcsolatban lásd még: Gervai András: *Állami álmogyár*. Budapest, L'Harmattan, 2018.; Zsugán István: *Subjektív magyar filmtörténet, 1964–1994*. Budapest, Osiris–Századvég, 1994.

⁶ Kürti László: *Éjfélkor*. Film, színház, muzsika, 1958/1, 4.

⁷ Eredeti címe: *Éjféli harangszó*. A film bemutatóját 1957 decemberében tartották. A film 1958 nyarán a Brüsszeli Nemzetközi Filmfesztiválon nagy sikerrel debütált. Lószy János: *Az Éjfélkor* bemutatója a brüsszeli nemzetközi filmfesztiválon. *Népszabadság*, 1958. 06. 08. 9.

⁸ Lásd Gothár Péter *Megáll az idő* (1982) vagy Sándor Pál *Szerencsés Dániel* (1983) című filmjét.

⁹ Bori Erzsébet: *Egy nehéz év éjszakája*. 1957 a moziban. *Beszélő*, 1996/8, [77–79.] 78.

Ruttkai Éva és Gábor Miklós az *Éjfélkor* című filmben. Fotó: Arcanum Adatbázis (Film, Színház, Muzsika, 1959. 01. 09. 6.)

konfliktusban maga a forradalom, annak eseményei és utóhatásai, társadalmi kérdései elsősorban kiváltó okként jelennek meg. A nagypolgári gyökerekkel bíró úrilány, a táncosnő Viki, akinek a szüleit származásuk miatt kitelepítették, nem tud érvényesülni Magyarországon. Dacára tehetségének és szorgalmának, származása miatt mellőzik. A Nemzeti vezető férfi színésze, János, Viki kedvéért hagyja el első feleségét, és a lánnyal ellentétben jóval kevesebb motivációval bír az ország elhagyását illetően. Szegény családból származik, aki úgy érzi, ez a haza – és ez a rendszer – emelte ki a nyomorból, tette ünnepelet filmsztárrá. A házastársak közötti veszekedés közben egyízben kifakad: „Belőlem itt ember csináltak, színészt. Most szökjem el innen? Az ember nem hagy maga mögött romokat.”

A kapcsolat az eltérő származás és az abból adódó különböző gondolkozásmód, valamint az úgynevezett osztálykülönbség miatt végül felbomlik. „Ezen az éjfélel órán dönteni kell. A mérleg egyik serpenyőjén a szerelem, ez a lobogó, áldozatok árán kivívott szerelem. A másikon pedig minden más: a haza, a hivatás, János egész világa. És végül is ez az erősebb.”¹⁰ A főszereplők végső döntésében a kommunista rendszer által ideológiai alapon felosztott társadalom képe jelenik meg: az eltérő szocializációból fakadó markáns különbség és a kivándorlás kérdése.¹¹ Míg a kortárs kritikusok szemében János, a Kádár-rendszer ideológiája mentén megalkotott „jó polgár” jól dönt: marad, míg a nem kívánatos társadalmi háttérrel rendelkező Viki: megy.¹²

Az *Éjfélkor* korabeli fogadtatása ellentmondásos volt, a kritikák egyrésztől elismerően szóltak a

megjelenő szerelmi drámáról, és bár dicsérték az alkotói szándékot, amellyel a kényes és aktuális témához nyúlt, hiányolták az eseményekkel kapcsolatos bátrabb és egyértelműbb fogalmazást. Bán Róbert 1958-ban e hiánynak a következőképpen adott hangot: „[...] hiányoljuk a művészi következetességet is. Az, hogy író és rendező az októberi események ábrázolásában egy, a film addigi eszközeitől eltérő szimbolikába csap át – hogy a cselekményesség helyébe a párbeszéd lépnek – bizonyos bizonytalanságot, tétovázást jelez. Igaz, ez a film az első, mely hozzányúlt ehhez [1956-hoz – R. V.] a témakörhöz. Gyengeségei bizonyosan ebből is adódnak.”¹³ Kürti László szavaival élve: „Ha jelzőkkel akarnám értékelni a filmet, a következőket mondanám: jószándékú, szolid, finom.”¹⁴ Az *Éjfélkor* részben szolid mivoltának köszönhetően nem került tiltólistára, és az első olyan magyar film lett, amely az

¹⁰ Bán Róbert: *Éjfélkor*. Jegyzetek egy új magyar filmről. *Népszabadság*, 1958. 01. 12. 8.

¹¹ Jónás Róbert: Mozgóképek a forradalom után. *Retorki.hu*, 2020. 05. 06. <https://retorki.hu/olvasoszoba/2020-05-07-mozgokepek-forradalom-utan> (Utolsó letöltés: 2023. 02. 12.)

¹² Bán i. m. 1958, 8.

¹³ Uo. 8.

¹⁴ Kürti László: *Éjfélkor*. Új magyar film. *Film, Színház, Muzsika*, 1958. 01. 03., [4–5.] 5.

1956-os eseményeket – ha nem is a cselekmény középpontjába állítva, de – filmre vitte. Míg a Szabad Európa Rádió azoknak sugározta a műsorát, akik másként gondolkodtak, Révész György azoknak rendezett filmet, akik itthon maradtak.

Alig két évvel az *Éjfélkor* megjelenése után, 1959-ben mutatták be a népszórakoztató mozi mesterének, Keleti Mártonnak ötvenhatos filmjét. A *Tegnap*¹⁵ Révész György filmjéhez képest már direktebb módon ábrázolta a forradalom és szabadságharc eseményeit, ezzel együtt az első magyar film, amely magát a fegyveres cselekményt is megjelenítette a filmvászonon. Bikácsy Gergelyt idézve: „[...] a Kádár-rendszer első igazi filmje '56-ról”.¹⁶ A *Tegnap* megjelenése jelzésértékkel bírt, a hivatalos politikai narratíva első filmje, amely a kultúrpolitika szocialista gondolkozást formáló és azt elősegítő terméke volt.¹⁷

1956 októberében a kisvárosi lakatánya körül egyre nagyobb a zűrzavar: a tömeg fegyvert követel, válaszul a laktanya parancsnoka, Szabó alezredes (Ladányi Ferenc) Csendes főhadnagy (Bitskey Tibor) vezetésével kiküld egy szakasznyi katonát, hogy csendesítse el a tömeget. Szusza-Kis (Szabó Gyula) – a főhadnagy gyermekkori barátja – áll a tömeg oldalára. Bár Csendes tűzparancsot kap, nem lő barátjára. A Csendes–Szusza-Kis vonal mellett

a cselekmény egy másik szálon is fut: a főhadnagy apját, az öreg Csendest (Maklár Zoltán), aki a szövetkezet vagyont véd, az egykor szebb napokat látott földesúr Mácsay (Páger Antal) és követői elhurcolják.

Csendes főhadnagy és az idősebb Csendes, a termelőszövetkezet elnökének karaktere a társadalom által akceptálandó állampolgári ideált jeleníti meg. Kettejük konfliktusa Mácsayval és követőivel a „társadalmi osztályok” közötti ellentétet ábrázolja. Csendes a hős, a jó, a pozitív karakter, aki morális válságba kényszerül az úgynevezett „csőcselék” és a „hitehagyott” gyerekkori barát miatt. Mácsay az antihős, a rossz, a negatív, a régi világot megtestesítő egykori földesúr, aki kihasználva a krízis helyzet adta lehetőséget, kifosztja a népet. A *Tegnap* negatív szereplői közül különös figyelmet érdemel utóbbi, a Páger Antal által alakított Mácsay, aki borospincéjében dolgozgat hallgatagon,¹⁸ és akitől külső utalásként még e szavak is elhangzanak: „Én magyar ember vagyok, nem világcsavargó!”¹⁹ Az utalás áthallásos, a Mácsayt megformáló Páger Antal 1948–1956 között Dél-Amerikában élt, csak 1956 augusztusában, kormányengedéllyel tért vissza Magyarországra.²⁰

A pozitív és negatív karakterek és archetípusok megrajzolása mellett a film utal a társadalom

minden rétegétől elvárt magatartásformára is. Amikor a tömegben valaki felkiált, „félelem nélkül akarunk élni!”, válaszként egy éppen a dolgára igyekvő, a tömegben magát keresztülverekedő munkásember foghegyről veti oda: „Akkor zárja magára az ajtót!” A tüntetők felvonulási jelene jelzi a nézőnek: az állam által kívánatosnak tartott osztálytársadalmi hozzáállás a politikától és a közélettel való elfordulás.

A hazai és a szocialista blokk baráti országainak kritikusai egyaránt pozitívan nyilatkoztak.²¹ Révész József szerint „szép, izgalmas, drámai filmet készített Dobozy Imre és Keleti Márton. S a dicséret nemcsak őket illeti, hanem a Hunnia Filmstúdiót is, amely nem egészen két esztendő szívós munkájával kiemelte a magyar filmgyártást abból a hullámvölgyből, amelybe az ellenforradalom taszította, s megvetette egy új fellendülés alapjait.”²²

Keleti alkotása, még ha a pártállam interpretációjában is, de nézők milliói elé tárta a két évvel korábbi eseményeket, azokat, amelyek még elevenen éltek a társadalomban. A kultúrpolitika szempontjából megfelelő hangsúlyokkal, szereplőkkel és mondandóval ellátott *Tegnap* a rendszer szemüvegén keresztül dolgozta fel az 1956-os eseményeket. Az utókor értelmezésében azonban a *Tegnap* propagandafilm volt, amely azt üzent a

¹⁵ A film munkacíme egészen a premier előttig *Becsület* volt.

¹⁶ Bikácsy Gergely: Lőmesterek. *Tegnap*, 1959. *Beszélő*, 1997/1, [89–90.] 89.

¹⁷ A film Dobozy Imre színdarabjának erőteljesen átdolgozott változata, amelyből a forgatókönyvíró voltaképpen csak a szereplőket ültette át a filmbe. Révész József: *Tegnap*. Új magyar film. *Magyar Nemzet*, 1959. 01. 29. 4.

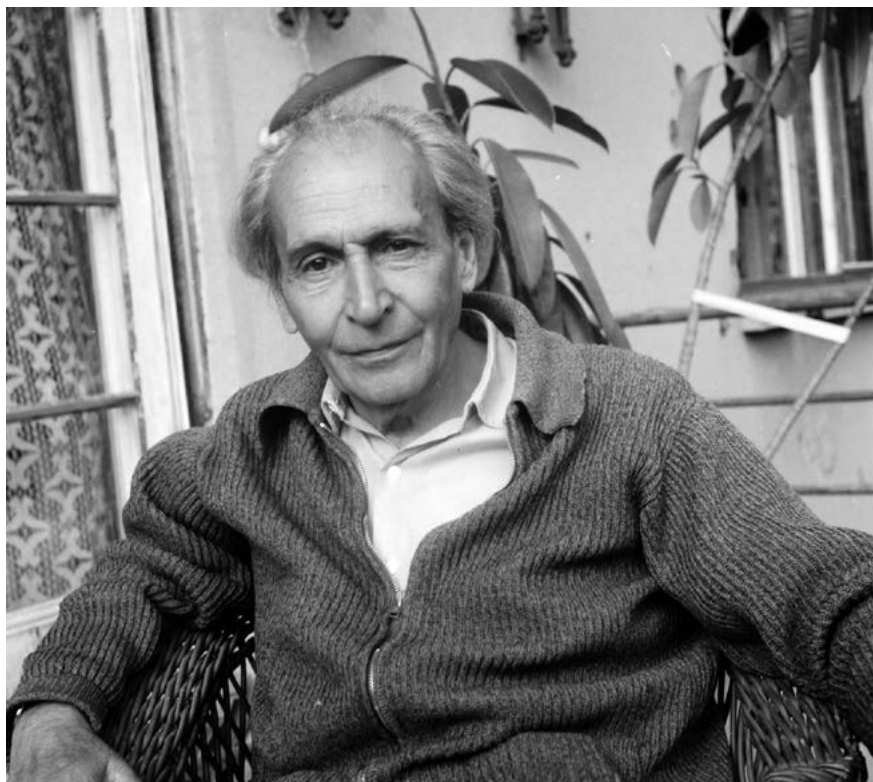
¹⁸ Bikácsy i. m. 1997, 89.

¹⁹ Uo.

²⁰ Az októberi forradalom eseményeitől Páger távol maradt. E tanulmány természetesen nem térhet ki részleteiben Páger Antal hazatérésének körülményeire. Az emigráció okairól és a hazatelepüléséről a Buenos Airesből írt, Gerzanits Elemérhez címzett levele tanúskodik. Lásd erről: Páger Antal: Levél Makóra Gerzanits Elemérhez. In: Gilicze János: *Emlékezés Páger Antalra*. Makó, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége makói csoportja, 1992, 19–27.

²¹ A moszkvai filmfesztiválon a szovjet újságírószövetség diplomájával is kitüntették. E filmben az élet igazsága összeolvad a művészi igazsággal. Külföldi lapok a *Tegnap* című filmről. *Népszabadság*, 1959. 09. 11. 8.

²² Révész József: *Tegnap*. Új magyar film. *Magyar Nemzet*, 1959. 01. 29. 4.

Déry Tibor író 1964-ben. Fotó: Fortepan / Hunyady József, 106439

nézőnek és vele együtt a magyar társadalomnak: „ezen a nyelven megértjük egymást”.²³ Azaz a forradalom „ellenforradalom”, amelynek megtorlását és az azt követő új rendszer létjogosultságát az értelmiség elfogadja.

Közel tizenöt évvel az *Éjfélkor* megjelenése után, 1971-ben mutatták be²⁴ Déry Tibor elbeszéléseinek adaptációját, a *Szerelem* című filmet.²⁵ Az író személyes

élményeit megörökítő²⁶ *Szerelem* és *Két asszony* novellák²⁷ alapján készült alkotás az ötvenes évek koncepciós pereinek világát és a mögötte felsejlő egyéni stragédiákat idézi.²⁸ Makk Károly voltaképpen már a hatvanas években szerette volna Déry műveit megfilmesíteni,²⁹ ám minthogy a bebörtönzött író személye és az általa elbeszélte témák politikailag kényesek voltak, csak bő

egy évtizeddel később nyílt erre lehetősége.³⁰

A filmtörténeti remekmű férfi főszereplője, a vásznon egyébként alig látható János (Darvas Iván) az ötvenes években politikai okokból börtönbe kerül. Felesége, a tanárnő Luca (Törőcsik Mari) hűségesen várja haza. Miközben a családi barátok félelmükben el-elmaradoznak, a segítség híján lévő Luca titkolja idős anyósa (Darvas Lili) elől férje valódi távollétének okát. Hősies színjátékkal vállalkozik: elhiteti az asszonymal, hogy a fia filmet forgat Amerikában, majd férje nevében leveleket hamisít és ajándékokat küldet neki. Amíg idős anyósáról gondoskodik, Lucát figyelmeztetik: ha nem akar bajba kerülni, jobban teszi, ha elválik férjétől. Jánost végül a szimbolikus jelentőséggel bíró 1953-ban – ebben az évben hal meg Sztálin és ekkor zárták be a recski kényszermunkatáborba is – szabadon engedik, ám mire kiszabadul, édesanyja már nem él.

Bár a történet látszólag a Darvas Iván által alakított főszereplő sorsának alakulását meséli el, akit, ha sokat nem is látunk a képernyőn, mégis tudjuk: ő érte

²³ A mondatot a film forgatókönyvírója, Dobozy Imre jegyezte fel a film egyik sikeres közönségtalálkozója után. Idézi: Bikácsy i. m. 1997, 89.

²⁴ A filmbemutató 1971. január 21-én volt. Zay László: A hét filmjei. *Szerelem*. *Magyar Nemzet*, 1971. 01. 21. 4.; Gantner Ilona: A hét filmjei. *Szerelem*. *Népszava*, 1971. 01. 21. 2.

²⁵ Az adaptáció számos hazai és nemzetközi elismerése mellett megjelenése évében elnyerte a cannes-i zsűri díját. 2000-ben beválasztották minden idők tizenkét legjobb magyar filmje közé. Zay László: A filmkritikusok díja és a közönség. *Magyar Nemzet*, 1971. 01. 31. 12.; Bán Róbert: Cannes-i telefonjelentésünk: A zsűri díját kapta a *Szerelem*. A magyar versenyfilm női főszereplőit külön dicséretben részesítették. *Magyar Nemzet*, 1971. 05. 28. 4.; A *Szerelem* a zsűri díját nyerte Cannes-ban. Az Arany pálma nyertese A közvetítő című angol film. *Népszava*, 1971. 05. 28. 2.

²⁶ Déry Tibort a forradalom alatt megjelent írott és szóbeli megnyilvánulásai miatt 1957 tavaszán letartóztatták. 1957. november 13-án a Déry Tibor és társai perben (az 1957-es nagy íróper) a Legfelsőbb Bíróság kilenc év börtönbüntetésre ítélte. A vád hivatalosan az államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése volt. Ítélet Déry Tibor és társai ügyében. *Népakarat*, 1957. 11. 14. 8. A film férfi főszereplőjét alakító Darvas Ivánt a forradalomban való részvétele miatt szintén börtönbüntetésre ítélték.

²⁷ Déry Tibor *Szerelem* című novellája az 1950-es éveket idézi, először az *Irodalmi Újságban* jelent meg 1956 nyarán, míg a *Két asszony* az író börtönélményeit és szabadulásának körülményeit ábrázolja. Déry Tibor: *Szerelem – és más elbeszélések*. Budapest, Szépirodalmi, 1963.

²⁸ A film történeti elemzéséről lásd bővebben Böszörményi-Nagy Orsolya tanulmányát. Böszörményi-Nagy Orsolya: Film, produkció és recepció között. A *Szerelem* című film értelmezései. *Korall*, 65 (2016)/3, 36–55. Továbbá: Gelencsér Gábor: Miért szép? A *Szerelem* és a hetvenes évek magyar filmművészete. *Metropolis*, 1997/3, 98–107.

²⁹ A rendezővel készült 1970-es B. Varga Zsuzsa-interjú során Makk így nyilatkozik a novellák megfilmesítésével kapcsolatban. „A két írás összekapcsolása régóta foglalkoztatott, s fel is kerestem vele Déry Tibort. Ő azonban nem akart foglalkozni az ötlettel.” B. Varga Zsuzsa: „Befejeztem a filmet – várom a bemutatót...” Beszélgetés Makk Károssal. *Film, Színház, Muzsika*, 1970. 10. 03. [8–9] 8.

³⁰ Makk Károly visszaemlékezését lásd: Makk Károly: *Szeretni kell. Egy élet filmkockái*. Budapest, Kossuth, 2014.

történik minden,³¹ a cselekmény középpontjában a nagyon is látható asszonyok állnak, a János életében főszerepet játszó „[...] két asszony néz farkasszemet egymással [...]”³²

A idősödő hölgy mellett ott van a fiatalasszony karaktere, akinek súlyos terhek nyomják a vállát: anyósa gondozása, a kegyeshazugság látszatának fenntartása, az anyagiak előteremtése, és a folyamatos küzdelem a szeretett férj hiányával, valamint a társadalomból való kirekesztettség magányos érzésével. A voltaképpen segítség és állás nélkül maradt fiatal nő hol egy-egy értékes bútordarabot ad el a közös otthonból, hol újságkihordóként pótolja a kenyérrelváltót. Kirekesztett státuszát jól példázza a jelenet, amelyben a férj börtönbüntetéssel együtt járó vagyonekzobzás elől a megmaradt étkészletét menti ki a közös otthonból. A koncepciók perek, az állambiztonság és a politikai üldöztetés fullasztó légkörében játszódó drámával kapcsolatban mind a rendszer, mind a nézők hihették, hogy abban a Rákosi-korszakban játszódik, amelyet a forradalom leverését követően kialakult új hatalom elítélte.³³ Luca sorsa ellenben legalább ennyire idézi a forradalom utáni megtorlás világát, az elítéltek családtagjainak kiszolgáltatottságát, számkivettségét. A film készítői – noha kimondatlanul – többször utalnak arra, hogy a történet valójában 1956 után játszódik. Ilyen jelentőségteljes utalás volt

az *Esti Hírlap* filmvászonra való fizikai megjelenítése.³⁴

A *Szerелеm* korabeli fogadtatása pozitív volt, Létay Vera 1971-ben így összegezte a történet fináléját: „Az ártatlanul bebörtönzött férfi kiszabadul, a szenvedés véget ér. Ez a társadalom igazságtétele.”³⁵ Gantner Ilona a bemutató után az utóbbi évek legszebb, legkifejezőbb magyar alkotásának nevezte.³⁶ Bár a kritikusok elismerően nyilatkoztak Makk alkotásáról – elsősorban a színészi játékot, a mű képi világát és az ábrázolástechnikát dicsérték –, csak említés szintjén kerültek be egy-egy kritikába az olyan politikailag kényes témák, mint a koncepciók perek áldozatainak és családtagjaik társadalmi kizártsága, az egyéni és kollektív tragédiák mindennapos valósága.

Jóllehet az aczéli kultúrpolitika a hatvanas évektől a korábbihoz képest egy szabadabb, nagyobb mozgástérrel rendelkező légkört teremtett,³⁷ a szocialista realizmus továbbra is meghatározó és elsődlegesen támogatott iránya volt a magyar filmművészetnek. Annak ellenére, hogy az 1956–1989 közötti időszak egyik sajátossága a nemzeti történelem feldolgozásának szándéka és a magyar irodalom remekműveinek adaptációja volt, akadtak olyan történeti-politikai témák, amelyek a hivatalos kultúrpolitika határain és a politikai narratíván kívül álltak, egyúttal erős cenzúra alá estek. Kevés kivételtől eltekintve³⁸ tabunak minősült

Magyarország második világháborús részvételének ábrázolása, de a Rákosi-korszak vászonra vite-lére is a hatvanas évekig kellett várni. A fent bemutatott alkotások példáján keresztül képet kaphattunk arról, hogy bár utóbbihoz képest hamarabb, ám meglehetősen erős prizmájú, cenzúrázott lencsén keresztül, és elsősorban a művészi koncepcióra helyezve a hangsúlyt dolgozta fel a magyar filmművészet '56-ot.³⁹

³¹ Zay A hét filmjei...i. m. 1971, 4.

³² Létay Vera: *Szerелеm*. *Filmvilág*, 1971. 02. 01. [1–4.] 3.

³³ Utalás a Kádár-rendszer hármas értelmezésére, amely szerint a Rákosi-korszak rossz, 1956 zavaros, a kádári konszolidáció jó. Radnóti Sándor: *Határesetek, 56-os filmek*. *Filmvilág*, 2006/10, 4–9.

³⁴ Köztudomású, hogy a napilap a Rákosi-korszakban még nem létezett, csak 1957-től jelent meg. Uo. 4–9.

³⁵ Létay i. m. 1971, 4.

³⁶ Gantner i. m. 1971, 2.

³⁷ Gelencsér Gábor: *Közlelkép. Portrék, témák, formák a magyar film történetéből*. Budapest, Gondolat, 2022, 321. Utalás itt a Három T, a támogatott, túrt, tiltott kategóriákra.

³⁸ Ide sorolhatjuk Keleti Márton *A tizedes meg a többiek* (1965) és Fábri Zoltán *Az ötödik pecsét* (1976) című Sánta Ferenc-regényadaptációját.

³⁹ Gelencsér i. m. 2022, 322.

Kiss Gy. Csaba

Földcsuszamlás az Írószövetségben¹

Talán a reformkor és 1848 óta nem volt akkora politikai és erkölcsi tekintélye a magyar íróknak, mint 1956-ban. A Magyar Írók Szövetsége a közvélekedés szerint a forradalom egyik legfontosabb intézményének számított, a november 4-i szovjet invázió után pedig a munkástanácsokkal a nemzeti ellenállás központjának lehetett tekinteni. Nem véletlen, hogy a kommunista restauráció 1957 januárjában felfüggesztette, majd áprilisban betiltotta tevékenységét. Az Írószövetség '56-os múltjának emléke évtizedekkel később is rémképként jelent meg a hatalom képviselői előtt.²

Az 1988–90-es demokratikus politikai átalakulásnak, a kommunista diktatúra fölszámolásának – melyet nálunk *rendszerváltozásnak* szoktak nevezni – előtörténetében szintén nem lehet figyelmen kívül hagyni az Írószövetség szerepét. Mégis az összefoglaló munkákban – kevés kivétellel – alig esik szó róla.³ A '80-as években a Magyar Írók Szövetsége volt valójában az egyetlen legális társadalmi szervezet az országban,

amely valóságos autonómiát tudott kivívni magának, és irányító testületeiben, szakosztályjaiban, rendezvényein sikerült biztosítani a szabad véleménynyilvánítást, beleértve ellenzéki nézetek kifejtését is. Sajátos próbaterepe lett így e szervezet a demokratikus átalakulásnak. A magyar írószervezet történelmi szerepe azonban nem tekinthető egyedülállónak a kommunista diktatúra történetében, hiszen az ún. népi demokráciákban mindenütt létrehoztak a hatalomtól függő és hozzá lojális írószövetségeket, amelyek válságos időkben mégis alkalmassá váltak arra, hogy megszólaltassák a képviselet nélkül maradt társadalom szándékait, érzületét. Erre vállalkozott például 1956-ban és 1980–81-ben a Lengyel, 1967–69-ben a Csehszlovák, 1989 decemberének forradalmi napjaiban pedig a Román Írószövetség. Egyetérthetünk ezért Juraj Marušiak szlovák kutató megállapításával: „Közép-Európában a kultúra, pontosabban szólva pedig az irodalom gyakran helyettesítette a politikát. Főleg

a nemzeti és politikai elnyomás idején történt így, amikor éppen a művészet nyelvébe vagy a róla szóló beszédbbe beleszűrődtek a politikai viták érvei, főképpen pedig a nagyobb szabadság követelése. A kultúrának ez a társadalmi funkciója különösen azokban a korszakokban nyilvánult meg, amikor már meggyöngyült ugyan az elnyomás mértéke és hatása, de még nem lehetett nyíltan hangoztatni ellenzéki nézeteket.”⁴

A Magyar Írók Szövetségét is eszköznek tekintette a kommunista politika. Általa szándékoztak működtetni a tökéletesen ellenőrzött irodalmi életet. Az íróknak köztudomásúan fontos szerepet szánt a rendszer. „A nyelvtudós» [Sztálin] azt állította – mondta egy 1985-ös interjúban Zbigniew Herbert lengyel költő –, hogy nem szükséges megvásárolni a népet, ehhez csak a lélek mérnökei kellene, ők tökéletesen megoldják a kényszerítés problémáját. A hatalomnak szüksége volt legitimációra, és ez a legitimáció az ún. alkotó értelmiségtől,

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*. Szerk. Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 16., 2016, 9–26.

² Pozsgay Imre így emlékezett erre vissza: „...és valóban olyan stressz alakult ki az MSZMP Politikai Bizottságában egy-egy »írókongresszus« előtt, amilyen ma már egyszerűen elképzelhetetlen.” In: Pozsgay Imre – Polgár Tibor: *A rendszerváltozás (k)ára*. Budapest, Kossuth, 2003, 34.

³ Ripp Zoltán szintézisében és Tőkés Rudolf összefoglalásában például egyszerűen elsiklik fölötté. Az ún. népi-nemzeti ellenzék kialakulásában beszél szerepéről Romsics Ignác. Az Írószövetség jelentőségét jobban hangsúlyozza Bába Iván újabb munkájában. A hivatkozott köteteket lásd: Ripp Zoltán: *Rendszerváltozás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006.; Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom*. Budapest, Kossuth, 1998.; Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltozás*. Budapest, Rubicon, 2003.; Bába Iván: *Rendszerváltoztatás Magyarországon. Egy történelmi pillanat leírása*. Budapest, Veritas – Magyar Napló, 2015.

⁴ Marušiak, Juraj: *Slovenská literatura a moc v druhejpolovicipätdesiatych rokov*. Bmo, 2001, 5.

mindenekelőtt pedig az irodalmároktól eredt.⁵ Az Írószövetség működését nálunk is többszintű irányító és ellenőrző mechanizmusok szabályozták. Kulturális egyesületként, társadalmi szervezetként működött a mindenkor – különböző nevű – Művelődési Minisztérium és a párt felügyelete alatt. Költségvetésének majdnem teljes egészét az állam bocsátotta rendelkezésre. A vezető testületek ülésein részt vettek a pártközpont és a minisztérium munkatársai. A testületeket (választmány, elnökség, titkárság) és a vezetőket (elnök, alelnökök, főtitkár) formálisan választották ugyan, ám ez a „választás” 1981-ig ellenőrzött formában történt, előre elkészített jelölőlisták alapján, nyílt szavazással. A szövetség tagjának lenni privilegizált helyzetet biztosított a diktatúra társadalmában, előjogokkal és anyagi előnyökkel járt, az írott és íratlan szabályok áthágása viszont kemény retorziókat vont maga után.

A hatalom – mindenre kiterjedő politikai előkészítés és rendkívüli ellenőrzés mellett – csak 1959-ben engedélyezte a Magyar Írók Szövetségének újjászervezését. A szervezet létezése idehaza és külföldön is a Kádár-rendszer konszolidációját volt hivatva bizonyítani. A politikai hatalom reprezentációjában fontos szerepet kapott az irodalom, az írószövetségi közgyűléseken megjelentek a párt és a kormány vezető képviselői, a jelentős írók a kiemelkedő állami és pártrendezvényekre meghívást kaptak. Jó ideig úgy látszott, ez a mechanizmus különösebb megrázkódtatás nélkül működni fog. A magyar írórtársadalom túlnyomó többsége

beletörődött a kényszerhelyzetbe, számosan az *ahogy lehet* hódoltságai magatartásával próbálták kibújni a kollaboráció kényszereiből. Rendszabályozására a kultúrpolitika mindig készen állt, fontos cenzurális eszközt, a főszerkesztői felelősség elvét hatékonyan tudta működtetni, a számára alkalmatlanná vált szerkesztőket pedig egyszerűen leváltotta.

Két tényező hozott változást. A hatvanas évek végétől pályára lépő új írónemzedék megjelenése, illetve a „gulyáskommunizmus” jóléti rendszerének fokozatos kimerülése a hetvenes évek második felében. A Magyar Írók Szövetségének történetében az 1981-es közgyűlés (december 12–13.) jelentett egy újabb korszakhatárt.⁶ Fontos társadalmi és politikai kérdések kerültek ekkor napirendre, őszinte, kritikus hangnemben folyt a vita, nem csak irodalmi kérdésekről, és sikerült kivívniuk az íróknak, hogy a választmány összetételéről titkosan szavazzanak. Sokatmondó volt az eredmény, a szövetség tagjai a hatalom képviselőit: a párttagokat és a „társutasokat” rendre kiszavazták a testületből. A visszaemlékező Fekete Gyula egyenesen ettől az eseménytől számítja a „rendszerváltást”.⁷ A nyolcvanas évek első felében – többek közt az említett közgyűlésen történtek miatt – a politikai hatalom már nagyon bizalmatlanul tekintett az Írószövetség választott testületéire és tisztviselőire. Érezhetően nőtt a feszültség a kulturális politika és az irodalom között, 1982-ban jelent meg Duray Miklós *Kutyaszorító* című könyve New

Yorkban, Csoóri Sándor előszavával. Ezt kemény (föntről sugalmazott) bíráló követte 1983-ban az *Élet és Irodalomban*,⁸ abban az évben mentették föl a *Mozgó Világ* főszerkesztőjét, mire tiltakozásul az egész szerkesztőség lemondott. Mindezt szükséges volt elmondani az 1986-os közgyűlés részletes tárgyalása előtt. Ekkor már nem az ötvenes évek, a forradalom vagy a hatvanas évek Írószövetségéről van szó. A megváltozott körülmények között lassú – nem egy tekintetben következtelen, ám viszonylag sikeres – küzdelmet vívott a szervezet az autonómiáért. Szűkebb lett ekkorra már a hatalom tényleges hatóköre, ám még mindig jelentős apparátus és hiánytalan eszköztár állott rendelkezésére. Az Írószövetségben változó összetételű csoportok, más-más célkitűzéssel és irodalmi értékrenddel ugyan, de a „szabadság kis köreit” próbálták tágítani mindannyian. A közös nevezőt a változtatás szándéka jelentette.

Az Írószövetség öt évenként tartott közgyűlést. Az 1986-os közgyűlésre 1981-hez képest a nemzetközi kontextus is jelentősen megváltozott, más szelek fújtak Moszkvából. Az 1986. február 24. és március 6. között megtartott XXVII. szovjet pártkongresszuson hirdette meg reformprogramját Gorbacsov. A magyar kulturális kormányzat viszonylag korán megkezdte előkészületeit az írószövetségi közgyűlésre. Alapos és minden részletre kiterjedt ez a munka. A kommunistáknál a hivatalos érintkezésben is nemegyszer a szóbeliség dominált, ezért néha csak föltevésekre vagyunk utalva. A Csurka Istvánra

⁵ Herbert, Zbigniew: Wypluc z siebie wszystko. In: Trznadel, Jacek: *Hanba domowa (Rozmowy z pisarzami)*. Paryz, 1985, 183.

⁶ A pezsgő vitát a második nap kissé lehűtötte a lengyelországi hadiállapot híre.

⁷ Fekete Gyula: *Naplóm a történelemnek, 1941–2000 II. 1973–1984*. Budapest, Trikolor, 2007, 1444.

⁸ Hajdú János: Utószó egy előszóhoz. *Élet és Irodalom*, 1983. 09. 16. 3–4.

amerikai szereplése és a külföldi publikációja⁹ miatt kirótt közlési tilalom és a *Tiszatáj*-botrány (a lap 7. számának betiltása és a szerkesztőség fölfüggesztése) a nyár folyamán kedvezőtlen előjeleket mutatott a hatalom képviselőinek. Hozzá még ebben az évben volt az '56-os forradalom harmincadik évfordulója. Fokozott figyelem kísérte az Írószövetség következő közgyűlését. Az előkészítés és az ellenőrzés elsősorban a Központi Bizottság Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának, valamint Agitációs és Propaganda Bizottságának munkaköréhez, illetve a Művelődési Minisztérium illetékes főosztályához tartozott. Az ország legfontosabb politikai testülete, az MSZMP Politikai Bizottsága is több alkalommal foglalkozott az Írószövetség napirenden lévő közgyűlésével. „[A PB] Egyetért azzal, hogy az írószövetség szeptember 8-án tartandó választmányi ülésére történő felkészülés keretében folytassanak beszélgetést lehetőleg a testület minden tagjával. A politikai munka eszközeivel el kell érni, hogy a választmányban levő párttagok, valamint a testület lojális tagjai vegyenek részt a vitában...” – olvasható az augusztus 26-i ülés jegyzőkönyvében.¹⁰ Itt döntöttek arról is, hogy Berecz János, a Politikai Bizottság tagja tartsa kézben az Írószövetséggel kapcsolatos teendőket. A közgyűlés előzményeiről jó áttekintést ad *Ellenzékben (1968–1987)* című munkájában Pintér M. Lajos.¹¹

Az Agitációs és Propaganda Bizottság október 14-i ülését az írószervezettel kapcsolatos kérdéseknek szentelték. Vajda György művelődési miniszterhelyettes volt az előadó, a meghívottak között az említett osztály részéről jelen volt Knopp András, Lendvai Ildikó, Balogh Ernő, továbbá Bacsoni Gábor főosztályvezető a minisztériumból. Itt hangzott el egyebek mellett a következő megállapítás: „...a belső viták miatt az Írószövetség elvesztette működőképességét, vezető testületei nem látják el funkciójukat; egy meghatározott csoport önálló politikai szerepet szán az írószövetségnek, és partneri viszonyra tart igényt a »hatalommal«.”¹² Egyben megbízták az osztályt, készítsen jelentést a helyzetről. Közben november 3-án Köpeczi Béla konzultációra hívta az Írószövetség elnökségének tagjait. Tájékoztatta őket arról, mik a közgyűlés megtartásának feltételei. A jelentés november 4-én került a Politikai Bizottság elé. Rögzítették benne a közgyűlés megtartásának végleges feltételeit: az Alkotmánnyal és a törvényekkel összhangban álló alapszabály elfogadása, lojalitás a szocialista rendszer iránt, és az alapszabály rögzítsen szankciókat azok ellen, akik úgymond ellenséges akciókban vesznek részt, továbbá a szövetség határolja el magát a harmincadik évforduló (1956) alkalmából tett nyilatkozatoktól. A lényeg, hogy nem ismétlődhet meg az 1981-es közgyűlés.¹³ A november 4-re készült jelentésben (előterjesztője Radics Katalin osztályvezető) olvasható: „Ha a közgyűlés lefolyása vagy

a megválasztott szervek összetétele alapján az Írószövetség működésének politikai feltételei nem látszanak biztosíthatóknak, a Művelődési Minisztériumnak meg kell tennie a szükséges lépéseket. [...] Mérlegelhető a kommunisták és a szocializmus iránt elkötelezett pártonkívüli írók új szervezetének létrehozása.”¹⁴ Tudjuk, ez a megoldási lehetőség nem a magyar döntéshozók fejéből pattant ki ekkor, hiszen például a Lengyel Írószövetséget 1983 nyarán betiltották, majd az év végén a rendszerhez hű írókból, műfordítókból szervezett a hagyományos néven új írószervezetet a hatalom.

Fölvetődött időközben a közgyűlés elhalasztásának lehetősége is. Nem könnyű rekonstruálni a végső döntés megszületésének módját és időpontját, hiszen föltehetően számos informális megbeszélésre került sor a hatalom képviselői és egyes írók között: kialakult szokásnak számított egyébként a kijárási és a személyes beszélgetések módszere. Csoóri Sándor például heteken keresztül abban bízott, meg tudja győzni Berecz Jánost, hogy a *Tiszatáj* fölfüggesztését vonják vissza. Sajátos egyezkedést jelentett ez a hódoltsági módszer, nem voltak ugyan egyenlőek a felek, de születhettek engedmények. Mint tudjuk, a magyar kultúrpolitikát hosszú ideig irányító Aczél György szívesen választotta a külön tárgyalások és személyre szóló zsarolások és ajánlatok módszerét.

⁹ Esszék, előadásokat tartalmazó kötetét lásd: Csurka István: *Az elfogadhatatlan realitás. Esszék, előadások.* New York, Püski, 1986.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) M-KS 288. f. 5/976. ó. e.

¹¹ Pintér M. Lajos: *Ellenzékben, 1968–1987.* Lakitelek, Antológia, 2007, 148–156.

¹² HU-MOL M-KS 288-41/476. ó. e.

¹³ *Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály jelentése a Politikai Bizottság részére a Magyar írók Szövetsége helyzetéről és a közgyűlés előkészítésével összefüggő feladatokról.* (1986. 11. 04.). MNL OL M-KS 288 f. 5/982. ó. e. In: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 27–37.

¹⁴ *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 37.

Az események időrendjét követve: november 12-én került postára a *Tiszatáj* szüneteltetése ellen tiltakozó 114 értelmiségi levele. Elképzelhető, hogy november 18-án már eljutott az illetékesekhez, amikor a Politikai Bizottság a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály Írószövetséggel kapcsolatos újabb jelentését tárgyalta. A határozati javaslatban itt ezt olvashatjuk: „A Politikai Bizottság tudomásul veszi, hogy az Írószövetség közgyűlése elhalasztásának nincsenek reális esélyei... [...] vállalni kell a nyílt vitát és határozottan vissza kell verni a párt politikája elleni támadásokat. A közgyűlésen Berecz János, Grósz Károly és Pál Lénárd vegyenek részt.” Berecz visszaemlékezése szerint maga Kádár János döntött arról, hogy a Politikai Bizottságot ő képviselje. Állítólag ezt mondta neki a pártvezető: „Akadályozza meg, hogy az Írószövetség legális ellenzéki központtá alakuljon!”¹⁵ Korántsem volt mindegy, hogy a kényes feladat mit hoz annak, aki elvállalta. Veszíteni és nyerni is lehetett vele. Grósz Károly bizonyára nem véletlenül vonta ki magát belőle. A magyar politikai életben ekkor már az utódlási harc kezdeti szakaszában jártunk, egyáltalán nem volt mindegy, mi lesz a hatalom szempontjából az eredmény. Az említett javaslatban szerepelt a választás direkt befolyásolásának szándéka is: „A Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály tájékoztassa a párttag írókat, milyen személyi javaslatokat támogassanak.”

Az Írószövetség 1986 őszén 613 főből állt, ebből 160 volt tagja a pártnak. Az ún. pártaktíva

sajátos intézménynek számított, a párttagok összehívását, tájékoztatását – és manipulálását – természetesen eszköznek gondolták. Az aktíva ülését ezúttal a november 29-re kitűzött közgyűlés előtt egy nappal tartották meg. Erre az alkalomra közülük hárman (Alföldy Jenő, Asperján György, Gyurkó László) készítettek egy fogalmazványt, melyben bírálták a választmánynak és az elnökségnek azokat a tagjait, akik politikai nézeteiket úgymond a szocialista Magyarországgal szemben álló fórumokon hozzák nyilvánosságra, s javasolták, hogy a magyar írók közösen keressék a feszültségek feloldását. Jellemző volt a hangulatra, hogy az aktíva végül nem fogadta el a szöveget közös nyilatkozatnak. Természetesen a sokszínű íróellenzék képviselői is sűrűn találkoztak egymással a közgyűlés előtti napokban. Saját emlékeimből két ilyen összejövetelt tudok fölidézni. Czine Mihállyal, Csoóri Sándorral, Fekete Gyulával és Nagy Gáspárral a Kárpátia sörözőben latolgattuk az esélyeket, lehetőségeket néhány nappal a közgyűlés előtt, november 28-án pedig Konrád György lakásán voltunk Ryszard Kapuściński lengyel íróval, Csoóri Sándor, Csurka István, Haraszi Miklós és Mészöly Miklós társaságában. Akkor már az a hír is elterjedt a városban, hogy egy számukra kedvezőtlen fordulat esetén a hatalom képviselői arra is készek, hogy föloszlassák a tanácskozást. A lengyel író a nemzetközi körülményeket figyelembe véve határozottan állította, szerinte ezt most nem teheti meg a hatalom.

A közgyűlést a pesti Vigadóban tartották november 29-én és 30-án, nagy biztonsági felügyelet mellett, csak alapos ellenőrzés után lehetett belépni az épületbe. Feszült volt a hangulat, de a tanácskozás különösebb incidens nélkül lezajlott. Nem túlzás: ebben a zárt közegben egy másik Magyarország hallatta hangját. Nem köntörfalaztak a kritikus írók, a magyar társadalom és közélet számos fontos kérdését szóba hozták. Nyílt, demokratikus vitára került sor, amelynek során egyértelműen a hatalom jelenlévő képviselői és író híveik húzták a rövidebbet.

Az első nap végén hangzott el Albert Gábor tiberici indulatoktól fűtött vádirata a hatalommal szemben,¹⁶ valamint a *Tiszatáj* betiltása elleni tiltakozás, a 114 értelmiséginek a minisztertanáchoz és a pártközponthoz címzett levele.¹⁷ A második nap folytatódtak a kritikus hozzászólások, Berecz János MSZMP KB-titkár fenyegető szavai („Még egyszer olyan ötéves kínlódást, mint ami mögöttünk van, nem érdemes vállalni”) után is.¹⁸ Csoóri Sándor határozott visszautasítása,¹⁹ s a következő felszólalások után a szembenállás hangulata csak erősödött a teremben. Érdemes idézni az állambiztonság Tolna megyei (Havasi Zoltán fn.) ügynökének december 3-i jelentését: „A Magyar Írók Szövetségének november 29–30-i közgyűlésén három olyan erővonal alakult ki, amely stratégiát és taktikát is kidolgozott, 1. az írók párt aktívája, 2. a népfrontos politikát hirdető, a legális nyilvánosságot tisztelő, konszenzusra törekvő ún. reformer csoport, 3. a nyílt

¹⁵ Berecz János: *Vállalom*. Budapest, Duna, 2003, 454.

¹⁶ Albert Gábor felszólalása. In: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 157–162.

¹⁷ Kiss Gy. Csaba felszólalása. In: *Uo.* 162–165.

¹⁸ Berecz János felszólalása. In: *Uo.* [177–187.] 187.

¹⁹ Csoóri Sándor felszólalása. In: *Uo.* 213–219.

konfrontációt vállaló ellenzék, melyet a népben-nemzetben gondolkodók vezetnek. A reformerek Fekete Gyula köré csoportosulnak (Varga Csaba, Cs. Varga István, Czákó Gábor, Kunszabó Ferenc stb.). A Fekete Gyula felszólalására kapott válaszokból egyértelművé vált, a hatalom nem fogadná őt az Írószövetség vezetőjeként. Csoóriék rendelkeznek a legnagyobb tömegbázissal, élvezik a fiatalok, a JAK tagság támogatását is (Csurka, Mészöly Miklós, Tornai József, Csengey Dénes, Konrád György, Eörsi István stb.) [...] Elnökjelöltjük Sánta Ferenc, akit 1972 óta igyekeztek rábeszélteni, de úgy tűnik mostanra vállalja csak, miután beszédében azonosult a csoport elvével, támadta az ún. konzervatív pártpolitikát. [...] Csoóriék stratégiája: Mészöly Miklós első napi békejobbot nyújtó felszólalására megvárni a hivatalos választ, mely kedvező esetben tevékeny [sic!] konszenzust teremthet. A válasz azonban – Csoóriék szerint – ultimátumot tartalmazott. Erre 29-én este a Kárpátia étteremben Csoóriék szelídebb hangnemű felszólalásaikat átírták.²⁰ Nehéz volna megválaszolni, hogy a titkos megbízott csoportosítása mennyiben konstrukció, mennyiben felel meg a valóságnak, hiszen nem jöttek létre egymástól jól elhatárolható határozott eszmei-politikai programmal bíró csoportok az Írószövetségben. Mindenesetre a végső számadás, vagyis a választmány megválasztása a hatalom számára rendkívül kedvezőtlenül alakult, még 1981-hez képest is, hiszen a tagság az irodalmi élet kollaboránsnak tartott képviselőit még következetesebben kiszavazta. A Kádár

által küldött Berecznek ez személyes vereség volt, utódlási esélyeit tekintve is.

Pártkörökben azt terjesztették, hogy az ellenzéki írók szervekedtek a közgyűlésen a szavazás előtt. E föltevést soha senki nem bizonyította. A jelölések során magasra csapott ugyan a hangulat, de sikerült rendezett körülmények között befejezni, és kisvártatva elkészülhettek a jelölőcédu-lák. A szavazatok összeszámlálása eltartott egy ideig, a hosszabb szünetben kisebb csoportokban folyt tovább a polémia. Nagy várakozás előzte meg az eredmény kihirdetését, de erre az alkalomra már csupán a tagság egy része maradt a teremben. (A hatalom képviselői kudarcnak tekintették, ami történt.)

A hatalom a közgyűlésen történetekre eleinte teljes hírzárattal reagált, írói körökben egyenesen a tömegtájékoztató bojkottjáról beszéltek. December 3-án ülésezett az új tisztségviselőkre javaslatot tevő jelölőbizottság. Elnökjelöltnek a legtöbb szavazatot kapott Cseres Tibor számított, aki ebben a minőségében máris megpróbált kapcsolatba lépni Köpeczi Bélával, de a miniszter nem volt hajlandó erre. Az új választmány első ülését december 16-án tartotta meg. A fő napirendi pont az elnök, az elnökség és az egyéb tisztségviselők (főtitkár, titkárok) megválasztása volt. Cseres Tibor lett az elnök, Veress Miklós a főtitkár, bekerült az elnökségbe Csoóri Sándor, Csurka István és Mészöly Miklós. A magyar nyilvánosság a következő burkolt fenyegetéssel találkozhatott néhány nappal azelőtt

az írószövetségi közgyűléssel kapcsolatban. December 12-én az *Élet és Irodalom* közölte Hubay Miklós leköszönő elnök második napon elhangzott, megszerkesztett, magyarázkodó búcsúbeszédét,²¹ amelyhez a szerkesztőség néhány mondatos zárszót fűzött: „ez a közgyűlés másnapján a vitát szegte be. E mondatok és az előadás közti hangulati különbség utal a közbülső vitákra, amelyben 42-en kaptak szót, s amelynek szélsőséges fordulatai voltak. Köpeczi Béla elvtárs, mint a felügyeletet gyakorló miniszter értékelte az öt éves együttműködést. Még az elnöki expozíciót követően, a vitát megelőzve ismertetésre került a kommunista írók levele, amelyet több mint száz párttag írt alá, amely határozott politikai állásfoglalást fogalmazott meg az Írószövetség jövőbeni tevékenységével kapcsolatban.” Baljós előjel volt ez a kommentár. Következtek ezután a retorziók. Hiába küldte el az új elnök és főtitkár az *Élet és Irodalom* meg az *Új Tükör* szerkesztőségének az új tisztségviselők névsorát, ennek közlésétől jó ideig elzárkóztak.²²

A Politikai Bizottság december 29-i ülésén foglalkozott ismét az írószövetséggel Pál Lénárd szóbeli jelentése alapján, ahol a következő döntés született: „[A PB] Úgy határoz, hogy a Magyar Írószövetségben kialakult helyzetről készüljön rövid tájékoztató a szocialista országok testvérpártjai részére. A tájékoztatóban kérjük segítségüket ahhoz, hogy írószövetségeik irodalmi ügyekben egyelőre ne a Magyar Írószövetséggel, hanem a Magyar Népköztársaság Művelődési Minisztériumával

²⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 45/78/25/55/86. A „Havasi Zoltán” fedőnév Szokolay Zoltán költőt rejtette.

²¹ Hubay Miklós: A magyar író és az idő. *Élet és Irodalom*, 1986. 12. 12. 5–6. Az eredeti beszédet lásd: Hubay Miklós elnöki beszámolója. In: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 51–66.

²² A névsort – egy rövid közlemény társaságában – csak 1987. március 6-án közölte az *Élet és Irodalom*. Levél. *Élet és Irodalom*, 1987. 03. 06. 5.

tartsák a kapcsolatot.”²³ Az egyértelmű elhatárolódás a nemzetközi kapcsolatok zárolását jelentette. Ekkor született döntés egy alakítandó irodalmi kollégiumról is. 20–30 fős testületnek tervezték, melynek élén a miniszter fog állni. Így határozták meg feladatát: „...a művészetpolitikai irányítás partnereként gyakorolja azokat a konzultációs, véleményezési és javaslattevő jogokat, amelyeket a többi művészeti területen a művészeti szövetségek élveznek”.²⁴ Ez a terv mind az íróknak, mind a politikusoknak egyértelműen az 1957-ben feloszlott Írószövetség helyett létrehozott, a politikai hatalom meghosszabbított karjaként működő, csak kommunistákból állt Irodalmi Tanácsot idézte.

Az Írószövetség demokratikusan megválasztott új vezetősége ellen a következő torpedó a pártvezetéshez hű írók kilépése volt. Az akció december végén kezdődött. Az első kilépők: Gyurkó László, Szabó Magda, Juhász Ferenc és Nemeskürty István, az első menetben (december végén–január elején) huszonhárman hagyták el a szövetséget, főleg a rendszer *irodalmi establishment*ének képviselői, főszerkesztők, rovatvezetők (Bata Imre, E. Fehér Pál, Fekete Sándor, Kovács Sándor Iván, Ördögh Szilveszter, Pándi Pál, Szerdahelyi István), továbbá olyan régi, hithű kommunisták, mint Földeák János, Galabárdi Zoltán, Molnár Géza vagy Tamás Aladár. Juhász Ferenc döntésébe belejátszhatott sértődése is, hogy nem került be

a választmányba, Szabó Magda – talán érezvén a hangulatot – eleve kihúzta magát a jelölőlístáról. Elképzelhető, hogy egyesek (például Hegyi Béla, a *Vigilia* korábbi főszerkesztője vagy Végh Antal) ezzel a döntésükkel számítottak jó pontot szerezni a hatalom előtt. Néhány személy csatlakozott még, így lett huszonhét kilépő, maga a művelődési miniszter pedig a huszonnyolcadik. Máig nem tisztázott kérdés, hogy mennyire volt szervezett ez az akció, és hogy honnan és milyen sugalmazást kaptak cselekedtükhöz a kilépők. Mindenesetre nehéz elképzelni, hogy spontán lépésről, véletlen egybeesésről lett volna szó. Ez ellen szól az akció csoportos jellege és egyidejűsége. „Írókat biztattak a kilépésre” – emlékezik Berecz János.²⁵ Azt ugyan nem említi, kik. Magánbeszélgetésekben leggyakrabban Szerdahelyi István neve került szóba, mint a kilépések szervezője.

Az új elnökség 1987. január 14-én tartotta meg első ülését. Itt tárgyalták meg a kilépések ügyét, idézve egyik-másik távozó író leveléből. A közzétett szemelvényekből jól érzékelhető az ülés hangulata. Ostromlott várnak érezték helyzetüket, ugyanakkor reménykedve vették tudomásul a Szovjet Írószövetség üdvözlő táviratát. Cseres Tibor határozottan tartotta kezét az elnöki kormányon, bízott abban, hogy a hatalommal való konfliktusban sikerül kompromisszumot találni.²⁶ Még aznap levelet írt a művelődési miniszterhez: „...szeretnénk, ha

az Írószövetség tisztségviselőinek lehetőséget adna még januárban egy személyes találkozásra”.²⁷ Az ülésen Fekete Sándor kilépését indokló érvei váltottak ki nagy felháborodást.²⁸ Ő egyébként az *Élet és Irodalom* 1987. január 16-i számában közzétette *Kilépési nyilatkozatát*, amivel egy, a magyar sajtóban szokatlan, heteken át tartó sajtóhadjárat vette kezdetét.²⁹ A kívülállók bizonyára nem értették e publikációkból, valójában mi történt az Írószövetségben, mindenesetre a hangnemből arra következtethettek, hogy fontos kérdésről van szó. Ezután akadt még egy-két távozó, de a kilépési hullám a hónap második felére kifulladt. A január 26-i pártaktíván Knopp András arról biztosította a jelenlévőket, hogy ő nem kíván senkit felszólítani kilépésre, de a párt a kilépők oldalán áll. A vitában megoszlottak a vélemények, nem egy párttag író az Írószövetségben maradás mellett érvelt.³⁰ Ezt az elbizonytalanodást érzékelhetjük az állambiztonság Csongrád megyei ügynökének jelentéséből is: „Ilia Mihály [...] több kapcsolattal beszélgetést folytatott arról, hogy 1987. január 27-re összehívták az írószövetségi párttagokat, véleménye szerint felszólítják őket az Írószövetségből való kilépésre és új szövetség alakítására. (Rajki András rendőrfőhadnagy kézírással jegyezte meg a jelentés lapján: őket erre nem is szólítja fel senki.) Ilia és Mocsár Gábor megegyeztek abban, hogy a déalföldi írócsoport érintett tagjaival egyeztetik álláspontjukat ebben az ügyben, a jelenlegi

²³ MOL M-KS 288 f. 5/1986. ó. e.

²⁴ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának állásfoglalása Irodalmi Kollégium alapítására (1987. 02. 10.). In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1985–1989*. Szerk. Vass Henrik. Budapest, Interart, 1994, 311.

²⁵ Berecz *i. m.* 2003, 458.

²⁶ *A Magyar Írók Szövetsége elnökségi ülésének jegyzőkönyve*. (1987. 01. 14.). Magyar Írószövetség Irattára, 1987. évi elnökségi ülések. Ebből részleteket lásd: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 339–347.

²⁷ Magyar Írószövetség Irattára 65. doboz, 48/1987

²⁸ *A Magyar Írók Szövetsége elnökségi ülésének... i. m.* (1987. 01. 14.). In: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 341–343.

²⁹ Fekete Sándor: *Kilépési nyilatkozat*. *Élet és Irodalom*, 1987. 01. 16. 5.

³⁰ Közgyűlésen és közgyűlés után. *Beszélő* (19) 1987, [138–150.] 149.

Írószövetségből egyik sem akar kilépni.”³¹ Január 27-én „A Politikai Bizottság tudomásul veszi a tájékoztatást Köpeczi Béla művelődési miniszter elvtársnak Cseres Tiborral, az Írószövetség elnökével folytatott megbeszéléséről és a Minisztérium által megtett intézkedésekről. Szükségesnek tartja, hogy az irodalmi kollégium létrehozásával összefüggő javaslattal egyidejűleg az eddigi tapasztalatok alapján tegyenek javaslatot a Politikai Bizottságnak a további feladatokra is.”³²

Január 30-án az *Élet és Irodalom*ban két hozzászólással (Kertész Ákos és Szerdahelyi István) folytatódott a polémia. Bata Imre főszerkesztő bevezető kommentárjában azt állította, hogy lehetőséget akar adni a bennmaradó többségnek éppúgy, mint a távozó kisebbségnek véleménye elmondására.³³ Mintha 50–50%-ról lett volna szó. Néhány nagy név ugyan volt a névsorban, de a létszámot tekintve a tagság alig 5%-a távozott a szervezetből. Kertész Ákos, akit távolléte ellenére is beválasztottak a választmányba, azzal érvelt cikkében, hogy jelenleg a demokrácia tanulásáról van szó, a nemzeti kultúra becsületének visszaszerzéséről beszélt, abban a reményben, hogy a kulturális kormányzat odafigyel az írók érzékeny jelzéseire.³⁴ Szerdahelyi István azt állította, hogy a Magyar Írók Szövetségének vezetésében évek óta azok a hangadók, „akik a racionális okfejtés helyett csak a szenvedélyt akarják – vagy

tudják – hasznosítani dialógusaikban”.³⁵ Később a *Kritikában* még hosszabban fejtette ki véleményét a szövetség helyzetéről.³⁶

Január 31-én, a párt lapjában Köpeczi Béla dörgedelmes hangnemben utasította az Írószövetséget, de az irodalmi kollégiumról itt nem tett említést. A minisztérium nem tekinti, írta Köpeczi, az Írószövetséget az egész magyar íróársadalom képviselőjének, és jelezte, nem lehet tudni, miként alakulnak a jövőben az irodalmi élet szervezeti keretei.³⁷ Ez nyilvánvaló hadüzenetnek látszott. Kétféle forgatókönyvet lehetett elképzelni a hatalom részéről: az Írószövetség tevékenységének fölfüggesztését, ami után az irányítást a tervezett irodalmi kollégium alá rendelik, illetőleg másik írószervezet létrehozását (az állami anyagi támogatás átirányításával). A fölfüggesztést nem akarták vállalni, az irodalmi kollégium egyelőre inkább csak fenyegetésnek látszott. A második változatnak a kilépési hullám elapadásával csökkent a valószínűsége. A közgyűlés előtti helyzettel kapcsolatban Aczél-könyvében tulajdonképpen Révész Sándor is ezt a két változatot emlegette.³⁸ Föltételezése szerint az első változatot Kádár és Berecz, a másodikat Aczél támogatta. De az események során kiderült, a hatalom végül nem mert erőszakos megoldást választani. Nem volt egyértelmű, hogy Berecz közgyűlési felszólása után a párt részéről személy szerint ki irányítja az Írószövetséggel

kapcsolatos politikát. A mélyülő hazai válság és a nemzetközi körülmények nyilvánvalóan nem könnyítették meg a döntéshozatalt. Az 1987. február 14–16. között Moszkvában megtartott nemzetközi ún. békefórumon például szovjet meghívásra részt vettek a Magyar Írók Szövetségének vezetői is (Cseres Tibor és Fekete Gyula), amit a magyar elvtársak nyilván nem tudtak vagy nem is akartak megakadályozni. De hogy a lejárató kampány továbbra sem szűnt meg, arra jó példa Berkesi Andrásnak a moszkvai magyar kereskedelmi kirendeltségen – ugyanezekben a napokban – tartott előadása (Fekete Gyula *Feljegyzésben* tájékoztatott róla), ami azt fejtegette, hogy a Magyar Írók Szövetsége voltaképpen ellenforradalmi párttá alakult.³⁹ Külföldön és itthon is folyamatos volt az érdeklődés a magyar írók szervezete iránt. Az egyoldalú tájékoztatás még kíváncsibbá tette az embereket, a legális keretekben működő egyetemi klubok rendezvényein az Írószövetség közgyűlése és az új vezetőség tevékenysége gyakran volt előadások, beszélgetések témája. Az idő az új vezetőségnek dolgozott.

A művelődési minisztérium delegációjának varsói konzultációján (február 17–19.) Aleksander Krawczuk lengyel kulturális és művészeti miniszter Rátkai Ferenc miniszterhelyettestől a Magyar Írók Szövetsége és a PEN Club helyzetéről kért tájékoztatást, Zbigniew Domino (a lengyel pártközpontból) pedig azt kérdezte,

³¹ ÁBTL NOJ 1987.01.23.

³² MNL OL M-KS 288. f. 5/988. ó. e.

³³ *Élet és Irodalom*, 1987. 01. 30. 4.

³⁴ Kertész Ákos: Bentmaradási nyilatkozat. *Élet és Irodalom*, 1987. 01. 30. 4.

³⁵ Szerdahelyi István: Kilépés után. *Élet és Irodalom*, 1987. 01. 30. 5.

³⁶ Uó: Az Írószövetség közgyűléséről. *Kritika*, 1987/4, 3–5.

³⁷ Köpeczi Béla: A művészeti szövetségek közgyűléseiről. *Népszabadság*, 1987. 01. 31. 13.

³⁸ Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997, 360.

³⁹ Fekete Gyula: *Feljegyzés*. Írószövetség Irattára 65. doboz, 86/1987

miképp tartsanak ezután magyar írókkal kapcsolatot, és hogyan alakul az „irodalmi tanács” ügye.⁴⁰ A varsói *Kultúra* című hetilapban ugyanis napokkal e megbeszélés előtt jelent meg egy összeállítás Fekete Sándor, Bata Imre és Witold Nawrocki (a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának osztályvezetője) írásaiból a magyar írószervezetről,⁴¹ a túrt kategóriába számító ellenzéki katolikus *Tygodnik Powszechny* tájékoztató cikkére szánt válaszként.⁴²

A József Attila Kör február 26-án nyolc pontba szedett nyilatkozatban fogalmazta meg véleményét a helyzetről. A 4. és az 5. pontot idézzük: „Egyoldalúnak és megtevesztőnek tartjuk azt a tájékoztatást, amit a magyar sajtó az Írószövetség legutóbbi közgyűléséről nyújtott. Visszamenőleg is szükségesnek tartjuk a közgyűlésről szóló részletes tájékoztatást. A Magyar Írók Szövetsége 1986. november 29–30-i közgyűlésen demokratikusan választott vezető testületeit a magyar írók – így a József Attila Kör – egyetlen képviselőjének tekintjük.”⁴³ Értelmiségi körökben – különösen az egyetemi ifjúság – valós tájékoztatást követeltek az Írószövetség közgyűléséről, a budapesti Marx Károly Közgazdasági Egyetem KISZ szervezete például levélben fordult a Tájékoztatási Hivatalhoz, hogy a magyar tömegtájékoztatás megfelelő módon adjon hírt arról, mi történt a közgyűlésen.

Az elnökség havonta tartotta üléseit, ahol alaposan végigtárgyalták a napi teendőket, a hatalommal való kapcsolatok konkrét kérdéseit. Az elnökségi ülések jegyzőkönyvei izgalmas dokumentumok, szinte drámai szövegeként olvashatók, ahol az elnökség tagjai – vitathatatlanul a korabeli magyar irodalom élvonalának képviselői – felelősségteljesen és átgondoltan, kitűnő taktikai érzékkel tárgyalták a kérdéseket. És ami talán nem mindig megszokott az írók világában, az ülések hangulatát az együttműködés, a közös útkeresés szándéka jellemezte. A kilépések és főleg az *Élet és Irodalomra* korlátozott sajtópolémia után, részben ezzel egy időben az új vezetőség néhány képviselője ellen személyre szóló támadást indított a hatalom. A titkárság két tagjáról, Annus Józsefről és Kovács Istvánról volt szó. Amikor a Szövetség vezetői, elsősorban pedig Cseres Tibor, próbáltak puhatolózni, melyek azok a konkrét ügyek, amelyek különösen bántóak a hatalom számára, megüzenték, hogy egy, a hierarchia csúcsán lévő személy sérelméről van szó. Ez magától értetődően a *Tiszatáj* főszerkesztő-helyettesére, Annus József titkára terelte a figyelmet, hiszen szélteben-hosszában terjedt az a hír, hogy Nagy Gáspár inkriminált verse (*A fiú naplójából*) a legfelsőbb helyre, magához Kádárhoz is eljutott. Amikor e híresztelésről az állásból fölfüggesztett szerkesztő tudomást szerzett, írásban kérte fölmentését titkári posztjáról. Az

elnökség több ülésén tette szóvá a testület nem egy tagja, hogy az Írószövetség érdekében önmagát fölládozó Annus Józsefnek méltó elégtétel járt volna.⁴⁴ Személyével kapcsolatos – és a kádári puha diktatúra Magyarországnak abszurd világát is jellemzi –, hogy a *Tiszatáj* szerkesztője „Tihanyi”, majd „Csanádi” fedőnéven éveken át készített jelentéseket az állambiztonságnak (erről 1987-ben természetesen senki íróember sem tudott), és alig néhány hónappal azelőtt, 1986 októberében zárták ki a hálózatból, anyagát pedig átadták az irattárnak.⁴⁵ Kovács Istvánról pedig azt terjesztették, hogy a lengyel Szolidaritás magyarországi összekötőjeként *persona non grata* Lengyelországban. Magam is tanúja voltam az esetnek, amikor 1982 májusában a magyar határőrség érvényes útlevelel nem engedte Balassagyarmatnál külföldre utazni. Hiába kapott a '80-as években a lengyel államtól hivatalos elismerést, Knopp András 1987-ben a korábbi „vádat” melegítette fel, és amikor a költő a művelődési minisztertől magyarázatot kért, annyi választ kapott Bacsoni főosztályvezetőtől, hogy ügyében a korábbi vélemény érvényes.⁴⁶ Az elnökség részletesen tárgyalta esetét, Cseres Tibor levélben kért magyarázatot Horváth István KB-titkártól. Végül Kovács István is lemondott titkári posztjáról.⁴⁷

Hullámzó volt az elnökségi ülések hangulata, sok szóbeli információ és pletyka is elhangzott,

⁴⁰ Lengyel, magyar „két jó barát”. *A magyar-lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987. Dokumentumgyűjtemény.* Bev. tan. és vál.: Mitrovits Miklós. Budapest, Napvilág, 2014, 804., 809.

⁴¹ Inna prawda o Wegierskim Związku Literatów [Másik igazság a Magyar Írók Szövetségéről]. *Kultúra* (Varsó), 1987/6, 14–15.

⁴² Árpád Szabadfalvy [Kiss Gy. Csaba]: A Magyar Írók Szövetségének új vezetősége. *Tygodnik Powszechny* (Krakkó), 1987/5.

⁴³ *A József Attila Kör Nyilatkozata.* (1987. 02. 26.). Magyar Írószövetség, Irattár 125. doboz

⁴⁴ *A Magyar Írók Szövetsége elnökségi ülésének jegyzőkönyve.* (1987. 03. 25.). Magyar Írószövetség Irattára, 1987. évi elnökségi ülések. Ebből részleteket lásd: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 366–391.

⁴⁵ Szőnyei Tamás: *Titkos írás, 1956–1990. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet II.* Budapest, Noran, 2012, 626.

⁴⁶ Ismeretem szerint máig nem tisztázódott, hogy ki vagy kik felelősök a Kovács István ellen 1982-ben elkövetett jogsértésért és a róla 1987-ben terjesztett rágalmakért.

⁴⁷ *A Magyar Írók Szövetsége elnökségi ülésének...* (1987. 03. 25.). In: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 367.

politikussal, minisztériumi tisztviselőkkel való találkozások igazi és álhírei. Az Írószövetség képviselője együttműködési megállapodást még a szovjet féllel sem írhatott alá, Cseres Tibor ezért a szovjet írószövetséget magánlevélben volt kénytelen értesíteni. Belgrádban a jugoszláv partnerrel is csak közös promemóriát készítettek, azt írta alá a két fél.

Az ún. *kooptálási ügy* és az irodalmi kollégium esete jól mutatja az Írószövetség és a politikai hatalom közötti különös harc jellegzetességeit. Cseres Tibor és elnökségi tagtársai (főként Fekete Gyula alelnök) keresték a lehetőséget, hogy autonómiájukat megtartva mivel tudnák meggyőzni a „politikát” együttműködési szándékukról. Fölvetődött taktikai lépésként, hogy kooptálnának a választmányba három ismert párttag irodalmi személyiséget (név szerint Garai Gábort, Király Istvánt és Koczkás Sándort), hogy ennek a „színek” is úgymond legyen képviselője. Ám ezt – mivel nem ők hárman következtek a közgyűlési szavazatok sorrendjében – csak az alapszabály alkalmi fölfüggesztésével lehetett volna megoldani. Ezt a lehetőséget Vajda György miniszterhelyettes vetette fel Cseres Tibornak, aki erről meggyőzte az elnökséget, az elnökség pedig a választmányt. Amikor azután hivatalos formában értesítették erről a kooptálási szándékról a minisztériumot, az volt a válasz: nem lehet, ez a megoldás alapszabályellenes. Május 20-án azután elfogadta az elnökség, hogy vendégként, tanácskozási joggal ott lehessen a három párttag a választmányi üléseken.

Az irodalmi kollégium volt a hatalom állandó, de be nem váltott fenyegetése. A miniszter puhatolózott, vajon a kilépettek és a választmány tagjai közül kikre számíthatna e létrehozandó testületben. Március 27-én a választmány egyértelműen állást foglalt ebben a kérdésben. Idézzünk az állambiztonság Tolna megyei titkos megbízottjának (a főttebb említett Szokolay Zoltán) jelentéséből: „a választmány elfogadta és jegyzőkönyvbe rögzítette azt az elvet, hogy a minisztérium által szervezett irodalmi tanácsban (kollégiumban) való részvétel összeegyeztethetetlen a választmányi tagsággal.”⁴⁸ Az elnökség április 20-i ülésén egyenesen megkérdezték a jelen lévő Bacsoni főosztályvezetőtől, hogy mi a helyzet ebben az ügyben, aki azt válaszolta: „Tudomásom szerint irodalmi kollégium lesz. Hogy a neve pont ez lesz-e, nem tudom. [...] Számításaink szerint június közepén, de nem vagyok ebben ma biztos...”⁴⁹ Május 29-én a kooptált Koczkás Sándor kritikus, irodalomtörténész vendégként jegyezte meg az elnökségi ülésen: „írók nélkül ezt a kollégiumot szervezni képtelenség”.⁵⁰

Eljött a nyár is, de a kollégium nem született meg. Beköszöntött a személyi jövedelemadó és az ÁFA. Az országban nőtt közben a feszültség és a közélet iránti érdeklődés. A szeptember 9-i elnökségi ülésen Cseres Tibor azt hangoztatta némi elégtétellel, hogy az Írószövetség ugyan nem számít a minisztérium egyenjogú partnerének, alternatív írószövetséget sem sikerült létrehozni. Nem jött létre az irodalmi kollégium, csupán irodalmi tanács néven tartott a miniszter egy

összejövetelt. Cseres Tibor tájékoztatta az elnökséget arról is, hogy két kilépett író társ – Szabó Magda és Nemeskürty István – szóban és írásban kérte, mivel decemberi, heveny felindulásban bekövetkezett kilépési elhatározásukat semmisnek gondolják, tekintsek őket továbbra is a szövetség tagjának. Az Írószövetség küzdelmét december 4-ével lehet befejezetteknek tekinteni, amikor a politikai hatalom egyértelműen visszakozott. Ekkor tájékoztatta az elnök a miniszter levelelről az elnökséget, miszerint az Írószövetség alapszabálya hiánytalanul érvényben van. Ezzel véget ért a diszkrimináció ideje. „Azt hiszem, hogy ezt valamenynyien megelégedéssel fogadjuk, politikai bölcsességünknek ez elég szép jutalom” – jelentette ki Cseres Tibor.⁵¹

A Magyar Írók Szövetsége nagyjából egy álló éven át vívta harcát az autonómiáért, ami végül sikerrel fejeződött be. Megisméltódott, mégpedig egyértelműbb formában az, ami 1981 és 1986 között annyi aggodalmat okozott a hatalomnak. Legális ellenzéki, működőképes szellemi-politikai fórum jött létre, elzárva ugyan a hazai nyilvánosságtól, de önkörében megvalósítva a demokrácia egyik elengedhetetlen alkotóelemét, a szólásszabadságot. A demokratikus átalakuláshoz vezető útnak ezt a szakaszát érdemes közösségi emlékezetünk méltó helyén számon tartani.

⁴⁸ ÁBTL r. 19/4-13/1987

⁴⁹ *A Magyar Írók Szövetsége elnökségi ülésének jegyzőkönyve.* (1987. 04. 20.). Magyar Írószövetség Irattára, 1987. évi elnökségi ülések.

⁵⁰ *A Magyar Írók Szövetsége elnökségi ülésének jegyzőkönyve.* (1987. 05. 29.). Magyar Írószövetség Irattára, 1987. évi elnökségi ülések.

⁵¹ *A Magyar Írók Szövetsége elnökségi ülésének jegyzőkönyve.* (1987. 12. 04.). Magyar Írószövetség Irattára, 1987. évi elnökségi ülések.

Szekér Nóra

Tapasztalat és realitás¹

A jelen lévő múlt és jelen: a Lakiteleki Találkozó előtti „időperspektívák”

**ELGÁNCOLSOLT
NEMZETMENTÉSEK –
JELLEMZŐ TÖRTÉNETEK
A KÁDÁR-RENDSZER
MINDENNAPJAIBÓL**

„Olyan értelmiségiek voltunk, akik szentségtörő, pőre és igaz gondolataikat majd csak az emlékirataikban közlik. Már a jövőben is múltra ítéltetve” – jellemezte 1978-ban Csoóri Sándor saját és kortársai életérzését az *Egy nomád értelmiségi* című esszéjében,² „az ártatlanság és cselekvőképesség elvesztésére” ítéltett léthelyzet egyik legélesebb látványában.

Béres József 1972-ben feltalálta a Béres-cseppet. A hatalom azonban úgy döntött: „ez az ember kívülálló”, és nem támogatja a készítményt, ahol tudta, gáncsolta az ügyet, és 1975-ben kuruzslás vádjával bűnvádi eljárást indított a feltaláló ellen.³ Béres József kálváriájáról Kósa Ferenc rendezésében film (*Az utolsó szó jogán*) készült, ám ennek megszületése és vetítése is akadályokba ütközött.⁴ A költő

Nagy László, aki szívügyének tekintette Béres József és a csepp sorsát, az akkor művelődésügyi miniszter Pozsgay Imréhez fordult segítségért. Pozsgay azt tanácsolta Nagy Lászlónak, hogy minden korábbi fogadkozása ellenére „zarándokoljon el” Aczél Györgyhez e fontos ügy kedvéért. „Aczél ugyanis igazi trófeagyűjtő volt. Aki hozzá folyamodott, aki elment hozzá, az el volt téve a tartalékba a trófeái közé” – indokolta e tanácsot évtizedekkel később. Majd így érvelt Nagy Lászlónak: „Most kulcsszereplője vagy egy ügynek, ami elbukhat, ha nem változtatod a magatartásodon. [...] Emlékezz, amikor Barbarossa visszatért Milánóba, a szemére hányták, hogy megszegte a nekik tett esküt. Erre Barbarossa azt mondta: megesküdtem, de nem arra, hogy be is tartom!”⁵ Nagy László elzarándokolt Aczélhoz, a film elkészült, de bemutatni már nem engedték.

Egy jellemző epizód a Kádár-rendszer mindennapjaiból, ami nemcsak azt sejteti, hogy egy tehetség a '70-es, '80-as években

milyen mértékben volt kiszolgáltatott helyzetben Magyarországon, de a hatalom természetrajzáról is képet ad, ahogy kegyként osztogatja a szabadgondolkodás szűken mért perceit. E kegyért azonban igen nagy árat követelt: a zarándoklatot, a trófeává válást. És hogy a hatalom számára mit ér e trófea, az a társaságok lesajnáló megjegyzéseiben és az embert saját maga előtt is kijátszhatóvá tevő belső monológok gondolataiban mérhető. A kommunista diktatúra e sajátos kádári működésmechanizmusának része volt, hogy a „másként gondolkodóknak” fenntartott „szabad mozgástér” legalább annyi buktatót rejtett magában, mint amennyi lehetőséget. Gond nemcsak abból fakadt, hogy a határokat szűkre szabták, de még e szűkös mozgástér sem volt a szabadgondolkodás bibói értelemben vett autonóm „kis köre”. Önmagában már a léte, működése, szerepe a hatalmi játszmák részét jelentette, erős kiszolgáltatottságban és sűrűn átszöve az aczéli kultúrpolitika *kegygazdálkodásra* épülő elemeivel.⁶ A rendszer

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: *Rendszerváltó Szemle*, 2020/3, 3–20. Az írás hosszabb, teljesebb változatát lásd: Székér Nóra: *Elmúlt jövő. Az első lakiteleki találkozó harminc év távlatából*. In: *MDF-tanulmányok*. Szerk. Székér Nóra – Szeredi Pál. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 32., 2018, 7–61. A tanulmány címét és gondolatiságát nagyban ihlette: Koselleck, Reinhardt: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 2003. (Ezúton is köszönöm Petrás Évának Koselleck munkájával kapcsolatos inspirációját.)

² Csoóri Sándor: *Egy nomád értelmiségi* [1980]. In: *Uő: Készülődés a számadásra*. Budapest, Magvető, 1987, [36–49] 45. Az írás eredetileg a kecskeméti *Forrás* 1980. februári számában látott volna napvilágot, de a már kinyomtatott írást az „illetékesek” pengével vágták ki a lapból.

³ A hatalom minősítéséről lásd: Király István: *Napló, 1956–1989*. Budapest, Magvető, 2017, 491.

⁴ Részletesen lásd Réger Ádám Géza: *A Béres-ügy. A Béres-csepp története a feltalálástól a forgalomba kerülésig. Szakdolgozat*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, 2016.

⁵ Bihari Mihály – Kósa Ferenc – Pozsgay Imre: *Mi történt velünk. Magyarországi sorskérdések, 1987–2014*. Budapest, Éghajlat, 2014, 34.

⁶ Részletesen lásd Székér Nóra: *A diktatúra „kis körei”*. Az aczéli kultúrpolitika néhány sajátossága. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében (1956–1987)*. Szerk. Nagymihály Zoltán – Székér Nóra. Lakitelek, RETÖRKI Könyvek 26., Antológia, 2017, 9–33.

nem feltétlenül a tisztességes vagy a tisztességtelen út között kínálta fel a választási lehetőséget, hanem az emberi önbecsülés ilyen vagy olyan „torzulásai” között. Ahogy a jelen történetben is: vagy az ügyért való tevőleges elköteleződés, vagy az emberi méltóság szenved csorbát. A hatalom megadta a konok hiúság vagy a korrumpálódás „bűne” között a szabad választást, neki mindkét döntés megfelelt.

Mindeközben hihetetlen szómágia zajlott a valóság és az önbecsülés rovására. A megaláztatásra adott válaszban „az ember valódi színvonala tűnik elő” – fogalmazott Hamvas Béla az 1956-os forradalom kapcsán.⁷ A hatalom azonban ezt a forradalmat ellenforradalomnak hazudta, és e minősítést nemcsak a nép arcába vágta, hanem – folytatva a megaláztatásra épített uralmi forma gyakorlatát – meg is követelte e hazugság előtt való főhajtást. A magyar társadalmat ezzel „valódi színvonalának” elsumákolására kárhóztatta, a társadalom bűnbe kényszerítését pedig saját rendszerének szerkezeti elemévé tette. Ezáltal a maga által összefabrikált legitimitást az erkölcsi válság permanens fenntartására építette. „Ezeknek az időknek volt valami mélyről fakadó keserősége. Nagyon sok volt a meghasonlott ember, a félrecsúszott életút világnézeti, politikai okok következtében.

Az alkoholizmusba, öngyilkosságba menekülő életek. A nemzedék színe-java veszett így el” – idézte meg Bíró Zoltán a korszak hangulatát.⁸

A párt a magyar társadalom tartásának ilyen mértékű megtépzása közben hirdette meg – a szómágia valamiféle főelemeként – a szövetségi politikát. Tabajdi Gábor megfogalmazása szerint „ez a jelzős szerkezet a Kádár-korszak egyik leggyakrabban használt politikai, ideológiai és propagandafogalma volt”.⁹ Csakhogy a párt politikájának köze sem volt a valódi szövetséghez. Őszinte együttműködésről szó sem lehetett, „a szövetség” feltételei nem a kölcsönös megegyezés függvényeként körvonalazódtak, hanem diktátumszerűen lettek előírányozva. A hatalom nem szövetséget kötött, hanem alkura kötelezett, ami a nép részéről kényszerűség volt, és „nem volt tőle elragadtatva”.¹⁰ Benne a szövetség alapelveként feltüntetett konszolidáció pedig annyi volt, hogy az embereket már nem a szüntelen félelem kényszerítette arra, hogy beletörődjenek a politikai jogaiktól és szellemi szuverenitásuktól való megfosztottságba, hanem „a kicsivel nyugodtabb, zaklatásmentes magánélet” és „egy lassú-lassú gyarapodásocsk”¹¹ lehetősége oldotta azt a feszültséget, amit e jogfosztottság előidézett.¹²

A társadalom kezelésének ez a módozata a szabadság korlátozottságából fakadó feszültséget, még ha oldotta is, de az ellehetetlenülés érzése és a rossz közérzet a kor hangulatához tartozott... A hatalom kijátszottjaként az állandó falba ütközés, az „elkonspirált” cselekvési vágytól és az elvetélt ötletek sokaságától való frusztráció nemzedéki élmény volt. „Ahogy mondják: velem a történelem madarát is meg lehetett volna fogatni. Duhaja voltam a nyelvnek, a gondolkodásnak; verekedésre és monologizálásra egyaránt kész, aki »ugrik egy jó szóra nyomban«. De ugrasztás helyett inkább csitítottak: most ne, most nem időszerű, majd holnap. [...] Aztán észrevétlenül magam is rászoktam a halasztásokra. [...] Így aztán megvagyunk, csak túl sok a múltidejűség, a halasztás az idegeinkben” – fogalmazott Csoóri Sándor 1982-ben.¹³ „Egyre kevésbé tudok élni. Nyugtalanítanak a cselekvésre nehezen átváltható felismerések” – mondta Lezsák Sándor 1981-ben.¹⁴ Egy „fárasztó helyben futás részesei vagyunk”, ahol „a cselekvésre nincs tér” – értékelte visszamenőleg Huszár Tibor e létállapot alaphangulatát.¹⁵

A lakiteleki találkozó névsorát nézve az embernek szinte az az érzése támad, mintha a belépőt egy-egy elgáncsolt „nemzetmentő” próbálkozás felmutatása jelentette volna. Pohárnok Mihály formatervező-grafikus,

⁷ Hamvas Béla: *Patmosz*. Szombathely, Életünk, 1992, 264.; 1956 és a Kádár-rendszer kérdéséről bővebben lásd: Székér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 5., 2014, 16.

⁸ Székér Nóra: *Interjú Bíró Zoltánnal*. (Kézirat, 2017. Készült a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltárban.)

⁹ Tabajdi Gábor: *Kiegészítés Kádárral. „Szövetségi politika”, 1956–1963*. Budapest, Jaffa, 2013, 9.

¹⁰ Csengey Dénes: *Saját hazában felegyenesedve élni*. Előadás a magyarországi politikai helyzetről 1988 októberében, a Göteborgi Magyar Egyesületben. [Az előadást rögzítette, szövegbe öntötte és publikálta: Tóth Károly Antal]. *Hitel*, 2017/6, [6–24.] 7. A szövetségi politikáról részletesen lásd: Székér A diktatúra... i. m. 2017, 9–33.

¹¹ Csengey i. m. 2017, 7.

¹² Székér A diktatúra... i. m. 2017, 10.

¹³ Hatvani Dániel: *Készülődés a számadásra*. Beszélgetés Csoóri Sándorral. *Mozgó Világ*, 1982/1, [17–32.] 23.

¹⁴ Magyar József: „Én most erősen élek”. Beszélgetés Lezsák Sándorral. *Napjaink*, 1981/9, [24–25.] 24.

¹⁵ Huszár Tibor: *Értelmiség, politika, értelmiségpolitika (1957–1987)*. In: *Uő: Mit ér a szellem, ha...* Budapest, Szabad Tér, 1990, 75.

a „Házgyári konyha” program¹⁶ kezdeményezője ezt a küzdelmet ahhoz a helyzethez hasonlította, „amikor valaki tiszta erőből nyom egy ajtót, és kiderül, hogy nem azon az oldalon van a kilincs. [...] Minden erőt felemészítő munka volt ez. [...] Heroikus erőfeszítések folytak, és rettenetes élmény volt, hogy mit kellett finomkodni és óvatoskodni.”¹⁷ Ugyanakkor nemcsak a résztvevők személy szerint, de a találkozó szervezése mögött állók közösségként is megélték a rendszer szabta viszonyok között a *nekifeszülés* kudarcait.

Életkép az 1987-es lakiteleki találkozóról. Fotó: Antológia Kiadó

KÖZÖSSÉGTEREMTÉS A KULTÚRÁBAN ÉS IRODALOMBAN

E kör a '60-as évek végétől a '70-es évek elejétől, még ha nem is vált egységes szellemi mozgalommá, de egyre több vonásában emlékeztetett egy összehangoltan működő közösség arculatára, erős érzékenységgel viseltetve a nemzeti sorskérdések iránt, amelyeket mind határozottabb hangvételben, ugyanakkor a rendszer felelősségét is boncolgató mellézönggével vetett fel. Céljuk az volt, hogy minél szervezettebben, minél szuverénebb formában érvényesíthessék törekvéseiket, mégpedig úgy, hogy a fennálló rendszer ismerje el a problémafelvetéseik és az önálló arculat igényének létjogosultságát. Ne kényszerüljenek tehát a föld alá, illegálisba, ugyanakkor szándékaiknak a

„hivatalos” Magyarország életében is fogantja legyen. Ez a törekvés a hatalommal folytatott kemény küzdelemként realizálódott, ahol a félrevezetések, szavak kiforgatása, ígéretések, betiltások, fenyegetések, megosztás és fárasztás mind terítéken voltak – erősen megtámogatva állambiztonsági eszközökkel.¹⁸ Többek között ennek az évtizedeken keresztül zajló „húzd meg–ereszd meg” viaskodásnak a tapasztalata érlelte a lakiteleki találkozó koncepcióját: tovább már nem lehet a rendszer által kijelölt feltételrendszerhez igazodni.

Ez a küzdelem számos fronton zajlott, de legfőképpen a kultúra területén, azon belül is – nem függetlenül attól, hogy e kör erős kontinuitásban állt a népi mozgalom tradíciójával – elsősorban

az irodalom fórumain: vidéki folyóiratok szerkesztőségeihez, művelődési házakhoz, az Írószövetséghez kapcsolódva.¹⁹ Kiss Ferenc irodalomtörténész szervezésében 1968 őszétől formálódott a különböző vendéglőkben találkozó és a „Nagy Népi Hurál” (a mongol parlament) után önmagát önironikusan „hurálnak” nevező társaság.²⁰ A „hurál” 1975-ig működött, és a változó összetételű és nyitottan kezelt társaság heti rendszerességgel tartott találkozóit jelentette. 1972-től e kör egy szűkebb, szervezettebb köre a Rózsadomb étteremben is összeült. Ők a találkozóikat '75 után is folytatták. A háttérben mindvégig maguk mögött tudhatták Illyés Gyula támogatását, tagjai főként az irodalmi élet területén mozgó emberek voltak, mint Csoóri Sándor, Nagy László, Szécsi Margit, Kormos István,

¹⁶ 1972-ben elindított program, amely autonóm szerveződésként környezettervezési vállalkozás volt számos művész és szakértő bevonásával.

¹⁷ Tóth Klára: Jó és szerves együttműködés alakult ki. Beszélgetés Pohárnok Mihállyal. In: Uő: *A rendszerváltó stúdió. Interjúk a Társulás alapítóival, kultúrpolitikusokkal, filmrendezőikkel.* (Kézirat, 2014. Készült a RETÖRKI megbízásából.)

¹⁸ Részletesen lásd: Szőnyi Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990, I–II.* Budapest, Noran, 2012.

¹⁹ Az állambiztonsági információk is alátámasztják, hogy mind a Magyar Demokrata Fórum, mind pedig a Szabad Demokraták Szövetsége előzményét jelentő szellemi csoportosulásokban fontos szerepet játszottak az irodalmárok, de az irodalmi szervezetek mindennapi munkájában sokkal inkább a majdani MDF-esek voltak aktívak, és ők voltak az ezen szervezetek autonómiájáért folyó küzdelem hangadói és szervezői. Részletesen lásd: *Uo.* II., 1030.

²⁰ Maga az elnevezés is Kiss Ferenctől való.

a Hetek költőcsoport²¹ tagjai közül főként Ágh István, valamint Kósa László, Czine Mihály, Kiss Gy. Csaba, Bakos István, Száraz György, Csurka István, Bíró Zoltán és mások. Már a rózsadombi időszakban csatlakozott hozzájuk többek között Kósa Ferenc, Sára Sándor, Sinkovits Imre, Gombár Csaba, Bihari Mihály, Fekete Gyula.²² Kezdetől motiválta őket, hogy a párt közvetlen ellenőrzésétől független fórumot teremtsenek maguk számára. A próbálkozások és az összecsapások egyik felvonása Kiss Ferenc 1972. novemberi Debreceni Irodalmi Napokon Király Istvánnal folytatott éles vitája volt, amelynek eredményeként született meg – többszörös áttételen keresztül és sűrűn fűszerezve nyílt és hátulról érkező támadásokkal – Kiss Ferenc *Felirat. Az egység akadályai* című 145 oldalas javaslat-tervezete.²³ A *Felirat* az MSZMP (Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály) felkérésére – valamiféle tárgyalási alapként – gyűjtötte egybe a sérelmezett kultúrpolitikai tendenciákat. Az ügy azonban az Aczél György közreműködésével zajló többfordulós megbeszélések után lekerült a napirendről, mondván, Kiss koncepciója a „pluralizálódás” veszélyeit rejti magában. Folytatódott a huzakodások időszaka, szilenciumokkal, betiltásokkal, lehetetlen helyzetek teremtésével. A Hurálkör szellemiségéhez kapcsolható csoportosulások megfigyelésére

és kezelésére az állambiztonság „Subások” fedőnév alatt a korszak egyik legnagyobb szabású akcióját folytatta, ami nemcsak e szellemiséghez tartozók kiszolgáltatottságát sejteti, de a rendszer veszélyérzetéről is képet ad.

A Hurálkör, miután önálló folyóirata nem volt, a legális irodalmi lapokban próbált megjeleníteni. Ebben óriási segítséget adott a szegedi *Tiszatáj* főszerkesztője és helyettese, Ilia Mihály és Annus József, akik ugyancsak gyakori vendégei voltak az összejövetelnek. A folyóiratot a tagok és az általuk képviselt témák fórumává tették, ahol a hivatalos hangvéltől elütő módon elemezték a határon túliai helyzetét, Kelet-Közép-Európa, a múlt, a szellemi élet válságjelenségeinek kérdéseit. Ez a hangvétel egyáltalán nem jelentett szólásszabadságot, de a hangsúlyokban, a sorok között vagy csupán a témaválasztással feszegette a határokat. Ez már elég volt ahhoz, hogy megkezdődjön a *Tiszatáj* évekig tartó gyötrése. Ilia Mihály mint célszemély „Szerkesztő” fedőnéven a „Subások” egyik főszereplője lett. Rendszeressé váltak a lap ellen a kirohanások és a különféle retorziók.²⁴ Ilia Mihályt 1974-ben a főszerkesztői szék elhagyására kényszerítették, de miután utóda, Vörös László sem változtatott a lap szellemiségén, tovább folytatódottak a támadások, míg 1986-ban Nagy Gáspár Nagy

Imrére és az 1956-os forradalomra utaló versének (*A fiú naplójából*)²⁵ közlése miatt a lapot betiltották. „Az 1986-os betiltás [...] gyűjtőszikra volt számomra, úgy éreztem: elég. Nem lehet túrni tovább a cenzúrárt, a tehetetlen kiszolgáltatottságot, a diktatúra önkényét. Van egy pont, amikor nincs tovább, és azt kell mondani: nem. Számomra ez a pont akkor érkezett el, amikor a hatalom meghozta döntését, és elbocsátotta a folyóirat szerkesztőit. Igaz, évek óta forrt bennem az indulat. [...] A *Tiszatáj* védelmében szervezett akciók számomra az ellenzéki elkötelezettség új szakaszát jelentették” – fogalmazott az eseményekre visszatekintve Kiss Gy. Csaba.²⁶

AZ ÍRÓSZÖVETSÉG MINT A MOZGÁSTÉRTÁGÍTÁS ESZKÖZE

A mozgástér tágításáért folyó küzdelemben a Magyar Írószövetség – ’56-os hagyományokra visszanyúlóan – meghatározó szerepet töltött be.²⁷ 1959-es újjáalakítása után szigorú pártfelügyelet alatt működött, a delegált pártemberek kezekedtek a testületi ülések megfelelő hangvéltelért, a választmány tagjait és vezetőit kötelezően előirányzott lista alapján „választották”, a közgyűlések eseményeit és tematikáját a párttag íróknak kiadott utasításokkal próbálták uralni. Ennek a sémának a megtörésére

²¹ Az elsősorban a miskolci *Napjaink* körül megszerveződő költőcsoport tagjai Ágh István, Bella István, Buda Ferenc, Kalász László, Raffai Sarolta, Ratkó József és Serfőző Simon voltak.

²² Pintér M. Lajos: *Ellenzékben, 1968–1987*. Lakitelek, Antológia, 2007, 11–18.

²³ Részletesen a szöveget lásd Kiss Ferenc: *Felirat. Az egység akadályai*. In: *Emlékkönyv dr. Kiss Ferenc irodalomtörténész, író, kritikus, tanár 85. születésnapja alkalmából*. Szerk. ifj. Kiss Ferenc – Bakos István. Budapest, Kairosz, 2013, 191–253.; *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai, 1968–1987*. Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2017, 45–116; Kiss Ferenc harcairól bővebben lásd: Petrik Béla: „...a belőtt puskák feléje hordanak...”. Kiss Ferenc 1972-es debreceni felszólalása; Ilia Mihály és Kiss Ferenc levele mellé. In: Uő: *Kitörési pontok. Eszmék, emberek*. Lakitelek, Antológia, 2014, 103–158.

²⁴ Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada, 1947–1997*. Szeged, NKA, 1997, 109–153; Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből, 1975–1986*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2004.

²⁵ Nagy Gáspár: A fiú naplójából. *Tiszatáj*, 1986/6, 10.

²⁶ Kiss Gy. Csaba: Húsz év után. Lábjegyzetek a Tiszatáj-botrányhoz. *Tiszatáj*, 2006/6, [11–19] 11–12.

²⁷ Az írószövetségi küzdelmekről bővebben lásd Kiss Gy. Csaba e számunkban (után)közölt tanulmányát. Uő: Földcsuszamlás az írószövetségben. In: *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*. Szerk. Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 16., 2016, 9–26.

a szervezet 1970. május 25–26-ai közgyűlésen történt az első kísérlet.²⁸ Fekete Gyula indítványként az előre összeállított jelölőlistára a közgyűlés nyílt fórumán új neveket delegáltak az írók, ez borította a zárt rendszerű szavazás forgatókönyvét. A Választmányba így került be Csoóri Sándor, Czine Mihály, Kamondy László, Keresztury Dezső, Szakonyi Károly, és kerültek ki az Aczél-vonal gárdájának olyan kulcsfigurái, mint Nemes György (az *Élet és Irodalom* főszerkesztője), Jovánovics Miklós (az *Új Írás* főszerkesztője), Szabolcsi Miklós, Almási Miklós vagy Hidas Antal. Ennek a félig-meddig összehangolt fellépésnek a háttérében ott húzódtak a Hurál-kör asztaltársaságainak megbeszélései.²⁹ A retorziók természetesen most sem maradtak el, a párt kiadta az *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése* című állásfoglalást, amely retrográd hangvételeivel megadta a zöld jelzést az értelmiséggel szembeni gáncsoskodó politikára.³⁰

A küzdelem az 1981. december 12–13-ai írószövetségi közgyűlésen tovább folytatódott.³¹ Komoly viták és feszültségek után sikerült elérni az alapszabály módosítását, a titkos szavazást, és ennek köszönhetően az új választmányból jelentős számú rendszerhű író szorult ki. „A 67 tagú választmányba mindössze 14 párttag került be. [...] Talán az Írószövetség volt az egyetlen szervezet az országban, amelynek vezető testületében az

MSZMP alulreprezentált volt” – fogalmazott Révész Sándor.³²

Az első napon a felszólalások parázs légkörben folytak, számosan fogalmaztak szokatlan éleséssel, és nemcsak a hivatalos irodalompolitikát, hanem a rendszer egészét érintően is. A lengyelországi szükségállapot bevezetésének híre azonban lehűtötte a kedélyeket, a hatalom emberei is a magabiztosabb és fenyegetőbb arcukat mutatták. A közgyűlésen uralkodó parázs hangulatot hűen tükrözi az emigráns *Irodalmi Újság* Körössényi János felszólalásáról szóló beszámolója: „Az esszének is beillő elemzést kezdetben nagy figyelem kísérte, a vége felé azonban, amikor a totális beavatkozás bírálólatára tért át, a szélsőbalosok közbekiabálásai és úgynevezett »büntető taps« zavarta meg. Egy fiatal író felugrott, leintette a hangoskodókat, a párbeszéd feltételeire hivatkozott. Körössényi nyugodtan várt. Mikor csönd lett, folytatta. Ez kétszer-háromszor megisméltődött. [...] Másnap, december 13-án, a lengyel katonai puccs híre már eljutott a közgyűlés résztvevőikhez. Ekkor Fekete Sándor, az *Új Tükör* főszerkesztő-helyettese éles, a Rákosi-korszak hangvételeit felelevenítő támadást intézett az »eklektikus és zavaros elmélet« ellen, amely »robbanásokra« spekulál. Utána Lázár István kirohanása következett, rágalomnak minősítve a túlzott és fölösleges rémképeket, majd az írószövetségi alapszabály körül kialakult vitát

a »Köztársaság téri zendüléssel« rokonítva lelépett az emelvényről. A vádat dermedt csönd követte.”³³ Körössényi János felszólalása jól érzékelteti a közgyűlés tabudöntő hangvételét: „Az írónak, művésznek két alapvető feladata van [...], hogy az embert visszahelelyezze az egyetemes működésbe [...] másrészt, hogy érvényt szerezzen a tilalomfák közé cövekelt, megcsúfolt alkotói szabadságnak. [...] A forradalmak iránya mindenkor és minden időben: a szabadság. [...] És rögtön az első kürtszó: »Jöjj el, szabadság, te szülj nekem rendet...«. És véges-végig idézhető, a felgyorsuló rombolást követő megvilágosodás, más tájak költőitől is versről versre, amíg a mélyáram és áramlás felszínre tör az *Egy mondat a zsarnokságról* ütemében, mely az első osztályt-nemzetet összefogó forradalmi robbanást kíséri. Mert '56 az etikai erőterek rianása. A hazugság, az erőszak elvetése, a tisztaság, a méltányosság felemelése. [...] Hiábavaló a megtorlás, élesedik a látás, kibontja érveit az etikus magatartás: a hitet és hitelt nyert írók az átváltozás-megújulás folyamatát vetítik egyre-másra; megalkuvásra képtelen, fiatal szociológusok támadnak csapatosan; a történészek, a gondolkodók pedig fölfejtik a totális erőszak kényszerzubbonyát.”³⁴

Aczél György a közgyűlés első napján a kialakult helyzet rendezőelvéként a „szövetségi politika” fontosságát hangsúlyozta: „a szövetséget újra és újra meg

²⁸ Bíró Zoltán így értékelte az Írószövetség szerepét: „A hatalom úgy nézett az Írószövetségre, mint egy olyan szervezetre, amely bármikor botrányt robbanthat ki, bármikor megszervezhet egy olyan értelmiségi ellenállást a hatalommal szemben, amit semmilyen más szervezet nem tudott volna akkor megcsinálni.” Székér: *Interjú... i. m.* 2017.

²⁹ Részletesen lásd Szeredi Pál: *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban, 1956–1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2015, 230–234.; Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997, 179.

³⁰ *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése*. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 1972/10, 26–39.

³¹ Részletesen lásd: Pintér M. *i. m.* 2007, 50–52.; Szeredi *i. m.* 2015, 318–322.; Kiss Gy *i. m.* 2016., 11–12.; Révész *i. m.* 1997, 290–292.

³² Révész *i. m.* 1997, 291.

³³ Körössényi János: Miért türelmetlenek az írók? Felszólalás a budapesti Írószövetség közgyűlésén. *Irodalmi Újság*, 1982/1, 7.

³⁴ Uo.

kell kötni” – fogalmazott.³⁵ Csoóri Sándor – a Jaruzelski-puccs hatására megmerevedett hangulat ellenére – határozott és fordulatot idéző felütéssel válaszolt. Kritizálta az aczéli kultúrpolitika külön alkukra épülő gyakorlatát, mondván: „a módszer elöregedett”. E helyett amellet állt ki, hogy a magyar szellemi életnek autonómmá kell válnia.³⁶ E két nap jelentőségét jól érzékelteti, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság által készült jelentés az Írószövetséget az 1981-es személyi változások következményeként „legális ellenzéki fórumnak” minősítette.³⁷

Az írószövetségi nagy összecsapások utolsó felvonása 1986. november 29–30-án zajlott, ahol már a „mozgásba lendülő idő” és a hatalom talajvesztésének jelei erősen éreztették hatásukat.³⁸ Az összejövetelt a konfrontálódások egész sora előzte meg: a határon túli magyarok ügyéért folyó küzdelmek, a civil kezdeményezésekre alakuló független körök és társaságok sűrűsödő rendezvényei, a *Mozgó Világ* határokat feszegető, majd leváltott szerkesztősége köré szerveződő „szellemi koalíció”, Nagy Gáspár 1956-ot érintő versei és a forradalom emlékét idéző lakiteleki Antológia-est (1985. október 22.), a bős-nagymarosi gát elleni tiltakozások, a monori találkozó és számos egyéb. Egyre több jele a tudatosabbá és szervezettebbé váló ellenzékiiségnek, amire a hatalom ellenzéki határozatokkal, adminisztratív

intézkedésekkel, a *Mozgó Világ* betiltásával, írók szilenciumával, útlevelemegvonásokkal, lapszámok bevonásával, szerkesztők megrovásával, a *Tiszatáj* felfüggesztésével reagált.

Az 1986. novemberi közgyűlést – különösen a *Tiszatáj* betiltásának friss élménye hatására – elszánt készülődés előzte meg. A pesti Vigadóban tartott ülés a korszak talán legkeményebb összecsapása volt hivatalos fórumon a hatalom képviselőivel. Nyílt konfrontáció, a valós problémákat és követeléseket nem kerülgető vita zajlott, majd a közgyűlés végeredményeként – Pintér M. Lajos értékelése szerint – „a hatalom képviselői szinte teljesen kiszorultak egy hivatalos szervezet vezetőtestületeiből”.³⁹

A pártvezetés kénytelen volt elvisselni, hogy a nyílt szintéren nem tudja akarata szerint befolyásolni az eseményeket, a közgyűlés lezárulta után azonban egy éven át a legtisztességtelenebb eszközökkel próbálkozott a hadállásait visszahódítani. Az Írószövetségben történekmel kapcsolatban teljes hírzárlatot rendelt el, a szövetség költségvetését megnyirbálta, a külföldi társintézményekkel és személyekkel a közvetlen kapcsolattartást ellehetetlenítette (a szervezet külkapcsolatait a minisztérium külügyi főosztályának hatáskörébe utalta).⁴⁰ Megkezdődtek a lejárások, a feszültség gerjesztése, az egyoldalú közlési lehetőségek mellett a denunciáló cikkek sorozata.

A hatalmi akaratot végrehajtó Irodalmi Tanáccsal fenyegetőzve az Írószövetség betiltását is kilátásba helyezték, mindeközben kilépési akciót szerveztek a háttérben. Fekete Sándor, a kilépők lehangosabbika így indokolta döntését: „...a kirekesztési és egyeduralmi irányzat kerekedett felül: a tisztségviselők és elnökségi tagok tekintélyes részének megválasztása bebizonyította, hogy a Választmány zöme olyan útra kíván lépni, amely nem a partneri viszony helyreállítása, hanem egy irracionális politikai kaland felé vezet”.⁴¹

Cseres Tibor, az Írószövetség elnöke az 1987. december 4-ei elnökségi ülésen jelentette be a művelődésügyi miniszter döntését: „az Írószövetség visszakapta megvont jogosultságait”.⁴² Az új elnökség szívós küzdelme, kompromisszumkészsége és az ellenakciók kudarcainak eredményeképpen a pártnak nem volt más választása, bele kellett törődnie a kialakult helyzetbe, és ez számára óriási vereséget jelentett. A saját logikája szerint ugyanis csak két lehetőségben tudott gondolkodni: az Írószövetséget vagy fel kell függeszteni, vagy szét kell bomlasztani, a valódi együttműködés nem tartozott a rendszer paradigmái közé. A hatalom közgyűlést követő hozzáállása is bizonyította: természetéből fakadóan alkalmatlan a valódi párbeszédre, a partneri viszonyra, és egy autonóm, tőle független szellemi műhely létezése

³⁵ Aczél György: A jó vita gazdagít. Felszólalás a Magyar Írók Szövetségének 1981. december 12–13-i közgyűlésén. *Élet és Irodalom*, 1981. 12. 23. 5–6. Idézi: Révész *i. m.* 1997, 291.

³⁶ Csoóri Sándor: Felszólalás a Magyar Írók Szövetsége közgyűlésén (1981). *Alföld*, 1990/3, [23–25.] 24.

³⁷ Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának 1986. október 28-ai Radics Katalin osztályvezető által jegyzett javaslata, amely az Agitációs és Propaganda Bizottság az Írószövetség 1981 és 1986 közötti időszakáról szóló október 14-ei előterjesztése alapján készült (MNL OL M-KS 288. f. 5/982. ö. e.). Részletesen lásd: Pintér M. *i. m.* 2007, 148–156.

³⁸ A felszólalások szövegét lásd: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 49–299.

³⁹ Pintér M. *i. m.* 2007, 148.

⁴⁰ Kőszeg Ferenc: Közgyűlésen és közgyűlés után. *Beszélő*, 1987/1, 138–150. Idézi: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 318.

⁴¹ Fekete Sándor: Kilépési nyilatkozat. *Élet és Irodalom*, 1987. 01. 16. 5. Közli: *A másik Magyarország... i. m.* 2016, 315–316.

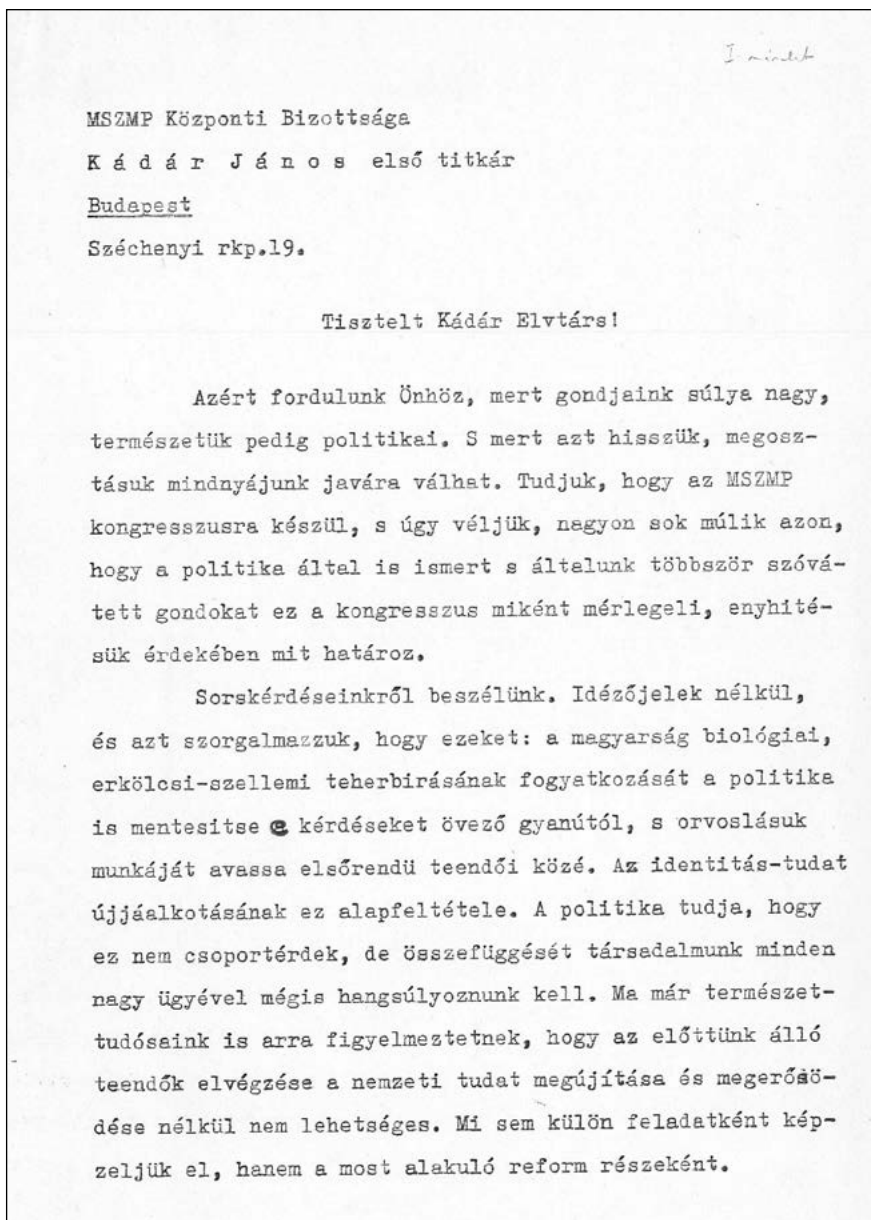
⁴² Magyar Írószövetség Irattár, Elnökségi ülés jegyzőkönyve (1987. 12. 04.). Idézi: Szőnyi *i. m.* II, 2012, 1031.

összeegyeztethetetlen az általa képviselt uralkodás elveivel.

AZ UTOLSÓ PRÓBÁLKOZÁS

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a hatalommal folytatott szélmalomharc minden fontos részletét bemutassuk, egy epizódra azonban ki kell térni: a „tizenkilencek” levelére Kádár Jánoshoz, ugyanis ennek a kezdeményezésnek vízválasztó jelentősége volt.⁴³ „Ez volt az az utolsó próbálkozásunk, ami után azt mondtuk, elég volt, ezekkel nem lehet boldogulni” – emlékezett vissza Bíró Zoltán.⁴⁴ 1984 nyarán Bíró Zoltán lakásán jött össze az a tizenkilenc ember, akik a legfontosabb javaslataikat Kádár Jánosnak címzett levélben foglalták össze.⁴⁵ „A levél egy rövid helyzetelemző, a magyarság és a határon túli magyar kisebbségek helyzetét ismertető bevezetővel indult. Ezt követően vázolták legfőbb követeléseiket. Ezek között [...] ott szerepelt a Bethlen Gábor Alapítvány és a *Hitel* engedélyezése, az Erdély történetét bemutató kötet kiadása, a határon túli területek számára is fogható, magyar nyelvű tévéadás biztosítása, a Magyarságtudományi Intézet megalapítása s egy kisebbségi ügyekkel foglalkozó, önálló, a különböző tárcák munkáját koordináló államtitkárság létrehozása” – összegezte a követeléseket Pintér M. Lajos.⁴⁶

Mielőtt rátérnék e levél sorsának ismertetésére, röviden szólni kell Bíró Zoltán ebben játszott szerepéről, már csak azért is, mert szorosan hozzátartozik a lakiteleki

A „tizenkilencek” levelének részletei.

találkozó előtörténetéhez. Bíró Zoltán 1971-től a Művelődésügyi Minisztérium munkatársa volt, majd 1974-től a Kulturális Minisztérium Közművelődési Főosztályának vezetője azzal a megbízáttal, hogy készítse elő a közművelődési törvényt. Ez a törvény felkarolta többek között a táncházmozgalmat, a népdalköröket, a népművészethez kapcsolódó törekvéseket. A törvény azzal, hogy hangsúlyozta a népi

kultúra fontosságát, a művelődésnek a nemzeti értékek szerinti megközelítését, és mindezt úgy, hogy azt kivonta a nacionalista elhajlás vádköréből, szakított a Kádár-rendszer beszédmódjával. A tervezetet már a frissen kinevezett miniszter, Pozsgay Imre terjesztette az országgyűlés elé. „Ez volt Pozsgayval az első közös fellépésünk” – emlékszik vissza Bíró Zoltán. Aczél György a törvényt politikai elhajlásnak

⁴³ Részletesen lásd: Pintér M. *i. m.* 2007, 73–84; Szeredi *i. m.* 2015, 342–354; Für Lajos: „Fölrepülni rajban”. *Utak a Fórumba*. Budapest, Püski, 2007, 327–341; Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom*. Budapest, Püski, 1993, 9–12.

⁴⁴ Szekér: *Interjú... i. m.* 2017.

⁴⁵ Bakos István, Bíró Zoltán, Czine Mihály, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Gombos Katalin, Halász Péter, Kis Pintér Imre, Kiss Ferenc, Kodolányi Gyula, Kovács István, Madaras József, Nagy Gáspár, Sára Sándor, Sinkovits Imre, Vekérdi László, Zelnik József.

⁴⁶ Pintér M. *i. m.* 2007, 74.

- 5 -

Levelünket abban a reményben írjuk, hogy az MSZMP vezetésében is működő belátáshoz: párt és nemzet viszonyának már felismert új lehetőségeit mérlegelő tervezéshez társulhat mindaz, amit elfadtunk. - A szorgalmazott teendőkre vonatkozó konkrét elképzeléseinket a Függelékben mellékeljük.

Tisztelettel

Budapest, 1984. július 27.

Simonics Imre
SKGombos Katalin
SKKardos Tibor
SK

Esoni Sándor

'Kékedi' László

Csirkabudai

Czine Katalin

Fekete Gyula

Tóth Lajos

Kiss János

Magygyörgyi

Bíró Zoltán

Kovács István

Zsolt János

Balogh István

Jára Sándor

Ura László

Kovács István

Kodolányi Gyula
SK

értékelte, és elfogadását vereséggé vált. „Lebegett a levegőben némi elégedetlenség. [...] Nem tetszett Aczélnek. Sajátos volt az arckifejezése, ha nem tetszett neki valami. Látszott rajta, hogy idegesíti a dolog” – idézte fel az Országházban történeteket Bíró Zoltán.⁴⁷ A törvénykezési munka lezárulta után Bíró – Aczél kifejezett nemtetszése ellenére – az Irodalmi- és Sajtó Főosztály

élére került. Itt Pozsgay és közte egy szoros, mondhatni talán, hogy a korszak „szövetségi politikájától” eltérően valódi szövetségi viszony alakult ki. Bíró Zoltán megfogalmazásában: „elkezdődött Pozsgayval egy olyan együttműködés, ami azzal a megállapodással indult, hogy komolyabb politikai ütközés esetén nyugodtan mondjon le rólam, ne kockáztassa a miniszteri pozícióját,

engem viszont hagy dolgozni, nem szól bele a dolgaimba, amire egyébként se volt hajlama”.⁴⁸ Bíró sok minden mellett két dolgot igyekezett elérni a hivatalos főállással szemben: a magyar emigráció műveinek magyarországi megjelenítését (Cs. Szabó László ennek az erőfeszítésnek köszönhetően jelenhetett meg először a kádári Magyarországon)⁴⁹ és a vidéki folyóiratok segítését. „A vidéken szerkesztett folyóiratokat, amennyire tudtam, támogattam, amennyire eszközeimen múlt, és hát múlt, valamilyenre. [...] A módszer az volt, hogy míg ezeket a folyóiratokat: a kecskeméti *Forrást*, a szegedi *Tiszatájat*, az *Alföldet* és a többi a pártközpontban állandóan támadták, mi a minisztériumból mindegyiket az éves lapértékelésekénél, a nyilvánosság előtt, és ahol lehetett, nagyon határozottan megerősítettük. Mindig elmondtuk, nagyon fontos a munkájuk, és támogatjuk őket. [...] Érdekes volt, hogy minden megyei pártbizottságban akadt egy-egy olyan ember, akinek a szíve tulajdonképpen hozzánk húzott, és velük jól lehetett ezekben az ügyekben együttműködni.”⁵⁰

Ezt a sajátos minisztériumon belüli érdekvesztést nem tolerálta sokáig a rendszer, Bírónak 1980-ban – Aczél György nyomására – távoznia kellett az osztályvezetői székéből. (Pozsgay Imrét 1982-ben menesztették a minisztérium éléről.) Ekkor a Petőfi Irodalmi Múzeum élére került, de csak megbízott igazgatóként. A véglegesítését a politikai magatartásához kötötték, de az nem volt megfelelő.⁵¹ Végül

⁴⁷ Székér: *Interjú... i. m.* 2017.

⁴⁸ Uo.; Részletesen lásd: Székér Nóra: „Leltárihiány”. *Demokráciakérdések a nyilvánosság előtt*. In: *Forrásvidék i. m.* 2017, [253–282.] 275.

⁴⁹ Cs. Szabó László: Dickens napló. *Nagyvilág*, I. 1980/5, 725–752.; II. 1980/6, 885–910.

⁵⁰ Székér: *Interjú... i. m.* 2017.

⁵¹ Ebben az időszakban Bíró Zoltánnak több írása is megjelent különböző folyóiratokban, ami a rendszer tűrőképességét sértette. A *Tiszatáj* 1982. szeptemberi számában az *Egy nemzedék naplója*, a *Forrás* ez év novemberi kiadásában az Illyés Gyula *Magyarok* című művéről írt recenzió váltotta ki főszerkesztői értekezletet és váltotta ki a párt megrovását. T. Bíró Zoltán: *Egy nemzedék naplója*. Csoóri

Bíró 1983-ban, miután Csoóri Sándor *Kapaszkodás a megmaradásért* (Duray Miklós *Kutyaszorító* című könyvéhez írt előszó)⁵² című írásának nyilvános kritizálását kérték tőle, maga hagyta ott a múzeumot. Amikor távozását követően megakadályozták, hogy egyetemen taníthasson, felháborodott levélben fordult Kádár Jánoshoz. Erre ugyan közvetlen válasz nem érkezett, de Tétényi Pál, az MSZMP KB Tudományos, Kulturális és Közoktatási osztályának vezetője – talán bizonyos „feszültségevezetésnek” is szánva – felkérte, foglalja össze tapasztalatait és problémáit a kultúrpolitikára vonatkozóan. *A Jegyzetek az MSZMP Központi Bizottsága számára* című összefoglaló 1984. január 22-ei dátummal készült el.⁵³ „Nem tartom feladatomban a nemzet, a nemzet tudat vagy a nacionalizmus fogalmának történeti vizsgálatát, sem pedig azt, hogy elvont, teoretikus fejtegetésekbe bocsátkozzam [...]. Annál inkább szükségét érzem viszont annak, hogy felelősen gondolkodó emberek – minél többen és lehetőleg együtt – számot vessenek azzal a helyzettel, amelyben ma élünk” – kezdte dolgozatát Bíró.⁵⁴ Negyven oldalas tanulmányban összegezte a párt politikájának saját tapasztalata alapján leszűrt hibás irányait és az általa szükségesnek vélt változtatások sarokpontjait: a nemzeti sorskérdések központba állítását, az intézményrendszer demokratizálásának szükségességét, az alulról jövő

szerveződések autonómiájának támogatását, a magyar kisebbségek ügyének hathatósabb védelmét, és mindehhez konkrét gyakorlati intézkedéseket is javasolt.

A tanulmányra érdemi válasz nem érkezett, de azt a baráti körben, egymás közt megtárgyalták. „Igen, itt a program, ezt kell, ezt kellene valóra váltanunk” – emlékezett vissza Für Lajos Bíró írásának hatására.⁵⁵ „Az elaborátumnak valójában az a »történelmi« érdeme, hogy először vázolta fel a nemzetiek egyre markánsabban összeálló politikai elképzeléseit. [...] *A Jegyzetekben* programszerűen manifesztálódott a nemzetiek jövőképe” – írta Für.⁵⁶ Néhány hónappal később, 1984. július 27-én, e beadvány „rövidített és szelektált tükörképé”⁵⁷ készült el a „tizenkilenc” levele. Az alapszöveget Bíró, Für Lajos és Kiss Ferenc fogalmazta, de mindenki kiegészítette azt a saját területének gondjaival. A levélírók régóta napirenden tartott problémákat és évek óta „lebegtetett” kezdeményezéseket gyűjtöttek egybe. De azzal, hogy a levelüket a döntéshozatal legfelsőbb fokán álló emberhez, Kádár Jánoshoz címezték, megkerülték az aczéli *kegygazdálkodás* megszokott menetét. Kész helyzetet teremtettek és a döntéshozóknak így vagy úgy színt kellett vallaniuk. A hatalom azonban így is megtalálta a formáját, hogy „köszönjön is, meg ne is, vigyen ajándékot, meg ne is”.

A reagálás meglepően gyors volt. Kádár János már a július 31-ei PB ülésen az alábbi szavakkal kommentálta a levelet: „...kb. tizenkilenc, többé-kevésbé ismert író, színész, meg más hasonló személyiség írtak [...] egy levelet. [...] Azt nem tudom, hogy híjam [...] ezt a társaságot, egy ilyen féllenzéki vagy ellenzéki, vagy nacionalista [...] Ismert nevekről van szó: Csoóri, Csúrka. [...] Szóval a levél hangja elfogadható, normális. [...] Valamikor válaszolni kell, de az lehet két hónap múlva is, vagy mit tudom én mikor.”⁵⁸ A válaszal nem vártak két hónapig. Hamarosan jelezték: a párt nyitott a tárgyalásra, ennek értelmében megbízta Aczél Györgyöt, hogy képviselje álláspontját, és mind a tizenkilenc aláíró meghívja az MSZMP KB székházába augusztus 22-ére. Aczél itt a kisebbségi államtitkárság kivételével minden javaslatot támogatott, és további egyeztetést javasolt. Ennek a megbeszélésnek ugyanakkor volt egy jellegzetes „hangulati eleme”. Az aláírók előző este Für Lajos lakásán, zárt körben készültek a megbeszélésre. Aczél ezt követően úgy tárgyalt, hogy tudatosan érzékeltette a megjelentekkel: az előző este minden részletét ismeri. Ezzel – minden támogatónak ható hozzáállás mellett is – érzékeltette befolyásának hatókörét és jellegét, vagyis hogy a „hatalmi túlsúly” kinek az oldalán van.⁵⁹ A találkozóról készült PB-jelentés is elismerte a kérések jogosságát, de már a kifogásokat és a javaslatok

Sándor új könyve. *Tiszatáj*, 1982/9, 58–67.; Uő: Magyarok: szorongók és békétlenek. *Forrás*, 1982/11, 16–24. Részletesen lásd: Szekér: „Leltárhány” i. m. 2017, 271–275. A múzeum rendezésében tartott Arany János-kiállítás (rendező: Fábrián Gyula és Nagy Attila) megnyitója 1982. október 21-én, a frissen leváltott Pozsgay Imre beszédével és Sinkovits Imre *A walesi bárdok* szavallatával afféle demonstrációvá vált, ami után Bíró egy tüntetés tudatos megszervezésével vádolták meg.

⁵² Csoóri Sándor: *Kapaszkodás a megmaradásért*. In: Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski, 1983. 7–20.

⁵³ *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai... i. m.* 2017, 270–298.

⁵⁴ Uo. 272.

⁵⁵ Für i. m. 2007, 331.

⁵⁶ Uo. 328.

⁵⁷ Uo. 335.

⁵⁸ *Az MSZMP PB 1984. július 31-ei jegyzőkönyve*. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL) M-KS 288. f. 5/917. ő. e.; Idézi: Szeredi i. m. 2017, 300.

⁵⁹ Für i. m. 2007, 338–341; Bíró i. m. 1993, 11.

megnyirbálásának lehetőségeit is belefogalmazták a szövegbe. Aczél ígéretei ellenére pedig nem indult meg a valódi együttműködés, sőt, az *Öröknyár: elmúltam 9 éves* című vers⁶⁰ megjelentetéséért az *Új Forrást* és a költő Nagy Gáspárt retorziók érték, és őt, az egyik aláírókat a tárgyalásokról is kizárták. A hatalom ismét a halogató – ígéretgő – megosztásra törő taktikáját alkalmazta. Bíró Zoltán visszaemlékezése szerint, miután egyik ügyben sem történt lényegi előrelépés a következő hónapok során, „elhatároztuk, hogy még egy utolsó levelet küldünk Kádárnak, melyben leírjuk, hogy a saját politikai bizottsági döntéseiket sem hajtják végre, nem tudunk ezzel mit kezdeni, és befejeztük a tárgyalást”.⁶¹ Fekete Gyula még az Aczéllal zajló első megbeszélés alkalmával fogalmazta meg: „Ha most ismét elmarad a döntés, az is döntés lesz. De a realitások megmaradnak.”⁶²

Fontos tapasztalat volt ez a hatalommal zajló tárgyalás valós lehetőségeiről: „Az MDF alighanem legfontosabb közvetlen előzményének tekinthető az az elhatározás, hogy levélben a legfelső politikai-hatalmi testülethez fordulunk néhány olyan követeléssel, ami a hatalom hozzájárulása nélkül megvalósíthatatlan. [...] A politikai ígéretet dorgában nem voltunk már naivak, azt azonban mégsem gondolhattuk, hogy a Politikai Bizottság ismertetett döntését semmibe véve, minden erőfeszítésünk, követelésünk és tárgyalási készségünk ellenére

– semmi sem történik. Ekkor vált [...] véglegessé az a meggyőződésünk, hogy [...] az együttműködés minimumának sincs esélye és jogosultsága ezek után” – foglalta össze a történetek jelentőségét Bíró Zoltán.⁶³

A VÁLTOZTATÁS ESÉLYE

„Ha egyik-másik baráti ország hozzánk látogató turistái ámuldoznak kirakatainkon, vagy csodálják sajtónkat, csendesen mosolygunk: mi tudjuk, hogy messze vagyunk attól, ahová törekszünk, tudjuk, hogy a reform nem állhat le, sőt most kell csak igazán kibontakoznia” – írta Fekete Sándor a fentebb idézett *Kilépési nyilatkozatában*.⁶⁴ Ez a mondat jól érzékelteti azt a közérzetet, amit a rendszer saját stabilitása érdekében kialakítani igyekezett: a viszonylagos jólét és a blokkon belüli privilegizált helyzet érzete, amelynek záloga a haladás és a reformok talaján álló párt vezető szerepe. Ennek az érzetnek a kialakítására azonban egyre kevésbé voltak adottak a külső körülmények. A hetvenes évek második felétől a „gulyás-kommunizmus jóléti rendszere” kezdett kimerülni. Ez a legitimitási nehézségekkel küzdő hatalom számára komoly talajvesztést jelentett. A válság természetesen nem korlátozódott Magyarországra, hiszen a hidegháborús versenyfutásba belerokkant Szovjetunió sugározta azt az egész térségre. Ennek az egyre látványosabb megroggyanásnak a következménye Moszkva politikáját is megváltoztatta. Az

1986-os tavaszi szovjet pártkongresszuson Gorbacsov meghirdette reformprogramját, amely a kommunista pártok számára a szélesebb társadalmi konszenzusra való törekvést irányozta elő.

Egyre jobban érlelődött a remény: ez a rendszer sem lesz örök életű, és van esély lényegi vonásait megváltoztatni. A remény érzése nélkül a legmélyebb elégedetlenségből sem születik az „időperspektívákat” megnyitni képes „cselekvési vágy”. Ezt számos apró siker is táplálta: a sok falba ütközés mellett a kisebb-nagyobb eredmények, a társadalom hangosodó visszajelzései és a hatalom mind látványosabb elbizonytalanodása. Ezeknek a sikerélményeknek egyik mozzanata volt a Bethlen Gábor Alapítvány megindítása.⁶⁵ Az 1979 karácsonyán elindult kezdeményezés miniszteri jóváhagyását csak bő öt év múlva, 1985 júliusára sikerült kiharcolni. A Bethlen Alapítvány tapasztalata – amellet, hogy megteremtődött egy mozgalom háttérháza – fontos tudatosodási folyamat is egyben. „Tisztában voltunk azzal, hogy létezik egy bizonyos, nem könnyen számba vehető, ám korántsem jelentéktelen hálózat velünk hasonló gondolkodású, ellenzéki beállítottságú emberekből”⁶⁶ – fogalmazott Kiss Gy. Csaba, de az egymás számbavétele és a szemtől szembe való találkozás élménye az alapítvány keretei között történt meg, és ebből kölcsönösen lehetett erőt és bátorságot meríteni.

⁶⁰ Nagy Gáspár: *Öröknyár: elmúltam 9 éves. Új Forrás*, 1984/5, 4.

⁶¹ Pintér M. i. m. 2007, 83.

⁶² Szeredi i. m. 2015, 346. A kérések közül a Bethlen Alapítvány, *Erdély történetének* kiadása és egy Magyarországi kutató Csoport az Országos Széchényi Könyvtár szervezetében, ha komoly csúszással is, de megvalósult.

⁶³ Bíró i. m. 1993, 12.

⁶⁴ Fekete Sándor i. m. 1987, 5.

⁶⁵ Részletesen lásd Bakos István: *Köszölgéltában... Budapest, Püski, 1994; Alapítvány a nemzet javára. A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada, 1980–2005. Szerk. Bakos István. Budapest, Püski, 2005.*

⁶⁶ Kiss Gy. Csaba: *Húsz év után: 1987. Személyes történelem. Budapest, Nap, 2017, 68.*

Nem véletlen, hogy a Lakiteleki Találkozó és az „aktívabb cselekvés”⁶⁷ gondolata az alapítvány titkársági találkozóin körvonalazódott. (Az összejövelekre legtöbbször Bakos István lakásán került sor, de előfordult, hogy Bíró Zoltán, Nagy Gáspár vagy Für Lajos fogadta be a titkársági tagokat. Bíró Zoltán, Bihari Mihály, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Lezsák Sándor, Kiss Gy. Csaba, időnként Gombár Csaba, Király Zoltán vettek részt a találkozókon.) „1987 tavaszán a Bethlen Gábor Alapítvány ülésén vetődött fel, hogy egy átfogó beszélgetést kellene tartani a politikai rendszer reformjáról, a magyarság helyzetéről és esélyeiről. [...] Júliusban és augusztusban [...] már leginkább arról esett szó, hogy mi legyen a témája egy új találkozóknak, kik legyenek a meghívottak. [...] Nagyjából száz emberben gondolkodtunk” – emlékszik vissza Bihari Mihály.⁶⁸

A sikerélményekhez, a mozgástér, valamint a realitások tudatosításához ugyancsak hozzá tartozott az 1985. június 14–16-ai monori tanácskozás.⁶⁹ Az összejövetelt – miután az illegális keretek között zajlott – konspiratív munka előzte meg. 45 fő vett részt rajta, a hatalommal szemben állók leginkább körvonalazódó erőinek a képviselői. A reformközgazdászok, az ötvenhatosok, a szamizdat kiadványok köré szerveződő demokratikus ellenzék és az úgynevezett népiek első nagy összejövele volt ez. „Azért választottuk ezt a célt, mert

jelenlegi helyzetünkben indultunk ki. Lényegében laza csoportok azok, amelyek itt többé-kevésbé képviselve vannak. Egymástól külön teszik a dolgukat. Bizonyos vagyok benne, hogy a jövőben növekedni és sokasodni fognak, ezt helyzetünk alakulása fogja magával hozni. [...] Én tehát amellett vagyok, hogy annak érdekében cseréljük itt ki a gondolatainkat, hogy valamennyi ilyen laza kör jobban, másokról, más célokról és törekvésekről többet tudva folytathassa, amit maga tesz. Ennél messzebbre lehet éppen menni, de úgy érzem, hogy jelenleg nem kívánatos” – nyitotta meg a tanácskozást Donáth Ferenc. Az összejövetelnek négy tanulmány és azok kritikai reflexiója szolgáltatott keretet: Csurka István *Új magyar önépítés* (opponens: Szabó Miklós), Csoóri Sándor *Eltemetetlen gondok a Dunatájon* (opponens: Kenedi János), Bauer Tamás *A reformpolitika a gazdaságpolitika komplexitásában* (opponens: Laki Mihály) és Kis János *Korlátainkról és lehetőségeinkről* (opponens: Vásárhelyi Miklós). A találkozón komoly, érdemi vita zajlott. A résztvevők megegyeztek arról is, hogy az együttműködés kereteit fenn kell tartani, és szükséges a további tanácskozás – egy második Monor – szervezése. Az illegális jelleg ellenére komolyabb retorziók a konferenciát követően a résztvevőket nem érték. Csurka Istvánt, akinek hozzászólását a találkozó „legszélsőségesebb hangvételű megnyilvánulásának” minősítette a Kulturális Osztály,⁷⁰ ugyan 1986-ban szilenciummal

sújtotta a hatalom, de nem kizárólag a monori részvételéért. 1985 szeptemberében a találkozó jegyzőkönyve – bár csak szamizdat formájában – megjelent. „Átfogó program nem született Monoron – nem is ez volt a cél” – fogalmazott az *Irodalmi Újság* beszámolója.⁷¹ Monor valójában egy operatív és szellemi összehangolása kívánt lenni a Kádár-rendszer viszonyaival mind határozottabban szembehelyezkedő csoportosulásoknak. Beszédes ezzel kapcsolatban Révész Sándor Aczél nézőpontjából született értékelése: azzal, hogy a tizenkilencek levelét nem követte érdemi döntés, „a pártvezetés [...] elmulasztotta az igazi alkalmat az ellenzék megosztására: ha más döntés születik, nem jön létre »népfrontos« alapon a monori találkozó 1985-ben”.⁷² A monori találkozó résztvevői olyan csoportok voltak, akik leszámoltak azzal az illúzióval, hogy a céljaikat a hatalommal való érdemi egyeztetés útján elérhetik, a terveiket azonban nem adták fel. Ez volt a közös alapállás. De ez a közös pont nem jelentette azt, hogy akár a céljuk vagy akár az ezek eléréséhez vezető stratégiájuk azonos lett volna.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Bihari – Kósa – Pozsgay i. m. 2014, 12–15.

⁶⁹ A tanácskozás jegyzőkönyvét lásd: *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16.* Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Közalapítvány, 2005. A „körvonalazott csoportokhoz” ugyanakkor azt is hozzá kell fűzni, hogy itt nem szervezeti szinten körülhatárolt társaságokról volt szó, a közgazdászok közül számosan a demokratikus ellenzék tagjai is voltak, az '56-osok szintű. Ez a megjelölés sokkal inkább a rendszerrel való szembenállás tematikáját jelöli, nem pedig szervezett csoportosulásokat. Részletesen lásd Pintér M. i. m. 2007, 171.

⁷⁰ Részletesen lásd: Pintér M. i. m. 2007, 138–146.

⁷¹ K. I. [Kemény István]: A monori tanácskozás. *Irodalmi Újság*, 1986/1, 6.

⁷² Révész i. m. 1997, 260.

NÉPI-URBÁNUS ÖSSZEhangoltságok

Az úgynevezett demokratikus ellenzék hatalommal zajló küzdelmének is megvolt a maga története.⁷³ Haraszti Miklós saját attitűdjüket így fogalmazta meg: „Tiltva vagyunk? Rendben van, akkor csináljuk, amit akarunk.”⁷⁴ Ha a kommunista diktatúra nem adja meg a demokratikus jogokat, akkor élnek ezekkel a jogaikkal illegálisan: a szólásszabadságot megvalósítják a szamizdat kiadványokban, a gyülekezést és a szervezkedést konspirálva, vállalva annak minden kockázatát. A rendszer stabilitásának gyengülése számukra is meghozta „az apró sikereket”. „Mi magunk is megerősödünk; magunkban, önbizalomban, hogy az egész szamizdat működik, és hogy nem lehet elkapni” – emlékezett vissza Konrád György.⁷⁵ Ez az illegalitás keretei között működő ellenzéki-ség azonban egy más utat jelent, mint a legalitás határain belüli konfrontálódás. E szamizdattevékenység köré szerveződő kör ugyanakkor nemcsak gyakorlati tevékenységében, de szellemiségében, ízlésvilágában, kulturális gyökereiben is különbözött a „népiektől”. Ezt a különbséget szokták népi-urbánus vitaként is emlegetni, amely korszakokon átívelő múltra tekint vissza.⁷⁶ Önmagában az eltérő irányzatok jelenléte természetes jelenség, sőt az az egészséges szellemi élet velejárója, az azzal való manipulálás azonban már nem. És e népi-urbánusnak nevezett *irányzatosodásnak* az is a sajátja, hogy

nemcsak a vitának, de az ahhoz kapcsolódó manipulációnak is megvan a korszakokon átívelő története. A Kádár-rendszerben e két szellemi csoportosulás nem jelentett átjárhatatlan szembenállást, különösen a közös hatalmi béklyóval szemben nem, de a hatalom számára – ahogy az a fenti Révész-idézetből is érzékelhető – a valóban létező különbségek kijátszása a megosztás fontos eszköze volt. Pozsgay megfogalmazása szerint: „Aczél rettegett attól, hogy az urbánusok és a népies értelmiség egymásra találjon”, és mindehhez: „bővelkedett a cselekedet”.⁷⁷ Eörsi István az alábbi történetet mesélte erre vonatkozóan: „A legszomorúbb anekdota szerint állítólag a Charta '77 aláírása után azt mondta Csoórinak: – Maga mit keres ezek között a zsidó gyerekek között? És azt mondta Heller [Ágnes]nek: – Hát maga olyan antiszemitákkal, mint Csoóri, ír alá közös dokumentumot?”⁷⁸

A kapcsolat azonban a két tábor között létezett, még ha esetlegesen is, és főként személyes ismeretségekre, barátságokra épülve. Az 1968-as bevonulással szembeni nyílt egyetemi tiltakozás két felszólalója Bíró Zoltán és az SZDSZ köreiből később szerepet játszó Hamburger Mihály volt. Konrád György, Mészöly Miklós és Csoóri Sándor jó barátságban álltak egymással, Csurka István és Vásárhelyi Miklós között is bizalmas kapcsolat volt. Donáth Ferenc nyíltan vállalta a közvetítő szerepet. Csengey Dénes, Kiss Gy. Csaba, Tornai József, Lezsák

Sándor és a belső kör szinte minden tagja sűrűn volt résztvevője a demokratikus ellenzék találkozóinak, és szoros barátságok kötötték össze őket. Teljesen természetes volt, hogy Kodolányi Gyula 1983. márciusi költői estjén Balassa Péter mutatta be verseit. A Levendel László lakásán tartott rendszeres ellenzéki találkozóknak éppen úgy állandó vendége volt Csoóri Sándor, Bakos István, Csurka István, Bihari Mihály és sokan, mint Konrád György, Vásárhelyi Miklós, Radnóti Sándor, Könczöl Csaba, Magyar Bálint. És ezek az összekapcsolódások nem szorítottak csupán személyes kapcsolatokra, egymással összehangolt akciók sokasága történt a kádári időszakban. 1970-ben az *Eszmélet* című független lapért folyó küzdelemben Petri György, Eörsi István, Nadas Péter, Mészöly Miklós, Csoóri, Csurka, Kormos István és még sokan a két irányzatból egyformán kivették a részüket. Az 1977-es szolidaritási Charta nyilatkozatot Csoóri Sándor is aláírta, az 1979-est pedig már Sára Sándor, Kiss Benedek, Kodolányi Gyula, Bakos István és Tornai József is. Az 1981-ben Réz Pál és Kenedi János szerkesztésében megjelenő *Bibó Emlékkönyv* szerkesztőbizottságának Csoóri Sándor és Tornai József is a tagja volt. A *Hitel* folyóirat engedélyeztetés hiányában csupán jelképes első szerkesztőbizottságának Illyés, Csoóri és Csurka mellett tagja volt Hanák Péter, Hernádi Gyula, Karinthy Ferenc, és a folyóirat körüli tervekbe bekapcsolódott többek között Mészöly Miklós, Nemes

⁷³ Részletesen lásd Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). I. Dokumentumok. II. Interjúk. III. Monográfia.* Budapest, T-Twins, 1995.

⁷⁴ A Haraszti Miklóssal készült beszélgetést lásd: Sólyom András: *A Kádár-korszak demokratikus ellenzéke* c. film [2009]. <https://www.youtube.com/watch?v=77FeoV-n9i0&-NR=1> (utolsó letöltés: 2017. március 6.)

⁷⁵ *Uo.*

⁷⁶ Részletesen lásd: Népiek és urbánusok. Egy mítosz vége? *Századvég*, 1990/2.; Fricz Tamás: *A népi-urbánus vita tegnap és ma.* Budapest, Nagyvilág, 1997.

⁷⁷ Pogonyi Lajos: A szelep és a tisztálkodási vágy. Beszélgetés Pozsgay Imrével Aczél Györgyről. *Népszabadság*, 1992. 06. 13. 23.

⁷⁸ Györfly Miklós – Szénási Sándor: A manipuláció nagymestere. Kilúgozott emlékirat. [Interjú Aczél Annával és Eörsi Istvánnal]. *168 Óra*, 1992. 02. 25. [14–15.] 15. Aczél megosztó politikájáról részletesen lásd: Révész *i. m.* 1997, 239–242.

Nagy Ágnes és Lengyel Balázs is. Az írószövetségi küzdelmekben Eörsi István, Konrád György, Mészöly Miklós és barátai hangos harcostársak voltak. A Kulin Ferenc szerkesztette és valamilyen mozgalmi háttérrel toborzó *Mozgó Világ* szerzői között ott volt a liberális oldal krémje Tamás Gáspár Miklóstól Könczöl Csabán át Radnóti Sándorig, míg a szerkesztőség jelentős része, Kulin Ferenc, Alexa Károly, Czákó Gábor és Gergely András az MDF alapítói lettek később. Az erdélyi *Ellenpontok* című szamizdat kiadvány kapcsán zajló letartóztatások és a Duray Miklóst ért támadások elleni tiltakozó levelek ugyancsak közös üzenetek voltak. Az 1982-ben a demokratikus ellenzék zaklatása elleni tiltakozást sokakkal együtt Ilyés Gyula is aláírta, ahogy 1984-ben Krassó György rendőri felügyelete elleni fellépést is számosan támogatták Lezsák Sándortól Vargyas Lajosig. A nagymarosi vízlépcső és a Duna Kör ugyancsak közös pontot és közös tiltakozási akciókat jelentett, ahogy az 1985. október 15–17-én a betiltás miatt illegálisba, Eörsi István és Jeles András magánlakására szorult Alternatív Kulturális Fórumon Kodolányi Gyula, Kiss Gy. Csaba, Csoóri és Csurka is képviseltette magát, sőt Csoóri és Csurka hozzászólása a rendezvény meghatározó eleme volt.⁷⁹ (Ne feledjük, ekkor zajlott az elhallgatott lakiteleki Antológia-est is, 1985. október 22-én.) Az 1985-ös választások ellenzéki jelöltjeinek támogatása

Donáth Ferenc feleségével és gyermekeivel, 1965-ben. Forrás: Fortepan / Bojár Sándor, 178909

is szoros együttműködésben történt.⁸⁰

Lehetne még bőven sorolni az együttes fellépéseket, amelyek, ha a szervezeti keretek szintjéig nem is jutottak el, koordináltságuk egyre jellemzőbbé vált. 1982-ben Donáth Ferenc kezdeményezésére a két irányzat képviselői közös konzultációs fórumot hoztak létre azzal a céllal, hogy az aláírásgyűjtéseket és egyéb próbálkozásokat egymással egyeztessék.⁸¹ Ez az összehangolás működött is olyannyira, hogy még Lakitelek „előestéjén”, 1987. szeptember 8-ára datálva is készült egy beadvány *Nyílt levél az Országgyűlés tagjaihoz* címmel, melyben a száz aláíró arra kérte a képviselőket, hogy ne fogadják

el feltételek nélkül a kormány gazdasági munkaprogramját.⁸²

A Donáth Ferenc gondolata nyomán (az 1943-as szárszói konferencia mintájára szükség lenne egy értelmiségi találkozóra) megszülető monori találkozó ugyancsak a konzultációs fórum keretében szerveződött. Monor azonban a korábbi közös akciókhoz képest minőségi különbséget jelentett, mégpedig azért, mert annak már a jövőre vetülő jelentősége volt. Ahogy az fentebb a Révész-idézetben vagy a Monor közös alapállása kapcsán megfogalmazódott: a résztvevők közül már senki sem gondolta úgy, hogy „a fennálló hatalom egy megváltoztathatatlan adottság volna”.⁸³ Ez a „léthelyzet” azonban azt is

⁷⁹ Részletesen lásd: Müller Rolf: Országimázs – pró és kontra. In: *Európai Kulturális Fórum és ellenfórum. Budapest, 1985.* Szerk. M. R. Budapest, ÁBTL, 2005, 9–28.

⁸⁰ Pozsgay Imrénének mint a Hazafias Népfőntitkárnak fontos szerepe volt abban, hogy a választási rendszerbe apró rések épüljenek be. Részletesen lásd: Bába Iván: Az én rendszerváltásom. In: *A rendszerváltás a Magyar Szemlében, 1992–2002.* Szerk. Gróh Gáspár – Kodolányi Gyula. Budapest, Válasz, 2003, [93–112.] 95.

⁸¹ Kasza László elemzése az ellenzéki határozatról. Szabad Európa Rádió, 1986. október. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4. 1. A-2003, 16.

⁸² *Nyílt levél az Országgyűlés tagjaihoz.* (1987. 09. 08.) ÁBTL 4.1 A-2003/1, 6–13. Az országgyűlés ellenszavazat nélkül fogadta el a kormányprogramot. A levélről részletesen lásd: Pintér M. *i. m.* 2007, 181–182; Csizmadia *i. m.* III. 1995, 407.

⁸³ Demszky Gábor véleménye szerint ez a helyzetértékelés határozta meg a „népiek” hatalomhoz való viszonyát a Kádár-rendszerben. Lásd: Csizmadia *i. m.* II. 1995, 338.

maga után vonta, hogy az ellenzékiség mint szerep is és mint lehetőség is megváltozott: már nem csupán egy ellenpontot képező üldözött értékrend és magatartásforma, hanem a jövő politikai alternatívája. A monori tanácskozáson ennek a tudatosulása, még ha nem is nyíltan, de a sorok között érzékelhetően jelen volt. És a nagy kérdés, amit ez a lét-helyzet megkerülhetetlenül felvet: az ellenzék intézményesülésének kérdése, ugyancsak kezelhetővé vált. Bár a résztvevők azt, mintha forró kása volna, még csak kerülgették, a dilemma már a találkozó hangulatában, gesztusaiban tükröződött. Ahogy az Donáth Ferenc a már fentebb is idézett megnyitójában is tetten érhető: „Én tehát amellet vagyok, hogy annak érdekében cseréljük itt ki a gondolatainkat, hogy valamennyi ilyen laza kör jobban, másokról, más célokról és törekvésekről többet tudva folytathassa, amit maga tesz. Ennél messzebbre lehet éppen menni, de úgy érzem, hogy jelenleg nem kívánatos.” A kérdés végső tétje azonban nem a párttá vagy mozgalommá válás részletei körül, sokkal inkább az együtt-nem együtt, vagy politikusabb nyelven fogalmazva, afféle „nagykoalíció” megvalósulása körül forgott. A monori találkozó még a puhatolózás jegyében zajlott. A megállapodás, hogy egy újabb találkozón folytatják a vitát, a hatalommal szembeni fellépéseiket pedig összehangolják, arról vallott, hogy a döntést e kérdésben nyitottan kezelték. A *Társadalmi Szerződés* és a Lakiteleki Találkozó azonban eldöntötte e dilemmát.

Meddő vita arról értekezni, hogy a dolgok ilyen alakulása kinek a felelőssége, a monori találkozó után született egyezség „felrúgása” kinek a rovására írható, azt megítélni pedig, hogy sikeresebb

lett volna-e Magyarország számára a másik út, a fikció körébe tartozik. Úgy gondolom azonban: a két csoport eltérő arculatának természetes következményeként is értelmezhető az, hogy az események a különállás irányába mozdultak. Önértékelésükben, és ami a jelen helyzetben különösen fontos tényező, önszerveződési stratégiájukban olyan különbözőek voltak az elképzeléseik, hogy a különválás mindkét fél esetében a realitások érvényre kerülését jelenti. Vagyis az esetleges sérelmekről és ellentétektől függetlenül volt létjogosultsága annak, hogy a történetek így körvonalazódtak.

Az illegalitás vállalását mint a két tábor közötti vízvázaló tényezőt és a „demokratikus ellenzék” sajátját szokás említeni. Ha azonban közelebbről nézzük az eseményeket, nem egyedi eset Csoóri illegális területen való „bóklászása”. Az 1979-es *Túlpart* című szamizdat interjúkötet harminckilenc megkérdezettje közül jó páran a „népi” táborhoz tartoztak. Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című művét – itthoni ellehetetlenítése után – illegálisan adták ki külföldön. Az emigrációs folyóiratokban a tiltások ellenére is rendre jelentek meg írások Csoóritól, Csukától, Kiss Gy. Csabától és másoktól. Rendszeresek voltak a határon túliakhoz eljuttatott és tőlük továbbított illegális küldemények. Kósa Ferenc Béres Józsefről szóló *Az utolsó szó jogán* című filmjét illegálisan forgatta. De gondoljunk a szamizdatformában megjelenő Bibó-kötet szerzőire, vagy a konspiráció szabályai szerint szerveződő monori találkozóra. Önmagában tehát az illegalitás nem jelentett feltétlenül elzárkózást, legalábbis ha az egyéni szinten merült fel. Közösségként, pontosabban a közösség megszervezésének és

képviselésének igényével párosulva azonban már feltétlenül elzárkózást jelentett. Az illegalitás tehát ebben az összefüggésben válik a két csoportosulás között kikristályosodási ponttá. És a Lakiteleki Találkozó ezt az igényt tűzte zászlajára: a közösség megszervezésének és képviselésének igényét.

1987-ben mindkét ellenzéki csoport úgy érezte, elérkezett az ideje annak, hogy saját státusán minőségi változást hajtson végre, és a szövetségi viszonyoknak hazudott karanténba kényszerült helyzetéből kitörjön. Ezt mindkét csoport a saját természete szerint, ugyanakkor a hatalom által rákényszerített körülményekből kiindulva tette. A *Beszélőkör* – mintha a legális politikai mező meghatározó tényezője volna, de az illegalitás „szabadságát” fel nem adva – az aktuális hatalmi helyzethez igazított programot alkotott, ahol a fennálló viszonyokhoz való igazíttatás az illegális viszonyrendszerből való kilépés üzenetét hordozta. Az MDF alapítói pedig – a legalitás talaján maradván – az önszerveződésre épülő politikai mozgalmat szerveztek, de már nem a hatalom által kijelölt keretekhez igazíttatva, hanem kényszerítve a hatalmat az általuk kialakított keretek elfogadására. Ez mindkét fél részéről paradigmaváltást jelentett, ugyanakkor a hatalmat is működésében paradigmaváltásra kényszerítette.

Kahler Frigyes Ellenszélben¹

Az '56-os forradalom és politikai szerepe a rendszerváltoztatás folyamatában

A SZOVJET RESTAURÁCIÓ „LEGITIMÁCIÓJA”

Moszkvában – a hatalom csúcsán – lassan kitisztult a Magyarországgal szemben alkalmazott „megoldás”. Dwight Eisenhower, az USA elnöke – Charles Eustis Bohlen nagykövet útján – már 1956. október 28-án a szovjet vezetés tudomására hozta, hogy nincs semmilyen terve Magyarországot illetően, s nem tekinti potenciálisan sem szövetségesnek. Más szóval érvényesnek ismeri el a jaltai világrendet, ehhez képest szovjet belügy minden, ami a Szovjetunió által ellenőrzött kelet-közép-európai térségben történik.²

Az október 28-i Politbűró ülésen Nyikita Szergejevics Hruscsov – a magyar helyzetet értékelve – közölte a megjelentekkel – Kliment Vorosilov, Nyikolaj Bulganyin, Lazar Kaganovics, Vjacseszlav Molotov, Alekszandr Szaburov, Leonyid Brezsnyev, Nyikolaj Svernyik és Jekatyerina Furceva –, hogy „Kádár hajlik arra, hogy tárgyalásokat folytasson az ellenállási góccokkal... A munkások támogatják a felkelést.” Figyelmet

érdemel Bulganyin megjegyzése: „Kádár megingott. A legfontosabb, hogy Kádártól nagyobb határozottságot követeljünk. [Kiemelés tőlem – K. F.]”³

Az október 30-i Politbűró ülés elsődleges célja egy szovjet kormánynyilatkozat megfogalmazása volt. A kérészeltű nyilatkozat a Szovjetunió és a szocialista országok közötti viszony gyökeres megújítását ígéri, a teljes egyenjogúság, a területi integritás, a szuverenitás és a belügyekbe való be nem avatkozás tiszteletben tartásával.⁴

A másnapi, október 31-i Politbűró ülésen Hruscsov bejelentette: „Felül kell vizsgálni az értékelést, a csapatokat nem vonjuk ki Magyarországról és Budapestről, kezdeményezően lépünk fel a rend helyreállítása érdekében Magyarországon. Ha kivonulnánk Magyarországról, felbátorítanánk az amerikai, angol, francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének.” Döntés született még arról, hogy Titóval meg kell beszélni mindezt, és „tájékoztatni a kínai elvtársakat,

a cseheket, románokat, a bolgárokat.” Hruscsov még hozzátette: „Nagy háború nem lesz.” Vlagyimir Malin, az ülés jegyzője rögzítette még: „Egyetértenek: Zsukov, Bulganyin, Molotov, Kaganovics, Vorosilov, Szaburov.”⁵

Minden eldőlt tehát október 31-én. Ivan Konyev marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka november 2-án megérkezett Szolnokra, és kiadta a támadási parancsot: a „Forgószerű” (Vihar) hadművelet elindulhatott.⁶

Most már csak a megfelelő ember kellett, aki hajlandó eljászani az ellenkormány vezetőjének szerepét, amelyet Moszkva ráosztott. Nagy Imre ettől a pillanattól kezdve nemcsak kegyvesztett politikus, hanem *ellenség* lett, akit a semlegesség kihirdetése és a szovjet haderő kivonásának követelése után már csak megtévesztő, időhúzó közlésekre érdemesített a szovjet vezetés. A megfelelő ember – úgy tűnt – Kádár lehet, akivel nem közölték nyomomban a katonai megszállásról született döntést. Megérkezése után még valamiféle békésebb

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján*. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, RETÖRKI Könyvek 46., 2021, 367–401.

² Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A Nagy Per*. Budapest, Püski – Kortárs, 1997, 145.

³ Feljegyzés az 1956. október 28-i ülésről. In: *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Szerk. Szereda, Vjacseszlav – Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 35–46.

⁴ Feljegyzés az 1956. október 30-i ülésről. In: *Uo.* 51–57.

⁵ *Uo.* 140–142.; Kahler – M. Kiss *i. m.* 1997, 146–147.

⁶ Horváth Miklós: *1956 hadikronikája*. Budapest, Akadémiai, 2003, 389–440.

Kádár János és Nyikita Szergejevics Hruscsov Moszkvában, 1958-ban.
Fotó: Fortepan / 220955, Jakucs János, Kalivoda Alajos

hatalomátvételtől beszélt az elnökség előtt. Másnap már nem hagytak kétséget a felől, hogy a katonai megoldás – amelyet addigra elfogadtak a csatlós államok is – nem változtatható meg, s a kérdés csupán az: vállalja-e az ellenkormány vezetését.

Kádár a neki szánt szerepet elvállalta. Kérése, hogy „ez a kormány ne legyen bábkormány”, olyan szépségtapas volt, amelyet senki, ő maga se vehetett komolyan. Hruscsov „garanciáiból” – az ország megszállását *kizárólag* szovjet katonai erők hajtják végre, s hogy Rákosit (akit júliusban lemondattak első titkári tisztségéről, egyidejűleg „gyógykezelésre”

rendelték a Szovjetunióba) és környezetét nem engedik hatalomközelbe – ugyancsak az következik, hogy Kádárnak aligha lehet valós hatalma és önálló döntési joga.

Arra nézve, milyen adatok alpozták meg Kádár kiválasztását az ellenkormány élére Hruscsov és a Politbűró döntéshozói számára, nincsenek írott források. Tény, hogy Kádár nem tartozott a magyar kommunisták moszkovita csoportjához, így közvetlen tapasztalatok aligha álltak rendelkezésre. Tény az is, hogy Kádár megszavazta a többpártrendszer visszaállítását, s ez elégséges lehetett volna a

szovjet bizalomvesztéshez. Hogy mégsem ez történt, erre a magyarázatot Kádártól tudjuk meg. Mint egyik Ideiglenes Intéző Bizottság (IIB) ülésen elmondta, a forradalom kezdetétől „gyakran tanácskoztam a szovjet elvtársakkal is ezekről a kérdésekről a nehézségekről, ők is megkérdezték a véleményemet, és én abban a szituációban, amikor dönteni kellett, hogy elfogadjuk-e a többpártrendszert, megmondtam, hogy az a benyomásom, ha így megy tovább, ez az ellentmondás megöl bennünket...”⁷ Kádár tehát a forradalom kezdetétől a szovjet vezetés embere volt: kiválasztását bizonyítással az a mindenek felett álló *hűség* alapozta meg, amelyet a Szovjetunió iránt tanúsított.

Miközben a szovjet haderő megkezdte hadműveletét – mint Georgij Zsukov jelentette – „a rend megteremtésére és a népi demokratikus hatalom helyreállítására”, Kádár János és Münnich Ferenc a Politbűró három tagjával csak Szolnokig jutott el. Az első Kádár-kormány nyolc tagjából csak négyen – Kádár, Münnich, Apró Antal és Kossa István – voltak jelen Szolnokon.

A bejelentett hatalomátvétel természetesen korántsem jelentette, hogy Kádár *ellenkormány*a ténylegesen birtokolta Magyarországot, s még kevésbé, hogy a lakosság támogatását is élvezte volna. Jogilag továbbra is az országlakosok által támogatott Nagy Imre-kormány maradt Magyarország törvényes végrehajtó hatalma. Az országban nem volt olyan legitim szervezet, amely a magát *forradalmi munkás-parasztként* meghatározó Kádár-kormányt ismerte volna el. Valójában *kormányalakítás sem történt.* Kádár

⁷ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 11-i ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. 1956. november 11. – 1957. január 14.* Szerk. Balogh Sándor – Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente. Budapest, Intera, 1993, [25–60.] 25–26.

erről évekkal később úgy emlékezett: „Született valamikor az a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, amelynek akkor bizonyos helyzetben 8 minisztere volt összesen. És ez részben nem teljesen alkotmányos formák között született, hanem részben személyes találkozás, részben telefon útján.”⁸

Kádár persze nem az erőszakos hatalomátvételre gondolt, hanem arra, hogy egyes kormánytagokkal csak telefonon tudtak kapcsolatot létesíteni. Azon a közjogi szabályon, hogy a korábbi kormányt nem mentette fel senki – s az le sem mondott –, mindenki túltette magát, amikor november 7-én végre Dobi István az Elnöki Tanács elnöke „kinevezte” a Kádár-kormányt. Jurij Andropov követ jelentéséből pedig tudjuk: „azt követően, hogy csapataink bevonultak Budapestre sikerült kapcsolatot teremtenünk Dobi, Rónai, Kristóf [István], Pongrácz [Kálmán] és más elvtársakkal. Valamennyien a helyszínen tartózkodtak, amikor a csapataink megszállták a Parlament épületét. Dobi és Rónai azt mondták, hogy ők és a többi elvtársa szeretnének azonnal munkához látni, de nem merik ezt megtenni, mert nem tudják mivel kezdjék, s félnek, hogy hibákat találnak elkövetni. Kádárral Apróval és Münnichhel nincs kapcsolatunk. A kapcsolat hiány általában erősen érezte hatását barátainknál.”⁹

A többé-kevésbé jól szervezett sztrájkokban részt vevők nagy száma is kézzelfoghatóvá tette a munkástanácsok

támogatottságát és a Kádár-kormánnyal való szembenállást. „A munkástanácsok a forradalom katonai megtörése után olyan, a lakosság döntő többsége által legitimnek tartott, demokratikus elveken felépülő népi szervek voltak, amelyek a társadalom többségének akaratát testesítették meg. Valójában túlléptek azon a határon is, amelyet a munkásság politikai akaratát kifejező testületek rendszerében lehet azonosítani. A munkástanácsok a forradalom második szakaszában a nemzeti akaratot és a nemzeti érdekek védelmét vállalták, és – erejükhez képest – küzdöttek érte. Ezért képezhettek a kádári hatalommal szemben valóságos hatalmi központot” – állapítottuk meg M. Kiss Sándorral a *Kinek a forradalma?* című kötetünkben.¹⁰

A nyugati szocialisták is hasonlóan látták a munkástanácsok szerepét. Bill Lomax a munkástanácsokban „a forradalom motorját és irányítóit” tisztelte.¹¹ Így értékelte és a kibontakozás lehetséges formáját látta a munkástanácsokban Nagy Imre is, szemben Kádárral, aki a december 2-i Ideiglenes Központi Bizottság-i (IKB) ülésen így fogalmazott: „A kettős hatalom kérdése. Itt se sokat kell kerülni a dolgot. Bizony van. Vannak olyan törekvések, hogy a kettős hatalom az ő hatalmukká váljon. A kettős hatalom kérdésénél felmerül az osztályjelleg meghatározása. A másik hatalom a burzsoázia, a fasizmus hatalmának készül.” Ez nyilvánvaló visszalépést jelentett Kádár korábbi álláspontjához képest is.

Kádár János az MSZMP IIB november 16-i ülésén beszámolt „a budapesti munkástanácsok küldöttével folytatott beszélgetésről”. A 19 tagú küldöttség nem hódoló látogatást tett Kádárnál, és kifejezésre juttatta, hogy nem ismerik el az ország törvényes kormányfőjének, követelik Nagy Imre visszahelyezését, a szovjet csapatok kivonulását, többpártrendszeren alapuló szabad és titkos választásokat. Kádár tudatta a küldöttekkel, hogy a munkástanácsokat nem ismerik el hatalmi szervként. Kísérletet tett a munkástanácsok támogatásának megszerzésére, egyben hatalmuk korlátozására, ugyanakkor be kellett látnia, hogy az így kialakult helyzet tarthatatlan, hiszen mint az IKB december 2–3-i ülésén fogalmazott: „ezek a munkástanácsok igen jelentős politikai hatalmat képviselnek, nincs okunk rá, hogy lebecsüljük [...], de nem mondani meg, hogy befolyásuk jelentős, azt jelentené, hogy önmagunkat csapjuk be”.¹²

Meg kellett várni, amíg a „saját erő” bevethető állapotba kerül. Kádár ugyanis nem akarta a kizárólagos hatalom megszerzésére irányuló fegyveres akciókat a szovjet katonai erőre bízni. Mint az IKB előtt mondta: „Minden bevetett szovjet egységgel erősebbek leszünk katonailag és gyengébbek politikailag...”¹³ December elejére azután már rendelkezésre állt az a „saját erő”, amellyel hozzákezdhetett – vérrel és vassal – a kizárólagos hatalom megragadásához.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL) 28. fond. 30. ő. e. 1–4. 25.

⁹ Szerov és Andropov jelentése az SZKP KB-nak 1956. november 14-én. In: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Szerk. Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr. Budapest, Móra Ferenc Kiadó, 1993, 151–153.

¹⁰ Kahler – M. Kiss *i. m.* 1997, 300.

¹¹ Lomax, Bill: *Magyarország, 1956.* [Ford. és kieg. Krassó György]. Budapest, Aura, 1989.

¹² Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. december 2–3-i ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. i. m.* 1993, [139–226.] 143.

¹³ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 11-i ülésének jegyzőkönyve... *i. m.* 1993, 25.

A VÉRZEN FOGANT KIZÁRÓLAGOS HATALOM¹⁴

A hatalom megragadásának elkövetkező eseményeit Marosán György – Kádár egyik megmondó embere – többször is látványosan érzékeltette. Először a Nagy-budapesti Központi Munkástanács küldöttei előtt, amikor Rácz Sándor elnöknek így fogalmazott: „Máig tárgyalunk veletek, de ti nem vagytok forradalmárok, ti ellenforradalmárok vagytok! Mától lövetünk.” (Rácz Sándor és Bali Sándor munkástanácsi vezetőket azután tárgyalás színlelésével december 21-én a Parlamentbe csalták és letartóztatták.) Hasonló tartalommal közölte a politikai döntést december 8-án a Nógrád megyei munkásküldöttséggel, amelyet Steigerwald Ottó vezetett: „Mától kezdve lövünk.” Az akcióorozat előtt 1956. december 4-én a Katonai Tanács tartott ülést, ezen Uszta Gyula, a Néphadsereg Katonatanácsának elnöke kiadta a parancsot: „Gyorsan és kegyetlenül le kell számolni velük”.¹⁵

A karhatalom első fellépése december 6-án, a Nyugati pályaudvarnál volt az ún. vörös zászlós tüntetésen. A legkegyetlenebb mérsárlás azonban Salgótarjánban történt, ahol – erről ma már bírói ítélet tényállása is rendelkezésre áll – megszervezték azt a tömegmérsárlást, amelynek legkevesebb 56 halottja és 100 sebesültje volt, de a város anyakönyvvezetője 131 halottra emlékezett. Az orvosi jegyzőkönyvek szerint

többségüket hátulról, menekülés közben lőtték le.

Az utolsó sortűz Csepelen dördült el 1957. január 31-én. A csepeli munkásság ellen intézett támadás után Marosán György így fogalmazta meg a kádári hatalom filozófiáját a Legfőbb Ügyészség hivatali értekezletén, 1957. február 4-én: „Lövének Csepelen, hogy holnap ne sokkal többre kelljen löni.”¹⁶ A *munkástanácsok hatalmát a decemberi sortűzek ténylegesen megszüntették*, jogilag azonban csak az 1957. november 17-én kelt 1957. évi 63-as tvr. szüntette meg működésüket.

A „DECEMBERI KÁNON”

A szovjet intervenció és a Kádár-kormány legitimációjának érdekében hadrendbe kellett állítani az ideológiát, amelynek célja annak „igazolása” volt, hogy Magyarországon ellenforradalom robbant ki, amelynek minden eszközzel történő leverése indokolt volt, így az ezt végrehajtó erők jogszerűen cselekedtek. Az MSZMP IKB 1956. december 2–3-i ülésén megszületett, az 1956-os forradalom kiváltó okait kinyilatkoztató határozat – amely Budapesten született, de Moszkvában nemzett szöveg volt – nemcsak évtizedekig jelentett „kánont”, *legitimációs* támaszt a diktatúrának, de meghatározta a megtorlás tartalmát is. A kádári előterjesztés első okként „a Rákosi-Gerő klikk antileninista, bürokratikus vezetési módszerét, az ezzel okozott

súlyos károkat és ezekkel a károkkal kiváltott jogos és tömeges elégedetlenséget” jelölte meg. A második ok „a Rákosi-Gerő klikk hibái elleni szükséges és helyes harc káros eltorzulása [...], a párt-ellenzék egy csoportja, mégpedig a Nagy Imre–Losonczy [Géza] csoport által” volt. Harmadik ok „a magyar kapitalista feudális ellenforradalom”, a negyedik pedig „a nemzetközi kapitalista imperializmus” volt. A *Beszámoló a párt jelenlegi helyzetéről és feladatairól* című Kádár-referátum megkérdőjelezhetetlen dogmákat szögezett le: „Győzelmes proletárforradalom rendszerében nem lehetséges semmiféle forradalom, csak ellenforradalom. Az október 23-án kezdődő ellenforradalom olyan ellenforradalom, amely az uralkodó osztály hatalmának megdöntését, a kapitalisták uralmának visszaállítását tűzte ki célul... Az összes alapvető jellegzetessége: ellenforradalom...”¹⁷

Hittétel lett tehát a „győzelmes proletárforradalom rendszerében nem lehetséges semmiféle forradalom, csak ellenforradalom” megállapítás. Ezt követően a pártideológusok (és egyes történészek) éppúgy megkérdőjelezhetetlen dogmaként kezelték a *négy okot*, mint a közélet szereplői vagy a bíróságok.¹⁸ A dokumentum tehát megkérdőjelezhetlenné tette „az ellenforradalom négy okát” – hogy ezentúl a magyar közgondolkodásban sem filozófusnak, sem történésznek, sem újságírónak, sem tanárnak, de a mindennapok emberének se

¹⁴ Bővebben lásd: Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *„Mától kezdve lövünk”. Tíz év után a sortűzekről*. Budapest, Kairosz, 2003, 195–206.

¹⁵ Hadtörténelmi Levéltár (HL) Honvédelmi Minisztérium Titkársága iratai 1967/1. 139. ő. e. In: Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Rejtett dokumentumok. Forrásszemelvények 1956 tanulmányozásához*. Budapest, Mundus, 2006, 459–466.

¹⁶ MNL OL 288. fond 30/1957 12. ő. e.

¹⁷ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. december 2–3-i ülésének jegyzőkönyve... i. m. 1993, 142.

¹⁸ Vö.: Kádár János: *Szilárd népi hatalom: független Magyarország*. Budapest, Kossuth, 1958; *Kádár János művei, 1958–1962*. Budapest, Zrínyi, 1987.; Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel, 1956*. Budapest, Kossuth, 1981.; Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban*. Budapest, Akadémiai, 1967.; Uő: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*. Budapest, Akadémiai, 1969.; Vass Henrik: *A magyarországi 1956. októberi ellenforradalom történetének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1958.; [Betlen Oszkár anonim]: *Ellenforradalom Magyarországon, 1956*. Budapest, 1958.

juthasson eszébe másként gondolkodni 1956 magyar forradalmáról. Minden ezzel ellentétes vélemény csak a külföldi, majd a szamizdat irodalomban jelenhetett meg.

KOMMUNISTA LEGENDÁRIUM

Az ideológiának szüksége volt olyan „tényekre” is, amelyekkel igazolni lehetett/ kellett a szovjet katonai beavatkozást. Így alakították ki gyors ütemben az embertelen kegyetlenségről szóló kommunista legendáriumot. A teljesség igénye nélkül szólunk itt néhány esetről, amelyek „az ellenforradalom vadállati kegyetlenségét” voltak hivatva igazolni, s így legalizálni a Kádár-kormány terrorját. A legendárium kialakításában – történetírás címen – Hollós Ervin és felesége, Lajtai Vera jeleskedett.

A Köztársaság téri pártház ostroma, Asztalos János¹⁹ és Mező Imre²⁰ halála a legendárium sokszor idézett története. Legenda készült Sziklai Sándor honvédezrederől, „akit sebesülten az utcára vonszoltak, és több órán keresztül halálra kínoztak, valamint apósáról, Kiss Lajosról, a budakeszi Hazafias Népfrent, elnökéről, akit fejszével gyilkoltak meg”. Szólnak történetek a „halál-listákról” is, amelyekből soha egyet sem találtak meg.

Feltételezett kazamaták keresése a Köztársaság téri pártszékháznál, 1956 októberében. Fotó: Fortepan / 211055, Pölöskei János

Mindezek, a *kommunista mitológia ugyancsak kanonizált rémtörténetei* valójában nem kevesebbet szolgáltak, mint éket verni a forradalom támogatói közé, és megakadályozni, hogy a megtorlás áldozataival valaha is igazságszolgáltatáshoz jussanak. A Köztársaság téri ostrom a kommunista történetírásban az „ellenforradalom tobzódás” tantörténete, amely a peren és Hollós Ervin–Lajtai Vera pamfletjein alapult.²¹

A Köztársaság téri eseményekről ma már sokkal alaposabb ismereteink vannak, mint 1989-ben lehettek. Horváth Miklós és Tulipán Éva kutatásai tudományosan bizonyított, részletes történetet tártak fel az eseményekről, amelyek megcáfolják a kommunista legendárium mítoszát.²²

Sziklai Sándor ezredes – az orosz és spanyol polgárharcosok harcosa, a szovjet hadsereg tisztje, a Hadtörténelmi Múzeum igazgatója – ügyét első ízben a Történelmi Tényfeltáró Bizottság II. jelentése kérdőjelezte meg, és mutatott rá a koncepciók per ténybeli valótlanosságaira.²³ A BM Pest megyei Rendőrkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya 1959. március 31-én egy titkos jelentésben megállapította: „Sziklai és apósa a támadás közben TT pisztollyal – mely Sziklai birtokában volt – öngyilkosságot követett el.” Az anyakönyvet 1959. november 4-én az alábbiak szerint javították: Kiss Lajos esetében a halál oka: „fejszével fejbe verték, olyan agysérülés, amely azonnal halált okozott”, Sziklainál pedig „önkezű lövés”. Kiss Lajos – Sziklai apósa – Sziklai áldozata volt, utóbbi

¹⁹ Asztalos János (1918–1956): aranyműves, kommunista politikus, hivatásos katona. 1937-től a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) tagja. 1942 májusában letartóztatták, másfél évre ítélték, majd internálták. 1945-ben Nagykanizsán szervezte meg a Magyar Kommunista Párt (MKP) szervezetét. 1948-tól századosként hivatásos katona, őrnagyi rangban a Kossuth Akadémia Politikai Osztályán kapott beosztást. 1950 augusztustól alezredes. 1953. májustól a Hadtápszolgálat Főnökség Politikai Osztály vezetője, ezredesi rangban. 1956. október 23-tól a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Budapesti Pártbizottsága Köztársaság téri épületét védő ÁVH-s egység parancsnokának politikai helyettese. Az ostrom során agyonlőtték, holttestét meggyalázták.

²⁰ Mező Imre (1905–1956): szabóinas, kommunista politikus. 1927-ben emigrált Belgiumba, ahol belépett a kommunista pártba. Harcolt a spanyol polgárháborúban, majd a francia ellenállási mozgalomban. 1945-ben hazatért. Az MKP és az MDP aktivistája. 1956 júliusától a MDP KV, 1956. október 23-tól a KB tagja. A budapesti pártbizottság épületébe küldték, ahol október 30-án kitörték a harcok. Két tiszttel – fehér zászlóval – ki akart lépni az épületből a megadásról való tárgyalásra. Hátról lelőtték a kapuban. A Corvin közti nemzetőrök vitték kórházba, ahol életét vesztette.

²¹ Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Köztársaság tér*, 1956. Budapest, Kossuth, 1977.; Uő: *Drámai napok*. Budapest, Kossuth, 1986.

²² Horváth i. m. 2003, 275–279.; Uő: *Részletek a Köztársaság tér történetéből 2. Magyar Honvéd*, 1993. 10. 22. 40–41.; Tulipán Éva: *Köztársaság tér*, 1956. október 30. In: *Korrajz*, 2002. A XX. század Intézet évkönyve. Szerk. Schmidt Mária. Budapest, XX. Század Intézet, 2004, 180–193.

²³ *Sortüzek – 1956. Az Igazságügy Minisztérium Tényfeltáró Bizottság II. jelentése*, 1994. Szerk. Kahler Frigyes. Lakitelek, Antológia, 1994, 30–31. A témát részletesen vö.: Speck István: *A Sziklai-ügy. Budakeszi, 1956*. Budapest, Magyar Menedék, 2011.

szörnyű tette után öngyilkos lett. Mire a tüntetők behatoltak a budakeszi házba, ahol a két férfi tartózkodott – s ahonnan Sziklai kilőtt az emberekre –, már csak a két holttestet találták meg a hatóságok. Mindezt jól tudták, mégis hat halálos ítélet született az ügyben, amelyek közül kettőt végrehajtottak – a többi elítélt korábban külföldre menekült –, további négy vádlott életfogytig tartó ítéletet kapott, hét társuk pedig összesen mintegy 60 évet.²⁴ Tóth Ilona szigorlóorvos ügyét külön fejezetnek is tekinthetjük, amellyel a hatalom az egyetemistákat akarta a világ előtt pellengrére állítani.²⁵

A „DECEMBERI KÁNONOK” ŐREI, A BÜNTETŐHATÓSÁGOK

„Magyarország történetének legnagyobb politikai megtorlása” (Gosztonyi Péter) tehát a decemberi határozatokra alapított és egyben azt igazolni törekvő folyamat volt.²⁶ Az elvileg 1963. évi 4. tvr.-tel lezáruló megtorlási időszak azonban mit sem változtatott azon, hogy a következő évtizedekben a politikai rendőrség következetesen üldözte a forradalom pozitív szöveggörnyezetben történő említését is, mind a közbeszéd mind a magánélet területén.

Cseh Gergő Bendegúz alapos tanulmányában összegezte a forradalommal összefüggő büntetőügyeket.²⁷ A tizedik évfordulón az elítéltek száma 991 főre ugrott

fel. Ebben az évben két jelentős büntetőügyről is szólnunk kell. Vaczkó László devecseri tanár hét barátjával újjá akarta élesíteni a forradalmi mozgalmat és a kommunista berendezkedés helyett többpártrendszeri demokráciát kívántak létrehozni. A másik ügy Hamusics János padragkúti bányász, aki kilencedmagával kívánta a forradalmat újjáélesíteni, s ennek érdekében egy szovjet katonai szerelvény kisiklatása érdekében a vasúti pályán robbantott. Mindkét ügy kemény megtorlással végződött. Vaczkó László és társai ügyében 8-6-5 és 4 évi szabadságvesztést szabtak ki az I-IV. r. vádlottra, míg Hamusics Jánost halálra ítélték és kivégezték. Társai közül a II. r. vádlott 14 év, a III. és VII. r. vádlott fejenként 8-8 év, míg a többiek 6-6 év fegyházra ítéltettek. Az ítéletek társadalmi üzenete – amelyet a korabeli sajtó is hangsúlyozott – a hatalom szilárdságát és az éberség fontosságát hangsúlyozta.²⁸

E két súlyos ügy vádlottainak legnagyobb tévedése az volt, hogy 1966-ban folytatni lehet a forradalmat. Arra, hogy az időközben eltelt tíz év társadalmi valósága ezt már nem teszi lehetővé, az értelmiségi résztvevők sem gondoltak.

A NYOLCVANAS ÉVEK

A '70-es évek második felében és a '80-as évek elején – bár a *decemberi dogmák* elvileg sérthetetlenek

voltak – az „ellenforradalom” kifejezés mellett egyre inkább feltűnt, és a közbeszédben is általánossá vált a „sajnálatos októberi események” emlegetése – ezzel mintegy megtűrve az ellenforradalom kemény megfogalmazásának hivatalos megkerülését. A '80-as évek második felében azután egyre több fórumon vált kritikusává 1956 értékelése is. 1988-ra az MSZMP-n belül is megszólaltak azok a hangok, amelyek árnyaltabb – ha tetszik, tudományosabb – megközelítést sürgettek. Riba András erről a folyamatról pontos térképet tár elénk, bemutatva, hogy a legfelsőbb pártvezetés köreiben is mintegy feloldódik az eredeti dogma,²⁹ különösen Pozsgay Imre érvelése alapján. Pozsgay az 1989. február 7-i PB ülésen amellel érvelt, hogy a *népfelkelés* kategóriája antisztalinista, de nem szovjetellenes, „és az SZKP 28. kongresszusának azon értékelésével vág egybe, amely először hivatalosan kimondja, hogy a sztálini formák Kelet-Európában kényszerformációként jöttek létre”.³⁰

A jegyzőkönyv – amelyet Riba András is idézett – azt is tartalmazza, hogy „az »ellenforradalom – népfelkelés – nemzeti forradalom« skálán Pozsgay szerint a »népfelkelés« volt az a minősítés, amely a párt teljes identitásának lerombolása nélkül lehetőséget teremtett az aktuálpolitikai kényszer enyhítésére”.³¹ Az idézett fejtegetés Pozsgay Imre januári bejelentése után történt, amikor

²⁴ Az ítéleteket lásd: *1956 kézikönyve III. Megtorlás és emlékezés*. Szerk. Beck Tibor – Germuska Pál. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 275.

²⁵ Vö.: Kiss Réka – M. Kiss Sándor: *A csalóány elszállt. Tóth Ilona tragikumja*. Budapest, Kairosz, 2007.; M. Kiss Sándor: *Csalóányvadászok. Három tételben a Tóth Ilona ügyéről, 1956–1966–1989. Kádár Jánostól – Kádár Jánosig*. Budapest, Éghajlat, 2015.; Jobbágyi Gábor: *Néma talp. Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja*. Budapest, Kairosz, 2006.

²⁶ Kahler – M. Kiss *i. m.* 1997, 145–317.; Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2001.

²⁷ Cseh Gergő Bendegúz: *Állambiztonsági helyzetjelentés az 1956-os forradalom 10. évfordulóján*. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000–2001*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 2002, 279–301.

²⁸ Kahler Frigyes: *1956 szellemének megtorlása 10 év után*. *Aetas*, 2006/1, 38–56.

²⁹ Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor – Riba András: *A snagovi tükör. Ecsetvonások a politikus pályaképehez*. Budapest, Magyar Napló, 2020, 337–366.

³⁰ Jkv. p.61-MNL OL – M-KS 288. f. 5/1051. ő. e.

³¹ Uo.

már nem lehetett visszatessékelni a szellemet a palackba. A hírhedt decemberi politikai minősítés – amely Pozsgay Imre 1989. januári nyilatkozatáig megbélyegezett mindent, amit hivatalosan a „hazánkban 1956. október 23-án kezdődő eseményekről” gondolni, szólni és írni szabad volt – összeomlott, a forradalom pedig a rendszert változtatni akarók legitimációs támaszává változott. Azt sem hallgathatjuk el, hogy ettől kezdve megindult az a történetírás számára kedvezőtlen folyamat, amely az '56-os forradalmat megkísérelte – politikai haszonszerzés okán – *kisajátítani*.

'56, AZ ÚJ LEGITIMÁCIÓS PONT

A szabadon választott Országgyűlés munkájának kezdetén megalkotta az 1990. évi XXVIII. törvényt, *Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról* címmel. „A szabadon választott új Országgyűlés halaszthatatlan feladatának tartja, hogy törvénybe foglalja az 1956. októberi forradalom és szabadságharc történelmi jelentőségét. Az újkori magyar történelem e dicső eseménye csak az 1848–49-es forradalomhoz és szabadságharchoz mérhető. 1956 őszének magyar forradalma megalapozta a reményt, hogy létrehozható a demokratikus társadalmi rend, és hogy a haza függetlenségéért semmilyen áldozat nem hiábavaló. A forradalmat követő megtorlás visszahelyezte ugyan a régi hatalmat, de nem volt képes kiirtani a

nép lelkéből 1956 szellemét. Az új Országgyűlés kötelességének tartja, hogy ébren tartsa és ápolja a forradalom és szabadságharc emlékét. Az Országgyűlés kinyilvánítja, hogy 1956 szellemének megfelelően mindent megtesz a többpártrendszerű demokrácia, az emberi jogok és a nemzet függetlenségének védelme érdekében, ezért első ülésén elsőként a következő törvényt alkotja: 1. § Az Országgyűlés az 1956. évi forradalom és szabadságharc emlékét törvényben örökíti meg. 2. § Október 23-át, az 1956. évi forradalom és szabadságharc kezdetének, valamint a Magyar Köztársaság 1989. évi kikiáltásának napját nemzeti ünneppé nyilvánítja.”³²

1989 a nagy várakozások éve volt. Itt csak példákat említünk azon vágyak sokaságából, amelyek megvalósulásának elmaradása sokakban csalódottságot, sőt, a rendszerváltató folyamat szembeni teljes hitelvesztést eredményezett. Ezek között elsőként a teljes *igazságtétel* igényével kapcsolatos várakozásokat említjük meg.³³ Itt csak emlékeztetőül annyit, hogy az igazságtétel egyik fele – a sértettek jogi politikai és erkölcsi rehabilitációja – a semmisségi törvények megalkotásával – bár nehézkesen, de végül – megvalósult ugyan, a súlyos, esetenként háborús és emberieség elleni bűnöket megvalósítók *felelősségre vonását* az ellenérdekű erőknek *sikerült megakadályozni*. Ezen nem változtat az sem, hogy kisszámú ügyben a végrehajtó közegek (a pufajkás karhatalom)

tagjaiból történt néhány felelősségre vonás.

A másik – társadalmi méretekben is negatív hatást eredményező – kérdés a *vagyoni kárpótlás* volt. A politikai okból elítéltek vagyoni kárpótlása – hosszas viták eredményeként, ha igen szűkmarkúan is, de – megtörtént az 1992. évi XXXII. törvény elfogadásával (ideértve a törvény többszöri módosítását is). Lesújtóan hatott sokakra, hogy az anyagi kárpótlás nyertesei *nem* azok voltak, akik a törvénytelen vagyonszerzést elszenvedték.³⁴

Romsics Ignác kutatásai szerint az 1989-ben, 2–3 ezer milliárd forintos állami vagyomból a diktatúrák jóvátételére fordított kárpótlási jegyek csupán 250–300 milliárd forintot tettek ki.³⁵ Emlékeztetünk még – Diczházi Bertalan nyomán –, hogy a privatizációba épített kárpótlás haszonélvezői a hazai nagytőkés csoportok, köztük az ún. *nómenklatúra burzsoázia*, a vállalati menedzserek, a mezőgazdasági termelősövetkezetek korábbi vezetői, valamint a '80-as években megjelent vállalkozók, a fiatal pénzügyesek és a nyugatról hazatelepültek.³⁶

Visszatérve az 1956-os forradalom és szabadságharc emlékét megörökítő törvény szövegéhez: valójában a forradalmat a rendszerváltás ideológiai támaszként használta. Rainer M. János megfogalmazásában – amelyet Riba András is idéz –: „1989-ben 1956 már emlékként és lehetséges pozitív politikai hagyományként

³² 1990. évi XXVIII. törvény az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról. *Magyar Közlöny*, 1990. 05. 08. 989–990.

³³ Vö.: Részletesen: Kahler Frigyes: *Az igazság Canossa-járása avagy a rendszerváltóztatás és az igazságtétel történetéhez*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Kötetek 4., 2014.; „Az nem lehet ugyanis, hogy súlyos büntett ne legyen büntethető”. *Jogi fejezetek a magyarországi igazságtétel és kárpótlás történetéből*. Szerk. Máthé Áron. Budapest, NEB, 2016.

³⁴ Kahler *i. m.* 2014; „Az nem lehet ugyanis”... *i. m.* 2017.

³⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Budapest, Osiris, 2000, 559–569.

³⁶ Diczházi Bertalan: Tulajdoni átalakulás Magyarországon. In: *Janus-arcú rendszerváltás. Tanulmányok*. Szerk. Schmidt Mária – Tóth Gy. László. Budapest, Kairosz, 1998, 64–90.

volt jelen. Első minőségében nagyon is elevenen: ahhoz, hogy a magyar társadalom elszakadhasson a kádárizmustól, az össznemzeti elfojtásból, fel kellett hozni a múltat, benne 1956-ot. E társadalmi terápia lényege 1956 egy történetének elmesélése volt: a forradalom utáni megtorlásé. De 1956 emléke nem jelentett közvetlen – '56-os – politikai célokat, nem jelentett eljárásmodokra vonatkozó ismétléskényszert. Csak eszméket és minde nélkülött erkölcsi erőt.³⁷

Alapvetően az idézett állásponttal egyetértve nem lehet nem észrevenni az '56-os eszme sérelmét, olykor megtagadását. Hugo Grotius alapvetését – „*Crimen grave non potest non esse punibile*”³⁸ – az Alkotmánybíróság (AB) nemcsak megtagadta, de meg is csúfolta.

„MIELŐTT A KAKAS SZÓL...”

„Mielőtt a kakas szól, háromszor megtagadsz engem” – mondja Jézus Péter apostolnak, aki bizonygatja a Mesterhez való hűségét, akár élete árán is. '56 eszméire és a bennük rejlő erkölcsi erőre vetítve vizsgáljuk meg, mennyiben áll ez a sziklaszilárd erkölcsi erő a magyar jogalkotás gyakorlatában. A kérdés kulcsa az Alkotmánybíróság létrejötte és működése. A Sólyom László vezette Alkotmánybíróság jogértelmező, illetve sokkal inkább a Parlamenttel konkuráló, a törvényhozói akaratot felülíró tevékenységéről van szó.³⁹

Az AB első elnöke monográfiájában utalt az AB indulásának történelmi körülményeire: „Az

Alkotmánybíróság mint új intézmény nem egyszerűen tiszta lappal indult. *Felállásának történelmi körülményei miatt példátlanul nagy szabadsága volt abban, hogy maga alakítsa ki helyét az alkotmányos rendben; beleértve nemcsak politikai súlyát és szerepét, de szűkebb értelemben vett jogi jellegét is.* [Kiemelés tőlem – K. F.] Létrehozói a politikai változások közepette csak homályos elképzelésekkel rendelkeztek az alkotmánybíróságok funkcióiról, és arról, milyen szerepet szánnak a magyar Alkotmánybíróságnak. Az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (Abtv.) ennek és elkapkodott technikai előkészítésnek megfelelően hézagos és ellentmondásos lett. A törvény az alkotmánybíráskodás azonnali megindulása érdekében az eljárási rend kialakítását – menetközben – az Alkotmánybíróságra hagyta.⁴⁰

Abban kétségtelenül egyet kell érteni Sólyom Lászlóval, hogy az AB olyan „példátlanul nagy szabadságot” kapott, s tegyük hozzá, korlátlan hatalommal kezdte meg a működést, amely alkotmányos szerv esetében demokratikus jogállamban valójában elképzelhetetlen és elfogadhatatlan. Anélkül, hogy részletesen belebonyolódna az alkotmánybírársági hatáskörök elemzésébe és értelmezésébe, ki kell emelni a – Sólyom László által is lényegesnek tartott – tény, amely szerint: „Az Alkotmánybíróság igen korán elkezdte a saját gyakorlatára hivatkozást, és ezzel saját maga által alkotott »látthatatlan alkotmány« megszilárdítását. [Kiemelés tőlem – K. F.]” Sólyom László véleménye szerint:

„A rendszerváltás paradox voltának az Alkotmánybíróság szimbóluma lehetne: forradalom alkotmánybírársági ellenőrzéssel. Ez a szempont az Alkotmánybíróság létrehozatalakor nem tudatosult senkiben. Az Alkotmánybíróság az óhajtott jogállamiság instrumentáriumához tartozott, a módosítással demokratikussá tett Alkotmányt a tárgyaló politikai felek érdekesnek tartották »védelemre«, az Alkotmánybíróság léte vagy nem léte egy nagyobb politikai alku viszonylag jelentéktelen tétele volt.”⁴¹

E sorok szerzője az AB szerepét alapvetően másként látja, tekintettel annak kardinális politikai kérdésekben hozott állásfoglalásaira, kiemelve itt az igazságtételt, a vagyoni kárpótlást, a földügyeket és azt a mindent eldöntő elvi kérdést, mely szerint az Alkotmánybíróság a diktatúra jogát – jogbiztonság címén – valójában kanonizálta és ún. *értékeslegesen alkotmánybíráskodást* alakított ki.

Forradalomról természetesen nem beszélhetünk, így annak alkotmánybírársági ellenőrzéséről sem, sokkal inkább a szabad választásokon létrehozott országgyűlés által meghozott törvényekben kifejeződő akarat felülírásáról. Ez pedig azt a munkahipotézist erősíti meg, hogy ti. a rendszert változtató elitnek nagyon is szüksége volt egy olyan, az európai jogállamok által elfogadható szervezetre, amelyen keresztül akaratát – ideértve a társadalmat negatívan érintő kompromisszumait is – végre

³⁷ Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, L'Harmattan, 2011, 233. Idézi: Kahler – M. Kiss – Riba i. m. 2020, 338.

³⁸ „Nem lehet, hogy súlyos büntett ne legyen büntethető.” – Hugo Grotius: *De Jure Belli Ac Pacis*.

³⁹ Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.

⁴⁰ Uo. 19.

⁴¹ Uo. 28–29.

tudja hajtani, a törvényhozás ellében is.

Az első alkotmányértelmezések rámutatnak arra, hogy az AB „két alapvető tapasztalatra tett szert. Az egyik lehetősége saját hatáskörének megállapítására vagy kizárására; a másik, hogy kényes politikai vitában hogyan lehet elválasztani a jogi érvelést a politikai döntéstől...”⁴² Az AB első elnöke tehát pontosan érzékelte a jogi és politikai döntések közötti különbséget, csak hogy a gyakorlatban korántsem a két kérdéskör elválasztására törekedtek az AB határozatok.

Mielőtt rámutatnánk arra az elvi kérdésre, hogy miként kezelte az AB a *diktatúra jogát*, a jogbiztonságot és a jog értékhozó tartalmát, röviden ki kell térni arra a kérdésre, amelyet Sólyom László olyan módon fogalmazott meg, hogy: „Hozányúlhat-e az Alkotmánybíróság az Alkotmányhoz?” Sólyom e körben utal egy bírói véleményre, amely szerint „...az Alkotmánybíróság maga alkotja meg alkotmány értelmezése mércéjét is, a fenti kérdésnek másra kell vonatkoznia, mint az alkotmányértelmezés tartalmi szabadságára. Nevezetesen arra, hogy van-e olyan eset, amikor az Alkotmánybíróságnak ki kell lépnie az értelmezés mögül, s az alapjogok Alkotmányon belüli összeütközését nyílttá kell tennie. Ebből következik a kérdés második része, hogy nyílt ellentmondás esetén annak feloldása az Alkotmánybíróság hatásköre-e... Bírálja-e az Alkotmánybíróság az Alkotmány alkotmányosságának?

A fentiek szerint az értelmezés legtágabb határain belül igen.”⁴³

Aligha tévedünk akkor, ha e megállapítások mögött valójában azt a „láthatatlan alkotmányt” értjük – s ezt nevezhetjük akár láthatatlan és korlátlan hatalomnak is –, amelyet AB határozatok sora hozott létre, és amely messze túlmutat és eltávolodik a tétéles alkotmány szövegben lefektetett pozitív tartalomértelmezésén.

Alig kezdte el működését az Alkotmánybíróság, Takács Albert megjelentette *Az alkotmányosság dilemmái és az Alkotmánybíróság ítéletei* című tanulmányát, amelyben összefoglalta mindazokat az aggályokat, amelyek az alkotmánybírósági működéssel kapcsolatban felmerülhetnek.⁴⁴ Takács Albert így ír a jogállamról: annak fogalma „tipikus német tudományos termék”, amely 1813-ban Karl Welcker munkásságában jelent meg, valamint „a jogállam tudományos értelemben nem deskriptív, hanem analitikus és kritikai kategória, amely a különféle társadalmi berendezkedésű és eltérő államideológiát valló államok minőségének elemzésére alkalmas”. A jogállam megvalósulását a közigazgatás hatalmának mérséklésében, jogi korlátok közé zártságában látja. Továbbá, hogy „a jogállamiság intézményrendszere [...] *nem a törvényhozás, hanem a végrehajtó hatalom korlátozására alakult ki* [Kiemelés tőlem – K. F.]”. Takács Albert az *Alkotmány elsőbbségének* elvéből indul ki. „Az Alkotmány jeleníti meg a hatalomgyakorlás jogi alaprendjét, azt a demokratikus és konszenzusos

folyamatokban kialakított konkrét rendet, amelyet a társadalom politikai egysége működésének feltételül és keretül ismer el. Az Alkotmány *jogi* kategória, jogszabály, amelynek sajátos minőségét, specialitását az adja, hogy minden más jogszabályhoz képest kitüntetett, elsődleges normativitást élvez. [Kiemelés az eredetiben – K. F.]”⁴⁵ Megállapítja továbbá, hogy „az Alkotmány megvalósítása vagy védelme nem lehet egyetlen (vagy néhány) állami szerv előjoga, mert ennek csak akkor van esélye, ha az államszervezet úgy épül fel, hogy benne minden egyes összetevőnek, egységnek meg van az Alkotmány megvalósításával kapcsolatos feladata és jogköre”.⁴⁶

Ugyancsak kritika alá vonta az AB alkotmányértelmező hatáskörét is, elsősorban „az értelmezés kötelező jellege” miatt: ezt ugyanis „*quasi* jogalkotásnak”, „alkotmányossági szempontból szerfelett aggályos *hallgatólagos alkotmányváltozás*” egyik jellegzetes és szüntelenül kritizált formájának” titulálta. [Kiemelés az eredetiben – K. F.]⁴⁷ A bírálatokból levont következtetésének eredménye, hogy: „az Alkotmánybíróság túlságosan széles körre kiterjedő működése az alkotmányos rend legitimitási alapjait, ezzel magát az alkotmányos rendet is átrendezheti”.⁴⁸

Takács vitapartnere Kilényi Géza alkotmánybíró volt, akinek tanulmánya jórészt *apologetikus* jellegű, amennyiben az AB – a legfontosabb területeken – maga által kialakított politikai mozgásterét és „jogalkotói” működését vette védelmébe. Kilényi Géza

⁴² Uo. 37.

⁴³ Sólyom *i. m.* 2001, 44–45.

⁴⁴ Takács Albert: *Az alkotmányosság dilemmái és az Alkotmánybíróság ítéletei. Acta Humana*, 1990/1, 38–56.

⁴⁵ Uo. 38.

⁴⁶ Uo. 39.

⁴⁷ Uo. 41.

⁴⁸ Uo. 42.

vitairatában kifejtette, hogy „... adott történelmi szituációból és a kölcsönös bizalmatlanságból eredően a tervezetbe bekerültek politikai, taktikai megfontolások által motivált, jószerével egy alkalomra szóló rendelkezések”.⁴⁹ Mindezekkel együtt „a törvény tartalma nagyban-egészen olyan lett, amilyenre az Igazságügyi Minisztérium formálta”.⁵⁰

Bírálva Takács Albertet, megállapította, hogy az AB „mégsem kizárólag jogalkalmazó szerv”. Saját végkövetkeztetése szerint abból a minimumból kell kiindulni, „ahol csak létezik alkotmánybíráskodás, az ezt ellátó szerv mindenütt negatív jogalkotó szerv is... [...] Ebből a szempontból gyakorlatilag egyre megy, hogy az alkotmánybírósnak van-e kifejezetten megsemmisítési jogköre, vagy [...] jogköre csupán az adott jogszabály alkalmazásának mellőzésére terjed ki.”⁵¹ Tényként fogadta el, hogy „a magyar Alkotmánybíróság nem kizárólag negatív értelemben jogalkotó szerv. Az előzetes normakontroll jogviszonya ugyanis messze túlmutat ezen a szerepkörön... [...] Tisztában voltunk vele: az előzetes normakontroll világszerte a viták keresztüzében áll.”⁵²

Kilényi Géza fontos megállapítása, mely szerint „csacskaság” az országgyűlés szuverenitása sérelmének emlegetése a normakontroll kapcsán, hiszen az 1949-es alkotmánynak az a passzusa, amely kimondja, hogy az országgyűlés gyakorolja a népszuverenitásból eredő összes jogot

már nincs hatályban, egyszerűen abszurd. Aligha hihető el, hogy éppen Kilényi Géza ne tudta volna – amivel Magyarországon minden esze használatának birtokában lévő ember tisztában volt –, hogy *1949-ben az országgyűlésnek semmi köze sem volt a szuverenitáshoz*, mert azt a megszálló hatalom és a Magyar Dolgozók Pártja legfelső vezetése bitorolta. Abszurd az is, hogy egy kiválóan képzett alkotmányjogász úgy tekintsen az 1949. évi XX. törvényre, mint a kiépíteni szándékozott jogállamot befolyásoló tényezőre.

Kilényi Géza bővebben foglalkozott az előzetes normakontrollal, és igaznak fogadta el azt az állítást, mely szerint „az előzetes normakontroll révén az Alkotmánybíróság beavatkozik a törvényhozási folyamatba”.⁵³ Ezt a tényt Kilényi Géza *helyénvalónak és jónak* értékelte: „Mi jobb a törvényhozónak: ha az Alkotmánybíróság megóvja egy esetleges alkotmányértéstől, avagy ha az Országgyűlés által elfogadott és a köztársasági elnök által kihirdetett törvényt az Alkotmánybíróság utólag nyilvánítja alkotmányellenessé...”⁵⁴ Kilényi további érve volt, hogy az AB „nem hivatalból avatkozik be a törvényhozási folyamatba, hanem az erre a törvény által feljogosított személyek és szervek [...] kezdeményezésére.”⁵⁵

Azt az érvet pedig, mely szerint a normakontroll „módot ad a parlamenti kisebbség vagy potenciális kisebbség számára

ahhoz, hogy egy parlamenten belüli vitát parlamenten kívüli fórum elé terjesszen, s ekként az Alkotmánybíróság döntőbírává válhat a parlamenti pártküzdelemben...”,⁵⁶ azzal intézte el, hogy az AB ez esetben a „fékek és ellensúlyok” elvére felépülő államszervezeti rendszerben működik. Ezzel kapcsolatban az a fő kérdés, hogy az AB „a pártérdekek fölé emelkedjék, és pártsemleges bíróságként működjék...”⁵⁷ Kilényi Géza meggyőződése szerint, ha erre az AB nem képes vagy nem akar megfelelni a követelménynek, „egyszerűen nincs létjogosultsága”.⁵⁸ Ez egy igen figyelemre méltó megállapítás ugyan, de – mint láttuk – merőben teoretikus, s a gyakorlatban mit sem ért.

Kilényi a *láthatatlan alkotmány* problémájára kérdéssel válaszolt: „Mert tessék mondani: mit jelent a demokratikus jogállam, a szociális piacgazdaság, az emberi méltósághoz való jog vagy a szociális biztonsághoz való jog? Ezek a fogalmak elvontak s mindegyikről lehet egy – vagy több – nagydoktori értekezést írni... Az elvont fogalmak akkor válnak konkrétá, amikor az Alkotmánybíróság egy-egy konkrét alkotmányosági probléma kapcsán értelmezi, azaz konkretizálja őket.” Arról nem tesz említést sem Kilényi, hogy miért nem a szuverenitás letéteményese hivatott a fogalmak értelmezésére. Kilényi reagált arra a – nemcsak Takács Albert által felvetett – problémára is, hogy ti. az Alkotmánybíróság valójában nemcsak magyarázza,

⁴⁹ Kilényi Géza: Az alkotmányosság – belülről nézve. *Acta Humana*, 1991/1, 19–31.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 22.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 23.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

hanem alkotja is az alkotmányt (ún. láthatatlan alkotmány): „Azt azonban kategorikusan szeretném leszögezni: Ez idő szerint nincs a földön olyan alkotmánybíróság, amely – akár bevallja ezt, akár nem – ne törekednék az alkotmány tartalmának gazdagítására, vagy legalábbis maradéktalanul ki tudna térni előle. [Kiemelés tőlem – K. F.]”⁵⁹ Erre a leplezetlen megnyilatkozásra alappal jegyezte meg Szűk László, hogy „Hazánk Alkotmányának – az érintett dolgozat más helyein méltatott – konstrukciós sajátosságai, szerkezeti és kimunkálásbeli egyenetlenségei: éppenséggel kétséssé teszik a »*si duo faciunt idem – est idem*« tételét.”⁶⁰

Térjünk most vissza Sólyom László könyvének *A rendszerváltás alapkérdései* című fejezetében leírt okfejtésére: „Az Alkotmánybíróság léte és minden határozata a rendszerváltást viszi előbbre, amíg az alkotmány fogalmi kultúrája és értékrendje át nem hatja az egész társadalmat és az állami szervek működését, s a jog uralma általánossá válásával a rendszerváltás fogalma értelmetlenné válik. Vannak azonban a rendszerváltásnak jogilag alapvető kérdései. Ezek zömmel csak 1991-re jutottak a törvényhozás elé, így az Alkotmánybíróságot is ettől kezdve foglalkoztathatták. Az Alkotmánybíróság tehát már az 1990-ben kialakított dogmatikai eszköztár, tapasztalatok és tekintély birtokában dönthetett ezekben az alapvető kérdésekben.”⁶¹

Sólyom László az AB legfontosabb „kulcsfogalmát” a „legalitás és jogbiztonságban” jelölte

Antall József és az országgyűlési képviselők 1990. május 22-én, a kormányprogram kihirdetése után. Az első sorban Göncz Árpád és Sólyom László, az Alkotmánybíróság elnöke. Fotó: Fortepan / 138511, Szalay Zoltán

meg. „Mivel a rendszerváltás a legalitás alapján ment végbe, az Alkotmánybíróság nem tesz különbséget Alkotmány előtti és utáni jog között: keletkezési idejétől függetlenül minden jogszabálynak a hatályos alkotmánnyal kell összhangban állnia. Az Alkotmánybíróság elhatárolja a legalitást a legitimitástól: a különböző elmúlt rendszerek legitimitása a jogszabályok alkotmányosság szempontjából nem értelmezhető kategória. *Amennyiben a jogfolytonosság és a legalitás elismerése mellett a régebbi rendszerek jogának különleges kezelése mégis felmerül, az Alkotmánybíróság a jogbiztonság elsőbbsége alapján dönt.* [Kiemelés tőlem – K. F.] [...] A másik vonulatba azok az ítéletek tartoznak, amelyek nem adtak helyt az *ex tunc* megsemmisítésre irányuló indítványnak, és az adott eset összefüggéseiben ezzel tartalmilag a jog kontinuitását, s korábbi jogviszonyok védelmét hangsúlyozták... [...] A harmadik ítéletcsoport a formális jogbiztonság és az igazságosság viszonyával

foglalkozott. [...] A jogbiztonság központi szerepe rendre visszatér a rendszerváltás-ítéletekben...”⁶²

Mielőtt a Sólyom László által felvázolt princípiumok tényleges működéséről és hatásáról szólnánk, idéznünk kell még egy kardinális megállapítást. A gondolatsor így hangzik: „Magyarországon úgy bukott meg a szocialista rendszer, hogy helyére nem került új, győztes ideológia – a gyakorlatban legfeljebb az egykori ellenzék ideológiáinak harca. Az Alkotmány az 1990. nyári módosítás óta kifejezetten értéksemleges. [...] Az Alkotmánybíróságnak ügyelnie kell arra, hogy amikor meghúzza azokat a határvonalakat, amelyen túl valamely politikai vagy ideológiai törvényhozói koncepció már nem fér össze az Alkotmány alapelveivel, *ne hivatkozzon nem jogi értékekre.* Nagyon szerencsésen alakult az Alkotmánybíróság gyakorlata, mely az »alkotmány értékrendje« helyett jogi fogalmakkal operál, ezek közül emelkedett kiemelkedő szerepre

⁵⁹ Uo. 27.

⁶⁰ Szűk László: Az „elévülési törvény” alkotmányosságától (Kézirat, 1991. 11. 27.); Kahler *i. m.* 2014, 145.; és Szűk László a 2086/A/1991/14. sz. Alkotmánybírósági határozathoz – reflexiók, kézirat, 1992. 03. 04. kelettel. Idézi: Kahler *i. m.* 2014. 387.

⁶¹ Sólyom *i. m.* 2001, 63.

⁶² Uo. 64–65.

a jogbiztonság, illetve az első sorban eljárási garanciák. Az Alkotmánybíróság tehát ideológiai vagy az *ideologikus természetjogi elvek helyett egyfajta (korlátozott) alkotmány pozitívizmusra támaszkodik*. Közben a jog lehetőségeinek határait is tudatosítja: az Alkotmány csak az anyagi igazság érvényre juttatásához szükséges és az esetek többségében alkalmas eljárásra ad jogot. [...] Az adott történelmi helyzetben a *semleges objektív* mérce léte stabilizáló hatású... [...] Valójában az Alkotmánybíróságnak széles tere van arra, hogy többsége értékrendjét érvényesítse – hiszen maga értelmezi az értelmezés alapjául szolgáló *semleges fogalmakat*.” [*Kiemelések tőlem* – K. F.].⁶³

AZ ÉRTÉKRENDET VALLÓ BÍRÁLATOK

Az AB működését érintő bírálatok sorában Varga Csaba professzor munkásságát érdemes kiemelni. A legsúlyosabb megítélésel – teljes joggal – a régi jogra vonatkozó AB álláspontot illetve Varga Csaba, ebben látva az igazságtétel teljes ellehetetlenítésének lényegét is.⁶⁴ Érvelésében a professzor meggyőzően bizonyította, hogy az AB a joguralom nevében valójában önkényt érvényesített, amely megakadályozta a múlt rendszerrel való teljes szakítást, s egy megtisztult újrakezdést.

Ugyancsak Varga professzor hívta fel a figyelmet a Cseh Köztársaság Alkotmánybírósága döntésére, amely ugyancsak az igazságtétel kérdésében foglalt állást. A Cseh Alkotmánybíróság elé került törvény tartalmát tekintve

azonos volt a Zétényi–Takács-törvényjavaslattal, amelyet az minden tekintetben jogállaminak és alkotmányosnak minősített: „Alkotmányunk nem értéksemlegességen alapul, hanem a jogot a demokratikus társadalom érdekeinek rendeli alá. Az a kérdés, hogy az elévülést valóságosnak vagy fiktívnek kell-e tartanunk ott, ahol a törvényesség megsértése részévé vált a rendszer törvénytelenégeinek. Ha elévülésként értelmeznénk, úgy ezzel azt a »jogbiztonságot« erősítenénk meg, amivel elkövetői már tevékenységük kezdetétől rendelkeztek. Az elkövetők ilyen »jogbiztonsága« viszont a polgárok jogbizonytalanságának forrása. E kétfajta biztonság versengésében az Alkotmánybíróság az állampolgárok jogbiztonságának ad előnyt, mert csakis ez felel meg a jogállam gondolatának.”⁶⁵

A Cseh Köztársaság Alkotmánybírósága valóban jogállami és pozitív értéktartalmú döntést hozott. A magyar AB álláspontjával szemben a cseh testület jól látta, hogy a diktatúrából a jogállamba való átmenet *nem lehet értéksemleges*: vagy a diktatúra rendjének konzerválásához, vagy egy új rendszer felépítéséhez nyújt segítséget.

A *Kúria gyakorlatában később ugyancsak megjelent a diktatúra jogának teljes tagadása*, így Nagy Imre és mártírtársai ügyében. A végzés indokai szerint „a semmisség alapja az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról szóló és a 2016. évi LVI. törvénnyel módosított,

2000. évi CXXX. törvény 1. §-a”. Az ítélet *iudicium non existens*, nem ítélet.⁶⁶ Kimondhatjuk: mindaz, amit Sólyom László a magyar AB működési alapelveiről leír, valójában ’56 szellemének nyílt megtagadása volt egy neoliberais eszmerendszer szolgálatában.

EGY KORMÁNYBIZOTTSÁG VISZONTAGSÁGAI

Az első szabadon választott kormányának – szűk mozgásteret ellenére – foglalkozni kellett az évtizedekig agyonhallgatott forradalommal. 1992. október 14-én Balsai István igazságügy-miniszter dolgozószobájába kéretett. Ekkor már túl voltunk a Zétényi–Takács-törvény elfogadásán (1991. november 4.) és az azt megsemmisítő 11/1992. AB határozat 1992. március 3-i kihirdetésén. De túl voltunk a *Gellért Szállóban rendezett nagy európai konferencián is* (1992. május 15–16.), ahol Európa vezető jogtudósai mondták el véleményüket a diktatúrák bűnöseinek a jogállam keretei közötti felelősségre vonásáról. A konferencián elhangzott javaslatok figyelembe vételével Zétényi Zsolt elkészítette újabb javaslatát, amely arra vonatkozott, hogy bíróság állapítsa meg a jövőben, hogy egyes főbenjáró bűncselekmények esetében – amelyet a diktatúra érdekében követtek el, s ezért elmaradt a bűnüldözés – természetes időmúlás vagy elévülés történt-e. Azt még nem tudtuk – amit Antall József miniszterelnök viszont már az újabb Zétényi-javaslat sorsáról megtudott Sólyom László AB elnöktől, hogy az Alkotmánybíróság ezt az eljárásjogot érintő változtatást sem fogadja el, és így újtát

⁶³ Uo. 66.

⁶⁴ Varga Csaba: *Jogállami? Átmenetünk?* [PoLiSz sorozat könyvei 6]. Pomáz, Kráter, 2007, 97–111.

⁶⁵ A 1993. december 21-ei döntést magyarul közli: A Cseh Köztársaság Alkotmánybíróságának határozata. In: *Igazságtétel jogállamban. Német és cseh dokumentumok*. Szerk. Varga Csaba. Budapest, Windsor, 1995, 203–232.

⁶⁶ Kúria Bs. III.1344/2016/10

állja minden olyan kezdeményezésnek, amely a magyar jogban ellene mond a diktatúra bűnüldözési – pontosabban *bűn nem üldözési* – jogfolytonosságának, és ezzel gátat vet az emberéleteket követelő főbenjáró bűncselekmények felelősségre vonásának is.⁶⁷

A miniszter utasításának megfelelően megkezdtük a kormány igazságtételi törvényjavaslatának kidolgozását, amelynek lényege a nemzetközi jog Magyarországon is kötelező alkalmazása volt. Miközben folyt a később 1993. évi XC. törvény előkészítése, Balsai István miniszter közölte velem, hogy a kormány tényfeltáró bizottságot hoz létre történelemszemből és jogászokból az elmúlt rendszer bűneinek *tényszerű* feltárására, s a bizottság elnöki tiszttségére engem kíván jelölni.

Az 1993. január 21-én megtartott kormányülésen 3037/1993. sz. alatt meghozott kormányhatározat felállította a kormánybizottságot. A mind időben, mind tartalmában igen tág elnevezés – *az elmúlt rendszer éveiben elkövetett egyes bűncselekmények feltárására felállított bizottság* – lehetőséget biztosított a kitűzött feladat megoldására. A bizottság összetételét hamarabb olvashattam a *HVG* című lapban, mint hivatalosan. A lap *A Kahler csapat* címmel közölte a bizottság névsorát: Alföldi Vilma, Borosy András, Horváth Zsolt, Kapronczay Károly, M. Kiss Sándor, Pálmány Béla és Sándorfi György.

A hosszú nevű kormánybizottságot röviden Történelmi Tényfeltáró Bizottságnak (TTB) neveztük. A TTB formális működésének túlnyomó része *a bizottság ülésein* zajlott. Fennállása alatt – 1993. január 1-je és 1994.

december 31-e között – a TTB 18 ülést tartott.

M. Kiss Sándor már az alakuló ülésen rámutatott a történelmi és a gyakorló jogász szemponatok különbözőségére, hangsúlyozva, hogy a történelmi munka a tények feltárása, s ez a mi feladatunk, a gyakorlati jogász értékelés már nem tartozik ebbe a körbe. A májusi ülésen pedig jelezte: „Történész front sorakozik fel a Bizottság munkája ellen. Szakmailag kompetens emberek egyre inkább hivatkoznak a sortűzekkel kapcsolatban a »nép provokatív magatartására.«” Később júniusban – a sajtóban fel-felröppentett – *malignus* – megjegyzésekre reflektálva jegyezte meg M. Kiss Sándor: „Az anyag nyilván nem lesz a választási kampány során felhasználható, ha a feldolgozás nem erre irányul, egy szakmai szempontok alapján feldolgozott anyagot a politika nem fog használni. Itt tényfeltárásról van szó, a perekhez az ügyészség külön gyűjt anyagot, az ő szempontjaik mások.”

1994. május 19-én – amikor a TTB a második jelentésen dolgozott – a szigorúan szakmai szempontok következetes érvényesítése változtatott a szakmai közvéleményen. A májusi ülésen M. Kiss Sándor ezt így összegezte: „A bizottság munkáját mások is depolitikusnak látják. A bizottság munkája ezzel felértékelődhet, az irányvonalat – szigorúan tudományos alapokon – tartani kell.” Elnöki összefoglalóban ismét hangot adtam annak a véleményemnek, hogy „mi csupán történelmi felelősökről beszélhetünk, az ügyészség nyomozati anyagként nem tudja – és nem fogja – használni [az általunk készített

kutatási anyagot – K. F.], nem alkalmas rá és nem is ez a célja.

Nélkülözhetetlen volt munka szempontjából a Honvédelmi Minisztérium (HM), az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) és rendőrség anyagának vizsgálata és bevonása a kutatási anyagba. A honvédségi anyag tekintetében Für Lajos honvédelmi miniszter készségesen megadta az engedélyt, és parancsban kötelezte az iratok kezelőit minden – a TTB részére szükséges – irat rendelkezésre bocsátására.

Kevéssé jártunk sikerrel a belügyi iratok összegyűjtése tekintetében. Bár Boross Péter belügyminiszter rendelkezett arról, hogy a TTB-nek bocsássák rendelkezésére a szükséges információkat és iratanyagot, a BM irattár vezetője – Császár Józsefné rendőr ezredes – mindent elkövetett annak érdekében, hogy az iratok ne, vagy csak kis részben kerüljenek a TTB elé. Ezért nem egyszer szekunder vagy tercier forráshelyek segítségével jutottunk olyan anyaghoz, amelyek forrása a BM volt. Arra is volt példa – a mosonmagyaróvári sortűz vizsgálata esetében –, hogy a hiányos iratok miatt személyesen hallgattuk meg az első vizsgálatot végző rendőr alezredest, Hering Andrást, ugyanis a kivizsgálás anyagát a BM hiányosan küldte meg.

A vidéki levéltárakban fellelhető anyag felkutatását a megyei levéltárak vezetőinek és munkatársaik segítségével végeztük, akik részéről változó segítőkészséget tapasztaltunk. Voltak levéltárosok – vezetők is –, akik szívesen segítettek a munkát, míg mások finoman szólva vonakodtak a feladat teljesítésétől.

⁶⁷ Kahler *i. m.* 2014, 162–163.

A TTB ülésein hivatalos kapcsolatfelvételre került sor az '56-os Intézettel. Litván György és Hegedüs B. András is késznek mutatkozott a TTB-vel való együttműködésre. Az 1993. június 24-i ülésen – meghívásomra – megjelent Litván György, Hegedüs B. András és Rainer M. János. Hegedüs B. András kifejtette, hogy „ők tudományos intézet, nem politikai csoportosulás”. Litván György pedig annak adott hangot, hogy „ők a sortűzkérdésben inkább foglalkoztak az áldozatokkal, mint az elkövetőkkel”. Az együttműködést inkább a forradalom megtorlásának témájában látta lehetségesnek, valamint a nyilvántartások fejlesztésében kérték a TTB segítségét. Litván György javaslatot tett még Zinner Tibor bevonására – ez utóbbi javaslat elfogadása annál is könnyebb volt, mert a TTB ekkor már kutatási szerződésben állt Zinner Tiborral. Az '56-os Intézettel a kapcsolatfelvételen túl érdemi együttműködés nem jött létre.

Célunk volt, hogy a TTB munkája folytatható legyen akkor is, ha a kormányzat bármi oknál fogva már nem tartja fenn a Bizottságot, ezért megkíséreltük megteremteni az intézetté alakulás lehetőségét. Ezt szolgálta a külföldi kapcsolatok kialakítása, valójában felemás sikerrel.

A valóság hű tényállás megállapításához – a sortűzek esetében – a forrásanyag kritikai értékelésén túl szükséges volt a helyszínek megismerése, valamint az egykori események még élő szemtanúinak felkutatása és a tőlük szerzett információk egybevetése az írott forrásokkal. Ennek érdekében valóságos országjárásba kezdtünk. A vidéki helyszínek közül elsősorban Mosonmagyaróvár,

majd Berzence, ezt követően Salgótarján és Eger következett. Különösen fontos volt Tizsakécske, amelynek tragédiája körül még 1993-ban is éltek rosszindulatú, hamis konfabulációk, amelyeket tisztázni kellett. 1993 koraőszére összegyűlt a sortűzekre vonatkozó anyag és befejeztük a helyszínek megtekintését és a túlélők körében végzett kutatást is.

Az első jelentés megalkotásával kapcsolatban szólni kell egy máig érthetetlen és disszonáns mozzanatról is. Mondhatjuk *belső ellenszélnek* is. M. Kiss Sándor a jelentést bevezető dolgozatáról van szó, amely áttekintette a sortűzek problémáját a magyar társadalomban annak első felmerülésétől kezdve. A dolgozatban természetesen teret kapott Mester Ákos műsorvezetőnek ezzel kapcsolatos – a rádióban elhangzott – riportsorozata is. Úgy tűnik, a rendszerváltoztató folyamat hajnalán ez az egyszerű ténymegállapítás a „médiaháború” része lett. Nem sokkal az után, hogy az 1993. novemberi bizottsági ülésen a dolgozat ismertetésre került, annak közlését *letiltották*. Így az első jelentéshez új bevezető készült, amely mellőzte azt a kitekintést, ennek hiánya pedig veszteségként jelentkezett. Más, hasonló beavatkozási kísérlet nem fordult elő a TTB történetében, igaz, *segítség sem* érkezett a kormányzat részéről.

Mint korábban hangsúlyoztam, mindenkor ragaszkodtunk ahhoz az állásponthez, hogy a TTB tevékenysége *nem része a napi politikának*. Ezért tartózkodtunk minden olyan megnyilvánulástól, amely a napi politikával függött össze.

Szólni kell az első jelentés után az Igazságügy Minisztériumban megtartott sajtóértekezletről is, amelyre 1993. november 22-én került sor. A rendezvényen Balsai István igazságügy-miniszter, valamint a TTB képviseltében e sorok írója és M. Kiss Sándor vett részt. A sajtóértekezlet hangvétele nem volt egységes. Az igazságügy-miniszter az első jelentést úgy kezelte, mint a büntető igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó anyagot: „Mi ezt a munkát a közvéleménynek szánjuk. Napokon belül el fog kerülni a büntető igazságszolgáltatás illetékes fórumára. Györgyi Kálmán úrnak fogom átadni, s azt várom ettől a jelentéstől, hogy a büntető igazságszolgáltatás lökés-szerűen fel fog gyorsulni, hiszen itt, mondom még egyszer, nevek vannak, most már csak a címeket kell megkeresni.”

Ez a megközelítés a politikus miniszter részéről részben érthető, *szakmailag* azonban *korántsem állja meg a helyét*. Egyrészt azért, mert az anyag nem a büntetőeljárás törvény rendszerében készült, másrészt nem a büntetőeljárás bizonyítási rendszerének szempontjai szerint, ezért valójában csak segítője lehetett a sortűzekkel kapcsolatos büntető proceszusoknak. Arra a miniszter is rámutatott, hogy a vádemelés az ügyészség hatáskörébe tartozik, és ebbe senki sem szólhat bele.

A TTB elnökeként kifejtettem: „A történeti értelemben vett felelősök körének megállapítása – vagyis annak vizsgálata, hogy kinek volt joga kiadni sortűzre parancsot, s ezzel a joggal ki és miként élt – volt a TTB munkájának egyik célja.” E körben nevesítettem Kádár Jánost, Kiss Károlyt, Münnich Ferencet, Kállai Gyulát, Marosán Györgyöt, Biszku

Bélát, Apró Antalt, Fehér Lajost, Földes Lászlót, Czinege Lajost, Gyurkó Lajost, Németh Károlyt, Ladvánszky Károlyt. Ezt a felsorolást Balsai István miniszter Hegedüs András volt miniszterelnök nevével egészítette ki. A november 22-én megtartott sajtótájékoztató után megjelent cikkek összességében részletes tájékoztatást adtak az elhangzottakról, természetesen a beszámoló hangsúlyát a lap irányultságának megfelelően helyezték el.⁶⁸

A sajtótájékoztató után – sajnos minden szakmai előkészítés nélkül – kiadta a kormányzat a miniszternek szánt jelentést. Ezzel valójában a kormányzat nem foglalkozott többé a TTB-vel, a választások zaja már erősebb volt a mi kommunikációnknál.

Mi természetesen – a meghatározott programunknak megfelelően – dolgoztunk tovább, tudva, hogy semmilyen támogatást nem várhatunk, hiszen a kormányzatot már csak a választások érdekelték. A TTB munkájával kapcsolatban a kormányzat részéről semmilyen reflexió nem történt.

Az 1994. évi választások után megalakult Horn-kormány első intézkedései közé tartozott a TTB megszüntetése. A kormányhatározat nem azonnali hatállyal szüntette meg a TTB működését, hanem 1995. január 1-jével. Ennek megfelelően 1994 végéig tartottunk üléseket és hivatalba lépése után Vastagh Pál

igazságügy-miniszternél megjelentem a soron következő elnöki beszámoló megtartására, és a harmadik jelentésnek címzett tanulmánykötet kéziratának átadására. A miniszter a beszámolót meghallgatva közölte, hogy a kézirat kiadását a tárca nem vállalja. A TTB megszűnését követően az elkezdett munka folytatódott: M. Kiss Sándor és magam tovább folytattuk a források feldolgozását és értékelését, de néhány külsős munkatárs (mint Horváth Miklós és Zinner Tibor) is tovább vitte a kutatásokat. A TTB munkája – ma már bizonyosan állítható – az ellenfél ellenére és a kormányzat jelentősebb támogatása nélkül sem volt hiábavaló.

GONDOLATOK ARRÓL, HOGY VALÓBAN TANULUNK-E A TÖRTÉNELEMBŐL

A fentiekben arra kerestünk választ, az '56-os forradalom vezetői és résztvevői, valamint a '89-es rendszert váltók számára volt-e üzenet a történelmünk folyásából. Ilyen, életeket is követelő kérdés volt a *forradalom folytathatósága*, valamint a *külhatalmak befolyása* a magyar nemzet sorskérdéseire.

A *forradalom folytathatóságának illúziója* már 1956 decemberében, 1957 első heteiben felmerült, sokan kiadták a MUK (Márciusban Újra Kezdjük) jelszavát.⁶⁹ Néhányan – akik érzelmileg nem tudták elfogadni a forradalom vereségét – hittek abban, hogy az ország lakossága

márciusban valóban új forradalmi mozgalmat indít el.

Romsics Ignác megalapozotlan állapította meg, hogy 1957 elején a MUK-ra való felhívásoknak nem volt társadalmi visszhangja, azok eredménytelenek voltak. „A társadalom többsége kezdett beletörődni a megváltoztathatatlanba.”⁷⁰

A MUK felhívás ugyanakkor tüzelte a megtorlást, és többen életükkel fizettek az abban való bizakodásukért. Így Sipos Zsigmond és Erdész József 1957. augusztus 15-én, Renner Péter, Sörös Imre és Zsigmond László 1958. február 5-én került hóhérezre. Többen súlyos szabadságvesztés büntetést kaptak, és ezres nagyságrendben kerültek közbiztonsági őrizetbe.⁷¹

A magyar történelemben hasonló volt a helyzet az 1848–49-es forradalmat követően, s alaposabb elemzéssel felismerhető volt, hogy egy levert forradalom sem a bukáshoz közel álló időpontban, sem évtizedes időmúlás után nem éleszthető újjá. Példaként szolgálhat az 1851 júniusában Makk József tüzérezredes szervezése, amelyet Kossuth megbízása alapján hajtott végre, de az bukásba torkollott anélkül, hogy a társadalom megmozdult volna. A megtorlás során 25 kivégzés és számos börtönbüntetésre szóló ítélet lett a végeredmény.

⁶⁸ Sortüzek forgatókönyvre. *Népszava*, 1993. 11. 23. 4.; Csarnai Attila: Megtervezett tömeggyilkosságok. Az '56-os Sortüzek vizsgálata. *Új Magyarország*, 1993. 11. 23. 1., 4.; Zimber Szilvia: Kitervelt tömeggyilkosságok. A „sortüzfeltáró” bizottság első részjelentése. *Pesti Hírlap*, 1993. 11. 23. 1., 3.; [DEKA]: Jelentés az ügyésznek és a népnek. *Kurir*, 1993. 11. 23. 5.; Kurcz Béla: A közvéleménynek joga megtudni a vétkesek nevét. Tényfeltáró bizottság a sortüzek felelőseiről. *Magyar Nemzet*, 1993. 11. 23. 1., 5.; Lencsés Károly: Balsai szerint Hegedüs András is bíróság elé kerülhet. Köztársaság tér: „nem sortűz, hanem harci érintkezés”. *Magyar Hírlap*, 1993. 11. 23. 4.

⁶⁹ Kahler Frigyes: A MUK és a megtorlás. In: Uő: *Jogállam és diktatúra II*. Budapest, Kairosz, 2008, 129–138.

⁷⁰ Romsics i. m. 2000, 407.

⁷¹ Kahler i. m. 2008, 137.

Jól ismert a Klapka-légió sorsa 1866 nyarán. A porosz-olasz-osztrák háborúban a Klapka György tábornok vezette – emigránsokból szervezett és Otto von Bismarck porosz miniszterelnök által finanszírozott – légió 1866. augusztus 3-án lépett Trencsén vármegye Turzófalva területére. Az emigráció számos vezetője reménykedett abban, hogy Magyarországon forradalmi mozgalmat robbant ki a Klapka-légió megjelenése, a társadalom azonban ekkor sem reagált a forradalomban bízó politikai és katonai vezetők elképzelése szerint.

A légió – a császári haderőtől körülvéve – távozott a Habsburg-birodalom területéről. Az ország lakossága valójában békét és gyarapodást remélve a Deák Ferenc vezette politikai erők kiegyezési törekvéseit támogatta.

A magyar történelemben rendszeresen visszatérő mintázat, hogy a nagyhatalmak államérdeke felülírja azokat az ígéreteket is, amelyek a magyar ügyben reményt keltettek. II. Rákóczi Ferenc mozgalma esetében a francia segítségben bízó fejedelem rövid időn belül ellehetetlenült amikor a francia érdekek a Habsburg-házzal történő béke felé orientálták XIV. Lajos királyt.

Az 1848-as emigráció kétszer is részese volt ilyen csalatkozásnak. Először az 1859-es itáliai háborúban, amikor is III. Napóleon a solferinói győzelem után Villafrancában fegyverszünetet kötött Ferenc Józseffel, és semmisnek tekintette a Kossuth Lajosnak és a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak⁷² tett ígéreteit. Hasonlóan hagyta cserben

a magyar ügyet saját hatalmi érdekei miatt Bismarck porosz miniszterelnök az 1866. évi osztrák–porosz–olasz háborúban. A königgrätzi csata (1866. július 3.) után megkötött prágai béke (1866. augusztus 30.) után a Klapka-légiót szeptember 30-án hivatalosan feloszlatták, és többet szó sem esett a magyar ügy támogatásáról. Szekfű Gyula találó megfogalmazása szerint Bismarck „kifacsart citromként eldobta a magyarokat, akár csak korábban Napóleon és az olaszok”.⁷³

Az a teoretikusok agyában született elképzelés – mely szerint a forradalom „feléleszthető, folytatható” – kudarcokat és kivégzéseket eredményezett a magyar történelemben is. Ezeknek az ábrándoknak az eredetét keresve a marxista „hivatásos forradalmárokhoz” jutunk el, akik ideológiává érlelték a „permanens forradalom” című hittételüket.

Kossuth a *Cassandra-levél*ben hiába állította – amint korábbi, vidini levelében is –, hogy a szabadságharc bukását nem más, mint az árulás okozta. 1849. augusztus 13-a után is tovább kellett élni, s ez a legkeményebb parancs megkövetelte a valóság látását. A leküzdhetetlen túlerővel szemben egy felelős hadvezér egyetlen lehetséges feladata az emberek mentése volt, és nem az értelmetlen vérfürdő. Görgei Artúr tábornok pedig ilyen hadvezér volt.

Kossuthnak hiába volt igaza abban, hogy a kiegyezés nem menti meg a Habsburg Birodalmat, csak meghoszszabbítja az élettartamát. Az összeomlásra 1918 őszéig több

mint fél évszázadot kellett várni. Az 1867-ben élő társadalom számára a realitás az volt, hogy nem lehetséges „átlépni” fél évszázadot, az akkor élőknek az adott kor feltételei között kellett megkeresni az életük lehetőségeit. Ezt tette Deák Ferenc, és ezt tették elvbarátai: lehetőséget kerestek a kortársaiknak az életre.

Ez a helyzet kísértetiesen hasonlít 1957 tavaszához, amikor a társadalom – sokkal kegyetlenebb megtorlás közepette – megkísérelte megkeresni az élet lehetőségeit. A „vezér nélküli forradalom” (Németh László) után nem volt Deák Ferenc, s nem volt formális, törvénybe iktatott kiegyezés sem. A társadalom tagjai ugyanakkor – ki-ki lehetősége és belátása szerint – megkötötték azokat a kompromisszumokat, amelyek mentén élni tudtak az alapjaiban hibás diktatúra összeomlásáig. Erre azonban harminchárom évet kellett várni.

A kompromisszumoknak persze nagy ára volt: súlyos negatív hozadékkal léptünk át a rendszerváltoztatás korszakába. Az a példátlan *hatalomátmentés*, amely végbement, visszavonhatatlanul rányomta bélyegét mind a gazdasági, mind a politikai életre.

Ha a történelmi tanulságokra figyelemmel kívánja alakítani a regnáló magyar kormány az ország sorsát, figyelembe kell venni azokat a reális erőviszonyokat, amelyek megóvják a hamis illúziótól. Igaz volt ez az 1989-90-es rendszerváltoztató eseményekre is. Antall József miniszterelnököt így idézte az MDF frakcióvezetője: „tudta,

⁷² 1859-ben az emigráció legfontosabb szerveként alapított, kormányként megjelenő szerveződés. Kossuth Lajos, Teleki László és Klapka György alapította.

⁷³ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet V.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, 464.

hogy mit kellene tennie, és tette azt, amit lehetett”.⁷⁴

ÉS '56?

65 év, majd' három emberöltő telt el. Az eufóriával beköszöntő, majd keservesen sanyarú napok lassan-lassan a forradalom után született és felnőtt generációk számára *költézzetté* és *szimbó-lummá* válnak. S ez így természetes, mert minden nemzetnek megvan a maga *igaz mitológiája* és szimbólumrendszere.

S hogy mitől igaz egy mitológia? Attól, hogy a nemzet lelkében gyökeredzik, s lényege az *igazság*. Ennek az igazságnak a *fénye* tükröződött a 23-a délutáni nagy tüntetés résztvevőinek arcán, *ereje* a túlerővel küzdő szabadságharcosok elszántságában, *bölcsessége* a megannyi forradalmi önkormányzat megfontolt döntésében, *tisztasága* az öntudatra eszmélt elnyomott milliók kiegyenesedő gerincében, majd a bukás után a gyász elviselésében. A *reményben*, amely már Vörösmarty versében is bearanyozza az üszkös valót: „Lesz még egyszer ünnep a világon / Ha majd elfárad a vész / S a viszály elvérzik a csatákon...”

Nemeskürty István 1970-ben, a *Tizennégy vértanú* c. drámájában az egyik aradi tábornokkal mondatta ki a következőt: „Ezt a forradalmat már nem lehet kitörölni sem a históriából, sem az emberek emlékezetéből. És egyszer még bevégzik azt, amit mi elkezdünk.” S mi mindnyájan tudtuk, hogy '56-ra érti.

S eljött a befejezés ideje, igaz, most is csak a befejezés *kezdetén* tartunk. Már méltó módon temette el a haza '56 mártírjait, s

Lyukas zászló a budapesti Hősök terén, a Millenniumi emlékműnél, 1989. június 16-án. Fotó: Fortepan / 5849, tm

a lyukas zászlót újra lobogtatja az októberi szél. Nagyot változott a világ ötven év alatt. De soha sem fogadható el a – gyakran felbukkanó – történelemhamisítás, és a forradalom szellemének kisa-játítása. '56 *forradalma az egész nemzeté*. Olyan érték, amelyet a művelt világ a legnagyobb elismeréssel illetett.

A nemzet, amely megcselekedte '56 forradalmát, *ne merjen kicsi lenni*, mert vérével bizonyította

nagyságát és méltóságát. Mi lassan-lassan eltávozó kortársak Faludy György versével emlékezünk és emlékeztetünk: „Ezerkilencszázötvenhat, te csillag, / A nehéz út oly könnyű volt veled! / Oly régesrégén sütsz fehér hajamra, / Ragyogj sokáig még sírom felett.”

⁷⁴ Kónya Imre: ...és az ünnep mindig elmarad? *Történetek a rendszerváltozástól napjainkig*. Budapest, Alexandra, 2016, 619.

Riba András László

1956, többpártrendszer, szocializmus – Legitimációs kényszerek¹

Az 1956-ról alkotott narratívák napjainkban is befolyásolják a társadalmi köztudatot. Nem tartozik jelen munkánk célkitűzései közé a társadalomban ható 1956-os emlékezet, sem a forradalom és szabadságharc rendszerváltó ellenzéki körökben ható mély értelmezése. A következőkben a – már Kádár utolsó éveiben kulcsszereplővé váló – kései pártállami kommunista vezetés szemszögéből mutatjuk be azt a cselekvési folyamatot, ami hatalmi helyzetük megtartására, megmentésére irányult, és amiben 1956 eseményeit, Nagy Imre tevékenységét újra kellett értékelniük.

1989-re a pártállam vezetése, a rendszerkorrekciós/rekonstrukciós folyamatok alátámasztására nem tudott már az addigi módon sem konzekvens ideológiai magyarázatot adni. A változó rendszerben az ideológiai állapotok vákuumhelyzetet teremtettek, így a múlt történelmi előzményei, mintái, ezen belül az 1956-hoz fűződő viszony az egyik legnagyobb horderejű kérdéssé vált a politikai vezetés számára. A Kádár-rendszer legitimációja – vagy ahogy Kádár fogalmazott

utolsó beszédében –, „legálitása” volt a tét.² Rainer M. János gondolatai szerint: „1989-ben 1956 már emlékként és lehetséges pozitív politikai hagyományként volt jelen. Első minőségében nagyon is elevenen: ahhoz, hogy a magyar társadalom elszakadhasson a kádárizmustól, az össznemzeti elfojtásból fel kellett hozni a múltat, benne 1956-ot. E társadalmi terápia lényege 1956 egy történetének elmesélése volt: a forradalom utáni megtorlásé. De 1956 emléke nem jelentett közvetlen – ötvenhatos – politikai célokat, nem jelentett eljárásmodokra vonatkozó ismétlés-kényszert. Csak eszméket, és mindegyik erkölcsi erőt.”³ Ha 1989 és 1956 kapcsolatát az állampárton belüli összefüggésrendszerben mutatjuk be, árnyalhatjuk azokat a gondolatokat, amelyek szerint 1956 mint hagyomány szolgált 1989-nek. Az viszont egészen biztos, hogy 1956 1989 által új értelmet nyert.

M. Kiss Sándor szerint a megtorlást, illetve annak okait tekintve jelent 1956 választóvonalat. Mint írja: „Ötvenhat törekvései a társadalom kis kivételétől eltekintve egységbe fogták a nemzetet. A

cél a függetlenség visszaszerzése, a félelem nélküli élet biztosítása s a polgári jogok gyakorlása volt. Azokkal szemben gyakorolta az állam a megtorló erejét, akik e célok érdekében fegyvert fogtak, illetve különböző módon tevékenykedtek. S ez a cél nem a demokratikus szocializmus, hanem a polgári társadalom felépítése volt. A kádári állam ezt a tevékenységet torolta meg. 1989-ben a társadalom igazságtevő vágya összefonódott a politikai küzdelmekkel, s mindez olyan időszakban történt, amelyben az elmélyült kutatást igénylő kérdések az érdeklődés homlokterébe kerültek.”⁴ Ez utóbbi gondolata rendkívül lényeglátó módon ragadja meg az 1989 januárjában „robbanó” és hosszan elhúzódó, hatalmon belüli és kívüli diskurzusokat.

Az akkor újjólal kialakuló történelmi diskurzusok következtében devalválódó Berecz János 1988 novemberében a történelmi tanulságokról szóló vitákkal kapcsolatban kifejtette, hogy szükséges elhatárolni: mi erősíti a pártot és mitől kell a pártnak elhatárolódnia. 1956-ról és az azt követő időszakról a következőket

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: Riba András László: *Hatalomtechnika a pártállam végóráiban, 1987–1989*. Budapest, RETÖRKI, RETÖRKI Könyvek 47., 2021, 147–165.

² Székér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 5., 2014, 8.

³ Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan, 2011, 233.

⁴ M. Kiss Sándor: *Kommunisták a megtorlásról 1989-ben*. In: *Uő: Közéltések, 1956. Tanulmányok, esszék, előadások*. Budapest, Kairosz, 2011, [227–257.] 254–255.

mondta: „A tragikus helyzetből való kiemelkedés is a megújulás követelményeire és erőire alapozódhatott. Az új politikai vezetés felszámolta a fegyveres ellenforradalmat, szakított a bűnökkel és súlyos hibákkal terhelt politikával, vállalta a nemzeti önbecsülés helyreállítását, a szocializmus építésének folytatását. Kiemelkedő érdeme az újjáalakult Magyar Szocialista Munkáspárt vezérkarának, hogy politikájának kidolgozása és megvalósítása során arra a demokratikus tömegmozgalomra támaszkodott, mely 1953 nyara óta, így még 1956 októberében is egyre erőteljesebben fogalmazta meg és követelte a bűnök felszámolását, a jogos igények teljesítését. Ez lényegében a forradalmi megújulás talaját jelentette. [...] A kérdés csak az, hogy ma elég bátrak vagyunk-e a radikális önvizsgálatban, saját gyengéink elmarasztalásában és a reform szükségességének nemcsak elismerésében, hanem gyakorlati megvalósításában!”⁵

Berez János a dolgok számbavételét a „nemzeti összefogás” egyik alappilléreként definiálta. Elemezve megfogalmazását, a sorok mögött egyértelműen érzékelhető, hogy magát 1956. október 23-át, egyáltalán azokat a napokat, amiket forradalomnak tekintünk, egyszerűen figyelmen kívül hagyja az értelmezés, az *ellenforradalmi tétel* miatt félreérthetetlen hiátust teremtve a párt által görcsösen megalkotni kívánt történelmi kontinuitás

Ribánszki Róbert, Berez János és Grósz Károly 1989-ben.
Fotó: Fortepan / Szigetváry Zsolt, 151896

vonalán. Azonban az a néhány nap, a hatalmon kívüli ellenzék politikai erői által az elfojtott társadalmi igazságérzet talaján egyre világosabbá tette a politikai vezetése számára a kérdés megoldásának, vagyis a hiátus kitöltésének szükségességét. Berez addigra számos alkalommal exponálta magát az ellenforradalmi tétel mellett. A párt ideológusi szerepét betöltő KB-titkár szerepvállalásai röghöz kötötték a későbbiekre nézve. Egy, a párt részéről újrafogalmazott értelmezés képviselőre tehát alkalmatlanná vált.⁶

Mindeközben azonban az 1988 nyarán kiküldött Történelmi Albizottság már a párt történelmi útjának feldolgozásán és értékelésén dolgozott. A csoport munkája – a társadalmi szervezetekkel akkor már hivatalos kormányzati feladatként is (nem mellékesen jó) kapcsolatokat

ápoló – Pozsgay Imre politikai felügyelete alá tartozott.

Az 1988. december 15-i KB ülésen Fejti György – aki, adminisztratív helyett az *új jogszabályok kidolgozásáért felelős* KB-titkári minőséget nyert – az alábbiakat közölte a jelenlévőkkel: „Egy meglehetősen nehéz és politikailag kényes kérdésben kell szóbeli előterjesztéssel élnem és közösen állásponthoz kialakítani ebben. A kérdés a következő: az 1956-os ellenforradalmi cselekményekben résztvevő és emiatt halálraítélt és kivégzett személyek hozzátartozói közül a közelmúltban többen, közöttük Nagy Imre lánya⁷ is, azzal a kéréssel fordult az illetékes igazságügyi szervekhez, hogy állapítsák meg a kivégzett családtagjaik eltemetési helyét, sír helyét, és járuljanak hozzá ahhoz, hogy a földi maradványokat kiemeljék és méltó körülmények között eltemethessék, síremléket

⁵ Berez János: *A belpolitikai helyzetről és a párt feladatairól [Előadói beszéd]*. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) M-KS 288. f. 11 cs. 4455 ó. e.

⁶ A politikai stratégia 1986-ban, a harmincadik évforduló alkalmával sem változott. Az évforduló felelőse és a párt nyilvánosság előtti arca Berez János volt. Ő már a '81-es évforduló levezenlylésében is fontos szerepet játszott. 1985-től az ideológiáért felelős KB-titkárként '56 kérdésének illetékesévé nőtte ki magát. Az évforduló megemlékezései tematikájában, célkitűzéseiben, kommunikációs stratégiájában teljesen megegyeztek az öt évvel korábbi alapelvekkel, azzal a különbséggel, hogy több hasábon, nagyobb műsoridőben, nagyobb hangerővel szólt. 1986-ban azonban, Gorbacsov színrelépése után és az ellenzéki mozgalmak, csoportosulások egyre körvonalazottabb tevékenysége mellett már nem ugyanazt a kihívást jelentette 1956 témájával kilépni a társadalom elé, mint amit 1981-ben. Bővebben lásd: Székér – Riba *i. m.* 2014, 34.

⁷ Nagy Erzsébet (1927–2008): újságíró, műfordító. Nagy Imre lánya, Vészi János felesége. A Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) alapítója és vezetője, az édesapja emlékét őrző Nagy Imre Alapítvány létrehozója.

felállíthassanak. Fejt György tájékoztatta a KB-t, hogy a PB tekintettel az eltelt hosszú időre, emberiességi és kegyeleti szempontok alapján mérlegelte a kérést és arra következtetésre jutott, hogy meg kell vizsgálni annak jogi, politikai és egyéb aspektusait, fel kell mérni feltételrendszerét.⁸ Világossá tette, hogy mindegyik kormányzati szervek közreműködése révén kerül majd sor. A PB döntéssel kapcsolatban kitért arra, hogy a testület számolt azzal, ami minden bizonnyal a KB részéről is felmerül, vagyis, hogy „[...] az azonosítás és az újra eltemetés nem lesz könnyű és politikamentes aktus, és nem kizárólag a családok szándékán fognak az események múlni, majd egészen pontosan kiszámítható köröknek, csoportoknak érdekében áll, hogy ezt az eseményt áthangszereljék, politikailag felhasználják, kiaknázzák [...]”.⁹

Ezt a gondolatot a KB állásfoglalás is átvette és felhívta a pártszervek figyelmét: fel kell készülniük arra, hogy bizonyos személyek és csoportok saját politikai céljaikra kívánják felhasználni a kihantolást és az újratemetést, kísérletet tette az 1956-os események – a párt szerint – manipulatív átértékelésére. A pártvezetés megerősítette, hogy ezek az intézkedések azonban nem jelentik sem az 1956-os események átértékelését, sem az érintett személyek

politikai vagy jogi rehabilitációját, emellett hangsúlyozta a társadalmi megbékélés és a kiegyensúlyozott politikai légkör fenntartásának szükségességét.¹⁰

Az egész kérdésnek furcsa és ellentmondásos hátterét adja, hogy ugyanazon az ülésen, az *időszerű politikai kérdések* megvitatása nyomán a következőket fogalmazták meg a párttagság felé: „az MSZMP megújulást szolgáló programja alapján keressék az együttműködést a társadalom más haladó, baloldali, demokratikus, népi-nemzeti indíttatású állampolgárainak politikai mozgalmával”.¹¹ Ennek elvi alátámasztását a „megújuló szocializmus széles bázisán létrejövő új nemzeti összefogás” létrejöttének érdekében szorgalmazták.¹²

A főtitkár vezetésével bizottságot hoztak létre többek között az *egypárt- és többpártrendszer, az alternatív szervezetekhez való viszony* állásfoglalás-tervezetének kidolgozására.¹³ Az ezzel kapcsolatos munka, a hatalmi előjogokban rövid pórázra vett Központi Bizottsággal szemben, meglehetősen nehéz terepnek bizonyult Grósz Károly számára. A tervezet lényegében a hatalommegosztás gondolatának megalapozása volt. Letaglózása közepette a KB vonatkozott a körvonalában már felsejlt változásokról döntést hozni, így a pártvezetői törekvés jó pár

hétre megakadt, egyértelműen megállapítható azonban, hogy a párton belüli legfontosabb kérdéssé vált. Grósz a politikai intézményrendszer átalakításának akkut lépéseiben a párton belül nehezebb terepre került, mint kormányvonalon. Az ott kialakult előnyből a pártvonalon kezdett lépéshátrányba kerülni. A társadalmi nyomás egyre erősebben hatott a többpártrendszer intézményesítésével kapcsolatban. Ez kijelölte a soron következő feladatokat.

A Nagy Imre-ügy tehát nem az MSZMP történelmi múltfeltárása, hanem családja által kezdeményezett kegyeleti aktus rendezésére irányuló kérelmével került a PB asztalára, majd a párt berkein belülről. A kérés teljesítéséhez szükséges vizsgálatokat és feltételeket a PB az illetékes kormányzati szervek hatáskörébe utalta, így módon vált érintetté az ügyben Kulcsár Kálmán. Mindeközben pedig továbbra is zajlottak pártvonalon a Történelmi Albizottság történelmi tényfeltárássra irányuló munkálatai.¹⁴ E két vonal között tehát kezdetekben formális kapcsolat, összeköttetés nem állt fenn.

A politikai vezetés a *hatalom koalíciós megosztásának* terve mellett döntött, 1989 elején legalábbis ez volt a politikai cél. Azt, hogy ebben Grósz Károly,

⁸ *Jegyzőkönyv az MSZMP KB üléséről* (1988. 12. 15.). Benne: Fejt György: Nagy Imre és sorstársai perében, valamint az 1956-os „ellenforradalmi” cselekmények miatt halálraítéltekkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezése. MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 248-249. ő. e., 185. Lásd: https://adatbazisokonline.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_288_04_02480-02490.pdf#search=&page=184 (Utolsó letöltés: 2020. 12. 02.)

⁹ Uo. 186.

¹⁰ Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása Nagy Imre és társai perében, valamint az 1956-os ellenforradalmi cselekmények miatt halálra ítélttel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről (1988. 12. 15.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1985–1990*. Szerk. Vass Henrik. Budapest, Interart Stúdió, 1994, 537–538.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo. 538.

¹⁴ A Pozsgay Imre vezette *A társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének átfogó, tudományos vizsgálatára, politikai elemzésére, a párt programnyilatkozatának felülvizsgálatára kiküldött munkabizottságot*, amely az 1988. június 23-i KB ülésen az MSZMP új programjának kidolgozására jött létre. Ez volt a „nagybizottság”, és ezáltal felügyelete alá tartozott az 1. számú, vagyis, az úgynevezett *Történelmi Albizottság*, aminek vezetője Berend T. Iván volt. Lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei II.* Szerk. S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993, 1897.

Németh Miklós és Pozsgay Imre között milyen fokú volt az összhang, nehéz megítélni. Azonban Németh Miklós kormányfő parlamentben elhangzott expozéjában, az 1989. januári kormányülésen megfogalmazott szándékában is *népfrontos kormányzásról, népfrontos kormányról* beszélt, mint megvalósítandó politikai gyakorlatról. Nagyon valószínűnek látszik, hogy ezalatt nem a Hazafias Népfront közreműködésére, hanem a már politikai szervezatként működő, hatalmon kívüli erőcsoportokkal való együttműködés kialakítására gondolt. Ezek körét az MSZMP állásfoglalása tisztán körülírta.

Értékelésem szerint az MSZMP szempontjából sikertelenül záruló ún. *előzetes egyeztető tárgyalások* lényegében a koalíció kialakítására irányuló kísérletek voltak. A kudarc oka, hogy későtavasza számos konfrontáció ellenére az Ellenzéki Kerekasztalban (EKA) kvázi blokkba tömörültek a rendszerellenzéki szervezetek. A koalíciós stratégiát Grósz Károly még kormányfőként alapozhatta meg, mint *politikai programot*, amely az 1956-os, de sokkal inkább 1945–1947-es hatalomgyakorlási mintát próbálta meg aktualizálni. A koalíció tartalmát azonban az MSZMP, mint a kormányzópárt „pártközi tárgyalások” keretében, vagy kétoldalú megállapodásokkal akarta kialakítani. Ezért volt szüksége minél előbb a fent említett döntés kipróbálására, hogy a KB legitimálja a politikai szándékot. Amennyiben ez nem születik meg, akkor érvényes döntés nélkül legfeljebb pártszertüln és komoly következményekkel járó akcióról lett volna szó. Kellott, hogy legyen érvényes döntés, amihez a vezetés tartja magát – ahogy ezt később Grósz Károly egy nyilatkozatában fogalmazta meg. És amihez

Kádár János és Grósz Károly 1986-ban.

Fotó: Fortepan / Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény, 41310

a pártot tartathatja – érdemes ezt is hozzátenni.

Az ellenzék rövid időn belül egyértelművé tette, hogy nem a '47-es politikai viszonyok alapjára helyezkedik a hatalom gyakorlásának kérdésében, egyúttal a nemzeti és polgári demokratikus vonások igényét jelenítette meg. Az ideológiai szembenállásra épülő önigazolás fenntartásában az MSZMP azzal, hogy lényegében a piacgazdaság feltételeinek megteremtésén munkálkodott, hitelét veszítette. Ebben a már kritikus helyzetben egyensúlyozott a vezetés. Fejti György 1989. január 2-án összehívott egy megbeszélést az átmenet lehetséges módjainak kidolgozására. Ezen a megbeszélésen rajta kívül még Kilényi Géza, Gál Zoltán és Budzsákli Máttyás vett részt. Kulcsár Kálmán *Feljegyzés a politikai kibontakozásról Magyarországon* és Kilényi Géza *Elgondolás a választási rendszer továbbfejlesztésére* című tanulmányait vitatták meg. Kulcsár Kálmán szerint anyagának legfőbb mondanivalója az volt, hogy az MSZMP-nek nem

kell lemondani a hatalomról, ha az alkotmány koncepciójában felvázolt politikai rendszert képes megalkotni, és hatalmi tartalommal megtölteni. A hosszú távú kibontakozást három politikai elemen tartotta kiépíthetőnek: 1. Az új alkotmány, amely köré a közmegegyezés fonódhat; 2. a koalíció, amely a létrehozandó Nemzeti Közmegegyezési Tanácson alapulna, s amelynek néhány tagja a kormányban is helyet kapna; 3. általános választások.

A siker érdekében véleménye szerint két alapvető problémát kellett megoldania a politikai vezetésnek. Az egyik „a többpártrendszer jogi elismerése (ahogyan a kormány már megtette az egyesülési jogról szóló és az Országgyűlésnek benyújtott törvény elfogadásával), továbbá a tényleges keretek kialakítása, amelyek között pártokként működhetnek a különböző politikai erők. Ezután a Nemzeti Közmegegyezési Tanács bekapcsolódhatna az új alkotmány elkészítésébe [...]” A másik „1956

»meghaladása«, azaz az »ellenforradalmi« minősítés elhagyása és az egész folyamat felderítésének történeti feladatá minősítse.¹⁵ A megbeszélésen megállapodtak abban, hogy Fejti György megkezdi a politikai megalapozó munkát a pártban, és február második felére a PB elé vihető tervezetet készít. Végül is az elaborátum a KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága előtt debütált 1989. február 3-án. A január 19-i keltezésű, szigorúan bizalmas dokumentum a *Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról* címet viselte.¹⁶

A kádári hatalom legitimitációjának alapétele a szocializmus védelmére épült, amihez a Szovjetunió külső segítséget nyújtott. Ezzel a feltétellel tudta a *forradalmi munkás-paraszt kormány*, élén Kádár János vezetésével, meggátolni az „ellenforradalmat” és a visszarendeződést. „1956. október 23-án az imperialisták aktív közreműködésével és a burzsoázia legreakciósabb, imperialista erőivel való szövetségben ellenforradalmi fegyveres lázadás robbant ki, hogy a dolgozó magyar népet és a szocialista hazát elárulja, a Magyar Népköztársaság törvényes rendjét megdöntse. Az államellenes szervezkedés élén Nagy Imre és legközvetlenebb bűntársai álltak, a népi demokratikus államrend minden rendű és rangú ellenségével szövetkezve” – fogalmazott az Igazságügyi Minisztérium közleménye a Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntető eljárásról 1958-ban.¹⁷

A kádári vonal felelőssége nem csak a forradalom brutális megtorlására terjedt ki. Ehhez mérhető annak a tudati mozgás térnek a megalkotása, amiben az erőszak erejével érvényre juthatott az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elve. Ez a tulajdonképpen kegyetlenül cinikus megfogalmazás egyértelműsítette, hogy hol húzódik a hatalom tűrőképességének határa. 1988–89-ben az elv érvényét veszítette, az újraértékelés a párt számára a rendszer fenntarthatóságának kényszeréből fakadt. Az MSZMP '56-ról alkotott és addig örökre szólónak hitt álláspontját az 1956. december 5-én kiadott párthatározat fogalmazta meg. A vezetés élesen elhatárolódott az eseményektől, és új érvrendszert vonultatott fel az ellenforradalmi meghatározás alátámasztására „tudományos”, ideológiai természetű alapon. Ez a határozat nem csupán abban volt radikális, hogy egyértelműen az ellenforradalmi álláspontra helyezkedett, hanem abban is, hogy az események mögött a külső és a belső ellenség által szervezett akciót, összeküvést látott.¹⁸ Az '56-os forradalom megtorlása már ennek a határozatnak a jegyében történt, mint ahogy az MSZMP-nek, mint újjáalakuló bolsevik kommunista pártnak, illetve a forradalmi-munkásparaszt kormánynak a legitimitása is erre az „tudományos” álláspontra épült.¹⁹

Kádár János 1972-ben, hatvanadik születésnapján tartott beszédében az „ellenforradalomról”, mint a nemzet tragédiájáról beszélt: „1956-ban súlyos, kritikus helyzet

állott elő, amelynek tudományosan ellenforradalom a megnevezése. Mi tudjuk, hogy annak, ami 1956-ban történt, ez a tudományos meghatározása. De van más fogalom is, amit mindnyájan elfogadunk: az egy nemzeti tragédia volt. Tragédia a párt számára és az egyes emberek számára is. Úttévesztés történt, és ebből tragédia jött létre.”²⁰

A '80-as évek végére 1956 kérdésében – még ha csak illegális vagy féllegális formában is, de – egyre hangosabban teret nyert a nyilvánosság színterein a párt álláspontjától eltérő értékelés. A párthatározatra épülő '56-értelmezés elkerülhetetlenül összeütközésbe került azzal az '56-képpel, amely harminc évnyi kényszerhallgatás után sokkal inkább a regnáló hatalom bűneihez és az '56-os hősök tanúságtételéhez való érzelmi viszonyulás volt, mint a tudományosnak feltüntetett vitákban érlelhető, árnyalataiban elemezhető történelmi fogalom.

Mivel '56 gyújtópontja volt az ellenzéki mozgalmak megindulásának, az 1956-ról alkotott eltérő értelmezés képes volt összekapcsolni a hatalommal szemben különböző ellenzéki szellemi árnyalatokat, tradíciókat, mentalitásbeli különbségeket. Az 1956-hoz való viszonyulás azonban útmutatót is adott a párt kezébe arról, hogy az ellenzéken belül milyen erőviszonyokra, töréspontokra, lehetséges szövetségi rendszerekre számíthat. Egyszerűbben fogalmazva: támpontot jelentett a párt számára

¹⁵ Kulcsár Kálmán: *Két világ között. Rendszerváltozás Magyarországon, 1988–1990*. Budapest, Akadémiai, 1994, 121.

¹⁶ Fejti György: *Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról*. (1989. 01. 19.). MNL OL M-KS 288. f. 62/1. ő. e. MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága (NJKB) iratai, 16–31.

¹⁷ Idézi: Székér – Riba i. m. 2014, 15.

¹⁸ Uo. 30.

¹⁹ Uo. 31.

²⁰ Uo. 32.

az ellenzék kezelésének politikai taktikájához.²¹

Pozsgay Imre és *A társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének átfogó, tudományos vizsgálata, politikai elemzésére, a párt programnyilatkozatának felülvizsgálata*ra kiküldött munkabizottság kapott megbízást a KB-tól 1988. június 23-án az MSZMP új programjának kidolgozására. A nagybizottság 1-es számú albizottsága a Történelmi Albizottság néven vált ismertté, elsősorban 1989 januárjának végén, amikor Pozsgay Imre fontos részeket hozott nyilvánosságra az addig zajló munkából.²² Lépését többek között azzal magyarázta később, hogy a párt valódi társadalmi megmérettetésre nem készülhetett úgy, hogy '56 kérdésében távol állt a nemzet centrumától.²³

1989-ben a hatalmat négy évtizede gyakorló párt akkori vezetése egyértelműen azon dolgozott, hogy a bolsevik-kommunista jelleget levetkőzze. Az MSZMP jellege, adottságai azonban nemcsak a párttagság, de az egész társadalom számára is érvényes tudat volt: a kommunista vezetés politikai gyakorlatának, működésének számottevő tapasztalatát az egypártrendszerű modellben szerezte. Ez a párt és a társadalom számára is alapvetően határozta meg és befolyásolta a politikai-közéleti gondolkodás lehetőségeit és magatartásformáit is. Az ebből való kimozdulás szükségességének felismerését Pozsgay Imre részéről nehezen vonhatjuk kétségbe. Ugyanakkor

Pozsgay Imre 1988 februárjában. Fotó: Wikimedia Commons / Eifert János

ismertettük korábban azokat a körülményeket, amelyekből kiolvashatóvá váltak a legfelső politikai vezetés tervbe vett politikai célkitűzései az *ellenforradalmi tétellel* kapcsolatban.

Rengeteg időt és gondolkodást fektettem munkám során Pozsgay Imre történelmi toposzára vált rádiónyilatkozata valódi mozgatóinak feltérképezésére, megértésére. Egyértelmű végkövetkeztetésre nem sikerült eljutnom. Maga Pozsgay Imre is elismerte, hogy '56-ról, Nagy Imréről hosszú időn keresztül lényegében a nyilatkozatában elmondottakkal ellenkező meggyőződése volt. Bíró Zoltánnal az MDF – MSZMP-ből kizárt – alapítójával, Lakiteleknél jóval korábban²⁴ ápolta egyfajta sajátos szövetséget Pozsgay. Kettejük között zajló két beszélgetést – 1988-ban, majd 1990-ben – nyomtatásban is megjelentettek.²⁵ A másodikban Pozsgay egy válaszában a

következőket mondta: „Te [Bíró Zoltán] akkor bátrabb voltál és már akkor kimondtad, ami a meggyőződésed '56-ról, számomra pedig már csak azért is, mert sokáig bávaton tudomásul vettem a hivatalos álláspontot, lökést adott az általad kimondott gondolat. [...] és eljutottam a történelmi albizottság tanulmányának előkészítésében én is a magam meggyőződéséhez, véleményéhez.”²⁶

Pozsgay Imrének pályája kezdetén meglehetősen zord hangvételű, Nagy Imrét és az „ellenforradalmat” keményen bíráló cikke jelent meg, 1957-ben.²⁷ Elképzelhető, hogy a Történelmi Albizottság munkája eredménye tükrében az egykor közölt cikk sötét árnyékként vetült Pozsgayra. Tudatosulhatott benne, hogy a párt identitása hamis alapokra épült. „Ha pedig ez így van, akkor meg kellett találnom a megoldást ahhoz, hogy

²¹ Uo. 34–35.

²² Uo. 49.

²³ Pozsgay Imre: *Koronatanú és tettetárs*. Budapest, Korona, 1998.

²⁴ Bíró Zoltán Pozsgay Imre minisztersége idején az Irodalmi és Sajtó Főosztály vezetője, korábban a Közművelődési Főosztályon osztályvezető volt.

²⁵ Bíró Zoltán: *Októberi kérdések. Beszélgetés Pozsgay Imrével*. Budapest, Eötvös-Püski, 1989.; Uő: *Egy év után, választás előtt. Második beszélgetés Pozsgay Imrével*. Budapest, Püski, 1990.

²⁶ Bíró i. m. 1990, 12–13.

²⁷ Pozsgay Imre: *Forradalom vagy ellenforradalom? Petőfi Népe*, 1957. 12. 15. 5.

hogyan lehet ezt a pártot megrendíteni alapjaiban” – fogalmazott. Ez azonban lépése körülményeit – a főtitkár külföldi távolléte alatt adta a nyilatkozatot – és főként valódi értelmét nem magyarázza meg.²⁸ Grósz Károly davosi tartózkodását követően, amikor itthon már szinte kész botrányt teremtett Pozsgay nyilatkozata, hosszú interjút adott a *Népszabadságnak*. Természetesen külföldi látogatása eredményei mellett a hazai politikai élet eseményeiről, így Pozsgay nyilatkozatáról is kérdezték. Elmondása szerint nem tudta, nem ismerte Pozsgay Imre nyilatkozatának körülményeit. A Történelmi Albizottsággal kapcsolatban a következőt fogalmazta meg: „Magát a minősítést illetően, amikor mi azt mondtuk, tekintsük át a négy évtized tanulságait tudományosan, abban az is benne van, hogy újraértékelünk dolgokat. [...] Nyilvánvaló, hogy egy tudományos következtetésből sokféle politikai konzekvencia levonható, de ez a vita még hátravan. Úgy gondolom, hogy Pozsgay Imrének és a bizottságnak talán vannak dokumentumai, amelyekre építik ezt a megállapítást – én ilyen dokumentumokkal eddig, nem találkoztam. Szeretném hangsúlyozni: elvileg nem zárom ki, hogy új ismeretek birtokában új tudományos, és ennek alapján új politikai minősítést fogalmazunk meg.”²⁹ Grósz Károly azonban egyértelművé tette, hogy új politikai minősítést csak a Központi Bizottság adhat. Az MSZMP helyzetével kapcsolatban kiemelte azt a körülményt, hogy az 1989. február elejére

tervezett KB-ülés lesz a harmadik, amelyen két sikertelen próbálkozás után megkísérelnek döntést hozni az MSZMP politikájának főbb tartalmi kérdéseit érintően. Ezek közül kiemelte az MSZMP és a többpártrendszer, a választási rendszer, az alternatív mozgalmak kérdéseit.

M. Kiss Sándor szerint az 1956-ról szóló utolsó MSZMP-vita 1989. február 10-én kezdődött, s egészen 1989. októberig, a pártszakadásig tartott.³⁰ A Pozsgay Imre nyilatkozata miatt kialakult helyzet okán a PB 1989. január 31-én rendkívüli ülést tartott. Ezen az ülésen Grósz Károly fontosnak tartotta, hogy az összehívandó KB ülést, mint nem rendkívülit hívják össze. „Az látszana járható útnak, ha illet akarunk, hogy [február] 10-re összehívni a Központi Bizottságot [...] Egynapos ülés, ahol megfogalmaznánk a menetrendet is, és hát több párt, egy párt, választási rendszerrel, az alternatívokkal kapcsolatos néhány kérdés.”³¹ Álláspontja az volt, hogy a PB állapodjon meg abban, hogy nincs Pozsgay-ügy, ezáltal nem is terjesztenek az ominózus nyilatkozattal kapcsolatban semmilyen napirendet a KB elé. „Ez nem garancia arra, hogy ott nem vetődik fel ez a probléma, de ez a Politikai Bizottság oda nem visz ilyen problémát.”³² A politikai helyzet kezelésének másik alternatívája az lett volna, ha a PB kiad egy nyilatkozatot, amivel elhatárolódik Pozsgay Imrétől. Ez utóbbi az ellenforradalmi tétel

fenntartását jelentette volna. Nem így történt.

A rendszer egységes történelmi korszakként való kezelése egy olyan értelmezés, amiben a pártvezetés el kívánta kerülni azt a veszélyt, hogy a sztálini modell érvényességi körébe sorolódjon.³³ A párt szándéka éppen az volt, hogy a hazai sztálinizmustól és az 1956-ot követő megtorlásoktól is elhatárolódjon, ezzel megteremtve annak a lehetőségét, hogy ideológiájának és kereteinek újraértelmezését egy vállalható történelmi kontinuitásban találja meg.

A szovjet szakértők vélekedése az volt, hogy a szocializmus megújulását megalapozó elméleti-ideológiai munka nem tud mit kezdeni a kialakuló helyzettel, a kérdéseket nem ideológiával, hanem a történelmi előzmények és minták felhasználásával lehet előrébb mozdítani. „A kelet-európai országokban a válságfolyamatok megoldása a sztálinizmus egyértelmű eltörlését feltételezi az országok belügyeiben és a Szovjetunióhoz fűződő viszonyaiban egyaránt. Az 1948 után ezekre az országokra kényszerített gazdasági és politikai fejlődési modell nyilvánvalóan kifulladt. A gyümölcsözőbb megoldások és fejlődési módok keresése a szocializmus ideáljának újragondolásához vezet, beleértve azoknak a feltevéseknek az ismételt felbukkanását, amelyek 1945–1948 között a kelet-európai kommunista- és munkáspártok körében felmerültek (például

²⁸ Bíró i. m. 1990, 12–13.

²⁹ Kanyó András – Matkó István: Grósz Károly a pártról, 1956-ról, a reformvitáról. *Népszabadság*, 1989. 01. 31. 1., 3.

³⁰ Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban, a fordulat napja, ismét sortűzek, a nagy per*. Budapest, Püski – Kortárs, 1997, 330–341.

³¹ *Szószerinti jegyzőkönyv az MSZMP PB üléséről*. (1989. 01. 31.). MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 1050. ó. e. 39. Közli: OSA Digitális Archívum: http://w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=279%3Aa-politikai-bizottsag-1989-január-31-i-uele-senek-hangfelvetele-es-jegyzkoenyve&catid=71%3Aaz-mszmp-politikai-bizottsaga_ueleseinek-hangfelvetelei&Itemid=202&lang=en (Utolsó letöltés: 2020. 12. 02.)

³² *Uo.* 40.

³³ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006, 250.

vegyes gazdaság, parlamentáris demokrácia stb.). Mindez a külső nyomás által eltorzított fejlődési vonaltól az egyes országok nemzeti sajátosságai által meghatározott, természetes társadalmi fejlődéshez való visszatérést jelenti” – értékelték a várható fejleményeket.³⁴

A Politikai Bizottság a Pozsgay-nyilatkozat háttéréről az 1989. január 31-i ülésre összeállított *Szemelvények a Történelmi Albizottság 1989. január 27-i ülésén készült magnófelvételtől*³⁵ című háttéranyagból tájékozódhatott. Ebből kiderült, hogy az ott lezajlott vitát követően Pozsgay Imre javasolta az albizottság által összeállított *Történelmi utunk* című tanulmány közlését a *Társadalmi Szemlében*, és *többek között a következőket mondta*: „Ennek megkerülhetetlen, kikerülhetetlen hatása lesz a közgondolkodásra, nem utolsósorban a párt Központi Bizottságának állásfoglalására. [...] Tehát itt nagyrészt a politikán múlik az, hogy mit tud ebből a tanulmányból kiolvasni és hasznosítani. [...] Miközben közeledünk ahhoz az ítélethez, ahogy a nép ítél erről a helyzetről.”³⁶ Pozsgay Imre tehát a politikai játéktérre gyakorolt várható hatást és következményeket tekintette elsődlegesnek, nem önmagát az ellenforradalmi

minősítés népfelkelésre való megváltoztatását, mint történelmi tudományos eredményt. Földes György, aki az albizottság tudományos szakértője és titkára volt – visszaidézve a történeteket – a bizottság eredeti célját abban határozta meg, hogy az a szocializmus keretein belül újabb reformot alapozzon meg egy történelmi-kritikai újragondolással: „Értékelésünk, a felkelés/népfelkelés – fogalmaz Földes – még lehetővé tette volna, hogy a reformok és modellváltás maradjon a változások lényege, s ne a rendszerváltás.”³⁷

Pozsgay fellépése felgyorsította a folyamatokat. Amennyire a párton belüli hatalmi centrumtól, és annak retrográd ellenzékétől elmozdult, annál sokkal közelebb került a reformerókhöz a párton belül, de még inkább a társadalom szélesebb köreihez, a hatalmon kívüli alternatív és ellenzéki erőkhöz is. Mérhetetlen népszerűsége tette szert. Azonban a rendkívüli PB ülésen,³⁸ mint utána majd mindvégig, Pozsgay a párt vezető fórumain lényegében mindenben helyeselt Grósznak, és elfogadta javaslatát a kialakult helyzet kezelésére.³⁹

Grósz Károly felszólalása az 1989. január 31-i PB ülésén is arra mutat rá, hogy maga a

tanulmány nem azt fogalmazta meg,⁴⁰ amit Pozsgay kiragadott belőle: „Kérem, ami az októberi népfelkelésre, itt van számomra egyedül a cím új, a népfelkelés. De ha oda tettek volna egy kötőjelet, ami összhangban lenne a tartalommal, népfelkelés, kötőjel, ellenforradalom én máris aláírom az egész okmányt, mert ez a szöveges rész, ami itt van benne, ez a nem tudom én hány oldal, és a cím között, nincs összhang, mert a szöveges rész az egy kiegyensúlyozott dolog, ami elindul a népfelkeléstől egy igazságos politikai fellépéstől és eljut az ellenforradalomig. Itt van benne a szövegben, el lehet olvasni.”⁴¹ A kérdés párton belüli politikai kezelését illetően emlékeztette a PB-t arra, hogy a vezetés megállapodott abban, hogy tudományos kérdést – beleértve ebbe a helyzetbe a történelmi értékelést – nem fog politikai testület, így a KB elé sem terjeszteni. Kifejtette, hogy a KB-nak csak a politikai tanulságokról szabad véleményt formálni. Javaslatot tett arra, hogy a KB tagjainak küldjék meg az Albizottság tanulmányát, hogy értelmezni tudják Pozsgay nyilatkozatát: „[...] mert ha ezt el fogják olvasni szerintem a velem együtt Munkás-Paraszt Hatalomért kitüntettek is alá fogják írni ezt a fejezetet. Biztos, hogy alá fogják írni a fejezetet.

³⁴ Az SZKP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának Jakovlev részére készített emlékeztetője. Kapcsolatok a kelet-európai országokkal, stratégiai alapvonalak, 1989. január. Közli: *Rendszerváltás Magyarországon 1989–1990. Dokumentumok*. Főszerk. Békés Csaba – Malcolm Byrne. Budapest, National Security Archive – Hidegháború-történelmi Kutatóközpont – 1956-os Intézet, 1999. (sokszorosított kézirat) 9. dokumentum

³⁵ *Szemelvények a Történelmi Albizottság 1989. január 27-i ülésén készült magnófelvételtől* (MSZMP PB, 1989. 01. 31.). MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 1050. ő. e. Közli: Székér – Riba *i. m.* 2014, 205–232.

³⁶ Székér – Riba *i. m.* 2014, 205–232.

³⁷ Kurcz Béla: Ellenforradalom, népfelkelés. Egy történelmi interjú születése, utóélete és értékelése. *Népszabadság*, 2014. 01. 25. 8., illetve vö.: Székér – Riba *i. m.* 2014, 60.

³⁸ Utalás az 1989. január 31-én megtartott, Pozsgay Imre bejelentését megtárgyaló rendkívüli PB ülésre.

³⁹ Kimmel Emil: *Végjáték a Fehérváziában. A helyettes szóvivő titkai*. Budapest, Téka, 1990, 27.

⁴⁰ „Az eseményekben rejlő fokozatos jobbratolódási tendenciák és november első napjainak felerősödő ellenforradalmi nyomása ellenére a keveredő korrektív forradalom és ellenforradalom szétválására és a folyamat jellegének az egyik vagy másik jegyében történő egyértelmű tisztázódására, »végleges« megszilárdulására azonban nem kerülhetett sor. Hozzá kell tenni: a korrektív forradalom-ellenforradalom ellentétpár annál is tisztázatlanabban keveredhetett össze, mivel a megelőző időszak vitái sem tudták megteremteni a szükséges eszmei tisztázódást.” Történelmi utunk 2. A szocialista átalakulás jellegzetességei és hatása / Az 1956. októberi népfelkelés. *Társadalmi Szemle* 1989/1 (különszám), 33.

⁴¹ *Szószerinti jegyzőkönyv...* (1989. 01. 31.), 35.

Ebben egyetlen olyan dolog nincs, amit nem lehetne elfogadni.”⁴² Alátámaszthatja Grósz feltételezését Pozsgay Imre 1989. január 28-i nyilatkozatának és Berend T. Iván 1989. január 29-i interjújának összevetése.⁴³ Utóbbira még a párt keményvonalas tagjai is úgy hivatkoztak a KB 1989. február 10–11-i ülésén, mint mértékadó értékelésre az egyszavas megfogalmazással szemben.⁴⁴

A Pozsgay által a 168 órának adott nyilatkozatában a többpártrendszer, választási rendszer és az alternatív szervezetekkel kapcsolatos gondolatai nem váltottak ki negatív visszhangot a pártvezetés körében. Annak ellenére, hogy amiről Pozsgay már gyakorlatilag tényként beszélt, arról Grósz a KB-val még az elvi állásfoglalásról való döntésig sem tudott eljutni. Ezt a vele készült interjú egy másik kérdésére adott átfogó válaszában fejtette ki: „Az együttélést meg kell tanulni nem egy, [de] két vagy több párttal is. Hogy melyik lesz komoly tényezője a magyar politikai életnek, ezt pedig ma már az MSZMP nem mondhatja meg és nem is akarja megmondani, hanem majd partnerség alakul ki vagy éppen ellenzéki szerep azokban, akik ezt a partnerséget vagy koalíciót nem tudják vállalni.”⁴⁵ A társadalmi nyilvánosság szempontjából a Pozsgay-nyilatkozat annak az átértékelésnek a megtörténtét

jelentette, ami feltétele lehetett egy társadalmi konszenzus lehetőségének. A vita ugyan folytatódott tovább a párton belül, de az így már egy belső ügy, nem pedig a társadalom és a párt küzdelme volt. Az MSZMP KB február 10–11-i ülésén a Központi Bizottság döntött az elhúzódo ügyekben. A KB állásfoglalása megfogalmazta az MSZMP álláspontját: „[...] a demokratikus hatalomgyakorlás a társadalom által ellenőrzötteen a közvetlen és képvisleti demokrácia révén, a többpártrendszer keretei között érvényesüljön. Kezdeményezi, hogy ennek feltételei létrejöjjenek és alkotmányos garanciát kapjanak.”⁴⁶ Innentől számítva már az egész párt számára egyértelművé vált, hogy az MSZMP egységének megtartására – legalábbis a következő kongresszusig – kell ügyelni a leginkább, és időközben, mivel az egyeduralom alkotmányos biztosítékai elvesznek, politikai párttá kell válnia. Az MSZMP, ahogy az állásfoglalás bevezető mondatában áll – „történelmi jelentőségű feladat megvalósítását” – a demokratikus szocializmus új magyar gyakorlatának kialakítását tűzte ki.

A kül- és belpolitikai viszonyok, illetve a gazdasági helyzet reális mérlegelése mellett a párt teoretikusainak a politikai és gazdasági stratégiát már egy lényegében polgári demokratikus rendszer

viszonyaiból kiindulva is fel kellett mérni, ezt jelezte a *demokratikus szocializmus*.⁴⁷ Bihari Mihály 1989-es, *Átmenet a diktatórikus szocializmusból a demokratikus szocializmusba* című *Világosságban* megjelent munkájának bevezetője tömören összefoglalja, hogy melyek a demokratikus szocializmus megteremtésének feltételei: 1. a hatalom megosztásának intézményesítése; 2. a valódi képvisleti demokrácia megteremtése (a parlamenti demokrácia, a pártokon keresztül megvalósuló képvisleti demokrácia, a helyi önkormányzatok képvisleti demokráciája, a demokratikus, korporatív érdekképviselő); 3. az alkotmányosság érvényesülése és a jogállam megteremtése.⁴⁸

Kortársként a demokratikus szocializmust egy széles reformmozgalom keretei között tartotta lehetségesnek megvalósítani. Az 1989 tavaszára a pártvezetéshez képest komoly belső ellenzéké alakuló *reformkörü mozgalom* történetét ehelyütt nem tárgyaljuk. A kétségbevonhatatlanul fontos és máig nem kellően feldolgozott, valóban alulról szerveződő mozgalom – főként annak spontaneitása – a párt vezetőinek szempontjából komoly gondot okozott, a központi szándékok kivitelezését nehezítette. Mindez olyan helyzetben bontakozott ki, amikor a pártvezetés legfontosabb szempontja az volt, hogy

⁴² Uo.

⁴³ Berend T. Iván *A Hét* vasárnapi műsorában adott interjút, amit a *Népszabadság* 1989. február 4-i száma közölt, valamint a BBC Magyar Adása is közvetítette január 29-én. Lásd: https://videotorium.hu/hu/recordings/details/2106,1956_nepfelkeles_Nagy_Imre_rehabilitacioja_-_a_KB_Tortenelmi_Albizottsaganak_nyilatkozata (Utolsó letöltés: 2020. 03. 18.); Benedek István Gábor: Jelenünk tisztázott múltja a jövőnk. Beszélgetés Berend T. Ivánnal, az MSZMP KB Történelmi Albizottságának vezetőjével. *Népszabadság*, 1989. 02. 04. 5. Bővebben: Szekér – Riba *i. m.* 2014, 61.

⁴⁴ Jassó Mihály, Sarlós István, Berecz János, Vajda György hozzászólásait lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I.* Szerk. S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993, 24., 36., 47., 88. Bővebben: Szekér – Riba *i. m.* 2014, 62.

⁴⁵ Szekér – Riba *i. m.* 2014, 62.

⁴⁶ Az MSZMP Központi Bizottságának Állásfoglalása a politikai rendszer reformjának néhány időszzerű kérdéséről, 1989. február 10–11. Közli: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai...* *i. m.* 1994, 554.

⁴⁷ A *reformizmus* hivatalos ideológiája, amely elveti az osztályharcot és a szocialista forradalmat; a szocializmus e szerint a polgári társadalmon belül, valamennyi társadalmi réteg és csoport együttműködésével, a polgári kormány által megvalósításra kerülő szociális intézkedések eredményeképpen jön létre.

⁴⁸ Bihari Mihály: *Átmenet a diktatórikus szocializmusból a demokratikus szocializmusba. Világosság*, 1989/4, 257–262.

az MSZMP energiáit ne hagyja egy szakadási küzdelemben felémésződni. Szinte biztos, hogy a pártegység fenntartásában ekkor már csak taktikai, nem ideológiai megfontolások játszottak szerepet. Ennek az egységnek a megtartása – a népfelkelés bejelentés után is – az egymással konkuráló vezetők közös érdeke volt. Pozsgayé és Nyersé éppen úgy, mint Grósz Károlyé.

Leginkább Pozsgay Imrétől várták Nyers Rezső mellett, hogy váljon ki, vagy szakítsa szét az MSZMP-t a *reformista-demokratikus* és a *konzervatív-diktatórikus*⁴⁹ baloldalra. 1989 tavaszán fokozott volt a várakozás ezzel kapcsolatban a kecskeméti *Reformműhely* elnevezésű rendezvényen, de a reformszárny önálló párttá alakulása elmaradt. Pozsgay elismerve, hogy mások mellett ő sem vállalta a szakítást, később elmondta, hogy: „Elég sokáig élt bennem és talán másokban is, hogy az alapjaiban ugyan megrendült, de szerkezeti elveiben meg nem változott, centralizált pártban előbb talán a csúcson kellene elvégezni az átalakulást, és akkor a párt többsége a reformerők számára viszonylag könnyen megnyerhető lenne, s így óriási erős szervezet áll majd rendelkezésre ahhoz, hogy a most már reform irányultságú párt a többpártrendszerben küzdőképes erő maradjon.”⁵⁰ Pozsgay azt is elismerte, hogy a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások idejére egyértelművé vált, hogy a koncepciója nem működött, mivel a párton belüli mozgalmat nem lehetett az általa helyesnek vélt irányba terelni. A reformkörü mozgalom nem várt és nehezen

kezelhető, a vezetés számára keletlen belső politikai nyomást fejtett ki.⁵¹

Grósz Károly a reformkörök mozgalmát később, mint egy párt létrehozását értelmezte a pártban. Kezdetben tolerálta – amíg politikai tanácskozási fórum jelleggel működött – azon az alapon, hogy nincs szervezett struktúrája. A politika kérdések megvitatásának alkalmas terepe lehetett volna szerinte, „[...] de összeállt egy vertikális és egy horizontális struktúrává, és ezzel a párt gyakorlatilag már '89 nyarán kettészakadt”.⁵² Grósz Károly a közte és Pozsgay Imre között fennálló kapcsolatot 1987-ig jónak értékelte, ami 1988–1989 fordulójára változott hátrányára: „A davosi értekezlet után, amikor ő ezzel az ellenforradalom-népfelkelés trükkel előjött, akkor már megromlott a viszony közöttünk. [...] Tehát '89-re már nem áll, hogy jóban lettünk volna, bár a beszélő viszony megmaradt, akkor is találkoztunk időnként” – értékelte Grósz utólag.⁵³

Nem fér hozzá kétség, hogy Pozsgay Imre bejelentése korszakos, történelmi jelentőségű tett volt. Ugyanakkor úgy értékeljük, hogy lépése határozottan politikai megfontolásokon alapult, és elsősorban nem egy történelmi igazság beismerése, hanem az MSZMP hatalmi centrumának elfoglalása volt a célja a nyilatkozattal. Ennek felemás és ellentmondásos eredménye volt 1989 nyarán az *MSZMP Elnökségének* létrehozása Grósszal szemben, és a reformkörök vezér nélkül maradása.

⁴⁹ Bíró Zoltán által alkalmazott kategóriák.

⁵⁰ Bíró *i. m.* 1990, 14.

⁵¹ *Uo.*

⁵² Bokor Péter: Az utolsó főtitkár. Beszélgetés Grósz Károssal. *Mozgó Világ*, 1995/6, [33–47.] 46.

⁵³ *Uo.* 47.

Jónás Róbert

Két világ között egyensúlyozva¹

A NYOLCVANAS ÉVEK ÉRTELMEZÉSI KÜZDELMEI

A Kádár-rendszer egész működése során kiemelt figyelmet fordított saját eredettörténetére és az azzal kapcsolatos múltbéli eseményekre is. Az 1956-ot követő három évtizedben a párt gyakorlatilag uralta az egyéni és kollektív emlékezéshez szükséges legfontosabb területeket, a történeti forrásokhoz való hozzáférhetőséget, az egyéni emlékezet kifejezhetőségének formáit és a múlt közösségalkotó erejének formális kifejeződéseit. A párt saját eredettörténetét egy irányított emlékezés formájában interpretálta, ami szorosan összefüggött a hatalomgyakorláshoz szükséges legitimáció kialakításával és fenntartásával. Ez az emlékezet a történelem és mítosz, „szándékmentes objektivitás” és az „értéktelített szándékosság”² sajátos keverékeként jött létre abból a célból, hogy az MSZMP saját múltját – és vele létezésének értelmét, valamint a működése során alkalmazott hatalomgyakorlási módszereit – magyarázza. 1956-ot illetően a Kádár-rendszer irányított

emlékezetpolitikája létrehozta a maga ellenforradalmi narratívára épülő ötvenhat-hagyományát, és amíg a hatalom fenntarthatóságának feltételei – '56 kérdésében a társadalom passzivitása, az életszínvonal-politika sikeressége és az állami erőszak-szervezetek, valamint a rendszer elnyomó gépezete egyéb elemeinek elretentő ereje – léteztek, addig a másik, a forradalomra épülő '56-os hagyomány Magyarországon a társadalom mélyebb rétegeibe húzódott vissza, és a ritka kivételektől eltekintve kifejezéstelenül maradt. A rendszer nyolcvanas évekbeli gyengülésével párhuzamosan jelentek meg, illetve váltak láthatóbbá a másként gondolkodó csoportok, körök, mozgalmak. Szellemi erőfeszítésük nem szorított a hivatalos, ellenforradalmi narratíva kritikai elemzésére, működésük során új viszonyítási pontokat és értelmezési kereteket kerestek és találtak 1956-hoz.³

Az 1985-ös monori találkozó,⁴ az az év októberi Antológia-est,⁵ majd a következő évben megrendezett 1956-os konferencia,⁶ a lakiteleki találkozó⁷ és az 1988-as első, legálisan megrendezett, 1956-tal foglalkozó konferencia⁸ mind érintette vagy kifejezetten központi témájaként kezelte a forradalmat és értelmezésének kérdését. 1956 problematikája nemcsak az esemény ellenforradalmi minősítésében, hanem az egykori miniszterelnök, Nagy Imre szerepe és kivégzése körül is megmutatkozott, amelyet ugyan hallgatás vagy még inkább egyoldalú és hamis értékelés övezett évtizedeken át, de nem volt elválasztható a párt geneziséstől, ebből adódóan aktuális üzenete volt a rendszerváltás idején is. A régi bűn hosszú árnyéka harminc év múltán is elérte a Magyar Szocialista Munkáspártot, az ellenzék és az ügyet felkaroló civil szerveződések pedig nem is mulasztották el emlékeztetni erre

¹ Az írás részlet az *Ellenforradalomból népfelkelés* című kötet bevezető tanulmányából. Eredeti megjelenési helye: Jónás Róbert: *Ellenforradalomból népfelkelés – két világ között egyensúlyozva*. In: *Ellenforradalomból népfelkelés. Dokumentumok Pozsgay Imre irat-hagyatékából*. Szerk. J. R. Budapest, RETÖRKI, RETÖRKI Források 1., 2022, [13–49.] 13–34.

² Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz, 2018, 77–78.

³ Az 1956 tabuját feszegető ellenzéki megnyilvánulásokról bővebb áttekintést ad: Szekér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 5., 2014, 36–48.

⁴ A találkozó jegyzőkönyvét lásd: *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2005

⁵ *Élő Antológia*. Szerk. Agócs Sándor. Lakitelek, Antológia, 2011.

⁶ *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utólete* című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, Századvég-56-os Intézet, 1992.

⁷ *Lakitelek, 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Szerk. Agócs Sándor – Medvigy Endre. Lakitelek, Antológia – Püski, 1991.

⁸ A Széchenyi István Szakkollégium szervezésében 1988. december 3–4-én a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen rendezett 1956-os konferencia kivonatos jegyzőkönyvét lásd: *1956-ról a rendszerváltás küszöbén*. Szerk. Hegedűs B. András – Baló Péter. Budapest, Széchenyi István Szakkollégium–1956-os Intézet, Széchenyi füzetek 9., 1996.

a hatalmon levőket és a társadalmat egyaránt.

Az 1988 nyarán a kommunista rendszer által üldözöttekből, elítéltekből és hozzátartozóiból megalakult Történelmi Igazságtétel Bizottsága felhívást tett közzé, amelyben teljes erkölcsi, jogi és politikai rehabilitációt követelt Nagy Imrének és a megtorlás minden áldozatának, halottaknak és élőknek egyaránt. Felhívást intéztek a magyar társadalomhoz, hogy követeljük a kivégzettek méltó eltemetését és nemzeti emlékmű felállítását, valamint hogy Nagy Imre és társai kivégzésének évfordulóján, június 16-án helyezzenek el egy szál virágot a rákoskeresztúri temető 301-es parcellájánál.⁹ A felhívás kiterjesztette az igazságtételt igénylő események időszakát, és az 1956-os forradalom, valamint a leverését követő megtorlás eseményei mellett 1945-ig visszanyúlóan vetette fel a rendszer bűneinek vizsgálatát. A felvétel a párt számára azt a veszélyt hordozta magában, hogy a múlt vizsgálata, amelynek szükségességéről az 1988. májusi párttervezleten döntöttek, nem maradhat meg az eredeti szándék szerint az elmúlt másfél évtized politikai és gazdasági döntéseinél, hanem mind időben, mind témájában kiterjesztve a Kádárkorszakon is túlmutatóan lényegében teljes rendszervizsgálattá válik, olyan kérdéseket is felszínre hozva, amelyeket az MSZMP nem kívánt elővenni. Emellett egy olyan típusú vizsgálat, amely egységesen kezeli az 1945 óta eltelt időszakot, új értelmezési keretbe helyezi az államszocializmust,

„a sztálini modell érvényességi körébe sorolva”¹⁰ a Kádárkorszakot és jelentősen leszűkítve annak lehetőségét, hogy az MSZMP elhatárolja, és minőségileg is megkülönböztesse magát a Rákosi-rendszertől. Ez a problematika világosan megmutatkozott Berend T. Iván Központi Bizottság előtt 1988. szeptember 27-én elmondott hozzászólásában. Berend rámutatott, hogy az elmúlt négy évtized eredményei összekeverednek a rendszer bűneivel, ez pedig „egyszerűen lehetetlenné teszi az eredményeinkre való jogos hivatkozást, mert világossá válhat nagyon hamar az, hogy egy nagyon jó célért nagyon rossz módszereket és utat választva indultunk el”. Berend elvi tisztázást sürgetett olyan, a rendszer alapjait érintő kérdésekben, mint a tulajdonviszony, a kapitalizmus, a külföldi tőke, és felhívta a figyelmet arra, hogy a Pozsgay felügyelte tényfeltáró bizottságban elvégzendő munkára adott, a következő kongresszusig tartó határidő túl hosszú. A problémák olyan sürgetővé váltak, hogy az azokra adandó válasszal nem lehet a következő kongresszusig várni.¹¹

Végül a megváltozott környezet rábírtta az MSZMP-t arra, hogy elfogadja a kiterjesztett értékelés koncepcióját. A Központi Bizottság 1988. november 1–2-ai ülésén a párt előtt álló feladatokat összegző előadói beszédében Berecz János még az alternatív utak keresésének egyik meghatározó tényezőjét abban látta, hogy „a párt által az elmúlt másfél évtizedben folytatott gazdaságpolitikai gyakorlat mindinkább

eltávolította az országot a világfejlődés fő folyamataitól”. Beszédének 1945 óta eltelt időszakra visszatekintő része pedig lényegében azt a régi szemléletmódot tükrözte, ami igen kevésbé lehetett alkalmas arra, hogy a párt múltjának kritikai szemléletű értékelési alapját képezze.¹² A jelenlevők közül többen rámutattak az előadói beszéd múltértékelésével kapcsolatos hiányosságaira. Berecz Frigyes úgy vélte, a szocializmus társadalmi modellje az, ami a további fejlődés gátló tényezőjévé vált, és emiatt nem másfél, de hét évtizednyi távolságba kell visszatekinteni a kialakult válság okainak feltárásához.¹³ Horn Gyula hozzászólásában azt tette szóvá, hogy nem elegendő a gazdaságpolitikai hibáktól való elhatárolódás, a politikai rendszer hibáitól is el kell határolódnia.¹⁴ Berend T. Iván újra elismerte, hogy tévedés volt a múlt elemzésére a tényfeltáró bizottság számára olyan kényelmes határidőt szabni. „[...] kényelmesebben mozogtunk május óta, több időt képzelünk el a mozgásra, mint ahogy ezt a történelem menetében, felgyorsulásában a valóság adja nekünk”. Berecz Frigyes korábban elmondott szavait megerősítve pedig hozzátette, hogy a múlt értékelése lényegében magától a modelltől való elhatárolódást követeli meg.¹⁵ A KB ülése nyomán elfogadott határozat végül mind a másfél, mind a négy évtizedre történő visszatekintés koncepcióját megtartotta. Előbbit a jelenben érezhető gazdasági nehézségek magyarázatára és a párttagság előtt kinyilvánított önkritikára, utóbbit a párt

⁹ Történelmi igazságtételt! Felhívás a magyar társadalomhoz. *Beszélő* 25 (1988), 107–108.

¹⁰ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006, 251.

¹¹ Berend hozzászólását lásd: Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) M-KS 288. f. 4/242-243. ó. e.

¹² Berecz János felszólalását lásd: MNL OL M-KS 288. f. 4/244-245. ó. e.

¹³ Berecz Frigyes felszólalását lásd: Uo.

¹⁴ Horn Gyula felszólalását lásd: Uo.

¹⁵ Berend T. Iván felszólalását lásd: Uo.

történelmi örökségének „megőrizve meghaladó” vállalására használva fel.¹⁶

Míg az MSZMP saját múltjával és az ahhoz fűződő viszonyának kialakításával volt elfoglalva, addig a társadalom hatalommal szemben kritikus csoportjai is meghatározták a maguk viszonyát a múlthoz, és benne 1956-hoz. Június 16-án tüntetés zajlott Budapesten, ahol a főváros több pontján is megemlékeztek a tüntetők a forradalom áldozatairól, és igazságot követeltek 1956-nak.¹⁷ Tüntetések voltak a forradalom kitörésének évfordulóján, 1988. október 23-án is, amelyek megrendezésére a rendőrségi tiltás ellenére is sor került.¹⁸ Az ellenzék tevékenysége nyomán tehát 1956-ról alternatív, a hivatalos ellenforradalmi narratívát gyengítő álláspontok fogalmazódtak meg és jutottak nyilvánosságra, a Nagy Imre-üggyel együtt pedig mindez egyszerre politikai és morális kérdésként tornyosult az MSZMP vezetése előtt.

Az újragondolás igénye a történettudomány képviselői között is jelen volt. Hivatalos felületen az 1956-os események újraértelmezésének egyik első megnyilvánulását jelentette Glatz Ferenc *História* folyóiratban megjelent *Kérdőjelek 1956-ról* című írása. Ebben Glatz – aki egyúttal a folyóirat alapítója és felelős szerkesztője is volt – amellet érvelt, hogy 1956 nem volt forradalom, mert nem kívánta a társadalmi rend alapjait megváltoztatni, és nem volt ellenforradalom sem,

hiszen nem volt célja az 1945 és 1948 közötti forradalmi léptékű átalakulás visszarendezése sem. Vagyis – írta Glatz – „1956. október nem volt forradalom, s nem volt ellenforradalom, hanem népfelkelés a sztálini rendszer ellen, amely a térség népeire egy hagyomány nélküli politikai rendszert kívánt ráerőszakolni [...]”.¹⁹

Nem csupán a párton kívül, de a párton belül is központi kérdéssé vált az ötvenhatos események értelmezése. A Magyar Szocialista Munkáspárt sajátos frazeológiájában korábban gyakran csak „sajnálatos eseményként”, majd később „nemzeti tragédiaként” hivatkozott 1956-os forradalom értelmezése a párt legitimitásának alapelemét jelentette, ezért annak emlékezetére kezdettől fogva kiemelt figyelmet fordított. Az évtizedek során hol rejtetten, hol nyíltan, idehaza és a nemzetközi térben egyaránt jelen levő, 1956-ot érintő értelmezési különbözőség különösen a kerek évfordulók során vált látványossá, amelynek csatáit a párt 1981-ig sorra megnyerte. A fordulópontot a forradalom harmincadik évfordulója jelentette. Addigra a párt részben saját, 1956-tal kapcsolatban követett helytelen stratégiájának eredményeképpen defenzívába került, és elvesztette lépéselőnyét.²⁰

Az 1956-os forradalom mind a párttagság, mind a pártvezetés számára hangsúlyos kérdés volt, a párton belüli irányzatok képviselői pedig eltérő módon viszonyultak hozzá 1988 végén, 1989

elején. A pártvezetés keményvonalas szárnyát képviselő Berecz János 1988. november 4-én a Köztársaság téren rendezett megemlékezésen vett részt, ahol Barabás János, a budapesti pártbizottság titkára által elmondottak világosan mutatták a keményvonalasok álláspontját. „Sem az események alapvető politikai értékelésén, sem az akkor feltárt okok történelmi súlyának, sorrendjének meghatározásán nincs okunk azóta sem változtatni.”²¹ Néhány nappal később, november 9-én Berecz a Budapesti Forradalmi Karhatalmi Ezred 1956–1957-es tevékenységéről megemlékező ülésen mondott beszédet, méltatta az egykor a „néphatalom védelmére” fegyverrel sietőket, és kijelentette, tevékenységüket „az alkotmány és a törvény erejével kötelességünk védelmezni”.²² Míg Berecz az 1956-ot érintő alternatív értelmezési igényekre a hagyományos ellenforradalmi minősítés erőltetésével reagált, addig az MSZMP-n belül a rendpárti szárny irányvonalát képviselő Grósz Károly 1956-ot aktuális politikai üzenetbe csomagolva idézte fel. Utóbb csak *fehérterros beszédként* elhíresült, 1988. november 29-én a Budapest Sportcsarnokban tartott pártaktíva-értekezleten elmondott szavaiban olyan megújulást hirdetett meg, amely az elmúlt évtizedeket vállalva „egy új, korszerűbb és hatékonyabban működő magyar szocializmust” hoz létre. Ez azonban csak az ellenséges, ellenforradalmi erőkkel szembeni határozott fellépés esetén sikerülhet, ellenkező esetben viszont

¹⁶ Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása a belpolitikai helyzetről és a párt feladatairól (1988. 11. 01–02.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1985–1989*. Szerk. Vass Henrik. Budapest, Interart, 1994, 483–489.

¹⁷ Katona András: „Magyar június”. Megemlékezések Nagy Imréről – kivégzésének 30. évfordulóján, 1988. június 16. In: *Tüntetések könyve. Negyedszázad 56 tüntetése Magyarországon, 1988–2013*. Szerk. Katona András – Salamon Konrád. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 3, 2014. 61–63

¹⁸ 1988. október 23-ai események a fővárosban. <https://tuntetes-archivum.hu/1988.10.23> (utolsó letöltés: 2022. 01. 31.)

¹⁹ Glatz Ferenc: *Kérdőjelek 1956-ról*. *História*, 1988/6, 3.

²⁰ Ripp Zoltán: 1956 emlékezete és az MSZMP. *Múltunk*, 2002/1, [146–171.] 163.

²¹ Koszorúzási ünnepségek. *Népszava*, 1988. 11. 05., 1., 5.

²² Nekünk sorsunk a szocializmus. *Népszabadság*, 1988. 11. 09., 4.

„az anarchia, a káosz és a fehérterror fog eluralkodni”.²³ A reformerszárnyat képviselő Pozsgay Imre számára 1956 újraértékelése az 1988. májusi pártértekezletet követően rá bízott politikai feladat volt, álláspontját pedig a következő év januárjában elmondott, 1956-ot népfelkelésként értékelő interjúban jelezte.

A rendszerváltás éveiben a társadalom MSZMP felé megnyilvánuló elégedetlensége részben a már említett, a rendszer fenntarthatóságát biztosító feltételek – elsősorban az életszínvonal-politika – megváltozása tekintetében mutatkozott meg, így nem véletlen, hogy a megjelenő ellenzéki pártok programja, illetve ellenzéki tevékenysége is nagyobb részt a gazdasági és társadalmi válságokra igyekezett alternatív válaszokat adni. Az MSZMP számára ezek többnyire szakpolitikai kritikaként jelentek meg, és bár időnként érzékeny területeken érintették a pártot, inkább a kormányzóképeség és hitelesség kérdéseiben jelentettek támadást. A párt ezekre a kritikákra részben a legfelsőbb szintig ható személycserékkel és új politika meghirdetésével reagált²⁴ – vagyis a politika általános szabályai szerint politikai kérdésekre politikai válaszokat adott. A párt legitimációs alapjaira veszélyt elsősorban a szimbolikus térben megfogalmazott kritikák jelentették, vagyis azok, amelyek középontjában „a múlt felülvizsgálata, ártértékelése és visszavétele”²⁵ állt. Ez az MSZMP esetében elsősorban 1956 értelmezésének újbóli felvetését jelentette,

Nagy Gáspár '56-ra emlékező és emlékeztető verseit szavalja a 301-es parcellánál, 1988. június 16-án. Fotó: Fortepan / Hodosán Róza, 61611

illetve az ettől elválaszthatatlan másik témát, Nagy Imre kivégzését. Az egykori miniszterelnök sorsa és 1956 értelmezése egymással összefonódva jelentették azt a két témát, amelyek bár a szimbolikus térbe tartoztak, három évtized múlva is képesek voltak megrendítő erővel bírni a politika valós tereiben. Nagy Imre halálának huszonötödik évfordulóján jelent meg egy írás a párizsi *Irodalmi Újságban* *Négy névtelen sírhant* címmel. A szerző sorai lerántották a leplet a rendszer rejtett arcáról, olyan ponton találva el a hatalom gyakorlóit, amely erkölcsileg védhetetlen. „Az óvatlan látogatót alvilági kalauza inti: vigyázzon minden lépésére, mert könnyen kitörheti a lábát. A talaj ugyanis csupa láthatatlan, gazzal benőtt lyuk, üreg, s egy-egy beomlott gödör mélyén nyugszanak az 1956-os forradalom kivégzett mártírjai. Négy sávban. Két keskenyebb csík az 1956-ban és 1959-ben meggyilkoltaké, két széles sáv az 1957-eseké és az 1958-asoké. A

sírhelyek jeltelenek, névtelenek, felismerhetetlenek, nem azonosíthatók. A holtak nincsenek eltemetve, elkaparták őket, mint a hullott jószágot. Nincs róluk nyilvántartás, a jeltelen, jelöletlen üregek hosszú sorában lehetetlen megállapítani, ki hol nyugszik. A holttestek »elvesztek«. Erre nincsen példa a magyar történelemben, ilyen nem történt a civilizált világban. [...] Névtelen hantok, korhadt fakeresztek, egy cserép virág, szegfű egy konzervdobozban, vadrózsabokor. Ennyi az egész. A többi – néma csend. Nagy Imrének, az ország törvényes miniszterelnökének és ezernyi társának még az sem jut, ami a rablógylakost megilleti. Egy sírhely, egy névtábla a rabtemetőben. Ki vállalja ezért a felelősséget?”²⁶ Szintén a huszonötödik évfordulón született meg Nagy Gáspár *Öröknýár: elmúltam kilenc éves című verse*. A vers sorai („egyszer majd el kell temetNI / és nekünk nem szabad feledNI / a gyilkosokat néven nevezNI”) mindenki számára

²³ Grósz Károly: Kiállni a politikáért, tenni az országért. *Népszabadság*, 1988. 11. 30., 3–5.

²⁴ Az 1988. májusi pártértekezleten leváltották Kádár Jánost, és radikálisan átalakították a párt vezető testületeinek összetételét, valamint korrigálták az aktuális ötéves terv céljait. A pártértekezlet jegyzőkönyvét lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve*. Budapest, Kossuth, 1988.

²⁵ Rainer M. János: *Ötvenhat után*. Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 207.

²⁶ Az írás szerzője Vásárhelyi Miklós volt. 2001-ben Vásárhelyi Miklósról emlékezve jelent meg újra a *Beszélőben*. Az írás eredeti megjelenése: p. p. [Vásárhelyi Miklós]: *Négy névtelen sírhant*. *Irodalmi Újság*, 1983/1, 1. A szerző kilétével kapcsolatban lásd Rainer M. i. m. 2003, 208.

azonnal érthetően utaltak Nagy Imrére, és nyíltan felvetették a felelősség és a felelősségre vonás kérdéseit.²⁷ Maga a szerző így vallott versének mondanivalójáról: „[a vers] »a velünk élő történelem« emlékezetvesztései, kihagyásai miatt íródott, feltehetően azért, mert Nagy Imrét másképp ítélem meg, mint azok, akik szabályos egyenlőségjelet tesznek az ő személye és Rákosi Mátyás közé. Így, ezzel az emlékezetvesztéssel élünk együtt? Azt hiszem, ez írók számára különösen embertelen aszkézis: lemondani történelmünk bizonyítható sebeiről. Semmilyen társadalomban, de főleg a szocializmusban nem elfogadható az a Nietzschétől eredeztethető gondolat, miszerint a felejtésre való hajlam a cselekvés egyetlen lehetséges módja.”²⁸ Bár a szerzőt sikerült lemondatni az Írószövetség titkári tisztségéről, a lap terjesztését pedig megakadályozni, az ügy figyelmeztető jel volt a kádári hatalom számára, hogy az irányított emlékezés által létrehozott kollektív történelmi amnézia²⁹ állapota sokáig már nem tartható fent. Két évvel később, a forradalom harmincadik évfordulóján újabb Nagy Gáspár-vers adott alternatív értelmezést a múltnak egy, a párt által féltékenyen őrzött darabjáról. A *Tiszatáj*ban megjelent *A fiú naplójából* című vers éppen abban az évben látott napvilágot, amikor az MSZMP emlékezetpolitikai offenzívája minden lehetséges eszközzel elmélyíteni próbálta az ellenforradalmi

narratívát.³⁰ A vers sorai („és a csillagos estben ott susog immár harminc / évgűrűjével a drága júdásfa: ezüstnyár rezeg / susog a homály követeinek útján s kitünteti őket / lehulló ezüst-talérokkel érdemeik szerint illőn...”) egyértelműen utaltak 1956-ra és Kádár szerepére.³¹ A főtítkár értelmezésében a vers ügye 1956 harmincadik évfordulójára időzített, összetett nemzetközi összekövés egyik elemeként jelent meg. A folyóiratot fél évre betiltották, és a szerkesztőket elbocsátották. A versre adott eltűzött politikai reakció mögött talán Kádár személyes érintettsége is meghúzódhat, de a legfontosabb motivációs tényezőt az a meggyőződése jelentette, hogy a felfogásában egyébként is potenciális ellenforradalmi veszélyt jelentő irodalmi terület másként gondolkodói szövetségeseket találtak maguknak a párt felső vezetésében Pozsgay Imre és Szűrös Mátyás személyében.³²

Dacára az 1956-ot követő három évtized irányított emlékezetének, Nagy Imre 1956 jelképévé³³ és a nyolcvanas évek végén a fennálló rendszer elleni tiltakozás szimbólumává is vált, mindez pedig számos kényelmetlen kérdést vetett fel a politikai vezetés számára. 1988 a tekintetben is különleges éve volt a rendszerváltás folyamatának, hogy ebben a rövid időszakban 1956 narratívái – az évtizedek óta fennálló hivatalos és a mindinkább láthatóvá váló alternatív

értelmezések – párhuzamosan léteztek egymás mellett. Kádár János hosszú interjút adott az *Ogonyok* című szovjet hetilapnak, amelyet magyarul a *Magyarország* közölt április 1-jén. A főtítkár szavaiból kiderült, hogy az 1956-tal kapcsolatban Magyarországon éppen zajló értelmezési polémia egyáltalán nem készítette a fennálló koncepció újragondolására vagy legalább árnyalására. „[Október 23-a] már a nyílt ellenforradalmi felkelés napja volt. Az októberi napokban az ellenforradalom összes erői kiléptek a színtérre.”³⁴ Grósz Károly külföldi útja során júliusban, már főtítkárként – nem sokkal a Nagy Imre és társai kivégzésének harmincadik évfordulóján rendezett tüntetés szétverését követően – interjút adott a *Newsweek* című lapnak. 1956 megítélését illetően ő sem mozdult el a hivatalos állásponttól. „Véleményem az, hogy 1956-ban ellenforradalom volt. Polgárháború kezdeti jelei mutatkoztak. Kűszöbön állt a Nyugat katonai beavatkozása. A Szovjetunió összehangolt katonai akciója mindezt megakadályozta. Ami Nagy Imrét illeti: helyes volt bíróság elé állítani. Egy miniszterelnök nem sértheti meg a törvényeket és az alkotmányt. Nagy Imre ezt tette.”³⁵

A hivatalos kommunikációban tehát nem mutatkozott a változtatásra való felkészülés nyoma, mindez pedig azt mutatja, hogy a pártvezetés még 1988 végén sem készült arra, hogy

²⁷ Nagy Gáspár: Öröknár: elmúltam 9 éves. *Új Forrás*, 1984/5, 4.

²⁸ Nagy Gáspár: Tisztelt Választmány! Kedves Barátaim! [Beszéd az Írószövetség választmánya előtt]. In: *Uő: Közelebb az életemhez*. Szeged, *Tiszatáj Könyvek*, 2005, 109–110. <http://nagypaspar.hu/honlap/prozak/tisztelt-valasztmany-kedves-barataim/?pk=1240> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 31.)

²⁹ Bayer József: 1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban. *Múltunk*, 2006/4, [5–14.] 5.

³⁰ Ripp i. m. 2002, 159.

³¹ Nagy Gáspár: A fiú naplójából. *Tiszatáj*, 1986/6, 10.

³² Huszár Tibor: *Kádár II.* Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2003. 297–303.

³³ M. Kiss Sándor: Kommunizták a megtorlásról 1989-ben. In: *Közelítések – 1956. Tanulmányok, esszék, előadások*. Budapest, Kairosz, 2011, [227–257.] 239.

³⁴ Kádár János válaszai az *Ogonyok*ban. *Magyarország*, 1988. 04. 01. [4–6.] 5.

³⁵ Jobb most áldozatokat hozni, nehogy a helyzet később komolyabbra forduljon. *Magyar Nemzet*, 1988. 07. 12. 3.

az ellenforradalmi narratívától hamarosan teljesen el kell majd szakadnia. Ebből levonható az a következtetés, hogy a pártvezetésben – amely bár tisztában volt 1956 értelmezésének kulcsszerepével a párt legitimitációját illetően – e téren nem volt meg az az előrelátás, hogy megadja azt a prioritást az ügynek, amit az súlyánál fogva megkívánt volna. Az évközben tett, ellenforradalmi narratívát erősítő kijelentések legalábbis következetlen politikai kommunikációra utalnak, hiszen miközben a pártvezetés 1956 kapcsán az ellenforradalmi narratívát erősítette, aközben a májusi pártértekezlet döntése nyomán Pozsgay Imre vezetésével létrehozzák azt a munkabizottságot, amely egyik albizottságának éppen a múlt feltárását és objektív értékelését adták feladatként. Már csak a politikai etikett is azt diktálta volna, hogy – ha valóban objektív értékelést várnak, de ha nem is, legalább a látszat kedvéért – a politika nem helyez nyilvánosan is nyomást a vizsgálatot végzőkre ilyen megnyilvánulásokkal.

A bizottság azonban nyilván nem azzal a szándékkal alakult, hogy a májusi pártértekezleten megfogalmazott elvárásnak megfelelően, még kevésbé azért, hogy 1956 problémáját rendezze, ezzel kapcsolatban formális, de vélhetően informális elvárás sem volt vele szemben. A hatalmi helyzet volt az, ami 1988–1989-re alapvetően átalakult, és ami kikényszerítette a változást. A többpártrendszer szükségességének elfogadásával az egypártból egy párt lett,³⁶ és a megváltozott körülmények között a pártnak újra kellett fogalmaznia viszonyát saját, egyre inkább teherterhelé váló múltjához. Ezért volt szükség a történelmi

Pozsgay Imre Horn Gyula mellett 1990-ben, a magyar Országgyűlésben.
Fotó: Fortepan / Szalay Zoltán, 138498

albizottságra, amelynek tagjaitól egy átfogó, a párt számára a tudományosság legitimáló erejét biztosító múltértelmezést vártak, amely politikai háttértámogatást adhat a pártnak ahhoz, hogy az előtte álló időszakot túlélje és a reformokat végigvigye. Ironikus, hogy az a párt fordult történelmi kérdésben a tudomány képviselőihez tudományos legitimitációt keresve, amelyik azt megelőzően évtizedekig elzárta a forrásoktól a történettudomány képviselőit.

A BIZOTTSÁG MUNKÁJA

Az 1988. májusi pártértekezlet, amely a XIII. kongresszus döntései nyomán előállt gazdasági, politikai és társadalmi válságot volt hivatott kezelni, döntött arról, hogy a párt múlthoz való viszonyát tisztázandó, a Központi Bizottságnak létre kell hoznia egy munkabizottságot, „amely elvégzi a helyzet mélyebb elemzését, az okok feltárását, s a közelmúltban folytatott viták tapasztalatait is hasznosítva felvázolja a szocializmus építésének távlati programját. Ennek keretében vizsgálni kell egy új programnyilatkozat elkészítésének a szükségességét.”³⁷

A Központi Bizottság június 23-ai ülésén a feladat elvégzésével Pozsgay Imrét bízták meg.

A pártértekezlet nyomán megalkult bizottság – nagybizottság – 1988. július 18-án tartotta első ülését. A jelenlevők teljes névsora nem ismeretes. Az ülésről fennmaradt, Garamvölgyi András által Pozsgay részére megküldött emlékeztető szerint ezen az egyes, vagyis a történelmi albizottság vezetője és tagjai, valamint a kettes számú, gazdaságpolitikával foglalkozó albizottság tagjai – Berecz Frigyes kivételével –, illetve a hármas, a politikai rendszerrel, társadalompolitikával, művelődéspolitikával és ideológiai kérdésekkel foglalkozó albizottságtól Nagy Sándor szólaltak fel.

Pozsgay szervezeti és szervezési témák mellett ismertette az egyes albizottságok feladatait. Burgert Róbert javaslatot tett a bizottság nyilvánosság bevonása mellett történő működésére, ami a kezdetektől be is épült a bizottság és az albizottságok munkagyakorlatába. A történelmi albizottság tagjai részéről számos észrevétel

³⁶ Székér – Riba *i. m.* 2014, 7.

³⁷ Feladatterv az országos pártértekezlet állásfoglalásának végrehajtására. MNL OL M-KS 288. f. 4/238-239. ő. e.

és javaslat érkezett mind a saját munkájuk, mind a nagybizottság működését illetően. Az ülésen ütemterv készült. A két legfontosabb dátum 1989 márciusa és 1990 márciusa voltak, előbbi az albizottságok résztanulmányainak megvitatására, utóbbi pedig a véglegesnek szánt anyag Központi Bizottság elé történő beterjesztésére vonatkozott.³⁸ A határidők megállapításánál láthatóan nem számoltak azokkal a sürgető kényszerekkel, amik miatt néhány hónap múlva már erősen gyorsítani kellett a munkatempón: a politikai mozgalmak szerveződésével és aktivitásával, noha az már 1988 nyarán is meglehetősen intenzív volt, illetve nem számoltak a párt erodálásának gyors és egyre gyorsuló ütemével sem.

A nagybizottság következő ülésére november 4-én került sor, amelyen a bizottság tagjai és titkára – a betegség miatt hiányzó Köveskúti Lajos és más elfoglaltsága miatt hiányzó Nagy Sándor kivételével – mellett a pártsajtó képviselői – Benke Valéria a *Társadalmi Szemlé*től, Benczúr Zsuzsa a *Propagandistától* és Benedek István Gábor a *Népszabadságtól* – is részt vettek. A napirend szerint az ülésen az albizottságok vezetőinek meghallgatása, a tézisrvek ismertetése és megvitatása és a nagybizottság munkaprogramjának meghatározása szerepelt. Pozsgay Imre beszámolójából kiderült, hogy a történelmi albizottság a júliusban meghatározott ütemterv szerint

halad. Berend egy 64 oldalas szövegtervezet elkészültéről számolt be, amelyből még több fontos PB és KB ülés anyaga hiányzik. Úgy vélte, tavaszra elkészülhetnek egy körülbelül száz oldal terjedelmű anyaggal. A bizottság ezen ülésén már többen – Horn Gyula és Burgert Róbert is – az országban tapasztalt gyors ütemű változásokra hivatkozva sürgették a munka folytatását, utóbbi felvetette, hogy akár a decemberi KB-ülésre is lehetne részeredményeket prezentálni. A szélesebb nyilvánosság felől érkező nyomás kezelésére hozzászólásában Tókei Ferenc tett javaslatot, aki felvetette, hogy a bizottság és az albizottságok munkáját rövidebb összegző anyagokkal lehetne a közvélemény számára láthatóvá tenni. Tókei egyébként úgy vélte, a korábban Burgert által felvetett decemberi KB-ülés céldátumként túl korai. Véleményét Horn is osztotta. A történelmi albizottság munkájának szempontjából lényeges döntés született az ülésen. Az eredetileg három évtizedben megjelölt történelmi vizsatekintés kevésnek bizonyult. Hozzászólásában Ormos Mária négy évtizedet, Pozsgay pedig hetet, a Lenin utáni időszakról kezdődő feltárást tartott szükségesnek ahhoz, hogy a magyar történelem elmúlt negyven évről megalapozottan lehessen beszélni. Zárszávában Pozsgay vállalta, hogy a PB soron következő ülésén tájékoztatást ad³⁹ az albizottságok eddigi eredményeiről, és decemberben a KB-t is informálja.⁴⁰

A történelmi albizottság ülésére⁴¹ 1989. január 27-én délelőtt került sor. A jelenlevők pontos száma ismeretlen, a fennmaradt jegyzőkönyv csak a felszólalók neveit rögzítette, azt sem hiánytalanul. Az ülést Pozsgay Imre nyitotta meg, aki hangsúlyozta, hogy választ kell adni az egyre erősödő sürgetésre, amely a múlt értékelésével kapcsolatban fennállt, ezért javaslatokat kért a jelenlevőktől az elkészült tanulmány közzétételével kapcsolatban. Ezt követően átadta az ülés vezetését Berend T. Ivánnak.

Berend az ülés egyik legfőbb feladatának az addig elkészült tanulmány szövegének megvitatását és elfogadását nevezte meg, amelyet ezt követően nem a nagybizottság, hanem a történelmi albizottság nevében publikálhatnak. Az ütemterv ismertetésével kapcsolatban elmondta, hogy a különböző témakörökben megrendelt előtanulmányok beérkezését márciusig várják, amely munkák – a már elkészült és ezen az ülésen vitára bocsátott rövidebb tanulmánnyal – egy mintegy háromszáz oldalnyi terjedelmű, monografikus feldolgozás alapját képezi majd. Akárcsak bevezetőjében Pozsgay, ő is utalt arra a sürgető kényszerre, amely a mielőbbi közzétételt várja a bizottságtól. A sürgetést a „politikai szükségletből fakadó kényszerként” nevezte meg, tartva attól, hogy a késlekedés ahhoz vezethet, hogy az MSZMP-t más politikai szervezetek megelőzik a múlt értékelésében. Berend felvetése egyik

³⁸ *Emlékeztető a társadalom és a gazdaság elmúlt három évtizede, a programnyilatkozat felülvizsgálatára alakult bizottság első üléséről.* (1988. 07. 18.). Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKIL) XIV.17., Pozsgay Imre iratai. Kötetben lásd: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, 52–55.

³⁹ A Politikai Bizottság meghallgatta Pozsgay beszámolóját és javasolta, amennyiben lehetséges, gyorsítsák meg a munkát, az elért eredményekről pedig adjanak folyamatos tájékoztatást a PB-nek. MNL OL M-KS 288. f. 5/1042. ő. e.

⁴⁰ *Emlékeztető a történelmi múltunk tudományos elemzésével, a programnyilatkozat felülvizsgálatával foglalkozó bizottság 1988. november 4-ei munkaértekezletéről.* RETÖRKIL XIV.17., Pozsgay Imre iratai. Kötetben lásd: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, 56–69.

⁴¹ A dokumentumot lásd: *A történelmi albizottság 1989. január 27-i ülésének jegyzőkönyve.* RETÖRKIL XIV. 17., Pozsgay Imre iratai. Kötetben lásd: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, 69–129. Ormos Mária szerint ez volt az albizottság egyetlen ülése. Berend viszont arról írt, hogy több ülésük is volt. Vö. Buják Attila: *Legyen népfelkelés. A harminc évvel ezelőtti Pozsgay-interjú utóélete.* 168 Óra, 2019. 01. 24. 20–23.; illetve Berend T. Iván: *A történelem, ahogyan megéltem.* Budapest, Kulturtrade, 1997, 297.

lényegi eleme volt az ülésnek, és egy sor átgondolandó kérdést vont maga után. A hozzászólók mindegyike úgy vélte, hogy az időzítés politikai szempontból valóban sürgető. 1987-től kezdődően a frissen alakuló politikai formációk részben saját identitásuk, részben a múltbeli kérdésekhez való viszonyulásuk és nem utolsósorban racionális, napi politikai szempontok alapján foglalkoztak az elmúlt évtizedek, különösen az 1945-öt követő időszak kérdéseivel. 1989 elejére ez afféle versenyfutássá vált az állampárt és a – korabeli szóhasználattal – alternatívok között, amelyben – a jelenlevők is jól érezték – az állampártnak, amennyiben elsőként akar megszólalni és kihasználni a tematizálás lehetőségét, viszonyulnia kell a múlthoz, amely nem kis részben saját múltja is egyben. Huszár István utalt arra, hogy a Magyar Demokrata Fórum Első Országos Gyűlésére készülődve már megfogalmazott a múlt értékelését tartalmazó dokumentumot,⁴² Berend T. Iván pedig az ülés végén jelezte, hogy tudomása van szociáldemokrata körökben készülő anyagról.⁴³ A következtetést, ami mindebből az MSZMP számára következett, legtömörebben Bayer József fogalmazta meg: a párt a megváltozott politikai környezet miatt versenyhelyzetben van, és határozottabb, gyorsabb kiállásra és a múlttal való szembenézésre van szükség már csak a párt saját arculata miatt is.⁴⁴

Az albizottság működése nagyobb figyelmet Pozsgay rádióinterjúját követően keltett, aminek kapcsán a nagybizottság vezetője több alkalommal, különböző

körökben beszélt az albizottság működéséről, mindannyiszor hangsúlyozva, hogy az albizottságon nincs politikai nyomás a következtetéseit illetően, szabadon, a függőség kényszere nélkül dolgozik, és maga alakítja ki álláspontját. Nem vitatva Pozsgay kijelentését és az albizottság tagjainak szakmai elhivatottságát, a rendelkezésünkre álló jegyzőkönyv alkalmat teremt arra, hogy az albizottság összetételéből és a felszólalók által elmondottakból magunk is következtetéseket vonjunk le azzal kapcsolatban, hogy személyükben és következtetéseikben mennyire érvényesülhettek a Pozsgay által elmondottak, és hogy a felszólalóknak önmagukra nézve milyen volt a szerepfelfogásuk.

Az albizottság tagjai és szakértőinek többsége intézményes formában és/vagy szimpátia alapján rendelkezett pártkötődéssel, és az albizottsági ülésen ez a kötődés egyes megnyilvánulásaikban tetten is érhető. Az albizottság vezetője Berend T. Iván, tagjai pedig Horn Gyula, Tőkei Ferenc és Ormos Mária voltak. Az albizottság munkáját különböző részfeladatokra felkért szakértőként Hajdu Tibor, Balogh Sándor, Bayer József és Földes György segítették. Az albizottság működésének ideje alatt annak vezetője és egyes tagjai egyéb tevékenységük mellett politikai tisztséget is viseltek. Berend T. Iván az 1988. májusi pártértekezletet követően került be a Központi Bizottságba. Életrajzi kötetében azt írja, hogy a reformok iránti elkötelezettségétől hajtva választotta a közéleti szerepet. „Négy évtized következetes elzárkózása

után, életemben először ekkor vállaltam magam is tisztséget vezető politikai testületben. A pártértekezlet egyik szünetében a jelöléseket előkészítő bizottság hivatott és megkérdezte, hogy vállalom-e a jelölést az újonnan megválasztandó Központi Bizottságba. Vállaltam. 1988. május 22-ét írtunk, amikor a választásra sor került, s a párt vezető testületének tagja lettem. A kritikus történelmi helyzetben úgy éreztem, hogy ezen a poszton a legközvetlenebbül járulhatok hozzá az általam is kívánt valódi radikális reformáttöréshez, amelyért sok éve dolgoztam.”⁴⁵ Nem túlzás hát, ha azt mondjuk, esetében egy elkötelezett, a korabeli politikai törésvonalak mentén a reformerszárnnyhoz sorolható történész-politikusról van szó. Az albizottság tagjai közül Berendhez hasonlóan Ormos Mária életútján is a májusi pártértekezlet jelentette azt a pontot, ahol a történelmi pálya mellett politikai funkciót is vállalt. Az életrajzi könyvében írt visszaemlékezéséből kirajzolódó kép arra enged következtetni, hogy politikai szerepéhez meglehetősen ellentmondásosan viszonyult. 1988-ban úgy vált a Központi Bizottság tagjává, hogy nem volt tudomása arról, hogy a neve a jelöltek listáján szerepel. Németh Miklós kormánya októberi átalakítása előtt megkereste Ormost, hogy megtudja, részt vállalna-e a kormányában, amit utóbbi elutasított. „Ez volt az első alkalom, amikor döntési helyzetbe kerültem a politikuspálya választása, illetve elhárítása szempontjából.” Az 1990-es országgyűlési választásokon a Magyar Szocialista Párt színeiben indult, amelynek

⁴² Huszár István hozzászólását lásd: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, [75–80.] 76. Az MDF I. Országos Gyűlése előtt Kulin Ferenc *Hitelben* megjelent írása rögzítette a mozgalom egyes történelmi, ideológiai és politikai kérdésekkel kapcsolatos felfogását. Kulin Ferenc: *Axiómák és alternatívák. Hitel*, 1989. 02. 15. 47–50.

⁴³ Berend T. Iván hozzászólását lásd: kötetünkben: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, [126–129.] 127.

⁴⁴ Bayer József hozzászólását lásd: *Uo.* [86–91.] 86.

⁴⁵ Berend *i. m.* 1997, 290.

körülményei a politikához meglehetősen egyéni módon való viszonyulását mutatják. „Nagyjából ekkor érkeztem a második olyan fordulóhoz, ahol döntenem kellett arról, hogy átnyergelek-e a politika mezejére, vagy megmaradok történésznek. [...] Lehetővé tettem ugyan, hogy szerepeltessek a szocialista párt választási listáján, de közöltem, hogy a mandátumot azonnal át akarom adni valakinek, akit a párt kijelöl. Nem azonnal, és nem könnyen, de ezt el is értem.”⁴⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy a KB tagságát nem tartotta politikai pályának. Tény azonban, hogy az a kettős viszonymód, amivel a politikusi szerepkörét értelmezte, a központi bizottsági felszólalásaiban nem mutatkozott meg. Tőkei Ferenc 1956-os szerepvállalását követően értelmiségi pályán maradt, politikai szerepre szintén 1988 májusától vállalkozott. A tagok közül Pozsgayé mellett az egyik leghosszabb politikai múlt Horn Gyuláé, aki kormányzati területen elsősorban a külügyben dolgozott, a párt vezető testületének pedig 1985 óta volt tagja. A szakértők közül Földes György ez idő tájt a Párttörténeti Intézet munkatársa volt, politikai szerepet csak a kilencvenes években vállalt a Magyar Szocialista Pártban, ahol az Elnökség tagja, majd az Országos Választmány elnöke volt. A nyolcvanas évekbeli politikai nézeteiről egyebek mellett az 1989-ben megjelent kötetéből következtethetünk. Könyvében mélyrehatóan elemezte a párt állapotát és annak szervezettségére és működésére vonatkozóan konkrét megoldási javaslatokkal is szolgált. Földes úgy vélte, a

májusi pártértekezletet követően a pártban megvan a szükséges szellemi és politikai erő a megújuláshoz. „A kommunista párt megújulása, mozgalmi tevékenysége, ideológiai elkötelezettsége feltétel és biztosíték lehet arra, hogy a szükségszerű tévedések, ingadozások stb. ne váljanak súlyos vagy nehezen jóvátehető hibákká. [...] Mindebből azt is leszűrhetjük, hogy a mai válságban sem indokolt zárójelbe tenni a szocializmust. Ellenkezőleg, éppen viszonyainak továbbfejlesztésével, politikai garanciák kiépítésével és az ebben a keretben tett világos tartalmú kompromisszumokkal kell kiutat találnunk.”⁴⁷ Földes az albizottsági ülésen is tett olyan kijelentést, amivel egyértelművé tette, a történeti szakmai szempontok mellett a politikaiakat legalább annyira fontosnak tartja: „[...] nem hiszem, hogy most nem azt a célt kellene szolgáljunk, hogy a párt megerősödve kerülhessen ki egy ilyen típusú vitából”.⁴⁸

A nagybizottság vezetője, Pozsgay rutinos politikusként pontosan látta, hogy a múlt feltárása, és benne 1956 történeti értékelésének megváltoztatása politikai eszköz vagy – felhasználási módjától függően – akár politikai fegyver is lehet. Az anyagot úgy értékelte, hogy bár az megmaradt a történeti problémák szakmai értékelésénél, és nem ad közvetlen politikai érveket, az anyag mégis alkalmas arra, hogy politikai eszköz legyen. „Én így értem a dokumentum és a politika kapcsolatát” – mondta.⁴⁹

Magát a megvitatásra került tanulmányt Berend T. Iván írta, illetve állította össze az akkora elkészült résztanulmányokat – Ormos Mária, Bayer József és Földes György munkáit felhasználva. A munka megkezdése előtt Berend találkozót kért Kádár Jánostól, hogy a tanulmány megírása előtt felvetődött néhány részletkérdésre választ kaphasson. Az eredetileg egyórásra tervezett beszélgetésük végül mintegy három óráig tartott, és Berend szempontjából teljesen sikertelen volt. A kérdéseit többnyire nem is sikerült feltennie, az idős, szellemi képességeiben erősen hanyatló pártelnök megállíthatatlan, témaválasztásait tekintve véletlenszerű és csapongó monológja ebben megakadályozta.⁵⁰ A tanulmány megírásához így Kádár, mint fontos forrás, már nem jöhetett szóba. Berend az írást 1988 karácsonyán kezdte el a Minisztertanács bala-tonőszödi üdülőjében.

A tanulmány 1956 újraértékelésével kapcsolatos része meglepően rövid, mindössze három oldal. Témája – a népfelkelés mint definíció – az albizottsági vita egyik fontos és utólag legjelentősebbé vált eleme volt. Az ülés jegyzőkönyvét olvasva látható, hogy a témához hozzászólók – Ormos Mária, Hajdu Tibor, Földes György és Berend T. Iván – nem kizárólag történeti kérdésként kezelik az új definíciót. Ormos arra mutatott rá, hogy a kifejezés nem új, hiszen már korábban többen is használták 1956 értékelésével összefüggésben. Úgy vélte, a népfelkelés a legmegfelelőbb kifejezés arra, ami 1956-ban történt, és hiányolta a tanulmány

⁴⁶ Ormos Mária: *Remények és csalódások*. Budapest, Kossuth, 2017, 208., 213.

⁴⁷ Földes György: *Hatalom és mozgalom, 1956–1989*. Budapest, Reform–Kossuth, 1989, 219., 230.

⁴⁸ Földes György hozzászólását lásd: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, [112–118.] 118.

⁴⁹ Pozsgay Imre hozzászólását lásd: *Uo.* [104–106.] 105.

⁵⁰ Berend *i. m.* 1997, 295–296.

szövegéből a definíció bővebb kifejtését és a történeti példákat a használatát illetően. Név szerint Molnár Eriket hozta példaként, aki *Nemzeti-demokratikus felkelés vagy burzsoá ellenforradalom?* címmel 1957-ben írt, de csak 1989-ben – Hajdu Tibor bevezetőjével – napvilágot látott írására hivatkozott.⁵¹ Molnár tanulmányában 1956-ot felkelésként definiálta, amelyre a Rákosi-rendszer hibái miatt került sor. Érvelésében a rendszer hibái központi szerepet kaptak, ami nélkül a felkelés nem is következhetett volna be. Ez az álláspont viszont gyengítette az MSZMP 1956 decemberében elfogadott határozatának érvelését, amely a közismert négy okra vezette vissza az „ellenforradalom” kitörését. Csakhogy 1957 februárjában, amikor a tanulmányát megírta, már nem volt aktuális az efféle gondolatok felvetése, hiszen a politikai értékelés már hónapokkal korábban megtörtént, és az abban foglaltak szerint indult el a megtorlás. Hajdu Tibor – egyetértve a népfelkelés megfogalmazásával – praktikus szempontokra hivatkozva vetette fel a népfelkelés kifejezés felcserélését a felkelés szóra. Hajdu úgy vélte, a népfelkelés valóban jól fejezi ki az 1956-ban történeteket, elsősorban azt, hogy a nép felkelt az elnyomó hatalom vagy a megszálló szovjet csapatok ellen. A változtatásra irányuló felvetése abból a megfontolásból táplálkozott, hogy mivel a hivatalos ellenforradalom meghatározás harminckét évig egyeduralgoként volt jelen, az új formulára történő áttérés túl gyors és túl radikális változást

jelentene – elsősorban a politikai elit számára, mert a párttagságról úgy vélte, hogy annak nagy része soha nem értett egyet a hivatalos értékeléssel.⁵² Földes György 1956 kérdése kapcsán arra mutatott rá, hogy a kérdés több síkon is értelmezhető és értelmezendő, egyszerre tudományos és taktikai kérdés. Visszautalt Pozsgay hozzászólására, amelyben az államminiszter kifejtette, az albizottság történeti munkája és következtetései okán a „nyomást gyakorló csoport szerepét” is játssza, a tanulmány eredményei pedig megkerülhetetlen hatást fognak gyakorolni mind a közgondolkodásra, mind pedig a Központi Bizottságra.⁵³ Földes úgy vélte, amennyiben az albizottság nyomásgyakorló csoportként viszonyul a kérdéshez, akkor abból politikai kérdés lesz, és úgy is kell viszonyulniuk hozzá. 1956 értékelése tekintetében mind az Ormos Mária által felvetett népfelkelés, mind a Hajdu Tibor által javasolt felkelés definíciót elfogadhatónak tartotta.⁵⁴

A jelenlevők egy része vagy nem érzékelte 1956 definíciója megváltoztatásának politikai súlyát, vagy ott és akkor nem gondolta végig ilyen szempontból is a következményeit. A tanulmány közzétett változatában 1956 értékelése témájának rövidege – amelyet Ormos is szóvá tett – szintén azt valószínűsíti, hogy nem számoltak azzal, milyen nagy hullámokat fog vetni a régi-új egyszavas értékelés kimondása. Molnár Erik tanulmányának utólagos közlése is azt mutatja, hogy az ügy politikai jelentőségével még csak-csak,

Molnár Erik 1945-ben. 1956-ról az eseményeket követően írt tanulmányát csak 1989-ben publikálták. Fotó: Fortepan, Chuckyeager tumblr, 142691

de társadalmi következményeivel egyáltalán nem számoltak. A *Társadalmi Szemle* áprilisi számában a Molnár-féle tanulmány közlésére ugyanis azért került sor, mert úgy vélték, csillapíthatja a kedélyeket, ha bemutatják, 1956 értékelése korántsem volt olyan egyoldalú, mint ahogy azt három évtized óta sulykolták, és voltak, vannak és lehetnek más értékelések, más megközelítési módok.

Pozsgay még aznap rádióinterjút adott a Kossuth Rádióknak. Az Orosz József és László Péter által készített interjúban az 1956-os forradalmat Pozsgay népfelkelésnek, „egy oligarchikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésnek” nevezte. Reményét fejezte ki, hogy ez az értékelés megteremti a lehetőséget annak, hogy a politika, a történettudomány és a közvélemény értékelése közelebb kerüljön

⁵¹ Molnár Erik: *Nemzeti-demokratikus felkelés vagy burzsoá ellenforradalom?* *Társadalmi Szemle*, 1989/4, 47–54. A tanulmányról lásd még Nagymihály Zoltán: *Nemzeti-demokratikus felkelés vagy burzsoá ellenforradalom?* Megjelenik Molnár Erik tanulmánya. In: *Változó idő, változó emlékezet. 1956 értékelésének átalakulása*. Szerk. Házi Balázs – Jónás Róbert – Nagymihály Zoltán – Rapali Vivien – Strausz Péter. Budapest, RETÖRKI, 2021, 216–219.; Ormos Mária hozzászólását lásd: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, [92–97.] 94.

⁵² Hajdu Tibor hozzászólását lásd: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, 110–112.

⁵³ Pozsgay Imre hozzászólását lásd: *Uo.* [104–106] 104.

⁵⁴ Földes György hozzászólását lásd: *Uo.* [112–118.] 115.

egymáshoz 1956-ot illetően. A politikai berendezkedést érintő kérdésre válaszolva Pozsgay kijelentette, hogy az egypárti szocializmus zsákutcának bizonyult, és az MSZMP-nek fel kell készülnie a többpártrendszerre.⁵⁵ Pozsgay az eredetileg január 19-ére tervezett bizottsági ülést január 27-ére, Grósz Károly davosi utazásának idejére tette át, ezzel kerülve el azt, hogy a főtitkár esetleg megakadályozza az interjú közzétételét. Ezzel Pozsgay lényegében megkerülve a pártvezetést, „nyilvánosság-puccsot” követett el, belekényszerítve a pártot egy visszafordíthatatlan folyamatba.

Ezen a ponton érdemes röviden felidézni, hogyan vélekedett Pozsgay 1956 átértékelése kapcsán. Önéletrajzi könyvében akkori szándékaira visszamemlékezve így írt: „Elérkezettnek láttam az időt a cselekvésre. Világos volt előttem, hogy céljaink eléréséhez, az erők felvonultatásához előbb le kell rombolni az MSZMP közhatalmi szerepét, elvenni identitását, és lefogni azoknak az erőknek a kezét, amelyek képesek lennének, ha nem is megfordítani az események irányát, de nagy konfliktusokkal járó ellenállást tanúsítani. Birtokomban volt egy eszköz, amelyről úgy véltem, hogy ha kellő arányok és mértékek betartásával, s következményekkel is számolva alkalmazom, akkor sikerül az áttörés, a társadalom felrázása, az MSZMP lebontása

anélkül, hogy az ország sorsát kockáztatnám.”⁵⁶ Bár nincs okunk kétségbe vonni a szavait, érdemes rámutatni, hogy a visszaemlékezésével szemben az egykorú nyilatkozatai nem ezt a nagyobb perspektívából szemlélődő, magabiztos álláspontot tükrözték. Alig néhány hónappal a népfelkelés bejelentését megelőzően, egy Bíró Zoltánnal folytatott beszélgetés során 1956 megítélésével kapcsolatban óvatosan fogalmazott. Elismerte az újraértékelés szükségességét, de – hivatkozva a történelmi albizottság éppen folyó munkájára – ő maga nem foglalt egyértelmű állást a kérdésben. Kategorikus kijelentést saját szerepével kapcsolatban tett: „[...] én 1956-nak az értékelésében, bár tudomásul vettem a hivatalos álláspontot, nemigen törekedtem sose a »véglegesnek« tekintett hivatalos álláspont igazolására”.⁵⁷ A beszélgetés során az 1956-hoz illeszkedő helyes történelmi formula megtalálását egyenesen a távoli jövőbe, egy félgenerációnyi távolságba utalta: „[...] '56-ról is meg fogjuk találni a történelmi formulát, amely talán azonos lesz a történelmi igazsággal. Ám ehhez még egy félgenerációnyi időnek el kell telnie...”⁵⁸ Mindebből arra a következtetésre is juthatnánk, hogy Pozsgay véleménye 1956 értékelésével kapcsolatban képlékeny volt, ám ez azt is jelentené, hogy a történelmi albizottsági munka politikai felügyeletét végző politikusnak nem volt koncepciója a munka

megkezdésekor, ami nehezen lenne hihető. A másik kínálkozó magyarázat az, hogy szavait politikai taktikázásnak fogjuk fel. Más szóval: Pozsgay mindig azt mondta, amit az adott hely és alkalom megkövetelt ahhoz, hogy politikailag végigvihető legyen a szándéka.⁵⁹ Azzal azonban mindig tisztában lehetett, hogy végül majd kell találni valamit, ami végre meghaladja az ellenforradalmat még akkor is, ha az a politikai realitások miatt kevesebb is lesz, mint a forradalom.⁶⁰ Ennek a taktikázásnak van egy másik vetülete is, ami szerepet játszhatott abban, hogy Pozsgay a motorja lett 1956 újraértékelése ügyének, ez pedig az ellenzékkal való kapcsolata. Pozsgay a nyolcvanas években komoly politikai hátszínját építette ki az ellenzéki mozgalmak között, akik számára a reformer politikus jelentette a hatalom elfogadható arcát és a reményt a változásra. Köreikben 1956 újraértékelése erős politikai szándékként jelentkezett, ami egyben nyomást is helyezett Pozsgayra.

⁵⁵ Az interjú szövegét lásd többek között: Interjú Pozsgay Imrével a Kossuth Rádió 168 óra című műsorában (1989. 01. 28.). RETÖRKIL XIV. 17., Pozsgay Imre iratai. Kötetben lásd: *Ellenforradalomból népfelkelés... i. m.* 2022, 216–220.

⁵⁶ Pozsgay Imre: 1989. *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Budapest, Püski, 1993, 91

⁵⁷ Valójában ez nem fedte teljesen a valóságot, hiszen 1957-ben a *Petőfi Népe*-ben írt cikkében fiatal pártkatonaként pontosan ezt tette, kiállva az állampárt ellenforradalmi narratívája mellett. Lásd Pozsgay Imre: *Forradalom vagy ellenforradalom? Petőfi Népe*, 1957. 12. 15. 5.

⁵⁸ Bíró Zoltán: *Októberi kérdések. Beszélgetés Pozsgay Imrével*. Budapest, Eötvös-Püski, 1988, 22. E szavakat később, a Központi Bizottság február 10–11-ei ülésén Grósz idézte beszédében, szembesítve Pozsgayt korábbi álláspontjával. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1989. február 10–11-én megtartott üléséről. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei I.* Szerk. Kosztricz Anna – Lakos Jánosné – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Budapest, MOL, 1993, [1–206.] 11.

⁵⁹ Pozsgay szándékait illetően, illetve Grósz Károlyal kapcsolatban néhány újszerű megállapítást lásd Riba András László: *Hatalomtechnika a pártállam végőráiban, 1987–1990*. Budapest, RETÖRKIL, 2021, 147–165.

⁶⁰ A párton belül már az 1988. májusi pártértekezletet követően többekben felmerült, hogy ha sikeresen akarják végigvinni a modellváltást, akkor előbb-utóbb 1956 értékeléséhez is hozzá kell nyúlni. Székér-Riba *i. m.* 2014, 55–56.

Szécsi Árpád

A KDNP (újja) alakulástörténetéről¹

Az 1987–1990-es magyarországi rendszerváltoztató folyamatok történeti kutatásainak egyik „miértkérdése” lehet annak vizsgálata, miért nem tudott a Kereszténydemokrata Néppárt (még) jelentősebb politikai szereplővé válni, és több mandátumot szerezni az 1990-es országgyűlési választásokon. Ezt a kérdést azért tehetjük fel joggal – történelmi és szociológiai megközelítésből is –, mert a KDNP múltbéli előzménye, a Demokrata Néppárt (DNP) 1947-es eredménye, valamint a kereszténység mint világnézet és – még inkább – mint egyfajta kulturális értékrendszer jelenléte a magyar társadalomban a rendszerváltás idején akár jóval szélesebb politikai képviseletet, felhatalmazást is megalapozhatott volna az újjászerveződő kereszténydemokraták számára. Nem így történt. Az összetett okokat átfogó vizsgálódások tárhatják fel. Jelen írásban egy közelmúltban zárult kutatás eredményei alapján tesztek említést néhány magyarázó tényezőről.

Az 1989–90-es magyarországi rendszerváltás ellenzéki főszereplői között egyrészt újonnan alakult mozgalmakat, másrészt ún. *történelmi pártokat* találunk. Utóbbiak kifejezetten az egypárti kommunista diktatúra bevezetése előtt működő – és 1956 őszén rövid

időre újjáalakult – demokratikus pártok jogi és politikai örököseinek tekintették magukat. A KDNP is ilyen módon jelent meg 1989 tavaszán a hazai közéletben, deklarálta a Barankovics István vezette egykori Demokrata Néppárt működését folytatva. A párt az 1947-es, már csak részben szabad választásokon a legeredményesebb jobboldali (vagy jobbközép) politikai szereplőnek bizonyult, közel 17%-os eredményével. Ezt a váratlan sikert – a csupán néhány hetes felkészülési időszakot és kampányt figyelembe véve – egyértelműen a hathatós egyházi támogatásnak köszönhetette, valamint annak, hogy építhetett a formálisan vagy már csak informálisan létező keresztény (többnyire katolikus) társadalmi szervezetek, egyesületek aktivistáinak mozgósítására.²

Ebből a történelmi perspektívából nézve a kereszténydemokraták akár negyven évvel később is hasonló eredményt érthettek volna el, vezető szerepet elnyerve a jobbközép politikai mezőben. Különösen, ha hozzátesszük, hogy az 1962 és 1965 között lezajlott II. Vatikáni Zsinat eredményeként a katolikus egyház is elkötelezte magát a felekezeti (ökumenikus) közeledés mellett, ami elviekben komoly háttérrel jelenthetett a

korábbi felekezeti megosztottság politikai meghaladásához. A katolikusok és protestánsok közösen alakíthatnak volna kereszténydemokrata pártot, hasonlóan több nyugat-európai országhoz, ahol egyébként a közbeeső évtizedekben a kereszténydemokrácia – fokozatosan átalakulva ugyan, de – meghatározó erővé vált.

A történelmi előzmények és a magyarországi diktatúra ideje alatt külföldön végbement folyamatok alapján tehát a magyar kereszténydemokrácia újjászerveződése akár erős belföldi és nemzetközi támogatással is végbemehetett volna. Ezt a többi, 1987-ben színre lépő új ellenzéki erő 1988-as hálózatosodásával, majd párttá válásával párhuzamosan, a többi történelmi párt újjáalakulásával egy időben tehetné volna. Számos oka azonosítható annak, hogy ez nem így történt.

A Demokrata Néppárt 1947-es sikerét mintegy *választási pártként* érte el. A közismerten zaklatott politikai légkörben országos hálózata nem, vagy csak alig alakulhatott ki, az eldurvuló állambiztonsági erők a párt meglévő szervezeteinek működését is hamar ellehetetlenítették.³ A KDNP így nem „örökölt” negyven évvel később „újjáéleszthető” pártszervezeti struktúrát.

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: *Rendszerváltó Archívum*, 2017/1, [25–34.] 25–28. A szerző *Keresztény demokraták a rendszerváltásban. A hívő értelmiség és a kereszténydemokrácia visszatérése a magyar közéletbe (1987–1990)* c. kutatásának és tanulmányának (kézirat) részlete. Készült a RETÖRKI megbízásából, 2016 decemberében

² Enyedi Zsolt: *Politika a keresztényjegyében*. Budapest, Osiris, 1998, 110.

³ Tabajdi Gábor: *Kereszténydemokraták a politikai rendőrség célkeresztjében*. In: *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*. Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest, 1956-os Intézet–Jaffa, 2013, 188–190.

Hasonlóképpen szétverte a kommunista diktatúra az említett, egyházakhoz kötődő „civil szervezeteket”, így a katolikus és protestáns, vagy egy szabadabb társadalomban potenciálisan egységesülő, illetve összefonódó keresztény „szubkultúra” csak nyomokban, töredezetten, esetleg hagyományiban maradt fenn Magyarországon a nyolcvanas évekre. Ugyancsak a „töredezett”, szervezetlen és depolitizált jelzőkkel írható le ebben az időszakban a keresztény értelmiség állapota is. Miközben a „nemzeti demokraták” vagy népiek táborában, továbbá a „demokratikus ellenzék” néven ismert radikális-emberjogi, liberális csoportosulás köreiben kimutatható a *látens hálózatosodás* jelensége, addig a tágran értelmezett hívő értelmiség önszerveződése nagy részben – magától értetődően – valamilyen az egyházakhoz kötődött volna. A párthatalom és az állambiztonság viszont talán a legtovább és a legnagyobb mértékben éppen az egyházakat tartotta megfigyelés és szoros politikai ellenőrzés alatt. A vallásgyakorlás terén tett mégoly csekély és viszonylagos engedményeknek is egyértelmű feltétele volt a teljes depolitizáltság vagy éppen rendszerhűség. Az egyházvezetés(ek) ilyen „megkötözöttsége” kihatással volt arra is, hogy az újjászerveződő magyar kereszténydemokrácia nem, illetve csak igen megkétszerezve számíthatott az egyházak, különösen felsőbb szintű vezetésük támogatására, vagy akár csak informális bátorítására, sürgetésére, annak szorgalmazására, hogy a keresztény értelmiség – mielőbb – bekapcsolódjon a megélenkülő hazai közéletbe. A nyolcvanas években kimutatható *vallási reneszánsz*, ideértve a hívő

fiatalok több tízezres körét megmozgató kisközösségeket is, így nem transzformálódhatott – legalábbis szervezetenként koncentrált – társadalmi, politikai erővé.

A KDNP 1990-es „korlátozott sikerének” talán legfőbb okaként azonosítható „megkésettség” mögött természetesen nem csak ezek a röviden vázolt egyházpolitikai és vallásszociológiai jelenségek álltak. A párt újjáalakításának viszonylag kései bejelentését (1989. március 15.) és ezt követően is lassan beinduló szervezését történelmi „véletlenszerűségek” és személyi adottságok is befolyásolták. Utóbbiak körében meghatározó volt az egyébként nagy tekintélynek örvendő pártelnök, Keresztes Sándor idős korából, történelmi tapasztalataiból, valamint – a visszaemlékezések szerint – alkati adottságaiból is következő óvatossága. A párt (újjá)szervezésének megkésett indulása részben oka is volt annak, hogy a formálódó új magyar kereszténydemokrata „pártelit” tagjai nem ismerték egymást (legalábbis nem régen és nem igazán). Ebből is fakadtak azok a belső feszültségek, amelyek ugyan a többi történelmi párthoz képest kevésbé kerültek nyilvánosságra, a színpalán mögött hozzájárultak a pártszervezési munka akadozásaihoz, elhúzódásához. A KDNP a kései megalakulása miatt csupán utólag – nem alapító tagként – csatlakozott az Ellenzéki Kerekasztalhoz, első országos nagygyűlésére pedig csak 1989 szeptemberének végén került sor, amikor szinte már kezdetét is vette előbb a „négyigenes” népszavazási, majd hamarosan az országgyűlési választási kampány.⁴

A megkésettség hátrányos következményei azonban nem csak ekkor, az országos hálózat felállításkor és a jelöltállításkor mutatkoztak meg; a pártvezetés és a helyi szervezők a kezdetektől érzékelték, hogy a „széttagolt” keresztény értelmiségiek jó része – az aktívabbak, a „könnyebben mozdulók” közül – már a szervezeti kereteit jóval korábban kiépítő MDF-hez, vagy a történelmi gyökerű vidéki hálózatukat felélesztő kisgazdákhoz csatlakoztak. E folyamatot csak erősítette az egykori felekezeti elkülönülés továbbélése az újjáformálódó politikai színtéren: számos református inkább az említett két erőt találta szimpatikusabbnak. A KDNP felekezeti jellegét deklaráló megnyilatkozások, gesztusok – amelyek pedig már a részben a párt „előfutár szervezeteként” is megalakított Márton Áron Társaság mint *interkonfesszionális egyesület* dokumentumaiban is jelen voltak – nem bizonyultak kellően hatásosnak. A kereszténydemokrata párt – nem kizárólagosan ugyan, de – továbbra is elsősorban a katolikus aktivistákat és szavazókat tudta megszólítani. Őket azonban – legalábbis bizonyos rétegeiket – ahhoz elég eredményesen, hogy 1990 tavaszán a párt a felsorolt nehézségek mellett is magabiztosan átlépte a (4%-os) parlamenti küszöböt. 6,46%-os listás választási eredménnyel, és 21 mandátummal – ebből három egyéni kerületi győzelemmel – került be az országgyűlésbe.

Az eredmény bátran tekinthető politikai sikernek, hiszen a magyar kereszténydemokrácia ezzel ismét lehetőséget kapott, hogy befolyásos erővé váljon a hazai közéletben.

⁴ A KDNP korai történetéről az utóbbi évtizedben több tanulmány is megjelent, pl. Szabó Róbert: A Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) a rendszerváltás éveiben (1989–1990). In: *70 éves a Kereszténydemokrata Néppárt*. Szerk. Pálffy István. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 2014, 87–111.; Kiss Mária Rita: A pártidentitás stratégiái a KDNP politikájában (1989–1998). In: Pascal Fontaine: *Út Európa szívébe 1953–2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben*. – Magyar kiegészítés: A magyar kereszténydemokrácia útja Európa szívébe. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 2015, 737–787. Lukácsi Katalin: A Kereszténydemokrata Néppárt újjáalakulása és útja a hatalomba (1989–1990). *Kút* (Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa), 2015/1, 151–174.

Szalai Attila

Útilapu a rendszernek¹

A következő részlet Szalai Attila *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976–1990* című munkájából származik. Intézetünk egykori külsős munkatársa a naplójegyzetek írásakor Lengyelországban élt, onnan követte a szülő- és választott hazájában zajló eseményeket. 1989 legfontosabb pillanatait részben Magyar-, részben Lengyelországban élte át. A most következő naplójegyzetek a Nagy Imre-újrateremtés átélt tapasztalatáról – amelyen a Szolidaritás lapja, a *Gazeta Wyborcza* tudósítójaként volt jelen –, Kádár János haláláról és október 23-a magyarországi megünnepléséről szólnak. A szövegek varázsát a mélyen megélt események kellős közepén lejegyzett gondolatok időtállósága adja. A kötet a Magyar Napló és a Wacław Felczak Alapítvány kiadásában jelent meg 2018-ban, a munkát a szerző a RETÖRKI-vel kötött szerződése keretében készítette.

1989. JÚNIUS 13., VARSÓ¹

Én [...] indulok Pestre. Nagy Imre és társai újrateremtésén ott kell lennem. Nemcsak lelkiismereti okokból, hanem azért is, mert Kamiński haverom² felkért, hogy tudósítsam az eseményről a *Wyborczát*.³

1989. JÚNIUS 15., BUDAPEST

Épp anyámnál jegyzeteltem a holnapi nagy napra készülődve, amikor Korolovszky András barátom⁴ telefonált, hogy tüntetők gyülekeznek a szovjet nagykövetség előtt, ha érdekel, siessek oda. A helyszín a Bajza utca és a Benczúr utca sarkán levő lakásától csak egy köpésre

van a Népköztársaság úton, szemben a MÚOSZ-székházzal. Azt mondja, ő ott lesz mindjárt, és – biztos, ami *zicher* – az ablakon át, mintegy páholyból szemléli, mi lesz, találkozzunk ott.

Pattanok, mint a nikkelbolha, fél órán belül már dugom is ki a fejemet a kismetró Bajza

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: *Rendszerváltó Archivum*, 2019/1, 34–42. A naplójegyzetek eredeti megjelenését lásd: Szalai Attila: *Lengyel földön. Emlékek, naplók, 1976–1990*. Budapest, Magyar Napló, 2018.

² Kamiński, Wojciech (1954): A Varsói Tudományegyetemen filozófia szakot végzett. Első munkahelye 1977-ben Budapesten a lengyel nyelven, Bába Mihály szerkesztésében megjelenő *Przeгляд Węgierski* (Magyar Szemle) című folyóirat szerkesztősége volt. (Felesége Bába Mihály egyik lánya, Gabriella lett.) 1978-tól Krajowa Agencja Wydawnicza (Országos Kiadó Vállalat) népszerű tudományos osztrályán dolgozott szerkesztőként. 1980-81-ben a Szolidaritás Kiadó Vállalat (Agencja „Solidarność”), 1982-től az egész hadiállapot alatt hivatalosan a *Murator* építészeti szaklap szerkesztőségi titkára volt, miközben a „második nyilvánosság”, vagyis földalatti kiadványok terjesztését szervezte és szerkesztőségeikben tevékenykedett, olyan nagyobb példányszámú szamizdat lapoknál, mint az NTO vagy a Szolidaritás legfontosabb hetilapja, a *Tygodnik Mazowsze* (Mazóviai Hét). 1989-ben, amikor a kerekasztal-tárgyalások nyomán létrejöhett az első legális, nem kommunista napilap, a *Gazeta Wyborcza* (Választási Újság), a külpolitikai rovat vezetője, majd a szerkesztőség titkára lett. Ezt követően a lap kiadóvállalata, az Agora Rt. vezérigazgató-helyetteseként többek között olyan befektetésekért felelt, mint az Rt. székházának és a napilap saját nyomdájának kivitelezése. A lapot kiadó – és ekkorra már több rádió- és tv-csatornát, valamint különféle kiadványok egész sorát működtető – mammutcég 2004-ben Agora Holding Kft nevet felvéve szerkezetileg átalakult, az új struktúrában vezérigazgatóvá nevezték ki, és ő kapta az igazgatótanács elnöki posztját is.

³ *Gazeta Wyborcza* (Választási Újság): Az 1989. június 4-ei félig szabad választás előtt a Szolidaritás Állampolgári Bizottsága által létrehozott országos napilap. Az eredetileg *Gazeta Wyborcza Solidarność* (Szolidaritás Választási Újság) néven létrejött lap csak a választások lezárultáig működött volna. Az Adam Michnik szerkesztésében megjelent lap az évek során Lengyelország legnagyobb példányszámú napilapja lett, fokozatosan megszilárdult baloldali, liberális beállítottsága

⁴ Korolovszky András (1946–2002): grafikus, keramikus művész, szerkesztő. 1977 és 1989 között a *Magyar Hírlap* szerkesztője, karikaturistája volt. A rendszerváltás után a *Pesti Hírlap*nál, az *Új Magyarországnál* és a *Magyar Nemzet*nél dolgozott.

utcai állomásának feljárójából. Mint kiderült, András látott a MÚOSZ kávézójának ablakából, integetett is, de engem azonnal lekötött a látvány, nem vettem észre. Nem voltak valami sokan, talán két-háromszáz ember, a táblákról kiderült, hogy fideszesek, a Nagymaros Kör⁵ meg a Republikánus Kör⁶ hívei merészkedtek ide meghúzgálni a jegesmedve bajszát. A követelések, a jelszavak a szovjet csapatok kivonását, a Varsói Szerződésből való kilépésünket célozták. Régi szép skandalást hallottam: „Ruszkik haza!” Nézegettem körül, jön-e már a rohamrendőrség. De nem jött. Csak a sisakrádiójukba magyarázó motoros zsaruk meg zavart képű gyalogrendőrök vették körül laza láncban a tüntetőket. Semmi igazoltatás vagy agreszsió. Rengeteg kamera, forgatócsoport, sajtófotósok hada.

Ismerős arcokat kutatok, de sikertelenül. Most érzem, mennyire le vagyok maradva a hazai eseményekről. Neveket ugyan ismerek, de alig van meg hozzájuk az arc. Egyszer csak lengyel szót hallok. Odakapom a fejemet. Egy csoport fiatal srác és lány, amennyire hallom, angolul és oroszul, kifejező gesztikulálással komázik magyar ifjakkal. Pillanatok alatt velük vagyok a sűrűjében. A lengyelek a még mindig nem legalizált Független

Diákszövetség (NZS) képviselőiben⁷ érkeztek, kapcsolatteremtés céljából a magyar ellenzéki szervezetekkel, no meg persze a holnapi ünnepségre.

Alig kezdenék barátkozni velük egy cirill betűs, *go home* feliratú transzparens közelében, amikor látom, egy disztिंगvált öregúr kapja kezébe az egyik hordozható hangosító mikrofonját. Pákh Tibi bácsi az, aki 1980 májusában kijött Lengyelországba, hogy Podkowa Leśnában csatlakozzon a Szent Kristóftemplomban éhségstrájkoló ellenzékiekhez.⁸ A kommunis-tákkal szemben egész életében gyémántvágó keménységgel kitartó csodaember most többek között arról beszél, hogy Magyarország tragikus eladósodása is szovjet praktikák következménye. Míg fordítom a szöveget a lengyeleknek, elröhögöm magam: mellettem ugyanis elsétál egy fickó, kezében levágott tetejű műanyag vizeskanna, amiből jókora zöld levelű növény kandikál ki, s a kannán felirat: „útilapu”. A ruszoknak persze. Ugyancsak természetes útilapuvall integet valaki egy „A vendégszeretetünknek is van határa” feliratú transzparens alatt. A lengyelek kérdezik, mit jelképez a növény. Fogalmam sincs, hogy van lengyelül az útilapu, egy lány kisegít, biológushallgató, mondja, hogy *babka zwyczajna*.

De ettől sem jutottunk előbbre, mivel az „útilapu kötnek valakinek a talpára” idióma semmilyen lengyel megfelelője nem jut eszembe, így más nem marad, mint lefordítanom szó szerint, magyarázva, hogy népi kifejezés arra, hogy valakit, aki kellemtlen társaságot jelent, elhajtunk a fenébe. Csakhogy ez itt most nem alkalmas idő filológiai eszmefuttatásokra, a hosszadalmas magyarázat nem köti le őket, mindegyikük társalog valakivel, egyedül a biológus leányzó veszi a fáradságot, hogy megköszönje a felhomályosítást, mielőtt elsodródok tőlük.

Végül bemegyek Andráshoz a MÚOSZ-ba. „Ha elvisznek – vigyorog a barátom –, legalább tudtam volna szólni anyádnak.” Csóválja a fejét: nem kellett volna pont ezt, pont ma és pont itt. Elég zűr ezeknek, ami holnap lesz. Apa, győzködöm, látod, hogy nem mernek már lecsapni! Próbálta volna csak meg valaki ugyanezt akár csak egy évvel ezelőtt is!

Késő este otthon hallgatom a rádiót. Nem tudom, a magyarok összebeszéltek-e a varsóiakkal, de ma Varsóban próbált ugyancsak mintegy kétszáz tüntető végigvonulni a városon hasonló, a ruszok kivonulását követelő jelszavakkal, táblákkal. Ezt a Szolidaritás radikális ága, a

⁵ Valószínűleg a Nagymaros Bizottságról van szó. A szervezet 1988 júliusában jött létre, és a környezetvédelemmel foglalkozó szervezeteket kívánta tömöríteni. Elsődleges célja a bős–nagymarosi vízlépcső építésének leállítására volt.

⁶ 1988 áprilisában megalakult, elsősorban magánlakásokban és éttermekben rendszeresen összegyűlő társaság alkotta vitafórum. A rövid életű szervezet tagságának egy része később a Magyar Október Pártban talált politikai otthonra.

⁷ Független Diákszövetség (*Niezależne Zrzeszenie Studentów*): 1980 szeptemberében alakult, 1981 februárjában bejegyzett, a felsőoktatás hallgatóinak szabad és független egyesülete. A hadiállapot idején működését betiltották. A szervezet 1988 májusában született újjá, 1989 szeptemberében jegyezték be újra a bíróságon.

⁸ Pákh Tibor (1924–2022): Részt vett az 1956-os forradalomban, a Kossuth téri sortűzben megsebesült. 1960-ban a forradalomról szóló, angol nyelven fogalmazott írásai és az elhunyt fiatalok listájának összeállítása miatt a katonai bíróság 15 év börtönbüntetésre ítélte. A börtönben többször éhségstrájkot folytatott, a börtönkórházban elektrosokkal és gyógyszeres kezeléssel próbálták annak abbahagyására kényszeríteni. 1971-ben elmebetegnek nyilvánították, szabadlábra helyezték, de rendőri felügyelet alatt tartották. 1980-tól komoly kapcsolatokkal rendelkezett a lengyel ellenzékkel, 1981-ben lengyelországi útját megakadályozandó elvették útlevelét. A magyar ellenzék egyik legkiemelkedőbb személyisége volt. A '80-as években újra kényszergyógykezelést alkalmaztak vele szemben, a határon magával hozott könyveit elkobozták, bevonták az útlevelét. A rendszerváltás után Podkowa Leśna díszpolgárának választották.

A lengyel Független Diákszövetség (NZS) képviselői a Hősök terén, 1989. június 16-án. Fotó: Fortepan / TM, 77268

kerekasztalt is elutasító Harcoló Szolidaritás (SW)⁹ és a még betiltás alatt álló Lengyel Szocialista Párt (PPS)¹⁰ szervezte. A rendőrség útjukat állta, mire elrepült feléjük néhány benzines palack. A hírekben nem szólnak személyi sérülésről, de őrizetbe vételről sem.

Letészem a tollat, mert van mire felkészülnöm: összeraktam mindent, kazettás zsebmagnót, fotótáskát, '56-os karszalagot, sajtós igazolványt. Anyám még egy félliteres műanyag flaskát is rám tukmált, mondván, hogy az előrejelzések szerint holnap meleg lesz, és jól jön majd, ha a tömegben megszomjazom.

1989. JÚNIUS 18., BUDAPEST

A Hősök terén egykettőre kiderült, hogy kutyagumit sem ér a sajtós igazolványom. Illetve pusztán annyit, hogy felkerülhettem a tudósítók tribünjére. Én meg naivan azt hittem, szabadon mozoghatok majd mindenfelé azzal a nyakbavalóval. A magnómmal persze így is mindent felvehettem, ami elhangzott, a teleobjektívemmel pedig elég jól behoztam jó néhány jelenetet, de döntenem kellett: vagy a sajtós dobogó, vagy a tömegben kóringyálás.

Embertenger a horizontig. Órákon át hallgattuk az ötvenhatos áldozatok névsorát, majd a beszédeket. Anyám vize nagyon jól jött, égette a fejünket a nap. Vissza-visszatérően azon morfondíroztam, vajon Kádárnak van-e tévéje, s nézi-e, mi történik. Azt pletykálják, hogy a Kútvolgyiben fekszik, megbuggyant, ott kezelik. Nem ver az Isten bottal!¹¹ Ha megbuggyant, nagy kár. Megérdemelné, hogy tiszta fejjel üsse meg a guta azt, aki Haynaunál is nagyobb hóhér volt. S ami az ünnepségen kifejezetten zavart: derék MSZMP-s apparatcsikok is álltak díszőrséget a kivégzettek koporsóinál.¹² Elképzelttem, hogy

⁹ Harcoló Szolidaritás (*Solidarność Walcząca*): A hadiállapot kihirdetése és a Szolidaritás Szakszervezet betiltása után, 1982 elején alakult földalatti, radikálisan antikommunista szervezet. A Kornel Morawiecki által alapított mozgalom konspiratív módon épült fel: földalatti újságokat bocsátott ki, sztrájkot szervezett, de a kommunista titkosszolgálatba is megpróbált beépülni. Az elinduló kerekasztal-tárgyalásokat erőteljesen bírálta, és az első, „részben szabad” választások bojkottjára hívott fel.

¹⁰ Lengyel Szocialista Párt (*Polska Partia Socjalistyczna*): 1892-ben, párizsi lengyel emigránsok által alapított baloldali párt. 1948-ban a kommunisták nyomására létrejött a pártegyesítés, így önálló erőként megszűnt, betagozódva a Lengyel Egyesült Munkáspártba (LEMP). 1987-ben alakult újjá Jan Józef Lipski vezetésével, ám a rendszerváltás után nem tudott komoly erővé válni.

¹¹ Kádár Jánost 1989 júniusában már valóban a Kútvolgyi kórházban kezelték.

¹² A díszőrségben az MSZMP-s politikusok közül Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke, Németh Miklós miniszterelnök, Pozsgay Imre államminiszter és Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes állt.

hosszú évtizedekig uralkodik az NSDAP,¹³ eljut a gulyásnáciizmusig, és a párt alkonyának késői árnyai, az elkövetett borzalmak örökösei helyes kis horogkeresztes jelvényekkel a hajtókájukon megadják a végtisztességet a nemzetiszocializmus minden áldozatának...

Orbán Viktor beszédéig bírtam ki a dobogón, aztán lelélceltem onnan, hogy megmerítkezem az emberek között, „kis színeseket” gyűjtve. Mivel nem sikerült „belső” szervezői-rendezői körökbe jutnom, Kiss Gy. Csaba sem tudta ezt elintézni, képtelenség volt részt vennem más programokon, szégyenszemre a 301-es parcellába sem mentem ki.¹⁴ Forgalomkorlátozások szerte a városban, saját kocsi-val reménytelen lett volna a mozgás, tömegközlekedéssel pedig végképp lemaradtam volna mindenről. Michnik,¹⁵ akit mindvégig láttam a sajtós emelvényről, egy csomó SZDSZ-es figurával tartott egész idő alatt. Már lent voltam, tülekedtem fotózni, le akartam kapni, amikor leteszi a virágjait, ami sikerült is. Észrevett és intett, szólt: ők még mennek ide meg oda, de aztán Kis Jánoséknál találkozunk.

Az SZDSZ ügyvivőjénél annyian gyűltek össze, hogy szinte meg se lehetett mozdulni. Kiharcoltam, hogy leülhessek a konyhában, gyorsan

meg akartam írni a tudósítást. Három flekket mondott Wojtek [*Wojciech Kamiński* – Sz. A.], nem volt könnyű beleférni. Úgy egy óra alatt meglettem vele, s kértem, hadd hívjam fel Varsót, ahonnan majd visszahívnak, hogy leadjam az anyagot. Kész szerencse, hogy a *Wyborcza* külpol rovatában működött a szerkesztőség egyetlen faxa, amelynek vonalán beszélni is lehetett, mert a lap másik három vonalát képtelenség volt felhívni, folyton foglalt volt. Kamiński felvette magnóra, amit nyomtam, azzal, hogy majd arról írja le a szöveget egy gépirónő.

A melő kész, mehettem társasági életet élni. Michnik, aki eddig az egyik szobában négyszemközt beszélgetett Kis Jánossal, ugyancsak előkerült. Hangosan mérgeződött éppen, Orbán beszédén háborgott, hogy mi a fenének kellett hazazavarnia az oroszokat, ez szerinte fölösleges provokáció volt: „*Ku-ku-kurwa* – harsogta dadogva, lengyelül –, *to b-b-była przesada!*” („Bassza meg, ez azért túlzás volt!”)

Több minden miatt nem értetem, mi baja. Hová lett a nagy radikalizmusa? Mi ütött belé? S egyébként is, Orbán, feljegyeztem szó szerint, egyáltalán nem zavarta haza a ruszkikat. Pontosan azt mondta: „Ha nem tévesztjük szem elől ’56 eszméit, olyan kormányt választhatunk

magunknak, amely azonnali tárgyalásokat kezd az orosz csapatok kivonásának haladéktalan megkezdéséről.” Próbáltam is erre felhívni a figyelmét. Leintett: ez tulajdonképpen ugyanaz! Vitatkoztam volna még vele, de hát nem voltam én olyan „fontos elvtárs” ott, úgyszólván visszavonultam.

Szombaton reggel, megbeszélésünkhöz híven hívtam Tar Karcst Varsóban.¹⁶ Ő minden reggel azzal kezdi a napot, hogy újságot vásárol. Nem tagadom, szerettem volna learatni a babéromat a tudósításomért. S akkor jött a jeges zuhany: Karesz sajnálkozva közölte, hogy tőlem egyetlen szó sincs a lapban, a temetéséről maga Michnik jegyzi a lap anyagát...

Mi a turo folyik itt?! Késő délután értem el Wojteket. Azt mondta, már be volt tördelve a szövegem, amikor péntek este Michnik telefonált, hogy bármit írtam, oké, de nem az megy, hanem az ő anyaga, amit mindjárt átfaxol. Ugye megérted, hümmögött zavartan Kamiński, mégiscsak ő a főszerkesztő, meg politikus is végső soron, világszerte ismert ember. De, köszörülte a torkát, ne aggódj, attól még kifizetjük a melódat. Na, kösz! Itt volt egy történelmi esemény, amiről írva nevet szerezhettem volna, s most ennek lóttak. A jó édes nénikéjét Adamnak, látta,

¹³ *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt)

¹⁴ A budapesti Hősök terén Orbán Viktor mellett Vásárhelyi Miklós, Rácz Sándor, Mécs Imre, Zimányi Tibor és Király Béla mondott beszédet. A 301-es parcellában Molnár Miklós újságíró, Gyenes Antal, Harmati Béla evangélikus püspök, Méray Tibor, Kopácsi Sándor, Lőcsei Pál újságíró, Forgách Ferenc és Fónay Jenő búcsúzott az áldozatoktól.

¹⁵ Michnik, Adam (1946): Lengyel történész, esszéista, politikai újságíró, a *Gazeta Wyborcza* alapító főszerkesztője. 1968 óta volt a lengyel ellenállás fontos szereplője: a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) alapítója, a Repülő Egyetem ötletgazdája, a Szolidaritás tanácsadója volt. 1968 és 1969, 1981 és 1984, illetve 1985 és 1986 között börtönbüntetését töltötte. A '80-as években Magyarországról első-sorban a demokratikus ellenzék tagjaival – így Kis Jánossal, Konrád Györggyel, Haraszti Miklóssal, Tamás Gáspár Miklóssal és Rajk Lászlóval – tartott kapcsolatot. 1989 és 1991 között parlamenti képviselő volt. A *Gazeta Wyborczą*t Lech Wałęsa kérésére alapította, ám az 1990-es elnökválasztáson Wałęsával szemben az akkori miniszterelnök Tadeusz Mazowieckit támogatta. A lap irányítása alatt Lengyelország legbefolyásosabb és legnagyobb példányszámú napilapja lett.

¹⁶ Tar Károly (1945): Tolmács, fordító, Varsóban él, feleségéhez költözött ki. A *Lengyelország* című, több nyelvi mutációban, így magyarul is megjelenő, a lengyel Interpress által kiadott havilap Engelmayer Ákos (a rendszerváltás utáni első varsói magyar nagykövét) által vezetett szerkesztőségében dolgozott olvasószerkesztő-korrektorként a kiadvány fennállásáig. 1982-től a lap megszűnt, innentől fogva az Interpress sokszorosító üzemében kapott állást.

hogyan dolgozom, s azt is, hogy Kis Jánoséktól adtam le telefonon a cuccot, hát akkor és ott nem tudott szólni, hogy ne darizzak hiába?!

Korolovszky Andris vigasztalt szombat este némi vörösborok mellett. A jó újságírónak rinocérosbőr van a pofáján, mondta, sok mindennek le kell pattannia róla. „Ha szegény apám élne, mesélhetne neked erről – tette hozzá. – Hiszen tudod, volt a Cserépfalvi lektora, dolgozott a népi írók lapjánál, a *Szabad Szónál*, ő volt az MTI első londoni tudósítója, s hiába volt jó a munka, hol itt tették félre, hol ott, végül a tévében landolt, de mindig feljött, újra meg újra. Emlékszel, ő kezdeményezte az olyan műsorokat, mint a *Fórum*, a *Kerekasztal*, a *Panoráma*...¹⁷ Ismered. Van fogalmad róla, mit össze kellett alakoskodnia, hogy hasznos munkát végezhesen?”

Nos, igen, értem, ismertem Lajos bácsit, Isten nyugosztalja. Oké. Csakhogy az a helyzet, hogy Michniket is ismerem. És nem ilyennek ismertem meg. [...]

1989. JÚNIUS 21., VARSÓ

[...] A „Kárpátok Génusza” által uralt Románia hörög Nagy Imre és társainak temetése kapcsán, egy prágai KB-tag pedig ellenforradalmi irányzatok felbukkanásaként értékeli azt,¹⁸ Kína és Albánia is nyávog. A mai lengyel sajtó ezeket ismeretve párhuzamosan közli Horn

Gyula magyar külügyminiszter rádiónyilatkozatának lényegi részét, amelyben visszautasítja a vádakát. A LEMP hetilapja, a *Polityka* Jerzy Robert Nowak¹⁹ helyszíni beszámolóját közli a budapesti eseményről. (Hol a fenében volt, nem láttam őt a sajtópódiumon.) Méltatja Pozsgay szerepét 1956 átértékelésében, s kiemeli: a Hősök terén Albánia, Kína, a KNDK, az NDK és Románia kivételével valamennyi Budapesten akkreditált diplomáciai testület képviselője jelen volt. Ugyanakkor aggódva jegyzi meg, hogy míg az MSZMP-ben a reformszárny tört előre, a magyar társadalom jelentős hányada hallgatagon, mintegy apatikusan szemléli az átalakulási folyamatokat.

Nowak megfigyelését sajnos csak alátámasztani tudom. Nálunk szinte mindent az értelmiség „zsíroz le” (hm, „hivatalos forradalmárok?”). Nagyítóval sem találni olyan tömegmozgalomnak még a csíráit sem, mint amilyen a Szolidaritás. 1956-ra hivatkoznak sokan, noha annak, ami most folyik, az égadta világon semmi köze sincsen az egykori Magyar Októberhez, amikor az egész világ ösztönösen tudta, mi a dolga. Hát igen, akkor még alig egy évtizedre voltunk a háború végétől, az emberek javának a gerince egy másik világban nőtt. Aztán jött a kádári megtorlás, agymosás hipóval, „aki nincs ellenünk, az velünk van”, meg a kaparj kurta, neked is lesz, megszakadhatsz

akárhány állásban, de a pofádat befogod!

Számomra úgy tűnik, az istenadta nép tojik holmi demokráciára, szabadságjogokra, valójában semmi másra nem vár, csak a gazdasági helyzet megváltozására, más szóval, a saját helyzetének javulására. Arra fog szavazni, aki ezt ígéri neki. Legyen kenyér és cirkusz. És ha nem történik meg egykettőre, másnap már anyázni fogja a hatalmat gyakorlókat, bárkik legyenek is azok. Az én drága honfitársaimnak hiába állna ki fennkölt pedagógiával egy vezető politikus, hogyaszongya, Kennedy módra, ne azt kérdezd most, mit adhat neked az ország, hanem azt, hogy te mit adhatsz neki!

Ezt a valódi '56-os hozzáállást hatékonyan kiradírozta Kádár elvtárs rendszere. Reménykedem, de egyúttal sötét aggodalmaim is vannak. A világnak e szerencsétlen táján, ahova évtizedekre odakenődött a kommunizmus rohasztani a lelkeket, egyik napról a másikra csak úgy lehetne megszerettetni a demokráciát és piacgazdaságot, ha a Nyugat egy újabb Marshall-tervvel állna elő. És elő is állhatna, ha volna lelkiismerete. Ám aligha van neki. Pénztárgépe azonban van döggivel. Nyilván azokon is van „törlés” gomb, lehetséges lenullázni egy-egy számlát. Megérdemelnénk, hogy legalább nulláról indulhassunk újra. Már ennyi is hatalmas segítség lenne.

¹⁷ Korolovszky Lajos (1915–1977): Újságíró, szerkesztő. 1937-től volt a Cserépfalvi Kiadó lektora. 1945 után a *Szabad Szónak* külpolitikai rovatvezetője volt. 1968-tól volt a Magyar Televízió rovatvezetője.

¹⁸ Fojtík, Jan (1928): Újságíró. A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, a CSKP Politikai Főiskolájának rektora a Szlovák Tanácsköztársaság hetvenedik évfordulóján tartott ünnepségen tette e kijelentéseket

¹⁹ Nowak, Jerzy Robert (1940): Történész, publicista, diplomata. 1972 és 1974 között a Lengyelország budapesti nagykövetségén szolgált másodtitkárként, külszolgálatára idején élesen bírálta a magyar kultúrpolitikát, idő előtt hazarendelték. Magyar kapcsolatai eltávolodtak tőle, amikor 1982-ben a *Rzeczpospolita* című lengyel kormánylapban méltatta a kádári konszolidáció eredményeit. A rendszerváltás után a katolikus, karakteresen jobboldali Radio Maryja és a Trwam tv-állomás meghatározó szereplője volt. Egy tanulmány levéltári dokumentumokra hivatkozva a lengyel állambiztonság munkatársaként tüntette fel.

1989. JÚLIUS 7., VARSÓ

Meghalt Kádár. Előbb-utóbb mindenki megkapja a magáét az Úrtól. Kádárnak mennie kell – írta Kis János a *Beszélő* 1987. februári számában.²⁰ Persze a szerző vélhetően nem ennyire radikális menésre gondolt, de most az „Öreg”, ahogy elvtársai érzelmesen becézték, megkapta a behívót a másvilágra. S a Mindenható nagy dramaturg. Meg kellett, hogy érje Nagy Imre és társainak újratemetését. Kíváncsi volnék, nézte-e a televíziós közvetítést, és értett-e valamit belőle. [...]

Az összes mai lengyel lap első oldalas híre lett belőle. Kommentár szinte nincs, kivéve a *Gazeta Wyborczą*t, amely feltalálja a spanyolviaszt: azt írja, hogy ma Kádár Jánost Magyarországon hivatalosan is felelőssé teszik az 1956-os eseményekért, majd az azt követő megtorlásért. A lap szerint a mostani magyar politikai nyitás elképzelhetetlen lett volna 1956 tisztázása és Kádár visszavonulása nélkül. Ez az egyfelől, aztán jön a másfelől: a *GW* elismeri, hogy Kádárnak a hatvanas évek végétől sikerült Magyarországról a legnyitottabb, a leginkább reformszellemű ország képét festeni a keleti blokkban. Érdemének nevezi azt is, hogy 1968-ban az új gazdasági mechanizmus bevezetésének kezdeményezője volt Magyarországon.

A „legvidámabb barakk”, a „gulyáskommunizmus” áráról, a rendszer fenntartására felvett irgalmatlan kölcsönökről már nem szól a kommentár. Ezeket, ha a Nyugat nem engedi el, hamarosan vissza kell fizetni. Ugyan miből? Akárki kerül is kormányra, kénytelen lesz megszorításokkal élni, és akkor már kódolja is magának a bukást. A magyarok megszokták a viszonylagos jólétet, és lesznek annyira hülyék, hogy a rosszabbodó életkörülményeket az új nyakába varrják. Van egy rossz érzésem: Kádár árnyéka még sokáig rajtunk lesz.

1989. NOVEMBER 3., VARSÓ

Tele voltak a lengyel lapok a Magyar Köztársaság kikiáltásával, s azzal, hogy most első alkalommal lehetett megemlékezni hivatalosan és szabadon az 1956. október 23-án kitört népfelkelésről. A kommentárok némi irigységgel történelmi jelentőségű eseménynek tartják, hogy az eddigi sztálini modell helyett az új alkotmány, a választási törvény és a pártokról szóló törvény elfogadásával Magyarország valóban a politikai pluralizmust elfogadó, a parlamenti demokrácia talaján álló ország lett. A *Trybuna Ludu*, a LEMP lapja²¹ nem állja meg, hogy az alkalmat kihasználva ne menessze mennybe a komcsi tesóit: cikke szerint a rendkívül gyors magyar átalakulási folyamat a tavaly májusi pártértekezlettel kezdődött,²² és abban végig kiemelkedő szerepet játszott az MSZMP, amely, mint

kiemeli, néhány nappal ezelőtt „önmaga is teljesen megújult, állampártból nyugati típusú demokratikus szocialista párttá alakult át”.

Hát persze! Én meg tegnap még néger voltam, és mára kifehéredtem, mint a hó. Csak épp esőre ne menjek, mert menten leolvad rólam a fehér festék... [...]

²⁰ [Kis János]: Válságban cselekedni. *Beszélő*, 1987/2, [4–9.] 4.

²¹ A Lengyel Egyesült Munkáspárt központi bizottságának napilapja. Első száma – két baloldali lap összeolvasztásából – 1948. december 16-án jelent meg. A LEMP megszűnésével, 1990. január 28-án pedig utoljára. Másnap *Trybuna* néven indult újra a posztkommunista erőket támogató lap, amely 2013 óta *Dziennik Trybuna* néven jelenik meg.

²² Az 1988. májusi pártértekezleten mondatták le Kádár Jánost a pártfőtitkári címről, utódja Grósz Károly lett. Kádár a Politikai Bizottságba se került be, pártelnöknek választották. A kommunista rendszer korábbi évtizedeinek számos meghatározó politikusa – így Aczél György, Gáspár Sándor vagy Lázár György – nem került be a PB-be, a reformerek közül Pozsgay Imre, Nyers Rezső és Németh Miklós viszont igen.

Kukorelli István

Az MDF és az SZDSZ megállapodása utáni alkotmánymódosítás és következményei¹

Miért és hogyan köttetett meg az MDF és SZDSZ közötti megállapodás, és mi a lényeges tartalma?

Az MDF–SZDSZ-megállapodás értékelésekor általában a következő, az azt közvetlen kiváltó történelmi körülményekre szokás utalni: az első szabad választások (1990. március 25. és április 8.) tényleges eredménye; az Ellenzéki Kerékasztalra épülő esetleges kormányzati, ellenzéki nagykoalíció elmaradása; az ország hosszabb távú kormányozhatóságának, mint társadalmi igénynek a biztosítása, a „kamikaze kormány” jövőjétől való félelem.

Az 1990-es parlamenti választás a régióban akkor egyedülállóan már többpártrendszerű választásnak nevezhető. „A magyarországi választók nem egyszerűen az állampárt és az egységesen fellépő ellenzék között választhattak, hanem a politikai irányzatok, stílusok és programok esetenként árnyalatokig menően differenciált skálájából.”² Az 1989. évi XXXIV., az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvény szűrői rendszabályozták a pártiac túlkínálatát, a választópolgárok pedig nem szavaztak szét, így lépte át a Tisztelt Ház küszöbét

hat parlamenti párt. A választópolgári magatartást két határozott irány jellemezte: egyrészt az antikommunista attitűd, másrészt a *nyugodt erőre*, és annak lakiteleki üzenetére való figyelem. Az állampárt utódpartja, a Magyar Szocialista Párt (MSZP) mindössze 33 mandátummal politikai karanténba került.³

Az Ellenzéki Kerékasztal – így az esetleges ellenzéki nagykoalíció – felbomlása lényegében a Nemzeti Kerékasztal-tárgyalásokat lezáró megállapodás 1989. szeptember 18-i aláírásakor elkezdődött. Az ellentéteket tovább mélyítette a négyigenes népszavazás (1989. november 26.), amely pontosan kifejezte az ellenzéken belüli politikai törésvonalakat.

Nem volt tehát meglepetés, hogy a választásokon legtöbb mandátumot szerző párt, az MDF-kormányzásra felkért elnöke, Antall József, a Magyar Demokrata Fórum (MDF), a Független Kisgazdapárt (FKGP) és a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) parlamenti frakcióira támaszkodva 59,58%-os kormánytöbbséggel rendelkezve

alakíthatta meg kormányát. Ez a többség a kormányzáshoz elég, az alkotmánymódosításhoz és az alkotmányerejű törvényekhez képest kevés volt. Ez az alkotmányjogi kaloda kényszerítően hatott a megállapodás megkötésére.

Kényszerítette a megállapodást az ország kormányozhatósága iránti társadalmi igény, a kormány gyors megbuktatásától való, nem alaptalan félelem. Az 1990. április 29-i keltezésű megállapodás *preambuluma* jól mutatja a szerződő felek célkitűzéseit: „A Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége egyetértenek abban, hogy mind a kormányzat, mind az ellenzéki pártok különleges felelősséget viselnek a nemzet előtt; hogy a születő demokratikus intézmények megszilárduljanak és az ország kormányozható legyen. Ezért szükségesnek tartják, hogy a demokratikus intézmények stabilitását és az ország kormányozhatóságát érintő közjogi kérdésekben egyetértésre jussanak.”⁴ A kormány megbuktatásától való félelmet és a paktumkötés

¹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: Kukorelli István – Tóth Károly: *A rendszerváltás államszervezeti kompromisszumai*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 13., 2016, 165–185.

² Schlett István: *Tradíciók, modellek és körülmények, a politikai tagoltság determinánsai Magyarországon*. *Világosság*, 1990/6, 401–409.

³ *Parlamenti választások, 1990. Politikai szociológiai körkép*. Szerk. Szoboszlai György. Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990.

⁴ *A Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége megállapodása*. Közlemény. (1990. 04. 29.). In: *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerékasztal tárgyalások 1989-ben 5*. Szerk. Ripp Zoltán – Ripp Erzsébet – Elbert Márta – Révész Béla. Budapest, Új Mandátum, 2000, [644–654.] 644.

kényszerét szemléletesen írta le a tárgyalások egyik résztvevőjének, Kónya Imrének, Antall Józsefhez címzett, 1990. április 26-i levele: „A legfőbb aggályom, hogy a »csomagterv« minden egyes részletében kizárólag a részünkről tartalmaz konkrét engedményt, minden konkrétumban az SZDSZ-nek kedvez, és egyetlen konkrét biztosítékot sem nyújt arra, hogy az SZDSZ az engedmények fejében valóban önmegtartóztató és konstruktív magatartást fog tanúsítani, sőt a javaslat néhány elképzelése – megfelelő garancia nélkül (és ezt a hiányt igyekeznénk pótolni a javaslatban felsorolt változtatásokkal) – további konkrét lehetőséget teremthet arra, hogy az ellenzék megbuktathatja a kormányt, folyamatosan opponálhat, sőt, ha úgy ítéli meg, hogy a helyzet neki kedvező, végsősoron új választásokat is provokálhat.”⁵

A paktum létrejöttéről és lényeges tartalmáról elég sokat írt a rendszerváltó szakirodalom.⁶ Vitatták annak legitimitását, a paktumot kötő pártokon belül is (lásd például Kiss Gy. Csaba írásait).⁷ Kétségtelen tény, hogy az MDF részéről őt (Antall József, Balsai István, Kónya Imre, Kutrucz Katalin, Salamon László) az SZDSZ részéről három fő (Kis János, Tölgyessy Péter,

Antall József és Tölgyessy Péter az Országházban, 1990. április 28-án.
Fotó: Fortepan / Szigetváry Zsolt, 152286

Pető Iván) található aláíróként a megállapodáson.

A tárgyalások kiinduló dokumentuma Tölgyessy Péter 1990. április 23-i keltezésű *Feljegyzése* volt Antall Józsefnek, néhány fontos közjogi kérdés lehetséges megoldásáról. A nyolc pontba sűrített csomag egyrészt tükrözte a második legerősebb parlamenti párt egyértelmű politikai szándékait (például Göncz Árpád államfő, Dornbach Alajos az első országgyűlési alelnök legyen stb.), másrészt a kívánatosnak tartott legfontosabb alkotmányjogi változásokat vette sorba. Többször és külön hangsúlyozta, hogy az utolsó rendi országgyűlés jelentősen eltért a Nemzeti

Kerekasztal megállapodásaitól – amit egyébként az SZDSZ nem írt alá –, ilyen lényeges eltérés a köztársasági elnök választási módja, amelynél a feljegyzés szerint vissza kell térni az 1946. évi I. törvénycikkre. Tölgyessy feljegyzése külön figyelemmel volt a megalakuló új országgyűlés belső struktúrájára (új ügyrend, bizottsági rendszer, nemzetiségi képviselők ügye), továbbá más felállítandó intézményekre (Magyar Nemzeti Bank, Alkotmánybíróság, Legfelsőbb Bíróság, Legfőbb Ügyészség) „káderpolitikai” nézőpontból is.

Feltétlenül kiemelendő a feljegyzés VII. pontja, amely a nemzeti médiumok vezetőinek

⁵ Kutrucz Katalin tevékeny részt vállalt a megállapodás és a szövegtervezet kidolgozásában. Hozzájárulásával hivatkozom azokra a kéziratban lévő, kevésbé ismert dokumentumokra, amelyek megelőzték a politikai megállapodást és az alkotmánymódosításokat (Tölgyessy Péter feljegyzése Antall Józsefnek néhány fontos közjogi kérdés lehetséges megoldásáról, 1990. 04. 23., Az MDF jogászai által készített észrevételek /Balsai István, Kónya Imre, Salamon László/, 1990. 04. 26., Emlékeztető az április 28-án lefolytatott egyeztető tárgyalásokról Tölgyessy Péter és Antall József között.) A dokumentumok jól árnyalják a történéseket és jelentősek a hatályos alkotmány szempontjából is.

⁶ Lásd különösen: Bihari Mihály: *Magyar politika, 1944–2004*. Budapest, Osiris, 2005.; Uő – Kósa Ferenc – Pozsgay Imre: *Mi történt velünk? Magyarországi sorskérdések, 1987–2014*. Budapest, Éghajlat, 2014.; Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon*. Budapest, Századvég, 2003.; Császár Nagy László: *A bálványok ledőlnek, ugye?* Budapest, L' Harmattan, 2014.; Körösi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris, 2007.; Kukorelli István: *Az alkotmányozás évtizede*. Budapest, Korona, 1995.; Kulcsár Kálmán: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon, 1988–1990*. Budapest, Akadémiai, 1994.; Oplatka András: *Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke”*. Budapest, Helikon, 2014.; Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok*. Budapest, Osiris, 2000.; Pozsgay Imre: *Koronatanú és tettestárs*. Budapest, Korona, 1998.; *Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök, 1988–1989*. Vál. és s. a. r. Ágh Attila – Gécsi József – Sipos József. Budapest, Kossuth, 1999.; *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Szerk. Krausz Tamás. Budapest, Napvilág, 1998.; Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2006.; Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest, Rubicon-könyvek, 2003.; Tökés Rudolf: *A kialakított forradalom*. Budapest, Kossuth, 1998.; Tölgyessy Péter: *Elégedetlenségek egyensúlya*. Budapest, Helikon, 1999.

⁷ Lásd többek között: Kiss Gy. Csaba: *Új politikai helyzet? Magyar Nemzet*, 1990. 05. 07. 10.; Uő: *Egyensúlyok keresése. Magyarzatok a magyarországi politikai helyzetről. Bécsi Napló*, 1990/3, 1.

kétharmados többséggel történő választását szabta kategorikus feltételként a tárgyalásokhoz. Lényegében ez volt történelmi távlatból vizsgálódva is a legfontosabb kétharmad. A többi kétharmaddal sokkal elnézőbb volt a feljegyző: „A minősített többség előírása lényegesen szűkebb körben érvényesüljön” – így az eredeti feljegyzés. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a feljegyzésben szó sincs a kancellár-demokráciáról, csupán a miniszterelnök parlamenti választásáról és a miniszterek államfői kinevezéséről.

Kónya Imre korábban idézett levele jól látta: „Tudom jól, hogy az egész »csomagterv« sarkalatos pontja az SZDSZ részéről a sajtó és főleg a monopolmédiák kérdése, és nem utolsó sorban ezért ragaszkodnak a lehetetlen kétharmadhoz. Megfontolásra ajánljuk, hogy esetleg a TV és Rádió elnökének megválasztásához elfogadható lehetne kétharmad, de magának a sajtótörvénynek a megalkotásánál ezt méltányolható érveléssel alátámasztani nem lehet.” A Kónya-levelet vetette fel először, hogy az államfői felosztatás ellentételezéseként át kellene alakítani a bizalmatlansági indítvány intézményét: „...a II. észrevételben részletezett módon, lényegében az NSZK és Spanyolország alkotmányában követett megoldást átvéve.”

Az I–II. észrevételek a konkrét MDF-reflexiókat tartalmazták. Összességében egy pontról pontra válaszoló feljegyzés is készült április 26-ai keltezéssel az MDF részéről, Tölgyessy Péter idézett feljegyzésére. E válaszfeljegyzés többségében egyetértő,

vita leginkább a kétharmados megítélésében és a médiatörvényben volt. A Balsai István által jegyzett, az 1990. április 28-án lefolytatott egyeztetésről készült emlékeztető tartalmazta a közeledő álláspontokat.

Az április 29-i keltezésű, már aláírt és közzétett megállapodás öt pontból és négy mellékletből áll. Az I. melléklet szövegszerűen tartalmazza az alkotmánymódosító törvényjavaslatot, benne a köztársasági elnök parlament általi választási rendjét, a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményét (39/B. §). A II. melléklet húsz tételben tartalmazza a kétharmados többséggel elfogadandó törvények listáját. A III. számú mellékletben az MDF lemond az államfői tisztségről Göncz Árpád javára. A tizenegy pontból álló IV. számú melléklet egyéb kérdéseket rendez, nagyon figyelve a médiumok helyzetére és hangsúlyozva a tárgykörök kétharmadoságát.⁸

A KORMÁNY ALKOTMÁNYOS HELYZETE

A megállapodás és az alkotmánymódosítás sok mindent vállalt, de lényegében három szabályozási tárgykört érintett: a kormány alkotmányos helyzetét, a köztársasági elnök választását, valamint a kétharmados törvények körét.

A kormány megalakulásának biztosított alkotmányjogi keretet a parlamentarizmus szabályai szerint az 1990. évi XXIX. törvény szabta meg. A miniszterelnököt a köztársasági elnök javaslatára – a kormány programjának elfogadásával egyidejűleg – az

országgyűlés tagjai többségének szavazatával választja. Ez a törvény még átmenetet jelentett az 1989. októberi alkotmány és a *nagykoalíciós paktum* utáni alkotmányszöveg között: szinonimaként használta a minisztertanács és a kormány kifejezést, ugyanakkor a magyar közjogi hagyományoknak megfelelően visszaállította a miniszterelnök intézményét.

Az alkotmánynak a végrehajtó hatalomról szóló VII. fejezetét *A kormány* címmel az 1990. évi XL. törvény vette teljes revízió alá. E törvény – bizonyos mértékben szakítva az 1848-as és 1946-os magyar kormányzati tradíciókkal – bevezette a kancellár-demokráciát, amelynek lényege a konstruktív bizalmatlansági indítvány (ezt néhányan a „kamikaze” helyzettel magyarázzák).⁹ A törvényjavaslat részletes indokolása szerint: „A konstruktív bizalmatlansági indítvány egyik előnye, hogy biztosítja a kormányzás folytonosságát, továbbá növeli a Parlament hatáskörét a köztársasági elnökkel szemben.”¹⁰

A konstruktív bizalmatlanság intézményének történetét illetően rendkívül tanulságos az 1990. évi XL. alkotmánymódosító törvény parlamenti vitája. A törvényt az Országgyűlés 11. ülésnapján, 1990. június 5-én az MDF frakció önálló indítványaként Kutrucz Katalin terjesztette elő. Tölgyessy Péter, az ellenzék vezérszónoka többek között így indokolta a konstruktív bizalmatlansági intézmény szükségességét: „a miniszterelnök legyen az ország első számú vezetője...”, illetve „egy diktatúra bukása

⁸ A Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége megállapodása... i. m. 2000, 644–655.

⁹ „Antall József joggal tartott a kamikazesorstól, bár heroizálta is azt. De ki gerjesztette ezeket az illúziókat? Úgy vélem, leginkább a történelmi helyzet és az öngerjesztés termékei.” Pataki *i. m.* 2000, 142.

¹⁰ 1990. évi XL. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról. *Magyar Közlöny*, 1990. 06. 25. [1261–1269.] 1268.

után helyes, ha a kormányzás stabil, biztosan áll a helyén”.¹¹ Szellemesen ríposztzott Tölgyessyre a szólásra emelkedő Pozsgay Imre, aki szerint „a legnagyobb ellenzéki párt képviselőjétől hallhattunk egy impozáns kormánypárti beszédet”.¹²

Az intézményt a legkeményebben az akkori FIDESZ-frakció opponálta. Világos kérdésfeltevésük így szólt: „mi indokolja egy, ezidáig a magyar jogrendben ismeretlen és a világban igen ritka jogintézmény meghonosítását: a konstruktív bizalmatlansági intézményt”?¹³ A kérdést részletes és alkotmányjogilag megalapozott hozzászólásában Orbán Viktor járta körül, aki szerint a történelmi analógiák sántítanak, az intézmény szakít a magyar hagyományokkal, egy jogi aktusnak három közjogi jogkövetkezménye van, és egyáltalán nem biztos, hogy ez teszi stabilá a kormányzati rendszert. „Úgy gondolom, hogy mindezeket a körülményeket számba véve arra kell kényszerítenem a képviselőtársaimat, hogy jól gondolják át, mielőtt a nevüket adják és felelősséget vállalnak egy ilyen jogintézmény bevezetéséhez, amely teljesen szokatlan a magyar jogrendben, kipróbálatlan, nemzetközileg sem csak pozitív tapasztalatainak, és az általam fölvetett kételemekre nemigen lehet megnyugtató választ kapni, vagy ha lehet is, akkor ez idáig nem kaptunk rá. Mindenkit kérek, hogy lehetőleg ne szavazzon egy olyan

intézmény mellett, amely ilyen veszélyeket rejt magában, és valószínűleg több kárt okozhat, mint amennyi hasznot hajthat.”¹⁴

A KÖZTÁRSASÁGI ELNÖK VÁLASZTÁSA

Az 1989. októberi alkotmány még kompromisszumos megoldást adott a köztársaságielnök-választás kérdésében, ezt átírta az 1990. évi XVI. törvény, amelynek általános indokolása a következő: „...a nép a köztársasági elnök közvetlen megválasztását tartaná indokoltnak nemcsak az első alkalommal, hanem mindig”.¹⁵ Az első szabad parlamenti választások után megkötött MDF–SZDSZ-megállapodás jelentős mértékben meghatározta az államfő választásának további sorsát. A paktum – miután többször megállapította, hogy a korábbi Országgyűlés eltért a háromoldalú megállapodásoktól – 2/b. pontjában a következőket mondta: „...az 1946. évi I. számú törvénynek megfelelően helyreállítandó a köztársasági elnök eredeti státusa.”¹⁶ Ezt közjogilag az 1990. évi XL. törvény végezte el: eszerint a köztársasági elnököt az Országgyűlés öt évi időtartamra választja meg.

Az államfő választási rendjét számos kitűnő tanulmány értékelte.¹⁷ Az alapokat az 1946. évi I. törvénycikk Magyarország államformájáról teremtette meg: „2. § (2) A köztársaság élén elnök áll. A köztársasági elnököt a

Nemzetgyűlés négy évre választja. 3. § Köztársasági elnökké minden magyar állampolgár megválasztható, aki harmincötödik életévét betöltötte és akinek nemzetgyűlési képviselői választójogosultsága van. 4. § (1) A köztársasági elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez a Nemzetgyűlés legalább ötven tagjának írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést a Nemzetgyűlés elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. A Nemzetgyűlés minden tagja csak egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen. (2) Ha a szükséges ajánlást csak egy jelölt nyerte el, ez a Nemzetgyűlés tagjai legalább kétharmad részének jelenlétében közfelkiáltással köztársasági elnökké választható. Egyébként a választás titkos szavazás útján történik. A szükséghez képest többszöri szavazásnak van helye. Az első szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki a Nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazatát elnyeri. (3) Ha az első szavazás alkalmával ezt a többséget egyik jelölt sem nyerte el, az (1) bekezdésnek megfelelő új ajánlás alapján újból szavazást kell tartani. A második szavazás alapján való megválasztáshoz ugyancsak a Nemzetgyűlés összes tagjai legalább kétharmad részének szavazata szükséges. (4) Ha a második szavazás alkalmával egyik jelölt sem nyerte el a megkívánt többséget, harmadszori szavazást kell

¹¹ *Országgyűlési Napló*, 1990. évi tavaszi ülészak, 1990. 06. 05., 586–597.

¹² *Uo.* 601.

¹³ Fodor Gábor hozzászólását lásd: *Uo.* 607.

¹⁴ *Uo.* 658.

¹⁵ 1990. évi XVI. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról. *Magyar Közlöny*, 1990. 03. 12. [413–414.] 413.

¹⁶ A Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége megállapodása... i. m. 2000, 644.

¹⁷ *A köztársasági elnök az új alkotmányban*. Szerk. Holló András. Budapest, KJK–MTA ÁJL, 1995.; Csink Lóránt: *Az államfő jogállása Európában és Magyarországon*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2008.; Kovács Virág: *Köztársasági elnöki jogállás és hatalom Magyarországon*. [Kézirat]. Budapest, 2012.; Petrétai József: *A köztársasági elnök választásának szabályozásáról*. [Kézirat]. Pécs, 2005.; Tóth Károly: *A köztársasági elnök közvetlen választásáról* (egy alkotmánybírói döntés margójára). In: *Bérezí Imre Emlékkönyv*. Szeged, Acta Juridica et Politica, 2000, 495–507. Részletes bibliográfiát közöl a témáról: *Bibliográfia az alkotmányról, az Országgyűlésről, a központi állami szervekről és a választási rendszerekről*. Szerk. Soltész István. Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda, 2012, 192–233.

tartani. Ez alkalommal csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazás alkalmával a legtöbb szavazatot kapták. A harmadik szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki – tekintet nélkül a szavazásban résztvevők számára – a szavazatok többségét elnyerte. (5) A szavazási eljárást legfeljebb három egymásra következő nap alatt be kell fejezni. 5. § Egymásután két ízben köztársasági elnökké senkit sem lehet megválasztani.”¹⁸

Az 1946-os törvény egyik legfőbb feladata volt a párizsi béketárgyalások előtt az ideiglenesség korszakának lezárása, ezért olyan megoldást hozott, amelynek indokolása szerint a cél az volt, hogy „a választás legfeljebb három szavazással, legfeljebb három egymásra következő nap alatt, minden körülmények között eredményesen befejeztessék”. Ezt a célt szolgálta a közfelkiáltás intézménye (mindkét akkori köztársasági elnököt így választották meg!) és a relatív többség lehetősége a döntéshozatali lánc végén. Az indokolás szerint: „a harmadik szavazáskor már el kell ejteni a minősített többség követelményét, nehogy a választás végképp meghiúsuljon”.¹⁹

Az 1990. évi XL. törvény szerint megállapított alkotmányszöveg a következő: „29/A. § (1) A köztársasági elnököt az Országgyűlés öt évre választja. (2) Köztársasági elnökké megválasztható minden választójoggal rendelkező magyar állampolgár, aki a választás napjáig a harmincötödik életévét betöltötte. (3) A köztársasági

elnököt e tisztségre legfeljebb egy alkalommal lehet újraválasztani. 29/B. § (1) A köztársasági elnök választását jelölés előzi meg. A jelölés érvényességéhez az Országgyűlés legalább ötven tagjának írásbeli ajánlása szükséges. A jelölést az Országgyűlés elnökénél a szavazás elrendelése előtt kell benyújtani. Az Országgyűlés minden tagja csak egy jelöltet ajánlhat. Annak, aki több jelöltet ajánl, mindegyik ajánlása érvénytelen. (2) Az Országgyűlés a köztársasági elnököt titkos szavazással választja. A szükséghez képest többszöri szavazásnak van helye. Az első szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki a képviselők kétharmadának szavazatát elnyeri. (3) Ha az első szavazás alkalmával ezt a többséget egyik jelölt sem nyeri el, az (1) bekezdésnek megfelelő új ajánlás alapján újból szavazást kell tartani. A második szavazás alapján való megválasztáshoz ugyancsak a képviselők kétharmadának szavazata szükséges. (4) Ha a második szavazás alkalmával egyik jelölt sem nyerte el a megkívánt többséget, harmadszori szavazást kell tartani. Ez alkalommal csak arra a két jelöltre lehet szavazni, akik a második szavazás alkalmával a legtöbb szavazatot kapták. A harmadik szavazás alapján megválasztott köztársasági elnök az, aki – tekintet nélkül a szavazásban részt vevők számára – a szavazatok többségét elnyerte. (5) A szavazási eljárást legfeljebb három egymásra következő nap alatt be kell fejezni. 29/C. § (1) A köztársasági elnököt a korábbi elnök megbízásának lejártá előtti legalább

30 nappal, ha pedig a megbízás idő előtt szűnt meg, a megszűnéstől számított 30 napon belül kell megválasztani. (2) Az elnökválasztást az Országgyűlés elnöke tűzi ki. 29/D. § A megválasztott köztársasági elnök a korábbi elnök megbízásának lejártakor, illetőleg a megbízás idő előtti megszűnése esetén a kiírt választás eredményének kihirdetését követő nyolcadik napon lép hivatalába; hivatalba lépését megelőzően az Országgyűlés előtt esküt tesz.”²⁰

A változás fő iránya, a megbízatási idő négy helyett (ez még 1989-ben is megmaradt) öt év, a közfelkiáltás intézményét pedig elhagyták. Az 1946. évi I. törvény pontosabb volt annyiban, hogy minden magyar állampolgár közül engedett választani államfőt.

Az MSZP a paktum ellen tiltakozva népszavazást kezdeményezett a közvetlen köztársaságielnök-választás érdekében. Az 1990. július 29-én megtartott országos népszavazáson a választásra jogosultak 13,91 százaléka vett részt, így a népszavazás érvénytelen volt. Figyelemre méltó tény, hogy a politikai apátia idején megtartott népszavazáson közel egymillió választópolgár szavazott igennel a »Kívánja-e Ön, hogy a köztársasági elnököt közvetlen módon válasszák meg?« kérdésre.²¹ A népszavazás után szinte azonnal lezárult az államfői intézmény ideiglenességének korszaka. Az Országgyűlés ünnepi ülésén, 1990. augusztus 3-án titkos szavazással 295 igen szavazattal, 13 ellenében – a politikai megállapodás szellemében – köztársasági

¹⁸ 1946. évi I. törvénycikk Magyarország államformájáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 10.).

¹⁹ 1946. évi törvénycikkek. Jegyz. Vincenti Gusztáv – Gál László. Budapest, Franklin Társulat, 1947, 5–6.

²⁰ A Magyar Köztársaság Alkotmánya. [Egységes szöveg]. *Magyar Közlöny*, 1990. 08. 24. [1741–1754.] 1745.

²¹ 63/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a népszavazás eredményéről. Az eredmények értékeléséről lásd többek között: Kukorelli István: *Kell-e nekünk népszavazás? Elrendelt népszavazások Magyarországon, 1989–2019*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 41., 2019, 76–97.

elnökké választotta Göncz Árpádot.²²

A KÉTHARMADOS TÖRVÉNYEK KÖRE

A *nagykoalíciós paktum* utáni magyar parlamenti jogban a döntéseknek négy típusa létezett. A 386 tagú Országgyűlés döntéshozatalának irányítószámai az alkotmány 24. §-a értelmezésében a következők voltak: 258, 194, 130, illetve 98 képviselői szavazat. Lefordítva a számokat, az eredeti összlétszám kétharmada, illetve többsége, továbbá a határozatképes parlament jelenlévő képviselői kétharmadának, illetve többségének szavazata szükséges az egyes döntések érvényességéhez.

Az eredeti kétharmad az alkotmányozás szavazatszáma, s ezt írta elő az alkotmány a felségjelvényeknél is, leszűkítve azok alkotmányosságát a címerre és a zászlóra. Eredeti kétharmad kellett egyes közjogi méltóságok (pl. alkotmánybírák, ombudsman) parlamenti választásához is. Az eredeti összlétszámhoz képest abszolút többség nem a törvényhozás, hanem a kormányalakítás, illetve értelemszerűen – bár az alkotmány kifejezetten nem szólt róla – a bizalmi-bizalmatlansági szavazás érvényességi kelléke, a parlamenti többségi elv klasszikus megfogalmazása.

A főszabály szerint az Országgyűlés határozatait a jelenlévő képviselők több mint felének szavazatával hozza. Ez alól a jelenlévők kétharmadának szavazata – az alkotmányban taxatív módon felsorolt – a kivétel. E két utóbbi szavazási eljárásnak

Göncz Árpád köztársasági elnökké választása utáni beiktatásán, 1990. augusztus 3-án. Fotó: Fortepan / Szalay Zoltán, 138450

különleges jelentősége lett a törvényhozási tárgykörökben, kialakult a *feles* és a *kétharmados* törvények kategóriája.

A kétharmados törvények kivételként közjogi megoldásként jöttek létre egy politikai szerződés betűi szerint. E szerződés a kétharmados törvényekkel a parlamenti ellenzéknek (a legnagyobb ellenzéki pártnak) biztosított többségi jogokat a törvényhozásban cserébe más, a legnagyobb kormánypártnak kedvező megoldásokért. A szerződő felek megállapodtak abban, hogy egyik oldalról tiszteletben tartják a listát, másik oldalról a lehetőséget nem használják fel a kormányzati munka akadályozására.

Nagy kérdés, hogy a szerződő felek a mindennapi parlamenti valóságban, 1990–94 között, tiszteletben tartották-e az alkotmányon is átvezetett közös megállapodást. A gondok valószínűleg abból is adódtak, hogy nincs sok elvi alapja a kétharmados és a feles törvények különválasztásának. Az alkotmányban 1990-ben nevesített mintegy negyven törvényhozási tárgykör közül közel

harminc a kétharmados, tehát a kivétel lett a főszabály, ezzel devalválódott a kiemelés értéke.

Az egy jogforrási formán, a törvényen belüli különbségtétel nem ismeretlen megoldás, ám egyáltalán nem bevett gyakorlat az alkotmányokban. A törvényeknek általában két alaptípusa létezik: az egyszerű törvény, illetve az ettől tartalmilag és eljárásilag világosan elkülönülő alkotmány (alkotmányerejű) törvény. A közbülső típuskísérletek (szélesebb alkotmányerejű törvényhozás, sarkalatos, különleges, organikus törvények) az alkotmánytörvényhez, vagy az egyszerű törvényekhez hasonlatosak. Ez mondható el például francia organikus törvényekről, amelyek kihirdetéséhez az Alkotmánytanács jóváhagyása szükséges. A spanyol organikus törvények a kormány jogalkotó hatásköréhez képest jelentenek külön csoportot.

Az alkotmányjog nem a közbülső törvények széles körében keresi az ellenzéki-kisebbségvédelmi jogokat. Igaz ugyan, hogy ezáltal elvileg szélesebb közakaraton

²² Az Országgyűlés ünnepi ülésének jegyzőkönyvét lásd: *Országgyűlési Napló*, 1990. évi nyári rendkívüli ülésszak, 1990. 08. 03. 2198–2203.; 64/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a köztársasági elnök választásáról.

nyugvó törvények születhetnek, ám az ellenzék a kormányzati felelősség részévé válhat. Nem lehet véletlen, hogy a magyarhoz hasonló, a kormányzati felelősséget megosztó-megzavaró megoldást alig-alig találni. Ha van is ilyen közbülső törvényi forma, az valóban fontos alkotmányos tárgykörökben (pl. államterület-változás, politikai nyilvánosság) kíván meg közmegegyezést. A paktum utáni kétharmados törvényekről 1991-ben a fentieket gondoltam, véleményem azóta csak romlott.²³

A PAKTUM ÉS AZ ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÁS MÁIG HATÓ KÖVETKEZMÉNYEI

A három kiemelt szabályozási tárgykört – nevezetesen a kancellár-demokráciát, az államfő választási megoldását és a kétharmadoságot illetően – tekintve ma a kormány alkotmányos státusa okozza talán a legkevesebb gondot, illetőleg az intézmény más összefüggésekben van a viták keresztjében (például hatalommegosztás). Az intézmény 1990-et követően működni kezdett, stabilizálódott. Lassan-lassan elcsendesedtek a kritikák nemcsak a politikában, hanem a közjogtudományban is. Nem ritka a történelemben, hogy egy „kényszer” hatására bevezetett intézmény hosszabb távon szervesül a jogrendszerben. Az alkotmányozási folyamatban – s ez igaz volt az 1995–98 közötti kétharmadra is – az intézmény fenntartása mellett konszenzus alakult ki. Mindenesetre a 2009-ben benyújtott konstruktív bizalmatlansági indítvány,

amely élővé tette az alkotmány holt betűit, intő jel, hogy az alkotmányos intézményeket visszaélészerűen is lehet működtetni.²⁴

Az *Alaptörvény* 21. cikke lényegében változatlanul megőrizte az 1990-es szabályozást, a konstruktív bizalmatlansági intézmény egészét: „(1) Az országgyűlési képviselők egyötöde a miniszterelnökkel szemben írásban – a miniszterelnöki tisztségre javasolt személy megjelölésével – bizalmatlansági indítványt nyújthat be. (2) Ha az Országgyűlés a bizalmatlansági indítványt támogatja, ezzel bizalmatlanságát fejezi ki a miniszterelnökkel szemben, egyben miniszterelnöknek megválasztja a bizalmatlansági indítványban miniszterelnöki tisztségre javasolt személyt. Az Országgyűlés döntéséhez az országgyűlési képviselők több mint a felének szavazata szükséges. (3) A miniszterelnök bizalmi szavazást indítványozhat. Az Országgyűlés a miniszterelnökkel szemben bizalmatlanságát fejezi ki, ha a miniszterelnök javaslatára tartott bizalmi szavazáson az országgyűlési képviselők több mint a fele nem támogatja a miniszterelnököt. (4) A miniszterelnök indítványozhatja, hogy a Kormány által benyújtott előterjesztés feletti szavazás egyben bizalmi szavazás legyen. Az Országgyűlés a miniszterelnökkel szemben bizalmatlanságát fejezi ki, ha a Kormány által benyújtott előterjesztést nem támogatja. (5) Az Országgyűlés bizalmi kérdésről való döntését a bizalmatlansági indítvány vagy a miniszterelnöknek a (3) és (4) bekezdés szerinti indítványa beterjesztésétől számított

három nap után, de legkésőbb a beterjesztéstől számított nyolc napon belül hozza meg.”²⁵

Mindez jól illeszkedik a közigazgatási típusú állam modelljéhez és ahhoz az alaptörvényi filozófiához, miszerint a kormány a végrehajtó hatalom általános szerve, amelynek feladata és hatásköre kiterjed mindarra, amit az Alaptörvény, vagy jogszabály kifejezetten nem utal más szerv feladat- és hatáskörébe. Az *Alaptörvény* egyik újdonsága, hogy a magyar közjogtörténetben először deklarálja: a magyar állam működése a hatalom megosztásának elvén alapszik. Az elv megvalósulása a tényleges hatalmat jelentő hatáskörök szétosztásán áll vagy bukik. A kérdés megítélésének „kályhaszabálya” az *Alaptörvény* tartalmilag már idézett 15. §-a („A Kormány a végrehajtó hatalom általános szerve, amelynek feladat- és hatásköre kiterjed mindarra, amit az *Alaptörvény* vagy jogszabály kifejezetten nem utal más szerv feladat- és hatáskörébe.”)²⁶

E szabály alapján elkészíthető a mérleg, leírható a filozófia: egy erős, cselekvőképes kormány, amely jóval kevesebb fékkel és ellensúllyal rendelkezik. Mozgástere nagy, mindez szorosan összekapcsolódik a gazdasági kormányzás és a gazdasági alkotmányosság újszerű alkotmányos szabályaival. Ennek a modellnek kedvez a kancellár-demokrácia 1990-ben feltalált intézménye is. Az *Alaptörvény* sokak véleménye szerint inkább szuverenitás- és többségpárti, mint hatalommegosztás-párti. Jó példa erre a sokak által vitatott

²³ Feles vagy kétharmados. *HVG*, 1990. 11. 02.

²⁴ Kulcsár Anna: Teljes bizonytalanság a kormányváltás körül. Kukorelli István szerint Gyurcsány Ferenc miniszterelnök lényegében lemondott posztjáról. *Magyar Nemzet*, 2009. 03. 27. 4.

²⁵ Magyarország alaptörvénye. *Magyar Közlöny*, 2011. 04. 25. [10656–10681.] 10671.

²⁶ Uo. 10670.

alkotmánybírósági normakontroll hatásköreinek átrendezése vagy az önkormányzati rendszer átalakítása a közigazgatási állam javára.

A 20. század elejétől napjainkig tartó államfejlődés egyik tartós jellemzője a végrehajtó hatalom, a közigazgatás súlyának növekedése, feladatainak szaporodása mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban. Kialakulóban van a végrehajtó hatalomtól is önállósnak látszó, eredményorientált, hatékony közigazgatási állam, amit néhányan negyedik hatalmi ágának aposztrofálnak.²⁷ E jelenségek miatt újra és újra jelentősége van a közigazgatással szemben támasztott alkotmányossági követelményeknek, az alkotmányos közigazgatás doktrína kidolgozásának.

Az állam optimális mértékéről, hatalmáról, kereteiről évszázadok óta dúlnak a viták. Mindig könnyebbnek vélik annak meghatározását, hogy hol ne legyen állam, mint hogy hol legyen és miért. A liberális és a totalitárius rend libikójában számos történelmi megálló található. Történelmi távlatokban minden kormányzati rendszer besorolható, a magyar kancellár-demokrácia is.

Francis Fukuyama írja *Államépítés* című könyvében: nem az a kérdés, hogyan szorítsuk vissza az államot, hanem az, hogy hogyan építsük újra fel azt a kisebb, de erősebb, hatékonyabb államot. Hozzátenném, alkotmányos keretek között.²⁸

Az olcsó állam elmélete a trendekre pillantva, valóban illúzióknak mondható.

A polgár a nemzetét, országát általában jobban szereti, mint saját államát. Jó oka van rá: a „dúvad” állam adóztat, büntet, bürokratikus, hatóságot játszik, alattvalónak néz, átláthatatlan. Történelmi oka is van rá, soha nem érezte a magáénak, a mindenkori rezsimeknek volt állama és nem a társadalomnak. Az állam folyamatos deficitel küzd, működésében évszázadokon keresztül állandósult az ideiglenesség a perifériaprobléma következtében. Az elmúlt harminchárom évre is így tekintenek sokan, holott tudnunk kellene azt és tudatosítani, hogy egy demokratikus társadalomban az alkotmányos állam nem össellenség: határozott társadalmi rendeltetése van, a közjó szolgálata. Az államnak nehezen találunk filozófiát, a közjónak és a közjavakkal való jó kormányzásnak annál könnyebben.²⁹

A kancellár-demokrácia intézményét az összehasonlító alkotmányjog tudomány ma úgy ítéli meg, mint az egyik, stabilitást adó, elfogadott alkotmányos megoldást. Ez tehát a paktum egyik pozitívuma is lehet. Kétségtelen tény, hogy a közép-európai rendszerváltozásokra, a francia és a német kormányzati rendszereknek, alkotmányoknak (1949-es bonni, 1958-as francia) nagyobb kisu-gárgzó hatása volt, mint a westminsteri, illetve a washingtoni modelleknek. Csendben jegyzem

meg, hogy a kancellár-demokráciák is hajlamosak az elnöki rendszerhez nagyon hasonlóvá válni.³⁰

Ami az 1990-es államfő-választási megoldás utórezgéseit illeti, nyolc parlamenti államfő-választás tapasztalata alapján elmondható, hogy bár az intézmény működik, kuriozitása változatlan. Az *Alaptörvény* látszólag nagyot változtatott az intézményen, mivel a háromszavazatos modellt kétfordulósá és két napossá egyszerűsítette. Az valóban lényeges változások irányának tekinthető, hogy a jelölés rendje átalakult, csak egyszeri jelölés van, s a jelölés érvényességéhez ötven képviselő helyett a képviselők együtödének írásbeli ajánlása szükséges (ez 199 fős parlamentre modellezve 40 képviselőt jelent). Az alkotmánynak korábban nem mindenben megfelelő gyakorlatot szentesítette az az eljárási szabály, hogy az új köztársasági elnököt a megbízási idő lejártá előtt legfeljebb hatvan nappal kell megválasztani.

E változások ellenére véleményem szerint az *Alaptörvény* a lényegét nem érinti, a döntéshozatal végén ottmaradt az 1946 óta jól ismert tétel, miszerint: „...a köztársasági elnök az, aki – tekintet nélkül a szavazásban részt vevők számára – a legtöbb érvényes szavazatot kapta”.³¹ Ezt a relatív többséges szabályt a nemzetközi összehasonlítás alapján is kurióznak tarthatjuk. Az alkotmányosság klasszikus alapelvei és a legitimitáció

²⁷ Fábrián Adrián: *Közigazgatásemélet*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2011, 27.

²⁸ Fukuyama, Francis: *Államépítés*. Budapest, Századvég, 2005, 153–155. Lásd továbbá: Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Budapest, Századvég, 2014.

²⁹ Lippmann, Walter: *A közjó filozófiája*. Budapest, Bagolyvár, 1993.

³⁰ Lásd a *Politikatudományi Szemle* vitáját az „elnöki rendszer vagy parlamentarizmus” kérdésében: Linz, Juan J.: Az elnöki rendszer veszélyei. [Ford. Novák Zsófia]. *Politikatudományi Szemle*, 1992/1, 142–159.; továbbá: Horowitz, Donald L.: A demokratikus rendszerek összehasonlítása. [Ford. Novák Zsófia]. *Politikatudományi Szemle*, 1992/1, 160–166.

³¹ Magyarország Alaptörvénye i. m. 2011, 10669.

szempontjából komoly aggályokat vet fel, lehetővé teszi, hogy a parlamenti kormánytöbbség adja az államfői tisztséget, sőt értelmezhető úgy is, hogy három képviselő (a házelnök és két honatya) legitimálhatja a köztársasági elnököt. A relatív többséges szabályt próbálták enyhébb változatban is értelmezni, bekapcsolva az értelmezésbe az alkotmánynak az Országgyűlés határozatképességére vonatkozó tételét. E nézet szerint lehet úgy is értelmezni a rendelkezést, hogy az alkotmányozó hatalom nem alkotott speciális határozatképességi szabályt a köztársasági elnök választásának harmadik fordulójára.³²

Az *Alaptörvény* annak ellenére továbbviszi az 1946-os örökséget, hogy – az 1989–90-es megoldással ellentétben – semmiféle jogfolytonosságot nem vállal az 1946-os törvénnyel, sőt a *Nemzeti hitvallás* történelmi narratívájában az 1944. március 19-e és 1990. május 2-a közötti időszakot az állami önrendelkezés, az alkotmányos rend és a demokrácia nézőpontjából irrelevánsnak tekinti.³³ Megítélésem szerint az *Alaptörvény* azt vitte tovább (a választási rendet), amin feltétlenül változtatni kellett volna, és azt zavarta össze, amiben az 1946-os törvény koherens volt – nevezetesen a parlamenti köztársaság állam- és kormányformáját.³⁴

Régi történelmi vita ez és megosztott benne a közjogtudomány is. Igazi értékvitáról van szó, amelyben általában az elitisták, a liberálisok, a tradicionális parlamentarizmus-védők a

parlamenti választás, a részvételi demokrácia hívei, a populisták, a népparádok a közvetlen választás mellett érvelnek. Ami a történelmi trendet illeti, a 20. század első feléhez viszonyítva, növekvőben van a közvetlen elnökválasztások száma a parlamentáris köztársaságokban. Az Európai Unió huszonhét tagállamának húsz köztársaságából tizenkettő a közvetlen, nyolc a különféle közvetett választási módot választja – és csak két államban hasonlatos az egykamarás magyar megoldáshoz egyáltalán közelítő választási mód.

A közvetlen választás elterjedése és az új alkotmányfejlődési trendek árnyalják a közvetlen választással szembeni leg súlyosabb ellenérvet, miszerint a parlamentarizmus történelmi lényegébe nem illik más, közvetlenül választott szerv, mivel az *versengő legitimitációt* jelent. Azt gondolom, hogy a parlamentarizmus történelmi lényege, a bizalmi sáv a végrehajtó hatalom felelőssége, amelyről az alkotmányok fokozatosan leválasztják az államfőket. Nem az ellenjegyzéses jogkörök elapadásának egyébként veszélyes tendenciájával értek egyet, hanem azzal, hogy az államfői funkció jellegével, rendeltetésével (például kifejezi a nemzet egységét, az alkotmány őre) sokkal jobban összefér a közvetlen, mint a közvetett legitimitáció. Az államfő nemzeti intézmény, az Alkotmánybíróság értelmezéseiben a végrehajtó hatalmon kívül és felül áll.

Számos publikációban olvasható ellenérv, hogy a közvetlen választás a zsákmányrendszer

szerint működik, az ilyen elnök egyre több hatáskört követel magának, a modell a prezidencializmus irányába mozdulhat el. A valóságra ez egyáltalán nem jellemző az alkotmányos demokráciában (a diktatúrák megítélése persze más kérdés). Az intézmény hatásköre és választási módja között kétségtelenül van összefüggés, ám ezek jól különválasztható és különválasztandó kérdések. Az államfőnek a parlamenti kormányzati rendszerben való hatásköri elhelyezése az alkotmányozó hatalom feladata, s az alkotmányőr államfő hatáskörét nem lépheti túl.

A következő vitakérdés, hogy vajon melyik választási mód pártosít jobban. Nézetem szerint a közvetlen választás nagyobb nyilvánosságot teremt, jobban méri a jelöltek alkalmasságát. Attól tartok, hogy a belső pártalkuk – nem függetlenül az adott párt jellegétől és felépítésétől – jobban foglyul ejthetik az államfőket, az ünnepi fogadalom pillanatában és azt követően is. Jellemzően pártkatonaként viszonyul hozzájuk a közvélemény. A közvetlen választás, bár döntően a pártpluralizmusra épül, nem kizárólag arra alapozza ezt a nemzeti intézményt. Az értékvitában demagógiának is minősíthető gyengébb érvek a közvetlen elnökválasztás mellett, hogy ez a módszer demokratikusabb (ez demokrácia-felfogás kérdése); a nép ezt akarja (lásd: felmérések, népszavazási kezdeményezések); ez a választási mód közjogilag nagyobb legitimitációt ad. A válasz itt sem hit kérdése, a magyar megoldás a második forduló miatt a

³² Csink i. m. 208, 83–84.; Kovács Virág: A köztársasági elnök. In: *Az Alkotmány kommentárja I.* Szerk. Jakab András. Budapest, Századvég, 2009, [943–1098.] 987–991.

³³ Magyarország Alaptörvénye i. m. 2011, 10657.

³⁴ Kukorelli István: Az 1946. évi I. törvény közjogtörténeti jelentősége és mai üzenete. In: Uő: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban.* Budapest, Századvég, 2006, 32–38.

legitimáció nézőpontjából több mint vitatható.

A közvetlen választás, jól tudom, komplex alkotmányjogi kérdés és jóval bonyolultabb, mint a parlament általi, gyors többségi legitimáció. Az 1946-os modell fennmaradásának több, mélyebb oka is lehet a direkt politikai összefüggések mellett. Történelmünkben nincs nagy hagyománya a köztársasági eszmének és a közvetlen választásnak.³⁵ Hagyománya van viszont annak, hogy a parlamenttől ered minden legitimáció, amely szokatlanul nagy parlamenti túlhatalmat jelent egy, a hatalommegosztásra épülő, modern demokráciában. Ez a többségi elvet valló nézet a 2010–14-es parlamenti ciklusban, a kétharmados többség birtokában érezhetően megerősödött és jellemzi az *Alaptörvény* több intézményét is. Egybecseng vele az államfő választási módja is.

Személy szerint demokráciadeficitnek tartom, hogy a választópolgárok sohasem dönthettek erről a kérdésről. A 25/1999. (VII. 7.) AB határozat és a 2011-es *Alaptörvény* után pedig kizárt a népszavazás kezdeményezése ebben a kérdésben.

Az érvek, ellenérvek mérlegén számomra a mérleg nyelve huszonöt éve változatlanul a közvetlen választás felé billen, bár nem ellenzem a köztes, például a kétkamarás megoldásokat sem.³⁶ Az államfő legfőbb funkcióihoz (a többség korlátozása,

válságkezelő szerep, kifejezi a nemzet egységét, alkotmányőr) nagy legitimációs munícióra van szükség. Csak ennek birtokában lehet elfogadott „közvetítő”, „hídverő”, „horgonyember”, „a nemzet első polgára”.

Alkotmányos felfogásom szerint az államfő kicsit olyan, mint a nemzeti felségjelvények, s tudjuk, hogy a felségjelvényeket a nép történelmileg legitímálta. Történelmi hagyományaink körébe tartozik az is, hogy a népnek szabad uralkodóválasztási joga volt, a koronázás a nép jelenlétében és megkérdésével történt.³⁷

Idestova nyolc parlamenti ciklusban vizsgázott az Alkotmánybíróság előtt is a mindenkori ellenzék részére – kétharmados parlamenti többség hiányában – többletjogokat biztosító, a kormányzóképeséget korlátozó kétharmados törvények intézménye. A kétharmadoságnak széleskörű irodalma van, hálás témája ez a mai alkotmányjog-tudománynak is.³⁸ PhD-dolgozatok témájaként hagyják jóvá a doktori iskolák a kétharmadoságot, annyi kutatnivaló van benne a kérdés bonyolulttá válása és már-már megoldatlansága miatt (lásd például a törvények visszautaló kétharmadosági klauzulája).³⁹ Sokan a magyar alkotmányos rendszer, a kormányzás, a jogalkotás, a jogbiztonság egyik életveszélyes irányának tartják ezt az intézményt: benne vagyunk az alagútban, a spirálban. Az új *Alaptörvény*

sarkalatos törvényi katalógusa továbbment ezen a rossz úton. Az ősbűn az 1989-es alkotmányban és mindenekelőtt a paktum utáni szövegben keresendő.

Az elmúlt negyedszázad alkotmánytörténetének egyik legjelentősebb mozzanata volt a pár nap alatt nyélbe ütött paktum, amely ma is meghatározza alkotmányos mindennapjainkat. Az új *Alaptörvény* legitimmé tette ezeket a széleskörűen vitatott és nemzetközileg ismeretlen megoldásokat is. Az MDF és az SZDSZ megállapodása a vizsgált három tárgykörben is velünk élő történelem.

³⁵ Pölöskei Ferenc: *A köztársasági eszme története Magyarországon*. Budapest, Cégér, 1994.

³⁶ Szentpéteri Nagy Richárd: Az államelnök jogállása, hatásköre és választása. In: *A köztársasági elnök az új alkotmányban... i. m.* 1995, 97–144, 1. l.; Dezső Márta: *A második kamarák alkotmányos funkciói*. In: *Szükség van-e a kétkamarás parlamentre az új Alkotmányban? Tanulmánykötet*. Szerk. Téglási András. Budapest, Az Országgyűlés Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi Bizottsága, 2011, 56–61.

³⁷ Beke-Martos Judit: *Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867–1918 között*. [PhD dolgozat, Kézirat]. Budapest, 2011.

³⁸ *Bibliográfia... i. m.* 2012, 843–845.

³⁹ Két frissebb, a témába vágó PhD munkára utalnék: Szalai András: *A parlamentáris kormányzat alkotmányos korlátai*. [PhD értekezés, Kézirat], 2014. Szentgáli-Tóth Boldizsár: *A sarkalatos törvények és perspektívái a magyar jogrendszerben. De iurisprudentia et iure publico (Jog- és politikatudományi folyóirat)*, 2013/2, 1–24.

Pálinkás Barnabás

Szabadegyetem a fenyőfák alatt¹

A „tusványosi folyamat” előzményei

1990. július 21-én *Átmenet a diktatúrából a demokráciába* mottóval nyitotta meg kapuit az első Bálványosi Nyári Szabadegyetem. A találkozó ötlete még 1989 decemberében Kézdivásárhelyen született, ahol a Fiala Demokraták Szövetségét (FIDESZ) képviselő Németh Zsolt és orvos barátja, Szabó Miklós, valamint a velük utazó BBC-tudósító és nem mellesleg az Angol Liberális Demokrata Pártot képviselő David Campanale és helyi fiatalok éjszakába nyúlóan beszélgettek, hogy mit is kellene és lehetne csinálni a forradalom utáni helyzetben. A szabadegyetem megszervezésének ötletén túl, a felfokozott hangulatú napok eredménye egy négyponos nyilatkozat² aláírása volt, melyben az aláírók – az angol Fiala Szociál-Liberális Demokraták, a FIDESZ és a romániai Magyar Demokratikus

Ifjúsági Szövetség kézdívásárhelyi szervezete képviselői, egyben a későbbi bálványosi találkozó szervezői – hitet tettek az európai egysülés, a vasfüggöny felszámolása, az emberi szabadságjogok, valamint a piacgazdaságon és parlamentáris demokrácián alapuló rendszerek kialakulása mellett. A következőkben arra vállalkozunk, hogy körül járjuk a *tusványosi folyamat*³ vezető főbb állomásokat, azaz, hogy milyen minták, előzmények és személyes szervezői kötődések alapján született egy olyan szabadegyetem, amely a rendszerváltás utáni magyarságpolitika alakulására is hatással volt.

ELŐKÉPEK ÉS ELŐZMÉNYEK

Ha a bálványosi táborozás és szabadegyetem történeti gyökereit keressük, akkor vissza kell

nyúlnunk egészen a határon túlra szakadt magyar fiatalok két világháború közötti ideológiai útkereséséhez és nem utolsósorban mítoszt teremtő táborozásaihoz, így elsősorban a csehszlovákiai magyar fiatalok közösség-építéséhez és az erdélyi magyar ifjúság találkozóihoz. A Trianon után felnőtté váló csehszlovákiai magyar fiatalok – akik egyetemi tanulmányaikat már nem Budapesten és nem magyarul végezték, hanem Pozsonyban, Brnóban és Prágában – kulturális önszerveződő csoportjai,⁴ így a prágai Szent György Kör,⁵ majd az ebből kinövő Sarló mozgalom⁶ és az ugyancsak prágai cserkész-körökből megalakuló Prohászka Körök⁷ által szervezett találkozók, táborok az első előképei a tusványosi folyamatnak – és mint látni

¹ A tanulmány egy, a *Rendszerváltó Szemlé*ben megjelent írás részben módosított és bővített változata: Pálinkás Barnabás: „A „rövidnadrágos politizálás” kezdetei. A Bálványosi Szabadegyetem kezdetei és történelmi előképei. *Rendszerváltó Szemle*, 2022/1–2, 126–134.

² Európa Fialái! A Fiala Szociál-Liberális Demokraták, a Fidesz és a MADISZ nyilatkozata. (Kézdivásárhely, 1989. 12. 31.) Közli: *Tiszta lappal. A FIDESZ a magyar politikában, 1988–1991*. Szerk. Bozók András. Budapest, Fidesz, 1992, 231.

³ A *bálványosi folyamat* fogalma első ízben talán az 1995-ös táborról az egyik szervezőként beszámoló Klein Andrásnál tűnik fel: „Rögtön fölmerül a kérdés: vajon az itt kialakult párbeszéd alternatívája lehet-e a jelenlegi hivatalos román-magyar kormányközi politikának. Ha szimbolikusan szeretnénk közelíteni a témához, meg kell jegyezni, hogy éppen a szabadegyetem ideje alatt fulladt kudarcba Kovács László bukaresti útja. Ebből messzemenő következtetéseket levonni persze nem lehet, de megállapítható, hogy Bálványoson, ugyan a kormányzással járó felelősség nélkül, de konkrétan eredményeket sikerült elérni. Bár még távol állunk egy végleges és reális alternatívától, ám annak kialakításában segíthet a bálványosi folyamat. [...] Az őszinte párbeszéd elindult ellenzéki szinten. Ám hogy lesz-e konkrét eredménye, az attól függ, hogy a bálványosihoz hasonló folyamatok képesek lesznek-e befolyásolni a politikai életet, illetve ki tudnak-e nevelni egy, a demokrácia iránt elkötelezett politikai réteget.” Klein András: VI. Bálványosi Nyári Szabadegyetem. *Pro Minoritate*, 1995/2, [12–13.] 12.

⁴ Erről bővebben lásd: Bajcsi Ildikó: Ideológiai választak a két világháború közötti csehszlovákiai magyar ifjúság körében. *Per Aspera ad Astra*, 2020/1, 7–25.; Uő: *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után*. Budapest, L'Harmattan, 2021.

⁵ Az 1920-as–30-as években Prágában tanuló magyar egyetemi és főiskolai hallgató regőcserkészek önszerveződő csoportja, 1928-as gombaszögi táborozásuk után a radikális tagjaiból alakult a Sarló mozgalom.

⁶ A részben a prágai Szent György Kör falujáró mozgalomának radikális tagjaiból és a Losoncon megjelenő *A Mi Lapunk* c. folyóirat szellemi holdudvarából szerveződő baloldali magyar ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Csehszlovákiában. Az 1931-es pozsonyi kongresszusukon a mozgalomban vezető szerepet vívó Balogh Edgár unszolására és erőtétésére a Sarlót beolvasztották a Kommunista Pártba, ezután a mozgalom meghasonlott, és gyakorlatilag felmorzsolódott.

⁷ A két világháború között a csehszlovákiai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók katolikus hitbuzgalmi és kulturális szervezete. Alapítói részben a Szent György Kör azon tagjai közül kerültek ki, akik a gombaszögi táborban zászlót bontó Sarló baloldaliságával nem tudtak azonosulni. *Új Élet* címmel Kassán (1932–1941), majd Budapesten (1942–1944) adták ki lapjukat.

fogjuk, a bálványosi szervezők mintául tekintenek rájuk.

1928 augusztusában a Rozsnyóhoz közeli Gombaszögön táboroztak a csehszlovákiai magyar cserkészek, és a természet- és falujáró hagyományok újragondolásán túl a Sarló mozgalom alapjait is itt rakták le.⁸ A *Gombaszög-mítosz* itt gyökerezik: később a CSEMADOK (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete) az 1960-as évektől itt rendezte központi rendezvényeit, majd a rendszerváltás után több kitérőt követően a szlovákiai kötődésű egyetemista klubok és az ifjúság legfontosabb találkozója a Diákhálózat⁹ és a *Sine Metu* polgári társulás által szervezett Gombaszögi Nyári Tábor lett.

A Prágában tanuló magyar egyetemisták Ady Endre Diákköre 1965-ben *Nyári Ifjúsági Táborozás* néven Berzétékőrösön, majd 1972-ig minden évben

más helyszíneken (Abara, Pinc, Keszegfalva, Kéménd, Kaposkelecsény, Körtvélyes, Jászó) szervezett találkozót az egyetemista kluboknak. A hetvenes évek közepén a csehszlovák kommunista hatalom adminisztratív módon próbálta meg ellehetetleníteni a magyar ifjúság önszerveződő táborait,¹⁰ erre válaszul hívták életre 1975-ben¹¹ a ma is létező Honismereti Kerékpártúrákat (HKT), amelyek mozgótábor lévén kicselezték a jogi korlátokat.¹² 1977-től *Nyári Művelődési Tábor* néven Örsújfalun (majd változó helyszíneken) újraindultak az ifjúság közös táborai, és ezzel egyidőben járási táborok is indultak, amelyek szintén az ifjúság önszerveződé- sét segítették.

A csehszlovákiai magyar fiatalok honismereti és önszerveződő csoportjai,¹³ nyári találkozói erősen hatottak a magyarországi fiatalokra, ráadásul magyarországi előadók is rendszeresen

Az 1965-ös Nyári Ifjúsági Táborozás résztvevői Stószon, Fábry Zoltán társaságában. Fotó: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovákiai Magyar Levéltár

szerepeltek a klubmozgalom rendezvényein. A magyarországi rendszerkritikus fiatalok a hetvenes évektől bekapcsolódtak a Honismereti kerékpártúrákba,¹⁴ és jónéhányan a csehszlovákiai magyar klubmozgalom

⁸ „A gombaszögi tábor történelmi pontot képvisel a csehszlovákiai magyar ifjúság fejlődésében. A Sajó völgyében szétterülő tíznapos táborban fektették le a főiskolai hallgatók a népi gyökerű magyar cserkészet alapjait, hogy: »a kisebbségi magyar ifjúság a földből és a falúból őserőt merítve egészséges munkásként állhasson be a haladó kor egyetemes demokráciájába«. Gombaszögön változott át a Szent György Kör Sarlóvá, ott született meg a *Vetés*, és ott bontakozott ki tisztább képen az egész mozgalom lényege.” Szalatnai Rezső: *Új arcú magyarok. Korunk*, 1929/12, [875–881.] 877.

⁹ Az 1990-ben alakult Diákhálózat a Szlovákiában, Csehországban és Magyarországon tanuló szlovákiai magyar egyetemisták kulturális és érdekvédelmi ernyőszervezete.

¹⁰ „Az AED [Ady Endre Diákkör] 1975. március 15-én felhívással fordult a főiskolák klubokhoz, melyben a »Csak tiszta forrásból« eszmére hivatkozva fejezik ki: a fiataloknak igényük van arra, hogy megismerjék nemzetiségi kultúrájukat, s tegyenek is érte. A tábor megrendezésére a javasolt helyszínen, Nyárasdon a helyi Egységes Földművelésügyi Szövetség (EFSZ) támogatásával került volna sor. Hasonló, a szükséges ideológiai indoklásokat tartalmazó levelet küldenek a dunaszerdahelyi Járási Népművelési Intézetnek is. Az EFSZ támogatásának ellenében 20 táborozó két hétig dolgozott volna a szövetségben a nyári betakarításnál. Már-már úgy tűnt, hogy az igyekezetet siker koronázza, amikor Presinszky Lajos, az előkészítő bizottság elnöke Dunaszerdahelyről arról értesítette a szervezőket, hogy a táborozást a magas vízállás és »chygieniai okok« miatt nem tudják megrendezni. A valóságos tény természetesen kicsit másképpen nézett ki. A SZISZ [Szocialista Ifjúsági Szövetség] járási elnökét magukhoz hívták a SZISZ KB illetékesei, s utasították, hogy a rendezvényt fújja le.” Puntigán József: *Honismereti kerékpártúrák, 1975–1994*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 1995, 11–12.

¹¹ Az első túrát az AED Merva László vezetésével 1975. augusztus 8–12. között Pozsonyepérs és Muzsla között rendezte, hogy minden érdeklődő fiatal megközelíthesse, akár Prágából indul, akár a keleti végekről. Beszámoló a táborról: Molnár László: *Kerékpár, sátor és... Új Ifjúság*, 1975. 09. 09. 2.

¹² „Szabó Rezső jogász adta azt a zseniális ötletet, hogy kétnaponta új táborhelyre költözzön a csapat, így tudtuk kijátszani az akkori szigorú megkötést.” Ibos Emese: *Negyvenöt éve minden nyáron kerékpárral barangolnak. Új Szó* (Online), 2019. 07. 24. <https://ujso.com/regio/negyvenot-eve-minden-nyaron-kerekparral-barangolnak> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 03.)

¹³ A csehszlovákiai magyar klubmozgalomról lásd bővebben: Czaboczkó Szabolcs: *Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből, 1948–1992*. Pozsony, Phoenix Library, 2021.

¹⁴ A harmadik, 1977-es túrán a felvidéki fiatalokon túl már Budapestről, Szegedről, sőt Erdélyből is voltak vendégek, míg az esti tábor-tűznél többek között Benda Kálmán történész és Jánosy István író előadásait hallgathatták a résztvevők. Molnár László: *Honismereti kerékpártúra Gömörben. Honismeret*, 1978/1, 12–13.

táborokban is feltűntek. A Rakpart Klub¹⁵ vezetője, Horváth Mihály¹⁶ éppen az 1988-as Abroncsosi Művelődési Táborban szenvedett tragikus motorbalesetet. A Rákóczi Szövetség alapítói közül többen – Czenthe Miklós,¹⁷ Simén András,¹⁸ Balázs György¹⁹ – az első táboroktól aktív résztvevői, szervezői voltak a kerékpáros mozgalomnak, míg Lezsák Sándor kezdeményezésére lakiteleki fiatalok is bekapcsolódtak a túrákba.²⁰ Németh Zsolt már érettségi után a felvidékiekkel biciklizett, majd a nyári ifjúsági táborokban is részt vett,²¹ sőt 1992-ben – már országgyűlési képviselőként – egy örsújfalusi táborban ismerte meg későbbi feleségét.²² Az itt szerzett tapasztalatok, élmények és minták visszaköszönnek

a Bálványosi Tábor gondolatában is,²³ annál is inkább, mert Tárnok Mária, Tusványos későbbi magyarországi fő szervezője, valamint a Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány kuratóriumi elnöke párkányiként szintén az ifjúsági klubmozgalom rendezvényein, táborain „nőtt fel”.

Amennyiben megkíséreljük a szabadegyetem helyi, azaz erdélyi szellemi gyökereit is felfejteni, akkor az 1937-es Vásárhelyi Találkozóig²⁴ kell visszanyúlni. Fontos előképek még a keresztény ifjúsági és lelkeségi mozgalmak közösségépítő és szervező kezdeményezései, táborai is, továbbá a két világháború között a csehszlovákiai magyar közösségekhez hasonlóan a cserkészlet

is.²⁵ A *kis magyar világ* évei után a magyarság ön- és ifjúságszervező kezdeményezései ellehetetlenültek, így a kommunista diktatúrában, majd különösen a Ceaușescu-rendszerben a pártstruktúrában kívüli ifjúsági szervezkedés – pláne nemzeti közösségépítés – elképzelhetetlen volt, az üldöztetés közepette²⁶ legfeljebb bűvópatakokként élhetett tovább.²⁷

Az alapítók és szervezők kötődése okán, a magyarországi minták és hagyományok tekintetében is meg kell említenünk a keresztény ifjúsági mozgalmak, valamint a cserkészlet két világháború közötti tevékenységét, hisz olyan jelentős előképnek – mint az 1943-as Szárszói Találkozó – is

¹⁵ A nyolcvanas évek klubmozgalmának meghatározó, talán leginkább rendszerkritikus klubja, amely 1982-ben alakult a Belgrád rakpart 24. szám alatt. Bár az Országos Béketanács keretei között jött létre, annak támogatása 1984-ben megszűnt. 1986-ban – az 1956-os forradalomról szóló 1985. decemberi (Szabó Miklós) és a demokratikus politikai reformokról (Bihari Mihály) szóló előadás miatt – felfüggesztették működését, csupán 1988-ban indulhatott újra. A viták során gyakran kerültek elő a gazdasági és politikai reform kérdései, valamint a határon túli nemzeti kisebbségek helyzete.

¹⁶ Horváth Mihály (1953–1988): Az ELTE történelem-népművelés szakán végzett. 1982-től a Rakpart Klub alapítója és vezetője, 1985-től a Klubtanács titkára. 1986-ban a Rakpart Klub működésének felfüggesztése a rövid ideig létező Citromos Teaház szervezője. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata szövegíróje.

¹⁷ Czenthe Miklós (1964): történész, levéltáros. Az ELTE BTK történelem-levéltár szakán végzett. Egyetemi tanulmányai mellett bekapcsolódott a Rákóczi Szövetség szervezésébe, a szervezet megalakulása után a szervezőtitkári feladatokat látta el. Jelenleg az Evangélikus Országos Levéltár vezetője, fő kutatási területe a Szepeesség története.

¹⁸ Simén András: mérnök, fizikus. 1977-ben az első magyarországi résztvevők között csatlakozott a felvidéki honismereti kerékpártúrák résztvevőjéhez. Éveken át egyik magyarországi szervezője volt a biciklitúrának. Részt vett a Rákóczi Szövetség megalapításában, majd hosszú időn keresztül a szervezet titkári feladatait is ellátta.

¹⁹ Balázs György (1951): néprajztudós. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajz-földrajz szakán végzett. Dolgozott a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, a Mezőgazdasági Múzeumban, majd 1999–2010 között Néprajzi Múzeum főigazgató-helyettese volt. Fő kutatási területe a hagyományos malmok technikatörténete. Részt vett a felvidéki honismereti kerékpártúrák szervezésében és a Rákóczi Szövetség megalakításában, ahol a 2010-es évekig aktív társadalmi munkát végzett.

²⁰ 1973 őszén Lezsák Sándor magyar-történelem szakos hallgatóként a kassai Fábry Klubban tartott előadást a Tisza menti népszokásokról, majd pár héttel később szintén Kassán részt vett a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubok képviselőinek találkozásán. Czaboczkó *i. m.* 2021, 139–140. Az 1977-es III. HKT-ra már lakiteleiek is érkeztek, az egyik főszervező Mihályi Molnár László visszaemlékezése szerint ekkor „Lezsák Sanyi maga helyett Tábori Kálmánt küldte Lakitelekről”. Puntigán *i. m.* 1995, 141.

²¹ Czaboczkó *i. m.* 2021, 180–181.

²² Nagymihály Zoltán – Pálkás Barnabás: „Szárszó '88 volt a magyar rendszerváltás no return point-ja”. Németh Zsolt családi háttérrel, a klubmozgalomról és a „rendszerváltó” nyári táborokról. *Rendszerváltó Szemle*, 2022/1–2, [158–167.] 165.

²³ Németh Zsolt egy interjúban erről egészen konkrétan fogalmazott: „[...] december 29-éről 30-ára virradóra született meg a bálványosi tábornak a gondolata, ami nyilvánvalóan nem vonatkoztható el attól a művelődési táborokultúrától, ami Felvidéken már volt. A gondolat, hogy Erdélyben egy ilyen keretben lehetne a magyar-román ifjúsági párbeszédet, jövőépítést elindítani, összefügg a felvidéki hagyománnyal” Uo.

²⁴ A különböző erdélyi magyar ifjúság szervezetek képviselői 1937. október 2–4. között találkoztak Marosvásárhelyen, hogy kísérletet tegyenek a romániai állami nacionalizmus előretörése közepette a világnézeti és szemléletbeli eltérések feloldására, illetve egy cselekvő egység megteremtésére, kimondva, hogy ebben „az erdélyi magyarság minden egyes tagjára sorskérdéseink és küzdelmeink iránti érdeklődés, tevéleges szolgálat és munka hárul”. Dávid Gyula: A Vásárhelyi Találkozó. *Látó*, 2010/4. 74–80.

²⁵ A kérdéssel lásd bővebben a *Magyar cserkészélet (1910–1948)* című kiadványt, illetve ebben Bardócz Csaba tanulmányát az erdélyi cserkészetről: Bardócz Csaba: Az erdélyi magyar cserkészlet története, 1911–1944. In: *Magyar cserkészélet, 1910–1948*. Szerk. Tabajdi Gábor – Szigeti László. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2020. 323–338.

²⁶ A kérdéssel lásd bővebben többek között: Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2011.; Uő: *Holtvágányon. A Ceaușescu-korszak magyarságpolitikája II. 1974–1989*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2017.; Buzogány Dezső – Jánosi Csongor: *A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, L'Harmattan, 2011.

²⁷ Alapvetően az 1980-as évek elejétől megnyilvánuló erdélyi magyar ellenzéki mozgásról, kis értelmiségi csoportok tevékenységéről lásd Jánosi Csongor közelmúltban megjelent tanulmányát: Jánosi Csongor: Transylvanian Hungarian dissent in the 1980s. Forms of expression: samizdat, individual attitude, underground scientific circle. *Betekintő*, 2022/4, 15–43.

épp a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége biztosított helyszínt.²⁸ A második világháború után a kommunista diktatúra igyekezett felszámolni minden a rendszertől független kezdeményezést – így különösen az ifjúságnevelés „terepén mozgó” egyleteket, mozgalmakat és vallási közösségeket. A Kádár János vezette állampárt az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése és megtorlása után a hatalomgyakorlás egy kifinomultabb eszközt választva már „kesztyűsebb” kézzel bánt a „másként gondolkodókkal”.²⁹ A nyolcvanas évek elejétől a magyarországi klubmozgalom és a szakkollégiumi hálózat is megvalósított egy sor olyan rendezvényt és programot is, ami később mintaként szolgálhatott a bálványosi szervezőknek: a Rakpart Klubban, az *efLapok*ban

és a szakkollégiumiok védett fórumain a rendszerkritikus ifjúság egy sor fontos – addig tabusított – témát vitatott meg. A monori találkozóval gyakorlatilag párhuzamosan zajló IV. Szakkollégiumi Találkozó néven szervezett, de valójában első ilyen ifjúsági nyári táborban – ahogy Monoron is – a kisebbségi létben élő magyarság helyzete³⁰ is terítékre került, ennek témafelelőse Németh Zsolt volt. A szakkollégiumok további táborai, majd a '88-as szárszói találkozó, a lakiteleki találkozó, a Magyarságkutató Csoport (1988-tól Intézet)³¹ munkája, az erdélyi segítőakciók,³² a Biblia- és könyvcsempészések,³³ az Erdély-tüntetés,³⁴ az MDF kisebbségi fórumai³⁵ mind-mind olyan állomásai rendszerváltáshoz vezető útnak, amelyek, ha nem is közvetlenül, de közvetve, hatásai-ban mindenképp alakították azt

a szellemi közeget és baráti kapcsolatokat, amelyek a Bálványosi Szabadegyetem életre hívását segítették.

AZ ELSŐ BÁLVÁNYOS

1989 decemberében a Temesvárról érkező hírekre válaszul az ellenzéki szervezetek december 18-án este szolidaritási tüntetést szerveztek a Hősök terén. Itt Németh Zsolt már bízva a romániai forradalom győzelmében, félelemmel teli örömmel üdvözölte az eseményeket és a román-magyar megbékélés lehetőségét vetítette előre.³⁶ December 22–23-a között Lovas Zoltán újságíró és Németh Zsolt elsőként kereste fel a Szilágymenyőre száműzött Tőkés Lászlót,³⁷ és közvetítették az aggódó magyarországiak üdvözlését. Szenteste a

²⁸ Szárszó jelentőségéről lásd bővebben: Házi Balázs – Nagymihály Zoltán: „A találkozók találkozója” A szárszói találkozó 1943-ban – és a rendszerváltás sodrában. *Rendszerváltó Szemle*, 2022/1–2, 49–67.

²⁹ Szekér Nóra: A diktatúra „kis körei”. Az aczéli kultúrpolitika néhány sajátossága. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében, 1956–1987*. Szerk. Nagymihály Zoltán – Szekér Nóra. Lakitelek, Antológia Kiadó, 2017, 9–32.

³⁰ A kérdés „nyilvánosságáról” és a kádári Magyarországon fokozatosan erősödő társadalmi érdeklődésről lásd bővebben Nagymihály Zoltán tanulmányát: Nagymihály Zoltán: Áttörő szavak „a résznyire felhúzott zsilipen”. A határon túli magyarság kérdése az 1956 és 1987 közötti magyar sajtónyilvánosságban. In: *Forrásvidék i. m.* 2017, 197–230.

³¹ A Magyarságkutató Csoport (1988-tól Intézet) Juhász Gyula vezetésével jött létre 1985-ben az Országos Széchényi Könyvtárban. A korábban az Állami Gorkij Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportja által végzett történeti, nemzetiségi és bibliográfiai kutatásokat vitte tovább. Feladata a határokon túli (kisebbségi és emigrációban élő) magyarsággal kapcsolatos komplex kutatások szervezése, önálló tanulmányok, valamint szükség esetén külpolitikai háttéranyagok készítése volt. Az intézet a kereteiben készült publikációkat a *Magyarságkutató évkönyvben* jelentette meg, a kutatók azonban számos hazai és külföldi folyóiratban is közöltek tanulmányokat. A *magyarságkutató évkönyv* címmel könyvsorozatot indítottak, amelyben olyan hiánypótló művek kaptak helyet, mint például a kolozsvári egyetem története, a romániai magyarság története 1918-tól 1989-ig, a beregszászi gimnázium története, valamint a kisebbségekre vonatkozó dokumentumok gyűjteménye stb. Az Intézetet 1992-ben a Teleki László Alapítványba olvasztották. Bővebben: Nádor Orsolya: A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In: *A magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény*. Szerk. Giay Béla – Nádor Orsolya. Budapest, Osiris, 1998, 55–126.

³² Erről a témáról lásd Ablonczy Bálint a közelmúltban megjelent publikációját: Ablonczy Bálint: Szolidaritás és ellenállás. Református hálózatok erdélyi segítőakciói a hetvenes-nyolcvanas években. In: *Hagyomány, identitás, történelem*, 2019. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020, 313–332.; Uő: „Tenni nemcsak valami ellenében – ám valamiért is lehet.” Erdélyieket támogató illegális segélyszervezet a Kádár-rendszer végén. In: *Hagyomány, identitás, történelem*, 2020. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2021, 385–400.

³³ Kovács Balázs: Egyházi irodalom a szörfdeszkán és a vízaknán át a hívekig. Keresztyén kötetek csempészése Erdélybe a ceaușescu diktatúra időszakában Balogh Barnabás közreműködése nyomán. *Forrás*, 2023/2, 37–51.

³⁴ Szekér Nóra: Átkelés a Rubiconon. Az Erdély-tüntetés 1988-ban. *Rendszerváltó Archívum*, 2018/2, 4–13.

³⁵ Nagymihály Zoltán: „Erdély minden előző lépésünkben benne volt”. A Magyar Demokrata Fórum két kisebbségi fóruma a Jurta Színházban, 1988 márciusában. In: *A felkészülés éve – 1988. A rendszerváltást megelőző tanácskozások*. Szerk. Szeredi Pál. RETÖRKI Elektronikus könyvek 1. RETÖRKI, 2018, 86–112. <https://retorki.hu/kiadvanyok/a-felkeszules-eve-1988> (utolsó letöltés: 2023. 03. 13.)

³⁶ Németh Zsolt beszédét közli: *Tiszta lappal... i. m.* 1992, 227–228.

³⁷ Lovas Zoltán 2020-ban így emlékezett Tőkés László felkutatására: „A romániai forradalom kellős közepén, 1989. december 22-én azzal küldött ki engem és Németh Zsolt későbbi külügyi államtitkár Erdélybe a Fidesz, hogy találjuk meg az akkor már napok óta elérhetetlen Tőkést. [...] Még aznap kiértünk Temesvárra a püspök fivéréhez, Andrásához, őt is ismertük, megbízott bennünk, és vele kiegészülve hajnalban elindultunk Menyőre, ahová, mint kiderült, áttelepítette Lacit a román hatóság. Bezörgöttünk, semmi, megint zörgetünk, megint semmi, mire a tesó bekiabált, hogy »én vagyok az, az András, gyere már ki, ne légy ilyen beszari!«. Erre kidugta orrát, hogy »és a szekusok?«. [...] Mi meg húztunk haza a felvétellel, nem volt tréfa, csomó ellenőrzőpont, ha nincs velünk Tőkés András, aki perfektül beszélt románul, nem jutunk messzire. [...] Azért csak elértük a határt, Vásárosnaménynél jöttünk át, be az első kapitányságra [...] mi be egy rendőr Zsiguliba, szírinázva hoztak bennünket Pestig. Felfoghatatlan értékkel bírt a film, az, hogy megvan Tőkés, olyan volt, mintha Petőfit találdat volna meg Segesvár után, élve. Még úgy is, hogy sajnos szinkronhibás volt a felvétel, és csak egy rövid szakasz maradt használható. A tévéfőnök

A főszervező Németh Zsolt járógipszben a kép baloldalán az I. Bálványosi Nyári Szabadegyetemen. Fotó: Fortepan / Szűcs Tamás, 196692

Hősök terén rendezett ökumenikus éjféli istentisztelet után³⁸ – a Ceaușescu házaspár kivégzése napján – az első segélyszállítmányokkal egy időben érkezett Erdélybe Németh Zsolt, dr. Szabó Miklós és a BBC-tudósító David Campanale, hogy tájékozódjanak a kialakult helyzetről, és „tolmácsolják Magyarország és Nagy Britannia szolidaritását”. Felvették a kapcsolatot a Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen működő magyar és román ifjúsági szervezetekkel. A körút állomásaként, december 30-án Sántha Attila³⁹ meghívására Németh Zsolt és David Campanale a kézdivásárhelyi

Ifjúsági Klubban tartott – a hangulatnak megfelelően igen emelkedett – előadást a közép-európai átalakulás lehetőségeiről.

A fiatal angol újságíró személyes Erdély-élményeit is megosztva biztatta a helyi fiatalokat, és felhívta a figyelmet arra, hogy a bukott rendszer emberei megkísérlik átmenteni hatalmukat.⁴⁰ Németh Zsolt beszédében üdvözölte a MADISZ⁴¹ és az RMDSZ⁴² létrejöttét, tolmácsolta a magyarországi közhangulatot és az összefogást, hogy mindenki segíteni akar a romániai magyarságnak. Felhívta a fiatalok figyelmét, hogy a gyökeres változások véghezviteléhez nekik is tenni kell,

akár az idősebbekkel is vitába szállva.⁴³

Másnap a MADISZ, az angol Fiatalliberális Demokraták és a FIDESZ közös nyilatkozatot adtak ki Európa fiataljaihoz: „Európa Fiatalliberális Demokratái! Mi, Nagy-Britannia, Magyarország és Románia fiatal demokratái kifejezzük közös eszméinket és törekvéseinket. 1.) Európa még mindig megosztott. A kontinens egységesülését nem lehet a kelet-közép-európai régió nélkül elképzelni. Tegyük meg mindent, hogy a vasfüggöny maradványait is felszámoljuk. 2.) Üdvözöljük a kontinens kommunista rendszereinek felborulását és a piacgazdaságon és parlamentáris demokrácián alapuló rendszerek kialakulását. 3.) Hitet teszünk az emberi szabadságjogok megteremtése mellett. Követeljük a vallási, nemzeti kisebbségek közösségi jogainak feltétlen biztosítását. 4.) Felkérjük Nyugat-nemzeteit, kormányait, politikai szervezeteit, hogy minden eszközzel járuljanak hozzá Közép-Kelet-Európa forradalmainak sikereihez, a békés és demokratikus átmenetnek.”⁴⁴

Ezt követően, a forradalmi mámorban, az óévet és a Ceaușescu-rendszert búcsúztató

Horváth Ádámnak tetszett, betette a híradóba, és kérte, előtte valamelyikünk mondja el két percben a magyar népnek, hogy mi a tosz folyik odakint. Németh Zsolttal feldobtuk egy kétforintost, isten bizony így történt, én nyertem, beültem, elmondtam, és az okosságom végére odabiggyesztettem, hogy másnap, vagyis december 24-én éjféltre, aki tud, jöjjön a Hősök terére, ökumenikus misére a romániai forradalom áldozataiért.” Nagy József: Mi lett a rendszerváltás legnagyobb botrányának két főszereplőjével? *24.hu*, 2020. 01. 23. <https://24.hu/kozelet/2020/01/23/dunagate-vegvari-jozsef-lovas-zoltan-titkosszolgalat/> (utolsó letöltés: 2022. 03. 11.)

³⁸ „Mellettem álló barátaim, Lovas Zoltán és Németh Zsolt tegnapelőtt a FIDESZ üdvözlését vitték Tőkés Lászlónak. Tegnap visszatértek és Tőkés László üdvözlését hozzák a magyar népnek. Szilágymezőn [*helyesen Szilágymenyőn* – P. B.] találkoztak Tőkés Lászlóval, az ottani fatemplom kis kerítéséből származik az a szilánk, amelyet most, mint jelképes gyertyát meggyújtanak. Emlékezzünk.” Rockenbauer Zoltán megnyitó beszéde a Hősök terén rendezett karácsonyi ökumenikus istentiszteleten. Közli: *Tiszta lappal... i. m.* 1992, 230.

³⁹ Sántha Attila (1968): költő. A Bálványosi Szabadegyetem alapítója. 1994-től az *Előretolt Helyőrség* folyóirat alapító szerkesztője.

⁴⁰ A történelem kereke visszafordíthatatlan. [Részletek David Campanale, az Angol Liberális Demokrata Párt képviselőjének beszédéből, amelyet 1989. december 30-án a kézdivásárhelyi Ifjúsági Klubban tartott. Lejegyezte: Sántha Attila]. *Székely Újság*, 1990. 01. 13. 3.

⁴¹ Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség: A romániai forradalom idején megalakult magyar ifjúsági szervezet.

⁴² Romániai Magyar Demokrata Szövetség: A Ceaușescu-diktatúra bukását követően, 1989. december 25-én alakult meg a romániai magyarság nemzeti kisebbségi középviselői és érdekvédelmi szervezeteként. A Szövetség a romániai magyarság különböző érdekvédelmi és politikai szervezeteinek legfőbb közössége, mely országos és helyi szinten is – más kisebb pártok és szervezetek mellett – ellátja a magyarság politikai- és középviselőit. 1990-től minden választáson parlamentbe tudott jutni, a Képviselőházba és a Szenátusba is képviselőket juttatott. Elnökei: Domokos Géza (1989–1993), Markó Béla (1993–2011) és Kelemen Hunor (2011–).

⁴³ Meg kell tanulnunk a morális politikálást. [Részletek Németh Zsolt, a FIDESZ képviselőjének beszédéből. Lejegyezte: Ambrus Ágnes]. *Székely Újság*, 1990. 01. 13. 3.

⁴⁴ *Tiszta lappal... i. m.* 1992, 231.

szilveszteri házibuliban születt a nyári tábor ötlete.⁴⁵ Már konkrét előadók neve is felmerült a tervezeteskor, hisz Kovács Attila MADISZ-szervező a *Székely Újság* januári interjújában ekképp fogalmazott: „Július folyamán szervezünk egy politikai tábort, amelyen angol, magyar és román előadók beszélnek. Angliából például David Steel és Schöpflin György, az oxfordi egyetem tanárai jönnek. Esténként pedig a magyar nyelvterület tánc-együttesei húznák a talpalávát. Ám egyelőre a legfontosabb, ne hagyjuk, hogy a forradalom elsekélyesedjen.”⁴⁶

Az ötletet követően hét hónappal – túl a marosvásárhelyi fekete márciuson és az országgyűlési választásokon – Bálványosfűrdőn *Átmenet a diktatúrából a demokráciába* mottóval kezdődött a szabadegyetem, melyen első alkalommal mintegy hatvanan⁴⁷ vettek részt. Az első alkalom időpontja is szimbolikus volt, hiszen éppen az Annanapi búcsú idejére került, ami a rendszerváltás előtt a romániai

ellenzékiek fontos találkozóhelye volt.⁴⁸ A tábor előadói között volt a Londonban tanító Schöpflin György, Litván György történész, Pomogáts Béla irodalomtörténész, Lengyel László közgazdász és Norman Stone brit történész, de a Ceaușescu-korszakban üldözött értelmiségi csoport, a Limes Kör tagjainak – Balázs Sándor, Bíró Béla, Fábián Ernő, Lőrincz Csaba és Molnár Gusztáv – részvétele is jelképes jelentőséggel bírt. A szervezők célja egyrészt az volt, hogy megkezdődjön a román–magyar párbeszéd, másrészt, hogy a fiatalok szokják és „tanulják” a demokráciát, a politizálást, mindezt mégsem aktuálpolitika, hanem naponta egy-egy tudományág – irodalom, történelem, szociológia, közgazdaságtan, jog, politológia – egyetemesebb megközelítésének keretei között. Így foglalkoztak a transzilvanizmussal,⁴⁹ Közép-Európa kérdésével, elvándorlással és asszimilációval, a jogállamisággal, a kisebbségi jogokkal és többpártrendszer kérdéseivel. A román–magyar párbeszédet Smaranda Enache⁵⁰ vezetésével egy erdélyi

civil szervezet, a marosvásárhelyi székhelyű Pro Európa Liga biztosította.⁵¹

Toró T. Tibor tudósításából azt is megtudhatjuk, hogy már az első szabadegyetem programjában voltak lazább elemek is: „Az előadások magyarul, románul és angolul folytak, hat napon át, napi 3–4 órában, a viták többször átcsúsztak a délutánba. Persze azért a Szent Anna-tóra, a Bálványosvárra, a Büdösbarlangra vagy a borvízstrandra is maradt idő, esténként pedig tánc és rockzene változta egymást. Külön színfoltja volt minden napnak a táborig (Bálványosi Büdös) rádió műsora, főleg reggel szidták, amikor ébreszteni próbálta a hajnalbanyúló beszélgetések, nótázások résztvevőit.”⁵²

Az első tábor valóban „bálványdöntőre”⁵³ sikerült, sőt beváltotta a hozzáfűzött reményeket, és hagyományteremtő lett. Hiányérzetünk abból adódhat, hogy a programfüzet azt ígérte, hogy az előadások szövegét a

⁴⁵ „Alig egy héttel a forradalom kitörése után, miközben fegyverek vigyázták a kézdivásárhelyi garzonlakást, melyben három ország ifjúsági szervezeteinek képviselői szorongtak, olyan ötlet született, amely nemcsak korábban, de néhány hónappal később is abszurdnak tűnhetett.” Sántha Attila: Európai horizontok felé. Jegyzetek egy nyári szabadegyetemről. *Művelődés*, 1990/8, [13–15.] 13.; Nagymihály – Pálkás i. m. 2022, 165.

⁴⁶ Sántha Attila: „Ki kell ejtenünk: antikommunizmus”. Beszélgetés MADISZ-képviselőkkel. *Székely Újság*, 1990. 01. 06. 3.

⁴⁷ Németh Zsolt egy „Egy 60 fős, jó hangulatú, ám szűk körű bálványosi táborozásra” emlékszik. Mások, például Pomogáts Béla jóval nagyobbak érzékelték a résztvevők létszámát: „A táborozáson egyetemi hallgatók és fiatal értelmiségiek gyülekeztek vagy kétszázan.” *A Háromszék* tudósítója szintén 200–250 főre tette a szabadegyetem létszámát és megjegyezte: „Többnyire erdélyiek, de legalább harmincan vannak Magyarországról, átjöttek Csehszlovákiából és Kárpátaljáról is. A létszámok nem véglegesek, naponként látni még is fémvázás hátizsákokkal Bálványosfűrdő felé tartó kirándulókat.” Németh Zsolt: Tusnádi jubileumra. *Pro Minoritate*, 2009/2, [3–4.] 3.; Pomogáts Béla: Bálványosi utazás. *Élet és Irodalom*, 1990. 08. 10. 4.; Sylvester Lajos: Bálványosi bálványdöntő. *Háromszék*, 1990. 07. 28. [1., 7.] 1.

⁴⁸ Löffler Anna: Bálványostól Tusványosig, avagy egy tábor, amely politikai folyamatá érett. *Polgári Szemle*, 2009/4. https://epa.oszk.hu/00800/00890/00041/EPA00890_Polgari_Szemle_345.html (Utolsó letöltés: 2022. 03. 10.)

⁴⁹ A transzilvanizmus politikai megközelítésben az erdélyi régió érdekeinek érvényesítését kitűző politikai ideológia, míg az irodalmi síkon a Trianon után az együttélő népek közeledését, megértését elősegíteni kívánó sajátos „erdélyi gondolat”. A táborban Pomogáts Béla és Kántor Lajos (irodalomkritikus, esszéíró, a kolozsvári *Korunk* főszerkesztője) tartott előadást a transzilvanizmusról.

⁵⁰ Enache, Smaranda (1950): tanár, emberi jogi aktivista. 1989 decemberében létrehozta az első marosvásárhelyi civil szervezetet, a Pro Európa Ligát, mely a demokrácia értékeinek tudatosítását tűzte ki céljává. A Bálványosi és Tusványosi Táborok rendszeres résztvevője volt. 1998 és 2001 között Románia finnországi nagykövete.

⁵¹ A 1991-es tábor idején már román politikai partnere is lett a Bálványosi folyamatnak, ekkor a Polgári Szövetség is a társszervezők között volt. Löffler i. m. 2009.; Uő: A bálványosi folyamat, avagy egy generáció a Kárpát-medencei magyar politikában. *Pro Minoritate*, 2009/2, 9–25.

⁵² A korabeli tudósítások közül – Sántha Attila *Művelődés*-ben írt beszámolója mellett – ez adja a legteljesebb összeállítást az egyes elhangzott előadásokról. Toró T. Tibor: *Átmenet a diktatúrából a demokráciába...* *Temesvári Új Szó* [benne: *Vétó* – A Temesvári Magyar Ifjúsági Szervezet Lapja], 1990. 08. 18. III.; Sántha Európai horizontok... i. m. 1990, 13–15.

⁵³ „Egy majdani összegezést megelőzve máris kijelenthetjük: Bálványosfűrdőn pillanatnyilag talán a legjelentősebb demokratikus szellemi önösszeszedésnek vagyunk tanúi. Mennyit féltettük az utánunk érkező generációkat, hogy visszaszorították, ki- meg beszorították, kiiktatták, leírták... Bálványosfűrdőn a bálványok, a társadalmi tabuk olyféle döntőgetése folyik, olyan felkészültséggel és receptivitással, s higgyük, hogy olyan hatással is, ami, nem is olyan soká, eme hírneves hely maradandó mondáinak, legendáinak magasságába emeli az itt történeteket.” Sylvester i. m. 1990, 7.

Orbán Viktor, a FIDESZ alapítója és Körösesny András politológus az I. Bálványosi Nyári Szabadegyetemen. Fotó: Fortepan / Szűcs Tamás, 196688

Századvég Kiadó megjelenteti, de erre nem került sor. Ugyanakkor a FIDESZ – alapvetően a tábor-szervezők körével nagy átfedésben lévő – Közép-Európai és Kisebbségi Csoportjának tájékoztatójaként a 1991-es Bálványosra jelent meg a *Pro Minoritate* folyóirat, ami „a határokat túlélő kisebbségek lapja” kívánt lenni.

ÖSSZEGZÉS

A magyar-román viszony rendeződésébe vetett kezdeti optimizmus később több kisebb-nagyobb hullámvölgyet is megélt. Már a második táborban idején az volt a szervezők tapasztalata, hogy „Közép-Európa népei egyre nehezebben értenek

szót egymással, ugyanakkor sokak reménye szerint a Nyugat nem csupán partnerévé válik a közép-európai népeknek az elkövetkező években, hanem egyrészt mintájává, másrészt vitáikban és együttműködésükben »mediátorává«, közvetítőjévé.”⁵⁴ A szabadegyetem és a kisebbségi kérdés párthovatartozástól függetlenül sokakat megmozgatott, de a kezdetektől egyértelműen meghatározó a szervezők személyén keresztül is a FIDESZ.⁵⁵

A harmincéves folyamat, kiváltképp a fesztivál szlengjében csak *Orbán-koncertként* nevezett miniszterelnöki/pártelnöki záróbeszéd elemzésére ez a tanulmány nem vállalkozhat,⁵⁶

de elmondható, hogy a FIDESZ-kormányzatok magyarságpolitikájának meghatározó irányának alakulásához a bálványosi, majd tusnádfürdői sátrak alatt született gondolatok is hozzájárultak, így a Magyar Állandó Értekezlet (MÁÉRT), státustörvény, határokön átívelő újraegyesítés az Európai Unióban, önkormányzatiság és autonómia, regionalizmus és összmagyar fejlesztési politika is részben idekötődik.⁵⁷

Az eleinte „szűk”, meghívásos-baráti alapon alakuló táborozók köre 1997-re kinőtte a bálványosi helyszínt. A szabadegyetem átköltözött Tusnádfürdőre, ráadásul a homoródfürdői éves Erdélyi Diáktábor 1995-ös megszűnése után a lazább, fesztiválos irány is beépült a rendezvény programjába. A 2019-es harmincadik tábor után a 2020-as 31. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktábor a koronavírus-járvány miatt elmaradt, amit először 2021-re halasztottak,⁵⁸ majd az újabb járványhullámok miatt – újabb évvel eltolva – csak 2022. július 19–24. között tudták megrendezni. „Tusványos” az elmúlt 30 évben a baráti táborozás és politikai „önképzésből” eljutott a FIDESZ, így a jelenlegi kormányzat egyik legfontosabb nemzetpolitikai műhelyévé, egyben politikai találkozóhellyé és igazi tömegrendezvényé nőve ki magát.

⁵⁴ Németh Zsolt: „Napforduló után”. *Pro Minoritate*, 1991/2-3, 8-9.

⁵⁵ Az 1991-es Bálványosi Tábor után a *Beszélő* riportere, Bretter Zoltán „szemrehányóan” szembesítette Németh Zsoltot azzal, hogy „Nemigen láttam SZDSZ-es szakértőket, résztvevőket sem, és főként nem előadókat”. Németh Zsolt válaszában elmarasztalóan szólt az SZDSZ magyarságpolitikájának gyengeségéről és egyszersind előrevetítette a tábor politikai arcélének alakulását: „Ebben semmilyen tudatosság nincsen. A szervezéshez elegendőek voltunk a MISZSZ [Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége]-szel. Ami pedig azt illeti, hogy a határokon túli ügyeket össznépmzeti alapon kellene csinálni, annak olyan kényszeres jellege van, amit mi nem szeretnénk felvállalni. Megkockáztatom azt a kijelentést is, hogy az SZDSZ kisebbségpolitikája eléggé gyöngye lábakon áll. A kisebbségi törvénnyel kapcsolatos előkészítő munkákban a tárgyalások is álláspontok kialakítása elkezdődött, s ebben a folyamatban Törzsök Erika, az SZDSZ kisebbségi csoportjának vezetője intenzíven részt vett. Ugyanakkor az az érzésünk, hogy az SZDSZ-álláspont még kialakulatlan. Azt sem érzem, hogy az SZDSZ egyenlő hangsúlyt tehetne a kisebbségi kérdésre a határokon innen és túl. Ez pedig azért lenne igazán fontos, mert könnyen kialakulhat egy olyan polarizáció, amelyben az MDF, illetve a kormánypártok hitbizományává, az idegenben élő, míg az SZDSZ hitbizományává a hazai kisebbségeket teszi. Azt hiszem, ez sem a hazaiaknak, sem a határokon túliaknak nem kedvező.” Bretter Zoltán: Interjú Németh Zsolttal: Folyosói beszélgetések helyett. Kisebbségekről és némely liberális pártokról. *Beszélő*, 1991. 08. 03. 22.

⁵⁶ Orbán Viktor a tábor kezdete óta – pártelnökként vagy hivatalban lévő miniszterelnökként – visszatérő előadó. A záróelőadásaiban több ízben fejtett ki olyan gondolatokat (például a 2014-es illiberális állam gondolata), amelyek szinte azonnal éles vitákat váltottak ki. Vö: Gazdag Ferenc: *Három évtized magyar külpolitikája, 1989–2018*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021, 263–265.

⁵⁷ Németh i. m. 2009, 4.

⁵⁸ 2021-ben Sátoraljaújhelyen a Rákóczi Szövetség táborában *Újraindítás-megújulás, reStart-reNewal* mottóval került megrendezésre a Kárpát-medencei Nyári Szabadegyetem, egyfajta „pót-Tusványosként”.

Szeredi Pál

Erdélyről, magyarokról és románokról, Trianonról és Közép-Európáról¹

A rendhagyó, jubiláló számban az újraközölt tanulmányok mellett ezúttal a *Dokumentumok* rovatban is olyan levéltári forrásokat közlünk, amelyek ugyan RETÖRKI-s kiadványban már megjelentek, de aktualitással is bírnak. A Magyar Demokrata Fórum 1988. március 6-án és 21-én a kisebbségi sorskérdésekről tartott vitát a Jurta Színházban, amelyek jegyzőkönyveit e sorok szerzője közölte 2019-ben.¹

Az MDF által szervezett konzultációk lehetőséget teremtettek rendszerkritikus személyek és gondolatok nyilvánosság előtti megjelenésére, megmérettetésére. A több száz fő előtt zajló konzultációkon az állampárti politika kritikája mellett olyan alternatív javaslatok is elhangzottak, melyek később politikai programokban köszöntek vissza.

A harmincöt évvel ezelőtti beszédek természetesen nem voltak mentesek az érzelmi túlfűtöttségtől, de tanúsítják a nemzeti közösségért tenni akaró, felelősen gondolkodó felszólalók – későbbi politikai közszereplők – rátermettségét, az elképzelt és mondataikban megfogalmazott új demokrácia felépítésére.

Alább a harmincöt évvel ezelőtt tartott vitákból közlünk két szemelvényt – Tamás Gáspár Miklós március 6-i, illetve Mécs Imre március 21-i hozzászólását –, amivel tisztelegni kívánunk a közelmúltban elhunyt rendszerváltó közszereplő-politikusok emléke előtt is.

¹ A forrásközlés eredeti megjelenési helye: Szeredi Pál: *Az MDF kisebbségi fóruma I. A Magyar Demokrata Fórum kisebbségi sorskérdésekről tartott vitája első szakaszának jegyzőkönyve és sajtóvisszhangja* – 1988. március 6. Budapest, RETÖRKI Elektronikus Könyvek 2., 2019, 71–85. <https://retorki.hu/kiadvanyok/az-mdf-kisebbségi-foruma-i> (utolsó letöltés: 2023. 04. 13.), illetve Uő: *Az MDF kisebbségi fóruma II. A Magyar Demokrata Fórum kisebbségi sorskérdésekről tartott vitája második szakaszának jegyzőkönyve* – 1988. március 21. Budapest, RETÖRKI Elektronikus Könyvek 3., 2019, 34–39. <https://retorki.hu/kiadvanyok/az-mdf-kisebbségi-foruma-ii> (utolsó letöltés: 2023. 04. 13.)

FORRÁSOK

1.

**Tamás Gáspár Miklós hozzászólása a Magyar Demokrata Fórum Jurta Színházban,
a kisebbségi sorskérdésekről tartott vitáján**

1988. március 6.

Tamás Gáspár Miklós:²

Kedves Barátaim! Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Gondolom, megértik, hogy egy erdélyi írástudó életében ez a mostani nem akármilyen pillanat. Egész tudatos életemben vágytam arra, hogy szűkebb hazám-ról alkotott eszméimet a magyar közvélemény képviselői elé tárhassam. Ez az alkalom ma elérkezett.³ Kérem, engedjék meg, hogy kurtára fogott előbeszédként pár személyes szót mondhassak.

A szenvedés, az áldozatvállalás, a tanúságtétel sajnos nem biztosítéka az igazságnak. Ködös elmével és tisztátalan szívvel is átélhet valaki eseményeket. Hány Fabrizio del Dongo⁴ bolyongott a tágas Waterloo-i csatatereken anélkül, hogy maga körül s magában fölneszelt volna a világtörténelem csörömpölésére? A régi haditérképek, főle görnyedő historikus gyakran jobban tudja, mint az izgatott kortárs, a ziháló szemtanú. A tanúságtétel, az igazságnak ez a keresztény kritériuma azonban nem fölösleges. Mert nemcsak a szó kell, hogy igaz legyen, hanem az is, aki mondja. Ám a hiteles tudás sem elég. A tudás csak eszköze lehet a lényeges igazság kimondásának, ehhez pedig az szükségeltetik, amit görög szóval *kairosz*nak neveztek. A görög szó elsődleges jelentése az alkalmas pillanat, tágabb értelemben pedig ez a valamire való, a sors vagy az istenek által valamire szánt idő. Ennek az ihletett megítélése teszi a gondolkodó vagy az államférfi igazságát elevenné. Ha a *kairosz*on kívülre esik, félre lehet söpörni, fölösleges. Épp e legdöntőbb ponton kell haboznom. Népem sorsa és a magam esendő élete, nem tudni milyen csillagzat alatt találkozik. Bízom benne, hogy a valamennyiünk gyarló eszmélete pislafényénél azért kibetűzhető, mit is jelent tapasztalatunk.

Kérem, higgyék el, gondosan mérlegeltem mindazt, amit mondandó vagyok. Előfeltevéseim az erdélyi tragédia súlya alatt sokban módosultak, régebbi nézeteim kedvelőinek így óhatatlanul csalódást kell okoznom. Úgy vélem, három történelmi kríziscsomópontot lesz helyes kiválasztanunk, hogy az erdélyi magyarságnak nemcsak a helyzetét értsük meg, hanem hogy méltóképpen lokalizálni tudjuk Európa etnikai és kulturális térképén.

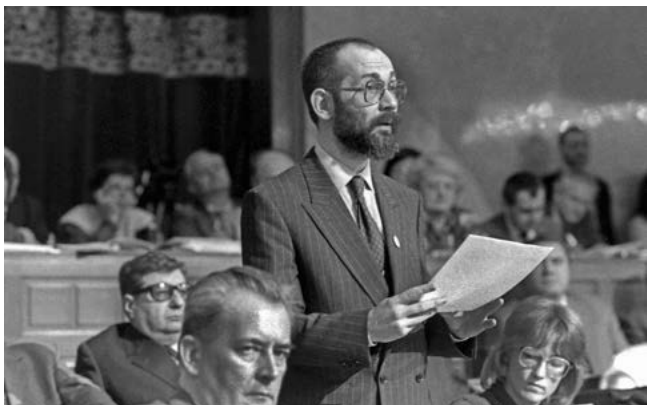
Az első a Monarchia összeomlása 1918-ban, a második a magyar főnnhatóság *de facto* megszűnése Észak-Erdélyben 1944 őszén, a harmadik a jelenlegi összeroppanás. Az első világháború végén Erdély magyar kisebbsége számot vethetett az 1848-ban követelt, és 1867-ben kapott nemzetiségi jogokkal és az 1867-ben megvalósult unió jó és rossz következményeivel. Előnyünkre szolgált az, hogy az egységes és centralizált magyar államszerkezetben a magyar népelem relatív többséggel rendelkezett, így a liberális modell szerint választott külön erdélyi Diéta román szupremáciájának rémképe elhárult. A központosított államszerkezetbe való betagozódás azonban azt is jelentette, hogy a nemzetiségi kérdést a vármegyei közigazgatás helyi kellemetlenségként kezelte, és Erdély magyar elitjének semmiféle saját stratégiája nem volt és nem is lehetett azon kívül, hogy a budapesti parlamentet és kormányt az erdélyi román irredenta letörésére ösztökélje. Ami politikai előny ily módon elveszett, azt a magyarság gazdasági, szociális, kulturális dominanciája azonban nagyjából láthatatlanná tette. A múlt fénye és dicsősége, a hierarchia csillogása, a városok takaros protestáns csöndje, a lázas Budapesttől távol egy hagyománytisztelőbb európai modernség feltűnés nélküli szorgalma, a polgárosulás és liberalizmus *gérokkos*⁵ tiszteletreméltósága, a magyarság egyik legvirágzóbb

² Tamás Gáspár Miklós (1948–2023) erdélyi magyar filozófus, politikus, közíró.

³ Tamás Gáspár Miklós 1978-ban érkezett Kolozsvárról Magyarországra.

⁴ Fabrizio del Dongo Stendhal *A pármái kolostor* című regényének főhőse. Fabrizio del Dongo részt vett a sorsdöntő Waterloo-i csatában, de nem tudta, hogy az ütközetben vesz részt, csupán annyit látott, hogy valami hatalmas zűrzavar kavargott körülötte.

⁵ Majdnem térdig érő, szűk, fekete kabát; szalonkabát.

Tamás Gáspár Miklós 1990-ben, a magyar Országgyűlésben.

Fotó: Fortepan / Urbán Tamás, 124980

provinciájának mutatta Erdélyt. Ez elfödte azt a tény, hogy ez a szokásjogon, a régi tekintély beidegződéseinek és az összmonarchia föltételes jóindulatán nyugvó kiváltságos helyzet mennyire törekény, és azt, hogy az alsó osztályokat nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni, pláne, ha társadalmi és szimbólumokat illető elégtelenségük egybeesett egy születő új nemzet szilaj akaratával. A románság elitje szükségképpen modernebb volt, mint a magyarságé. Tanítók és ügyvédek tisztán politikai osztágya volt ez, nem pedig enerzált viktoriánus mágnások, esztétizáló dandyk és régi-módián erőszakos adminisztrátorok egység nélküli együttese, Rabindranáth Tagore⁶ iránt lelkesedő eszerek szelíd és hatástalan szellemi irányítása mellett.

Ez az elit, különösen a dzsentri része, az impériumvátozáskor egyszereuen Magyarországra menekült, hogy vagonlakóként gyarapítsa különféle fantasztá szélsőséges mozgalmak segédcsapatáit. Erdély nem omlott össze '18-ban, mert az Unió folytán különléte elsorvadt, de a magyarság elitjének még volt annyi saját hagyománya, hogy a megmaradt része összeszedje magát, és meghagyott állásaiból afféle deszkavárat tákoljon össze, amelyből az önvédelem, sőt, a pozíciók visszahódításának műveleteit megkezdhetette. A vármegyeház elesett, de a kúria, a templom, a kávéház, az orvosi rendelő, a gimnázium, a kaszinó, a lapszerkesztőség megmaradt, sőt, parlamenti szereplésre, kormánybukató machinációra is nyílt némi mód.

A jó társaság továbbra is a grófnék köré csoportosult, s a román megyefőnök, térparancsnok, polgármester alig remélhetette, hogy befogadják. Tudom, hogy ezt ma már nehéz elképzelni, de ez igenis erőtt adott.

A magyarság nem érezhette, hogy teljesen alul van, ha a szociális piramis csúcsán ugyanazokat a brit fazonra szabott, előkelően blazírt szittyákat láthatta, mint annak előtte. Gróf Bánffy Miklós⁷ franciául teázott Ferdinánd királlyal, románul – persze tájnyelven – csak boncidai parasztjaival beszélt. A budapesti kormány élén éppúgy egy Bethlen gróf⁸ állott, mint az erdélyi Magyar Párt élén.⁹ Szilézia részleges kivételével, a Monarchia romhalmazából csak az erdélyi magyar elit maradt meg – úgy ahogy – éppen, mert az erdélyi magyarság kiszorulóván az igazi politikából, a hatalomvátozás bekövetkezte önmagán belül nem volt parancsoló szükség. Azon fölül, a '67-es unió folytán, az eddigi magyar elit amúgy is elvesztette volt már politikai szerepét, rábízta magát Tiszára és a vármegyeyi kancellistákra. Csak ez utóbbiak tűntek el, akut hiányt keltve a bálrendezőkbén.

Az 1918-i sokk elsősorban az államtól függő rétegeket érintette, s ezek Kelet-Európában szokás szerint számosak. De a megrázkódtatás kevésbé volt heves, mint mondjuk Elzászban. Ám a jelképes seb mély volt. Modern országokban a becsület, a tekintély, a hierarchia jelei a központi államtól háramlanak az alattvalókra.

⁶ Tagore, Rabindranáth (1861–1941) Nobel-díjas indiai költő, író. Tamás Gáspár Miklós asszociatív jelzői egyenként is roppant elgondolkozatók. Bár Tagorét kezdetben magával sodorta a nacionalizmus eszméje, később ettől a gondolatkörtől élesen elhatárolódott. A gondoskodó brit uralom jelenlétét a század elején jótékony hatásúnak tartotta, mintegy megoldást India problémáira. India és a britek viszonyától kölcsönös, egymást megtermékenyítő, multikulturális kapcsolatban bővelkedő állapotot várt, később azonban az egyre erőszakosabb kizsákmányoló fennhatóság láttán elismerte a függetlenség létjogosultságát a térségben.

⁷ Gróf Bánffy Miklós (1873–1950) erdélyi író, politikus. 1921-ben Bethlen István első kormányának külügyminisztere. 1926-ban visszatért erdélyi birtokára és I. Ferdinánd király előtt letette a román állampolgári esküt. Bánffy az erdélyi kisebbségi irodalom mecénásaként tartották számon. Életéről részletesebben: *Bánffy Miklós emlékkonferencia* [2013. 12. 18.]. Szerk. Papp Endre. Budapest, Magyar Művészeti Akadémia Konferenciafüzetek 8., 2014.

⁸ Gróf Bethlen István (1874–1946): politikus, 1921 és 1931 között Magyarország miniszterelnöke.

⁹ Gróf Bethlen György (1888–1968): politikus, 1926 és 1938 között az 1922-ben megalakult Országos Magyar Párt elnöke.

A gróf nem igazi gróf saját királya nélkül. Hogyan juthat előre valaki, ha a jelképes középpont idegenek kezében van? Ez a magyarokat zavarba ejtette. A románokat pedig fölingerelte a magyar főrendek változatlan, 19. századi andalgása gondosan nyírt sövényeik között. El kellett dönteni, ki az úr a házban, kissé nyersen fogalmazva így lehet magyarázni a harmincas évek radikális mozgalmait.

A két háború közti Nagy-Románia tele volt idegen elitekkel, márpedig a 20. századi radikalizmus nem egyszerűen a felső osztályok, hanem az etnikailag idegen felső osztályok ellen irányul, a weimari köztársaságtól a mai Afrikáig. Amikor Ugandából deportálják a hindukat, vagy amikor Trinidadban gyilkolják őket, jusson eszünkbe Erdély. A huszadik századi nacionalizmus, szemben liberális múlt századi elődjével, nem ellenzi a zsarnokságot, ha azt a mieink gyakorolják. Ezt az ideát a Rajnától keletre és az Øresundtól¹⁰ délre mindenütt megtalálhatjuk. Van neki fasiszta, van kommunista, sőt plebejus demokráta variánsa.

Mondani sem kell, az idegen elitekkel szembeni ellenszenv a maga szokásos radikális és gyáva módján, a velük közös kultúrájú, védtelen szegényeken szokta magát kitombolni. Az utódállamok irodalma tele van örögrófjaink göggyével, huszár főhadnagyaink csizmaragyogtatásával, zsidó polgáraink dzsentroid elvakultságával, de ütni főleg a székely szénégetőt és a bácskai susztert szokták. 1918 és 1940 között a konfliktus, a diszkrimináció, az üldözés, nagyjából kevés igazi, jóvátehetetlen megaláztatással járt. Csak a harmincas évek román fasiszma mutatott valamit a jövőből, a magyar beszéd tiltása azonban megszakadt a tragikus bécsi döntéssel, nem válhatott igazi tapasztalattá.

Milyen állapotban várta az erdélyi magyarság a szovjet csapatokat 1944 őszén? Először is, megfogyatkozva. Mert zsidó felekezetű részét kiirtották, sok fiatal férfi elesett a háborúban, és számosan elmenekültek. A hagyományos erdélyi elit a háború alatt, az úgynevezett magyar világban, a királyi Nagy-Romániában még megvolt maradék befolyását is elvesztette, a szélsőjobb oldali magyar kormányok, teljes joggal, bizalmatlanul tekintettek ómódi liberalizmusára. De ezúttal volt egy moderm elitcsoport, sok tekintetben az 1918. évi román pópafiakra emlékeztető, amely ha vakon is, de a maga módján fölkészült a hatalomra és a ragyogásra. A népi származású baloldali magyar értelmiségre gondolok, apám nemzedékére. Magyarországon kevesen tudják, hogy a népfrontos baloldali radikalizmus Erdélyben sokkal hatásosabb volt, mint itt. Ez természetes is, mert Erdélyben a magyar antifasizmus nyilvánvalóan nemzeti önvédelmet jelentett a vasgárdával és rokonaival szemben, s ez legyőzte a bolsevikoktól való régebbi idegenkedést. Erdély különben sem esett át a Tanácsköztársaság és a „kurzus” védőoltásain, így hát a MADOSZ¹¹ és utóda, a Magyar Népi Szövetség, komoly paraszti és városi plebejus-tömegekkel rendelkezett, bár irányítóinak kommunista volta felől nem lehetett kétség.

Szovjet katonai fönnhatóság alatt, a „már nem Magyarország, még nem Románia” interregnumban, Észak-Erdélyt ezek a fiatal emberek kerítették ideiglenesen részleges hatalmukba. Sikertelenül meggyőzniük a magyarság aktív részét, hogy nemzeti jövőjüket csak a kommunistákkal való kollaborálás biztosíthatja, s így egy ideig Erdélyben a „baloldali” magyart, a „jobb oldali” románát jelentett, mert a természetes polarizáció így hozta magával. Nem vitás, hogy a kelet-európai kommunista előrenyomulás egyik világszerte is egyedülálló erődjé a kolozsvári Bolyai egyetem volt, míg a Nagyszebenből visszatelepült román egyetem diákjai antibolsevista tüntetéseket rendeztek és vasgárdista merényleteket követtek el kommunista magyar munkáskáderek ellen. Az illúzióknak könnyű volt áldozatul esni, végzetes következményeit fölismerni, ma is alig tudjuk. Az erdélyi magyar kommunista elit őszinteségének balekja lett, ugyanis a konjunktúrát nem pusztán nemzeti önvédelemre és pozícióteremtésre használta föl, hanem őszinte internacionalista bolsevik lévén, orosz-lánrész szerzett egy időre az országos romániai hatalomból, a kommunizmus egyik fő élcsapatának tekintette magát, és máig érezhető hatással sértette, bántotta, piszkálta a román nemzeti önérzetet. A sztálini perek teremtette lehetőséget Georgiu Dej¹² és csoportja az idegen, magyar és zsidó elit kiküszöbölésére használta föl, és Kelet-Európában egyedülálló módon, a

¹⁰ Tengersizors Dánia és Svédország között.

¹¹ Magyar Dolgozók Szövetsége

¹² Gheorghiu-Dej, Gheorghe (1901–1965): román kommunista politikus. 1944-től haláláig a Román Kommunista párt első titkára. Utódja Nicolae Ceausescu lett.

moszkoviták (Flóris¹³ [sic!], majd Luka László¹⁴ és Ana Pauker¹⁵) vesztek a hazaiakkal szemben, ezzel párhuzamosan a Magyar Népi Szövetséget megsemmisítették.

A magyar kommunista elit által, mintegy mellékesen megszerzett pozíciók egy része azonban egy ideig fönmaradt, némi vármegyei hatalom az úgynevezett magyar autonóm tartományban, a művelődési apparátus, iskolahálózat és néhány állás a pártközpontban, Mogyorósra,¹⁶ Fazekas Jánosra¹⁷, Vinczére¹⁸ célzok.

Kényelmes dolog azt állítani, hogy a diktatúrában mindegy, hogy a párttitkár, a tanácselnök, az üb-titkár¹⁹, az ávós, az üzemigazgató magyar-e vagy román. Csakhogy ez sajnos csöppet sem igaz. Ezen kívül pedig nem csak róluk volt szó. Erdélyi ügyek szemelői gyakran csodálkoznak rajta, hogy a szörnyű sztálini korszakban hogyan lehetett az, a magyarok jobban álltak Romániában, mint ma. Ezt különféle legendákkal magyarázzák, mint például Groza Péter²⁰ doktor nagylelkűségével, és az akkortájt uralkodott állítólagos nemzetekfölöttiséggel. Az igazság kiábrándító ugyan, de fontos és ismeretlen. Ez a helyzet annak a vezető szerepnek volt a következménye, amelyet a magyar hivatalnok és értelmiségi elit a kommunisták romániai pártjában betöltött. A Magyar Népi Szövetség nélkül a kommunista hatalomátvétel nem lett volna lehetséges Romániában.²¹ Az erdélyi magyar kommunisták időleges hatalmukat kihasználva, egy kis szovjet autonóm köztársaságra való nemzetiségi intézményt hoztak létre.

Viszolyoghatunk ma a magyar nyelvű szakszervezeti kolhoz, úttörő, ifjú kommunista szemléktől, minden csúciszerv magyar részapparátusától, a bolsevizált tudományos, színházi, képzőművészeti, zenei élettől, de süket és vak az, aki eltagadja, mindezek révén új erdélyi magyar vezető osztály jött létre, s léteiben hatalom, a hatalomban a védelem lehetősége rejlett, akkor is, ha az egy diktatúra udvari nemessége volt csupán. Gondoljunk csak végig, mi történt a kisebbségekkel Közép- és Kelet-Európában a második világháború alatt és után. Mint tudjuk, a zsidók lemészárlásával kezdődött, de aztán jöttek a horvátországi szerbek, az ukrainai lengyelek, a lengyelországi ukránok, a macedónok, utánuk a csetnikek és domobránok leöldösése, majd a keleti némettség – Európa gyalázatára – máig meg nem siratott iszonyatos vége. Jól tudjuk, miért nincs ma Cseh-, Morva- és Lengyelországban németkérdés. Milliókat üldöztek el, éhezettek halálra, gyaláztak meg, géppuskáztak le. Ne feledjük, hogy Nyugat-Európa modern államainak kivételével, mindenütt allogén²² vezető osztályok voltak, idegen fajúak, vallásúak vagy kultúrájúak. A keleti nacionalizmusnak ez adja meg az úgynevezett harmadik világban máig élően a maga véres megkülönböztető jegyét. Sztálin fanatikusabb híve volt az etnikailag homogén államoknak, s ami ezzel a jelszóval jár, a rablásnak, a pogromnak, a lincselésnek, az embernév elcsúfításának, mint bármelyik lángelkű 19. századi hazafi. Jugoszlávia kivételével egész Európában csak a magyar kisebbségnek sikerült megkapaszkodnia Erdélyben, mert vezetői a bolsevik új rendnek nemcsak a szekerére kapaszkodtak föl, hanem kis ideig a bakon is ültek.

¹³ Helyesen: Fóris István (1892–1946): romániai magyar újságíró, kommunista politikus. 1940-től az illegális román kommunista párt vezetője volt. Az 1944. április 4-én leváltották tisztségéből, majd Gheorghiu-Dej utasítására 1945 tavaszán letartóztatták az Antonescu-féle titkosrendőrséggel való együttműködés vádjával. Őt és családját is a román titkosszolgálat gyilkolta meg.

¹⁴ Luka László (1898–1963) romániai magyar politikus, szovjet katonatiszt. 1946-ban ő irányította a Magyar Népi Szövetség belső ellenzékének felszámolását.

¹⁵ Ana Pauker (1893–1960) román kommunista politikus, 1940-től ő töltötte be a Román Kommunista Párt moszkvai frakciójának vezető tisztségét.

¹⁶ Mogyorós Sándor (1911–1969) romániai magyar kommunista politikus. a Román Kommunista Pártban viselt vezető tisztségeket haláláig, nevét is románosította Alexandru Moghiorosra.

¹⁷ Fazekas János (1926–2004): romániai magyar politikus. 1945–1982 között magas állami és párttisztviselésében sokat tett a romániai magyar kisebbség jogvédelméért. „Ténykedésének legjellemzőbb jegye mindvégig a kisebbségi jogvédelem volt” – írta róla Sütő András.

¹⁸ Vincze János (1910–1996): romániai magyar kommunista politikus. 1944-ben a Román Kommunista Párt Brassó tartományi titkára, később budapesti román nagykövet, majd Ion Vinteként román helyettes belügyminiszter. Évtizedekkel később ismét Vincze János néven, a Magyar Nemzetiségű Román Dolgozók tanácsának alelnökéként fejezte be politikai pályafutását 1989 decemberében.

¹⁹ Üb: szakszervezeti üzemi bizottság.

²⁰ Groza, Petru (1884–1958) román politikus, 1945 és 1952 között Románia miniszterelnöke.

²¹ Tamás Gáspár Miklós sommás ítéletével a későbbiekben Czine Mihály vitába szállt. A Magyar Népi Szövetség értékelésével kapcsolatban érdemes átanulmányozni Orbán Sándor tanulmányát, illetve Katona Szabó István visszaemlékezéseit. Lásd: Orbán Sándor: Mit kívánt az erdélyi magyarság 1945-ben? Dokumentumok az RMNSZ 1945. tavaszi és őszi programváltásairól. *Regio*, 1993/2, 163–202.; Katona Szabó István: *A nagy reménységek kora*. Budapest, Magvető, 1990.; Uő: *A nagy hazugságok kora. Életem Erdélyben, 1948–1968*. Pomáz, Kráter, 2012.

²² Külső vagy idegen eredetű.

Aligha kell magyarázatát adnom annak, miért koncentrálok elemzésemben a vezető rétegekre, igazán nem mintha kedvesebbek volnának szívemnek. Legyen elég annyi, hogy az erdélyi magyar kultúra fönntartása a kolozsvári, marosvásárhelyi, bukaresti, nagyváradi magyar elit befolyásának segítségével a háború utáni magyarság egészséges önfenntartási ösztönének egyik legsikeresebb fegyverténye volt, bármennyi etnikai hiba, tragikai vétek is terhelte legyen. A história gyakran visszataszító, de letagadni férfiatlan képmutatás.

Miben látom az új erdélyi magyar élet, magyar kultúra alapjait megteremtő kommunista vezető réteg tragikai vétségét? Ha ugyan beszélhetünk ilyesmiről olyan emberek esetében, akiknek nincs választása.²³ A vétség abban állt, hogy eltérően az első világháború előtti erdélyi román, a két háború közti erdélyi magyar elittől, ez a réteg minden tekintetben a tőle idegen nemzeti érdeket megtestesítő központi állam kénye-kedvétől függött, sőt világszemléletileg is hozzá volt kötözve, ráadásul elvágva anyanemzete szolidaritásától. A régi erdélyi Magyar Párt vezetői birtokaik jövedelmeiből és részvényeik osztalékából éltek, nem politikai ellenfeleik folyósították a fizetésüket. A magyar lapokat az előfizetések és a hirdetések tartották el, nem a román állami költségvetés, az egyházak gazdagok voltak és híveik áldozatkészek.

A történelem viszont az új magyar vezető osztály patrónusaira, a román kommunista vezetőkre hagyta a központosított egységes román állam létrehozásának, a nemzetiségek fölötti vitathatatlan szupremáciának a föladatát, s e vezetők a rájuk jellemző bolsevik kíméletlenséggel, a sztálini államszerkezet kínálta korlátlan lehetőségek birtokában láttak dologhoz. Színlelés volna tagadni, hogy ebben némi népi rokonszenvre is számíthatták. Eltekintve a nacionalista érzelmektől. Micsoda zsákmány várt itt kiosztásra! A románság régi történelmi álma, a gögös gótikus piacterek birtokbavétele. És micsoda lelki elégtétel! Az évszázadok óta a Nyugat fényében csillogó magyarság letörése és megalázása. Volt-e nép, amely valaha is ellenállott volna ily kísértésnek?! Volt-e etnikai érzéstől fűtött hatalom, amely ne csapott volna le, ha kezében voltak az eszközök? Hol vannak a prágai és gdański németek, a vilnai lengyelek, a szentpétervári svédek, a delhii muzulmánok, a montreali angolok, a bukaresti görögök, a casablancai szefárdok, a csernovici osztrák zsidók, a pekingi mandzsuk, a porto-princi²⁴ kreolok, a berlini hugenotta franciák, a trieszti szlovének, ki ontott értük akár egy könnycseppet is? S melyik kisebbségi elit nem hajolt meg? Ha túl irtóztató a varsói gettó német zsoldban álló zsidó rendőreire emlékeznünk, lapozzuk föl a minapi újságot. Rabuka ezredes fidzsi-szigeti hinduellenes fajúldozó kormányának is van indiai minisztere,²⁵ a ndebeléket a közeljövőben kiirtandó zimbabwei Mugabe-kormánynak nemcsak sona tagjai vannak, hanem jámbor matabeleföldi kollaboránsai is.²⁶ Nem titok, hány német közreműködője volt a magyar és a cseh nacionalizmusnak. Nincs új a nap alatt, tisztelt barátaim. Az erősebb legyőzi a gyöngét, és győzelme előtt megtiporja büszkeségét. De különbség van egy helóta²⁷ nép megalázása és egy saját elittel rendelkező etnikum veresége között. Ha ezt a különbséget nem értjük meg – márpedig ezt Magyarországon makacsul nem értik –, akkor soha nem fogjuk megérteni az erdélyi probléma lényegét.²⁸

Meg kell mondanom, hogy a Ceaușescu-garnitúra gyűlölködő bértollnokai néha éleselméjűbbek ennél. A Horthy-rendszerre szórt rituális átkok mellett újabban föltünedezik Nagy Istvánnak,²⁹ a kolozsvári kommunista asztalossegédből lett akadémikusnak, a fő-fő szocrealista írónak, az ötvenes évek Romániája vezető figurájának az alakja. Visszaemlékeznek rá, hogy a népies magyar nacionalistából lett fanatikus

²³ Tamás Gáspár Miklós felszólalása megjelent a *Beszélő* című folyóiratban, itt a szerző ehhez a mondathoz az alábbi jegyzetet illesztette: „A történelmi hűség kedvéért említjük meg, hogy a romániai SZDP Magyar Bizottsága Erdély autonómiáját javasolta.” Tamás Gáspár Miklós: Erdélyi múlt, román jelen, magyar jövő. *Beszélő*, 24 (1988/2), [35–39.] 36.

²⁴ Principe, egykori portugál gyarmat.

²⁵ A Fidzsi-szigeteken 1987-ben egy baloldali (egyszersmind indiai meghatározottságú) koalíció került kormányra. Sitiveni Rabuka ezredes vértelen puccsal átvette a hatalmat. Három évre rá egy alkotmánymódosítás rögzítette, hogy az őslakosoknak több parlamenti mandátum jár, mint az indiaiaknak, a kormányfő pedig csak az előbbieik köréből kerülhet ki.

²⁶ A sona, ndebele és a matabeleföldi Zimbabwe népcsoportjai. A lakosság háromnegyedét sonák alkotják, a második legnagyobb kisebbség a ndebelék. A shona-ndebele törésvonal akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a korábbi nemzeti pártok betiltása után, 1961-ben megalakult a Zimbabwe African People's Union (röviden ZAPU), melynek élén a ndebelei származású Joshua Nkomo állt. 1963-ban létrejött a Zimbabwe African National Union (röviden ZANU), melynek patrióta frontját (ZANU-Patriotic Front vagy ZANU-PF) Robert Mugabe vezette.

²⁷ Jog nélküli, szolgál, a spártai alávetettek, leigázott őslakosok nevéből.

²⁸ Tamás Gáspár Miklós a *Beszélő*-ben e mondathoz az alábbi jegyzetet illesztette: „Az erdélyi magyar értelmiség magatartása érthetetlen lenne, ha a '70-es évekig nem lett volna veszténivalója, eszmei s anyagi.” Tamás i. m. 1988, 37.

²⁹ Nagy István (1904–1977) erdélyi magyar író, a népi írókhoz fűződő jó kapcsolata közismert volt.

bolsevik költő, nyelvész és irodalmár Szabédi László³⁰ annak idején leninista alapokról támadta a nagy román irodalomtörténészt, George Calinescut.³¹

Mindez persze arra szolgál, hogy a magyarságot a fasizmus mellett, a sztálinizmus bűnében is elmarasztalják. De míg az előbbi tekintetben a románok igazán söpörhetnének a saját portájuk előtt, sőt, a második vád némi analízist kíván. Mint arról már szó volt, az erdélyi kommunisták új magyar vezető osztályt teremtettek Romániában. Hogy volt ez lehetséges? Egész Kelet-Európában főleg a kisebbségek voltak hajlamosak a baloldali forradalmiságra. A zsidók szerepét a kommunista mozgalomban mindenki ismeri, de ne feledkezzünk meg a lett lövészekből, Lenin pretoriánus gárdájáról,³² vagy inkább egy késő római császár germán testőrségére emlékeztet? A magyarországi és csehországi német szociáldemokratakról, a bajor szeparatizmus és kommunista fölforgatás egybeeséséről a húszas években és így tovább. Az erdélyi magyarok sem voltak kivételek. Erdélyben a kommunista hatalomnak olyan gyökerei voltak, aminőket Magyarországon hírből sem ismertek. Az oka mindennek lelki természetű és meglehetősen szimpla. Hogyan lehet hatalomra, hírre, dicsőségre, ragyogásra áhítózni olyan világban, ahol a zsarnokság és a démotikus – nem demokratikus – többségi elv alapján áll? Olyan világnézet birtokában, amely irrelevánsnak tekinti az etnikai különbségeket. A marxista osztályszemlélet letörölte a kisebbségi szégyenbélyeget, a nagyravágyás legitim lett, az etnikai közösségi előnyszerzés jól őrzött titok, illetve hát nem is olyan jól őrzött titok.

Aki nem illúziók hályogán át nézi a históriát, nem kárhoztathatja az erdélyi magyar kommunistákat azért, hogy hadállásokat építettek ki a maguk, s ezzel valamelyest persze népük számára. A gyűlölt rendszerrel való azonosulásuk azonban örökös pszichológiai hátránnyal verte meg a magyarságot. A sztálini etatizmusban pedig nincsenek szilárd fedezékek. Az erdélyi magyar elit keserű, de passzív beletörődéssel vette tudomásul vereségét. Jó példája ennek Szabédiék öngyilkossága a kolozsvári magyar egyetem megszüntetésekor.

A végső tragédia bekövetkeztéig néhány áttételes történelmi célozgatáson kívül pissenés sem hallatszott.³³ A magyarokat sorra távolították el az államvédelemből, a hadseregből, a rendőrségből, a pártos tanácsi apparátusból, a tömegszervezetekből, a vállalatok gazdasági vezetéséből. Szimbolikus jelenlétük is egyre kisebbre szorult. Csak a sterilizált, politikamentes kultúra maradt meg utolsó bástyának, amely a hatvanas-hetvenes években egy utolsó, hatalmas és emlékezetes, túlizgatott tevékenységgel, jelentékeny teljesítmények egész sorával zárta le az erdélyi magyarság történelmi egzisztenciáját. A megtámadott magyar nyelv és kultúra, a szétszórásra ítélt etnikai tömbök, a magyarság nemzeti büszkeségének védelme olyan emberekre hárult, akik technikai, de azért döntő értelemben a velük szemben ellenséges román nemzetállam fizetett hivatalnokai, állami értelmiségiek voltak. Helyzetük tarthatatlanná vált erkölcsi és fizikai szempontból egyaránt, a magyar kulturális intézmények fölszámolása az utóbbi években pedig a legegyszerűbb megélhetést is kockára tette.

A *numerus clausus* következtében az értelmiségnek nemcsak a nominális bővítése, hanem átörökítése is lehetetlenné vált. Az erdélyi magyarság szociális és politikai pozícióvesztése tömeges lecsúszássá, proletarizálódássá fajult. A foglalkozási struktúra a piramis alján is hátrányunkra változott. A román telepítési politika folytán elvesztek a magyar többségű városok, néhány székely település kivételével. Az állami értelmiség nem vonulhatott vissza birtokaira. Mit tehetett egyebet? A magyar állam védelme alá menekült tömegesen.

Ma már, mint tudjuk, az elit kivonulását fejvesztett exodus követi. Ütött az utolsó óra. A tanulság roppant egyszerű. A demokratikus nacionalizmus lassan, békésen, fokozatosan asszimilálja a kisebbségeket. Tudjuk, hogy ez is szenvedésteli, fájdalmat, erőszakot és ellenerőszakot kiváltó, irtózatot okozó folyamat. De az autark, fasiszta bőszültségű és bolsevik szervezettségű totalitárius pártállam sovén önkényével

³⁰ Szabédi László (1907–1959): erdélyi magyar költő, újságíró, a Bolyai Egyetem bezárása miatti tiltakozásáért a román államvédelem folyamatosan zaklatta, melyet lelkiileg nem bírt és 1959-ben öngyilkosságot követett el.

³¹ Calinescu, George (1899–1965) kritikus, irodalomtörténész, író, újságíró, történész.

³² Eredetileg római katonák különleges alakulata, melyet eredetileg Augustus hozott létre, hogy a császár testőrségeként szolgáljon.

³³ Tamás Gáspár Miklós a *Beszélő*-ben e mondathoz az alábbi jegyzetet illesztette: „Az *Ellenpontok* lázadása jóval későbbi.” Tamás i. m. 1988, 37.

szemben nincs hatékony békés védekezés. Erős szavak. De én ma csak megvetést tudok érezni bárki iránt, aki hamis reményekkel ámítja a magyarságot. Hagyományos politikai értelemben, Erdély elveszett számunkra.³⁴

De még mindig ott él kétmillió magyar. Mit lehet tenni értük? A helyes válaszhoz Magyarország és Románia mai állapotát kell szemügyre venni. Ám ez előtt még egy óvást kell tennem. Nagyon szép és fölötte dicséretes, hogy sokan közülünk leszámoltak nacionalista ábrándjaikkal. De ez nem elég. Úgy hiszem, némely liberális demokrata emberi jogi illúzióval is szegényebbek lettünk, amelyek elterjesztésében nem kevésbé ludas a magyarországi demokratikus ellenzék. Szeretném hangsúlyozni, hogy hiszek abban, hogy az embert isteni vagy természetjog alapján, *mikrokozmosz* volta folytán méltóság illeti meg, és ennél fogva jogok. Ez megóv bennünket attól, hogy igazságtalanok legyünk, de ez önmagában nem politika. Lássuk be végre, hogy semmi szégyenletes nincs abban, hogy elismerjük, vannak nemzeti érdekek, ezek olykor konfliktusban állnak egymással, hogy birodalmak elpusztultak és újak születtek, hogy a történelemben vannak győztesek és vesztesek. Az a véleményem, hogy aki nem akarja, hogy a népek versenyében a saját nemzete nyerjen, az ne foglalkozzék politikával. A politikai nézetkülönbségek ezen túl kezdődnek. Természetesen arra kell törekednünk, ha nyerünk, hogy lehetőség szerint senkit ne bántsunk, ne sértsünk, sőt ne keserítsünk. Ha mindezt belátjuk, akár nagylelkű áldozatot hozhatunk másokért. Az akarat szándékaink keresztülvitelére nem azt jelenti, hogy győzni akarunk minden áron. Nem, nem minden áron. Akaratunk csak akkor erkölcsös, ha ügyünk igazságos.

De ezt sajnos nem lehet elvont erkölcsi elvekkal meghatározni. Civilizációk ellentétei nem pusztán morális és jogi kérdések. Én szeretném azt, ha az erdélyi magyarok emberi jogait tiszteletben tartanák, megszüntetnék a főlháborító diszkriminációkat, a fajúldozó elnyomást. De igazat mondok-e most? Csak ezt akarom? Nem szeretném-e, hogy a kolozsvári Fő téren, a státus-házakban, a csendes Király és Farkas utcában azok a patrícus magyar polgárok és értelmiségiek lakjanak, akik gyermekkoromban? Dehogynem! Van ehhez emberi joguk? Ez nevetséges kérdés. Ezt semmilyen elvont morális elv nem biztosíthatja. Ámde méltányos-e a kívánságom? Őszintén szólva, nem tudom. Alighanem egyszerűen képtelenség ilyen terminusokban beszélni erről. De nemcsak az engem fölnevelő civilizáció pusztult el, nyolc esztendeje kitiltottak a szülővárosomból. Ez biztosan méltánytalanság. De politikai célnak ez soványka. Mi oldódnék meg azzal, ha hazalátogatnák? Nem, a célunk – bármilyen irreális ez ma – civilizációnk helyreállítása. A kolozsvári magyar egyetemen megtartott előadásaimból szeretnék hazafelé baktatni, s az Ursusban leülni egy sörre Szőcs Géza barátommal,³⁵ aki fáradtan helyezné egy székre folyóirata kefelevonatával dugig tömött táskáját, s megbeszelnénk, hogy ízlett az ő Petra lányának s az én Ábel fiamnak a Berde-cipő³⁶ az unitárius kollégiumban. Tudom, hogy ez álom, de ilyen álom van minden olyan ember politizálása mögött, akinek meleg vér folyik az ereiben, nem szintetikus híg lötyty. Ám ma a fő kérdés a következő: velem álmodják-e ezt az álmot Magyarország lakosai? S a másik, talán még főbb kérdés: el tudnák-e viselni a románságnak akár legjobbjai, hogy ez az álom valósággá váljék? Hogy legyenek ismét szép, régi magyar városok Erdélyben. Hadd ne válaszoljak ma ezekre a kérdésekre. Vegyük hát szemügyre a két országot. Mindkettő válságban, bármennyire különböző is a két válság. Romániáé világosabb. A meztelen nyomor, az éhezés, a sötét, a kegyetlen erőszakos elnyomás, a nemzeti konfliktus alakatlan és egyelőre esélytelen ellenállást váltott ki. A fő tünet a menekülés, amelyre Magyarországon csak későn eszméltek rá, holott épp elegenden szóltunk, magam például 7 évvel ezelőtt. Egy 1982-ben megjelent cikkemben azt kérdeztem: Ha menekülő magyarok áttörik a román-magyar határt, mi lesz?³⁷ Netán lőni fog rájuk a magyar határőrség? Akkor azt hittem, ezek szónoki kérdések. Románia azóta teljesen

³⁴ Tamás Gáspár Miklós sommás megállapításával Czine Mihály vitatkozott a legélesebb formában, de mások is érintették e megállapítás helytelenségét.

³⁵ Szőcs Géza (1953–2020): magyar költő. 1981–1982 között Tóth Károly Antallal, Tóth Ilonával és Ara-Kovács Attilával szerkesztette az *Ellenpontok* című kolozsvári szemizdat kiadványt. Ennek következtében a Securitate többször is letartóztatta és bántalmazta. 1986-ban emigrált. 1986–1989 között Genfben volt újságíró. 1989–1990 között a Szabad Európa Rádió budapesti irodavezetőjeként működött. Ő is felszólalt a Jurta Színházban az MDF fórumán, ahol a romániai magyarság sorsáról számolt be.

³⁶ Berde Móza (1815–1893) ügyvéd, politikus. 1848-ban országgyűlési képviselő és erdélyi kormánybiztos volt. A szabadságharc után évekig bujdosott, majd több főrangú család birtokainak jószágigazgatója lett. Végrendeletében jelentős vagyonát az unitárius egyházra hagyta, többek között azzal a kikötéssel, hogy abból a kolozsvári, tordai és székelykeresztúri unitárius gimnáziumok kétszáz diákjának naponta egy-egy ingyen cipőt juttassanak. Ez volt a híres Berde-cipő.

³⁷ Tamás Gáspár Miklós: A csendes Európa I–III. *Ellenpontok*, 1982/3, 35–39., 1982/4, 50–54., 1982/5, 26–29.

elszigetelődött. A sarokba szorított fenevad dacos vicsorgása kölcsönöz még némi látszatot a Ceaușescu-rendszernek, melynek felső szféráiban is elkezdődött a bomlás. De ez még sok évig eltarthat.

Magyarországot fölösleges leírnom, föltételezem, hogy önök ismerik hazájukat. Egy új jelenség azonban említést érdemel. A független közvélemény kezd alakot öltetni, intézményeket alkotni, és meg kell mondani, féktelen politikai agitáció folyik. Ezt látván, egyik szemem sír, a másik nevet. A rendszer inog, anélkül, hogy igazi alternatív politikai erők fölbukkantak volna. Naponta születnek újabb reformtervek, platformok, tizenkét pontok és egyebek. Elfelejtjük, hogy kétféle követelés lehetséges. Az egyik az, aminek a megadására a pártállam természeténél fogva képes, a másik az, aminek az elvételére képesnek hisszük magunkat, és amiért kockázatot és felelősséget vállalunk. Azok, akik ma csak úgy általában például többpártrendszert követelnek, vagy rosszhiszeműek vagy naivak. Az egypárt ebbe soha nem fog belemenni. Akkor hinnék a követelőknek, ha már megalakították volna saját pártjaikat.

A többi szájhősködés. Ugyanakkor persze örvendetes látnunk ezt a politikai tiszavirágzást. Legalább jól beszéljük ki magunkat, mielőtt legördül a függöny. Rajtunk múlik azonban, hogy képesek vagyunk-e belevinni ebbe a még kétes politikai pezsgésbe a felelősség, a szilárd akarat, a politikai érett józanság elemeit. Ez nem a merészség hiányát jelentené, éppen ellenkezőleg. A frázisok radikalizmusa helyett azonban a tettek radikalizmusára lenne szükség.

De hol kapcsolódik mindez főtémámhoz, Erdélyhez? Hadd emlékeztessenek az előjáróban emlegetett görög fogalomra, a *kairoszra*. Ki tudja, mikor következik be még egyszer a csillagok olyan együttállása, amikor a magyar és a román nemzeti érdek megegyezik. Ma ugyanis ez a helyzet, s ez belátható időn belül aligha fog megisméltódni. Ezt a pillanatot kell megragadnunk üstökénél, mielőtt elmúlnék. Ugyanis: a magyarságnak és a románságnak egyaránt érdeke ma, hogy az embertelen, gyilkos Ceaușescu-rendszer megdöntessék.

Egy demokratikus, szabad, önérzetes Magyarország megadhatná ehhez a lökést, örök hálára kötelezve a román nemzetet. Egy ilyen szituációban talán megállítható volna az erdélyi magyar nép civilizációjának pusztulása. Történelmi ellentéteink, mai konfliktusaink, fájó emlékeink ellenére, ma Magyarországon szánalommal, részvéttel, együttérzéssel, rokonszenvvel nézzük román felebarátainkat, akiknek a balsorsa csakugyan az égbe kiált.

Szerencse a szerencsétlenségben, hogy ez az érzés ma nemcsak üres *szófia beszédben*³⁸ fogalmazódhat meg, mögé állítható a becsületesen, nyíltan, férfiasan kifejezett nemzeti érdek. Az érdek bevallásától érzésünk nem hamis, sőt. Mindkettőről egyszerre kell beszélnünk, ha nem akarjuk magunkat és másokat becsapni. A közeljövőre azonban félelemmel tekintek. A jelenlegi magyarországi kormányzat néhány félénk gesztust leszámítva, alkalmatlannak mutatkozik ennek a történelmi pillanatnak a megragadására. Ámde e pillanatban más államunk nincs. Bátortalan magánemberek zűrzavaros hangoskodása nem helyettesítheti a felelős közigazgatásban koncentrálható politikai összakaratot, bármily rokonszenvesek legyenek egyébként e kedves magánszemélyek.

De lesz-e hamarosan szabad és büszke Magyarország, amely egyszerűen példájánál és az erdélyi kapcsolatainál fogva olyan éket verhet a Ceaușescu-rendszer visszataszító tákolmányába, amely felelősségteljes román hazafiaknak módot nyújthat rá, hogy egészen szétverjék? 1920-ban az államtól függő dzsentrí elmenekült Erdélyből, de ez hátrahagyta még a középosztály polgári felét, az arisztokráciát, az értelmiséget, az egyházat. A nyolcvanas években mindenki az államtól függ, az egész kultúrahordozó elit futásnak eredt, jobbat nem tehetvén. Mások is követik őket, az őket gyűlölő állam szerény alkalmazottai. Bevárhatjuk-e Magyarországon a reformokkal esetleg beindulható polgárosodásnak azt a fázisát, amikor elég független egzisztencia lesz ahhoz, hogy különösebb aggodalom nélkül vonja magára a pártállam neheztelését, s a párt reformjai után megcsinálja a nemzet reformjait? A válasz őszintén szólva, attól is függ – tudom, hogy csak többek között, de mégis –, hogy mennyire fontosnak tartjuk Erdélyt.

³⁸ Haszontalan, üres fecsegés.

Mi tagadás, itt okunk van kételyekre. A gyáva és kényelmes fölháborodásban és gyűlölködésben kielégülő emocionális tehetetlenség gyöngé államok és gyöngé népek szokásos szórakozása. Már is hallatszik az oláhozás, és „Édes Erdély itt vagyunk”-ozás. Hát igen, államhivatalnokok nemzete nem államalkotó nemzet. Keveset tartok a fölképzelt szolgáló magának kerülőutakon kéjt kereső, behelyettesítő jellegű politikai izgalmairól.

Közhely, de csakugyan: az idő sürget. Az út most nem lehet kifelé az államból, hanem az állam békés megszállása, a magunk képére formálása. Államunk a mai formájában reménytelenül tehetségtelen, nem való nemzeti céljaink elérésére. Gyökeresen és gyorsan át kell alakítani ahhoz, hogy cselekvőképessé váljék.

Az erdélyi magyaroknak kulturális és politikai autonómiára, továbbá szociális pozíciók legalább egy részének visszahódítására van szükségük. Köztünk és e cél között Kelet-Európa és az egész kommunista rendszer válsága áll. A mi dolgunk, hogy e krízisből újjászületik-e Bethlen Gábor országa, vagy maga alá temeti az omladék. Új gondolat talán, de meg kell szoknunk: Erdély, sőt talán egész Románia jövője is attól függ, hogy lesz-e, és mikor – új Magyarország. [Taps.]

RETÖRKIL X.1.a Magyar Demokrata Fórum, Korai iratok, 2. d. 15. ő. e. *Jegyzőkönyv a Magyar Demokrata Fórum Jurta Színházban, a kisebbségi sorskérdésekről tartott vitájáról*, 1988. 03. 06.

2.

Mécs Imre hozzászólása a Magyar Demokrata Fórum Jurta Színházban, a kisebbségi sorskérdésekről tartott vitáján

1988. március 21.

Mécs Imre:³⁹

Tisztelt Fórum, Kedves Barátaim! Elnök úr, engedje meg, hogy először egy közleményt olvassak be. Donáth László és Törzsök Erika, egy karitatív bizottság vezetői kértek meg annak a közlésére, hogy az evangélikus egyház rendelkezésükre bocsátott a Bocskai utca 10. szám alatt egy helyiséget és egy telefont, amelynek a száma 812-159-es, ahol hétfőn-kedden-szerdán de. 9-12-ig, csütörtökön pedig du. 3-tól 6-ig állnak menekültek rendelkezésére, információs szolgálattal, orvosi, jogi, anyagi segítséggel, jó szóval. [Taps] Akkor a számot még egyszer elmondom, és ki fogjuk majd írni itt a szünetben, tehát 812-159. XI. kerület, Bocskai utca 10-es szám, ez közel van a Skálához. Még annyit ki kell hangsúlyozni, hogy az evangélikus egyház adott ugyan keretet és igen sok segítséget, ez mégsem egy egyházi vállalkozás, hanem világiak és egyháziak közös vállalkozása.⁴⁰ [Taps]

1920. június 4-én, a trianoni békediktátum aláírásának perceiben a maradékország összes templomában megszólaltak a harangok. 68 év telt el azóta. A magyarság részére nem volt akkor kegyelem, politikusi hiába kértek népszavazást, hiába hivatkoztak a sokat hangoztatott wilsoni önrendelkezési elvekre, összeomlott a Monarchia és maga alá temetett minket is, akik legrégebben és legszívesebben küzdöttünk a függetlenségünkért. Trianon sokkolta a magyarságot, de van-e nemzet a világon, amelyet ne sokkolt volna ilyen rettenetes csapás? És a sérelem olyan hatalmas volt, hogy lehetetlenné tette a nemzeti önvizsgálatot, amire pedig nagy szükségünk lett volna. Hogy hol rontottuk el, hol tévesztettünk utat, miért nem hallgattunk Eötvösre, Mocsárirra, Jászira, Adyra? És olyan erők voltak a fájdalomink, hogy lehetetlenné tette, felismerjük az ezer éve velünk élő nemzetek és népek igazságát, és elfedte a régi jellegzetes magyar toleranciát. Jó paktum – tartós barátság, tartották a rómaiak. Nem tudtuk időben megkötni a paktumokat, Trianonban nem engedték, s most kellene nagyon hátrányos helyzetben végre valahogy rendezni dolgainkat. Trianont nem lehetett megemészteni és ma sem tudjuk megemészteni. Hiába van igazunk, Trianon olyan, mint az amerikai bilincs, minél jobban moco-rog benne az

³⁹ Mécs Imre (1933–2023): villamosmérnök, politikus. 1956 után halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Az 1963-as általános amnesztia idején szabadult. A Történelmi Igazságtétel Bizottság egyik alapítója.

⁴⁰ A Bocskai utcai épület az evangélikus egyház Kelenföldi gyülekezetének épülete volt.

ember, annál mélyebben vág a húsába, annál jobban megdagad a keze. Nem tudunk kiszabadulni ebből a bilincsből. Ha józanul végiggondoljuk, a környező országok rövidtávú és rövidlátó nacionalista érdekei tartósan a magyar érdekek ellen hatottak és hatnak ma is.

Érdekgyűrű jött létre, az érdekek egymásba kapaszkodtak. Ez a gyűrű a magyarság legkisebb megmozdulására még szorosabbra zárult, a második világháborút követve a nagyhatalmi elrendezés tovább rontott a helyzeten. Hiába mondta Churchill Teleki Pál halálakor, hogy a béketárgyalásokon Teleki gróf számára egy üres széket hagyunk, ez a szék nem volt ott.⁴¹ Ugyancsak nem tartotta vissza a Szovjetuniót a soha Ukrajnához nem tartozó Kárpátalja bekebelezésétől az a tény, hogy a világ második proletárdiktatúrája védte a szovjet hátát tizenkilencben. A magyarság helyzetét sem a közérkölc, sem az érzelmi momentumok, sem az önrendelkezés elve, sem az igazságosság nem befolyásolták. Mindezek csak szölamok maradtak, vagy ürügyek a nagyhatalmi érdeké szolgálatában. Hinnünk kell abban, hogy hosszú távon az erkölcsi értékek érvényesülnek. Csak lesznek-e, maradnak-e, akik számára igazságot lehet szolgáltatni? [Taps]

Szlovák politikusok nyilatkozták úgy szlovákiai magyar íróknak, fehér asztal mellett, bizalmasan és cinikusán, ha majd százezren lesztek, minden jogot megadunk nektek. A kisantant érdekgyűrűt még gyűlöletgyűrű is erősíti. Ennek a gyűlöletnek a csiráit elődeink múlt századi rossz és erőszakolt nemzetiségi politikája ültette el, s hiába mondjuk ma azt, hogy a múlt századi magyar elnyomás sokszorta kisebb volt a mai elnyomásoknál, a szembefordulás ott kezdődött, amit felerősítettek a pánszláv izgatások. Ezt nem ellensúlyoztuk a közös haza érzelmi tudati megerősítésével és kitöltésével. Jászi Oszkár keleti Svájc elképzeléseit pusztába kiáltotta, holott ma már látjuk, hogy az egyetlen egészséges megoldást kínálta.

A magyarság ősi szellemétől idegenül lenézték, gúnyolták a nemzetiségeket, amelyek több-kevesebb fáziskéséssel követtek bennünket a modern nemzetté válás folyamatában, ami szükségszerű ellenhatásokat keltett.

Ez a sokrétű gyűlölet növekedett, holott a nagy-hazában élő emberek között sok volt a személyes érzelmi kapcsolat is. Trianon után ez a gyűlöletrendszer szükségszerűen sokszorosára felerősödött.

Az utódállamok kormányzatai, maguk is érezvén a rendezés igazságtalan voltát, kénytelenek voltak fokozni ezt a gyűlöletet. Kétségtelenül voltak jóhiszemű hangok is, de ezeket elnyomták a sovinszta kiáltások. A sarokba szorított és kétségbeesett magyarság irredenta kényszerpályája még fokozta ezt a gyűlöletet. Minden utódállam igyekezett megideologizálni a területszerzéseket és a magyar lakosság elcsatolását. A gyűlöletet tovább növelték a bécsi döntések. S bármerre tologatnók a trianoni sárkányfog-vetemény határokat, mindenképp igaz és jogos érdekeket sértenénk. Nem tehetünk mást, minthogy ezeket a határokat átjárhatóvá tegyük, és be kell látni, egyetlen megoldás lehetséges, közösen a térség népeivel, meg kell próbálni egy nagyobb, tágasabb közép-európai hazát kialakítani.

Pillanatok alatt beugrottak a kisantant-reflexek, ha a magyarság megmozdult. 1956-ban csehszlovák hadosztályokat összpontosítottak a határra, a román kormány felajánlotta katonai erejét a forradalom leverésére. Titoék pedig dicstelen és kétkulacsos szerepet játszottak a forradalommal és Nagy Imrével szemben. Azután 1968-ban a csehszlovák határt magyar katonák is átlépték hivatlanul, amit nem győzünk azóta sem eléggé elítélni. [Taps]

A fő bajt abban látom, hogy 68 év alatt a trianoni tragédiából csak a magyarok elvesztését láttuk, és nem ejtettünk szót ugyanolyan súllyal arról, hogy elvesztettük a velünk ezer éve szimbiózisban élő horvátokat, szerbeket, szlovákokat, a több száz éve velünk élő románokat, németeket, ruszinokat is. Öbennük sem tudatosult, hogy nem csak mi vagyunk a vesztesek, ők is elvesztettek minket. A Kárpát-medence népei egymásra hatva, gyakran egymásba olvadva, ugyanakkor kultúrájukat megőrizve, fejlesztve, gazdagítva és átadva élték sokszínű életüket, közös gazdasági és állami egymásrautaltságban. Népeink történelme, életmódja, szokásrendje, erkölcse, de igényei is át meg átszövik egymást. Ennek felismerése helyett

⁴¹ Idézi: Horthy Miklós: *Emlékirtaim*. 2. kiadás. Toronto, Vörösváry-Weller, 1974.

■ Mécs Imre beszédet mond (1988). Fotó: Fortepan / Philipp Tibor, 60419

sérelmi eskaláció kezdődött, s az egykori közös hazát szöges dróttal darabolták fel. Bár minden nemzetben voltak, akik a közös érdekeket felismerték.

Nincs más lehetőség, mint előkészíteni az új, egymás megbecsülésén alapuló, egymás érdekeit figyelembe vevő tágabb hazát, a közép-európai integrációt. Tudom, hogy a mai magyar és közép-európai valóságot látva, ez nagyon reménytelennek tűnik, de el kell kezdeni ezt a sziszifuszi munkát. Ránk vár ez a kezdeményezés, magyarokra, nemcsak geometriai [sic!], középponti helyünk miatt, hanem azért, mert nekünk a legfontosabb. Bármennyire paradox, nekünk magyaroknak kell megkedveltetnünk magunkat a többi néppel.

El kell oszlatnunk a sok évtizedes megkövesedett gyanakvásokat, szorongásokat, az ezekből eredő félelmeket, akkor visszaszorulhat a gyűlölet. Ne kultúrfölnyről, magasabb rendűségről, történelmi előjogokról beszéljünk, hanem tegyük vonzóvá magunkat szomszédaink előtt. [Taps]

Ehhez vonzó és gazdag életet kell Magyarországon teremteni, hát pont most mondom ezt [Derűltség], mindenekelőtt igenis ez kell! Mindenekelőtt demokráciát és élő közösségeket! [Taps]

Tehát meg kell ismertetnünk és meg kell szerettetnünk magunkat a többi néppel és nekünk is meg kell őket ismernünk. A nemzetek elkülönülését és ugyanakkor karakterük megőrzését a nyelv biztosítja, amely nemcsak kommunikációs eszköz, de puha bölcső és vasrácsos ketrec is egyben. Sokat kell tennünk azért, hogy a nyelvi különbözőségek ne elkülönülést, hanem színességet jelentsenek. Sok magyart kellene küldeni a közép-európai országokba vándorútra, tanulni, és még több közép-európaikat kellene, akár egyoldalú és jelentős anyagi áldozatokkal magyar iskolákba és egyetemekre hívni. Sok-sok Országh Pált,⁴² Emil Boleslav Lukácsot,⁴³ Petru Grozát⁴⁴ kellene reinkarnálnunk, ők kiválóan ismerték és szerették a magyar kultúrát is és jó fiai voltak népüknek.

Fokozni kell az erőfeszítéseket egymás irodalmának és életének megismerésére, a többnyelvűség ápolására. A 20. század végén kölcsönösen ki kellene használni a hírközlő berendezések és a modem technika adta lehetőségeket. A magyar televízió adásait a nemzetiségek nyelvére kellene szinkron-tolmányozni és egyidejűleg sugározni. Erre megvannak a technikai lehetőségek, Nyugat-Európában több többnemzetiségű ország televíziója több hangot ad, például a belga televízió is. A rádió műfajának megfelelően,

⁴² Országh Pál (1849–1921) szlovák költő, műfordító. Arany és Petőfi alkotásai mellett *Az ember tragédiáját* is ő fordította le szlovák nyelvre.

⁴³ Boleslav Lukac, Emil (1900–1979) szlovák költő, műfordító. Számos magyar mű szlovákra fordítója.

⁴⁴ Groza 1957-ben – az Államtanács elnökeként – Arany János születése 140. évfordulója alkalmából meleg hangú levélben köszöntötte a költőt, amelyet magyarul írt az *Előre* című bukaresti lapba. Groza, Petru: Arany János ünneplőihöz. *Előre*, 1957. 03. 03. 1.

ugyanazt tehetné, és tudom, hogy a Fórumon már hangzott el ilyen javaslat. Így saját nemzetiségeink nyelvét és kultúráját őrizve, a környező országok lakossága is megismerné életünket. Ez ellen a környező országok se mondhatnának semmit, mert nekünk jogunk van a saját nemzetiségeink nyelvén adásokat adni.

Itt Közép-Európában és korunkban a legnagyobb álság az állami szuverenitás említése. A nagyhatalmak erővonal-rendszerében élünk, nemcsak a katonai csapatok vonulnak át akadálytalanul határainkon, de a közvetett és közvetlen beavatkozások mindennaposakká váltak. Ebben a helyzetben álszent magatartás a szuverenitásra hivatkozva elzárkózni egymás bírálattól. Az itt élő valamennyi ország és valamennyi nép közös és elemi érdeke, hogy demokrácia legyen és az emberi jogok betartassanak. Az a kormányzat, amely ezek ellen vét, bűnt követ el, nemcsak saját népével, de a többi ország népével szemben is. Tudomásul kell venni, hogy az emberiség a legutóbbi évtizedekben továbbfejlesztette a demokráciát, testet öltött az alapvető emberi jogok követelményrendszere, amely nem csak az állami főhatalmat korlátozza, hanem kimondja, hogy egyre bővül azoknak az emberi jogoknak a köre, amelyet még a többség sem korlátozhat. Ebből következik, hogy nyíltan, határozottan, tudományos alapossággal és objektivitásra törekedve, fel kell tárnunk minden anomáliát.

Ennek feltétele, hogy nálunk betartsák az emberi jogokat, legyen valódi sajtószabadság, nyílt véleménycsere s az emberek szabadon alkothassanak közösségeket. El kell érnünk, hogy feltárva az atrocitásokat, a tisztességes emberek elszégyelljék magukat, nemzetiségre való tekintet nélkül. [Taps] Úgy vélem, akkor van erkölcsi jogunk a szomszéd népek bírálataira, ha azt a közös tudat talaján tesszük és elkerülünk minden sovíniszta, nacionalista felhangot.

Szép elvek és sommás megállapítások sorakoztak itt fel, helyenként szívszorító sorrendben. De szeretnék valami kézzelfogható is javasolni. A közép-európai tudat kimunkálásának, elmélyítésének és ápolásának legjobb eszköze egy valódi közép-európai egyetem lenne. Ez az egyetem, a szó eredeti értelmében egyetem lenne, a nyelvújítási szóval minden értelemben, ahol nemcsak a nyelvi és tudati kerítéseket, de a mesterkélt humán, természettudományos, alkalmazott tudományok közötti falakat is bontogatnánk. Az egyetemen nagy számban tanulhatnának, tanítanának, élnének közép-európaiak, beleértve a magyarokat is. Minden tudományágat művelnének, minden kérdést megvitatnának. Modern formában feltámasztanók a középkori internacionalista *universitas* eszméjét. Ahogy a középkorban messze földről vándoroltak egy-egy univerzitásra, majd hazatérve abból éltek, amit ott gyűjtöttek, és környezetükben sugározták a tudást, a műveltséget, az alapvető humánumot és az államok feletti eszmét, úgy kellene most tennünk. Az egyetem műhelyek, intézetek sorát foglalná magába, amely a szűk szakképzésen túl, az integráció számtalan területével foglalkozna. Publikációi vitáig, eszméig erjeszthetnék az egész térség gondolkodását. Csak liberális, humanista, tudományos szellemben tudom az egyetemet elképzelni, erőteljes önkormányzattal, minimális központi irányítással, afféle oxfordi stílusban. Minden állami beavatkozást ki kellene zárni. Igen, az egyetem inicializálása ránk magyarokra vár. Három mondatot mondok: Hatalmas anyagi erőket igényel, de erre a messzelátó célra, ha a föladatokat jól fogalmazzuk, nemcsak a külföldi magyarok mecenatúrájára számíthatnánk, de a többi közép-európai emigrációra és a külföldi alapítványokra is. Nem teljesen reménytelen, hogy az érintett államok is támogatnák a tervet. Valahol el kell kezdenünk. Jöjjünk össze, tanácskozzunk, fogalmazzunk! Köszönöm szépen. [Taps]

[A felszólalás szövege már korábban megjelent a Vásárhelyi Miklós 70. születésnapjára készült háromkötetes gyűjteményben,⁴⁵ amely nem került publikálására, csak gépiratban készült és az egyes szerzők saját írásait később különböző fórumokon publikálhatták.]

RETÖRKIL X.1.a Magyar Demokrata Fórum, Korai iratok, 2. d. 22. ő. e. *Jegyzőkönyv a Magyar Demokrata Fórum Jurta Színházban, a kisebbségi sorskérdésekről tartott vitájáról*, 1988. 03. 21.

⁴⁵ *Emlékkönyv Vásárhelyi Miklós hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Szabó G. Zoltán – Szörényi László. Budapest, 1987. (gépirat.); Mécs Imre írása másolatban: RETÖRKIL X.1.a Magyar Demokrata Fórum, Korai iratok, 2. d. 21. ő. e. Mécs Imre: *Triani trauma – Közép-európaiság*. (Vázlat). Zugljet, 1987. szeptember.

Gulyás Martin

Sujánszky Jenő előadása 1956 okairól¹

Az alábbiakban az '56-os magyar emigráció egyik vezéralakjának hazai közönség előtt tartott előadásszövegét közöljük, mely az MDF Országos Hivatalának iratai között maradt fenn s került irattári állományba. A forradalom okairól, eszméiről, történelmi jelentőségéről és emlékezetéről szóló megnyilatkozás a Pro Patria et Libertate Alapítvány és az MDF '56-os Köre által szervezett MDF Akadémia előadássorozatának 1993. június 24-i rendezvényén hangzott el. A szövegleirat mellett rendelkezésre áll a rendezvény hangfelvétele is, amelyen a közönség visszajelzései mellett az előadó szóbeli reakciói, az írott szöveghez tett kiegészítései is meghallgathatóak. A hangfelvétel szövegleiratának közzétételét itt egyrészt terjedelmi korlátok miatt mellőzzük, továbbá szerencsés egybeesést jelent az, hogy a hangfelvételen elhangzott előadói beszéd teljes azonnosságot mutat az alább közölt, kéziratban fennmaradt tisztázati példánnyal. Az előadás szövegét tartalmi és szerkezeti változtatások, valamint kihagyások nélkül, betűhíven közöljük. Pusztán a helyesírási hibákat, elütéseket, ékezethibákat javítottuk.¹

Sujánszky Jenő katolikus vallású középosztályi családban nőtt fel, apja felvidéki gyógyszerész, anyja pedig a zágrábi magyar állami tulajdonban lévő, folyami áruszállítással foglalkozó vállalati egyik vezetősi tagjának lánya volt. A siófoki elemi iskola elvégzését követően a katonai pálya mellett döntött, a második világháború kitörésének évében (1939) kezdte meg tanulmányait a kőszegi kadétiskolában, amelyet 1943-ban a nagyváradi Gábor Áronról elnevezett tüzér hadapródiskolában folytatott. Az 1944. március 19-i német megszállás és az országot sújtó későbbi szovjet frontátvonulás miatt nem tudta folytatni tanulmányait, Budapest ostromában a városvédők oldalán harcolt, majd megszökött a szovjet hadifogságból. 1945-ben, hazatérve szakított a katonai pályával, beiratkozott a székesfehérvári Ybl Miklós Gimnáziumba, siófoki lakhelyén pedig volt katonákból spontán rendvédelmi erőt szervezett a szovjet rekvirálások megfékezésére. 1946 nyarán Budapestre költözött befejezni gimnáziumi tanulmányait, a Ferencvárosi TC színeiben aktív sportéletet élt. 1947-ben beiratkozott az egyetemre, apja nyomdokain

járva gyógyszerésznek kezdett tanulni. Mivel kezdetől fogva ellenszenvvel viseltetett a szovjet haderő jelenléte iránt és a demokratikus kibontakozásra veszélyesnek ítélte a kommunista hatalmi térfoglalást, tüntetőleg nem lépett be a kommunista ifjúsági mozgalomba, továbbá a család „osztályhelyzeténél” fogva ösztöndíjat sem kapott, minek következtében ellehetetlenült felsőfokú tanulmányainak folytatása. Ekkoriban segédmunkás volt egy fatelepen. Vezetője lett egy 1949–55 között működő, civilekkel kiegészült, volt hadapródiskolásokból álló antikommunista fegyveres szervezkedésnek, az ún. *Mezartin-csoport*nak. Céljuk az volt – s erre vonatkozóan több katonai forгатókönyvet is kidolgoztak –, hogy amennyiben a rezsimmel szembeni társadalmi elégedetlenség eléri a tetőpontját, akkor egy jó ütemérzékkel megválasztott időpontban, egy szimbolikus intézmény megtámadásával és átvételével (pl. Rádió) megadják a kezdő impulzust egy, az egész országra kiterjedő, rendszerváltást eredményező népfelkeléshez.² Az államvédelem komoly operatív munka árán, egyes vezetőségi tagok beszerzésével 1955. november–decemberben végül leleplezte az illuzórikus terveket szövögető társaságot, és a 40–50 főre tehető közösségből többeket le is letartóztatott. Sujánszkyt másik 16 társával együtt, államrend elleni szervezkedés címén még a forradalom kitörése előtt, 1956 májusában elítélték. November 1-jén kiszabadult a Gyűjtőfogházból, majd a Corvin közti felkelőcsoporthoz csatlakozott, részese lett a szovjetellenes fegyveres harcoknak. 1956. november 28-án hagyta el az országot, egy osztrák menekülttáborban történő rövid idejű tartózkodást követően végül a francia fővárosban telepedett le, és ott házasodott meg. 1960-tól egy francia festékgyár kutatólaboratóriumában vegyészként állt munkába.³

Az 1957-ben megalapított Magyar Szabadságharcos Szövetség vezetőjeként – nem lévén tekintettel az ezzel járó időbeli és anyagi ráfordításokra – évtizedeken át kompromisszumkereső-közvetítő szerepet töltött be a franciaországi magyar emigráció legjelentősebb csoportjai, így a Fejtő Ferenc, Méray Tibor, Kende Péter nevével fémjelvezhető Emberi Jogok Magyar Ligája, a Katolikus Misszió és a Magyar

¹ Az írás eredeti megjelenési helye: *Rendszerváltó Archívum*, 2020/3, 71–81.

² Murányi Gábor: Éveken át készült a rádió elfoglalására. Beszélgetés Sujánszky Jenővel. *Magyar Nemzet*, 1990. 07. 28. 10. Sujánszky visszaemlékezésében részletekbe menően ismerteti a szervezkedés körülményeit ld. Sujánszky Jenő: *Küzdelem a kommunizmus ellen, 1949–1990*. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2012, 13–107.

³ Szubjektív élettörténeti áttekintését lásd: Murányi Gábor: *Interjú Sujánszky Jenővel*. Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívuma, 147. sz. interjú, 1–146. (Különös tekintettel fiatalkori szocializációjára, iskoláskori élményeire.)

Harcosok Bajtársi Közössége között.⁴ A világnézeti különbözőségek kiegyensúlyozására törekedve igyekezett a főbb kérdésekben egységfrontot teremteni közöttük. Így törekedett arra, hogy a magyar forradalom tiszteletére rendezett, minden év októberében esedékes reprezentatív megemlékezésen – melyre a párizsi diadalív alatt, az ismeretlen katona sírjánál került sor – valamennyi emigráns csoportosulás képviseltesse magát. Kitűnő francia nyelvismeretének köszönhetően országimázs-építő funkciót is betöltöttek francia közönségnek szánt előadásai a magyar szabadságküzdelmekről, s keltett szimpátiát a hivatalos magyar állammal szemben a hallgatásra kényszerített magyar nép iránt. Az emigráns létmód esetében sajátos küldetéstudattal párosult: felfogása szerint a forradalom emlékének és igazságának elárulását, a személyi hitelesség sérülését jelentette volna az, ha hazautazási kérelemmel fordul egy illegitim, törvénytelen hatalomhoz; emiatt családját látogatta, és szüleinek a rendszerváltoztatás előtt bekövetkezett haláláról is csak Párizsban emlékezett meg.⁵

Érdemes néhány jellemző motívumot megvilágítani abból, hogy milyen környezetbe illeszkedett a hazatérő emigráns előadása. A rendszerváltoztatás folyamatában a politizáló ellenzéki értelmiségiek – bármely pártformációhoz csatlakoztak is – közös szellemi alapként tekintettek az '56-os forradalomra.⁶ Az első szabad választásokat követően azonban a politikai polarizáció felerősödésével kezdetét vette '56 eszményeinek és szereplőinek kisajátítása.⁷ A korábbi vélt-valós egységen repedések jelentkeztek, s 1956 eszményei, céljai tekintetében egyre inkább a divergencia vált meghatározóvá, nem függetlenül attól, hogy minden jelentősebb politikai-közéleti tényező elkezdte megfogalmazni a maga ötvenhatos narratíváját.⁸ Egyrészt tehát a politikai pártok is igyekeztek megtalálni a maguk '56-os hőseit, előképet és történelmi igazolást keresve politikai irányvonaluk helyességéhez, másrészt a túlélők, a politikai üldözöttek és az egykori szabadságharcosok között is megindult a *klikkesedés*, a politikai szekértáborok nyomvonalát követő szervezetalapítás a sikeres érdekérvényesítés, politikai nyomásgyakorlás érdekében. A „kereslet” és a „kínálat” ilyenén módon történő összetalálkozása

pedig akarva-akaratlanul is oda vezetett, hogy a nyilvánosságban egyre inkább meghatározóvá vált a kisajátító, önlegitimizáló beszédmód, az örökséget folytatott – sokszor méltatlan személyeskedésbe és történelmi torzításokba fulladó – verbális harc, illetve aktuális politikai preferenciák visszavetítése a több évtizeddel azelőtti szembenállások logikájára.

Sujánszky előadása és közelítésmódja némileg azonban kívül állt a kortárs hazai beszédmódokon, ami minden bizonnyal kulturális, szocializációs tényezővel függ össze. A kényszeremigráció, a politikai üldözötti lét a maga idejében az egyén életét alapjában meghatározó, a kezdeti kellemetlenségek miatt inkább negatív tényezőként vehető számba, mégis járt számos pozitívummal is, amire csak a Vasfüggöny leomlása után derült fény. Erre a '90-es években egyre szabadabbá váló politikai-közéleti véleményterbe történő becsatlakozás mikéntje, különösen a kádárizmus értelmiségi vitáira jellemző kettős beszéd továbbélésével *felvett és közvetített magatartásforma* mutatott rá igazán. A befogadó ország kulturális mintáit átvevő hazatérő emigráns mentes volt a hazai-közéleti viták formálódó, vagy újra felfakadó dogmarendszereitől és vonatkoztatási pontjaitól; a földrajzi távolság és a republikánus közeg mássága segíthetett megőrizni a szellem tisztaságát, így a történelmi cselekvők eredeti szándékaival és az azt leíró történelmi fogalmak valós idejű jelentésével kapcsolatos tisztánlátást is. Mint előadásának szövege is igazolja, függetlenül attól, hogy a legnagyobb kormánypárt szellemi holdudvara által szervezett tudományos-ismeretterjesztő fórumon vett részt, nem jelentkezett nála semmiféle megfelelési kényszerből fakadó idomulási reflex. A forradalmat a maga személyi hitelességével igyekezett holisztikusan, a kisajátítás és a politikai legitimitáció minimális igénye nélkül, a maga vállalt elfogultságaival a jelenkorra ható tanulságok és analógiák mentén értékelni, és a hallgatóközönséggel együtt újra végiggondolni. Személye és funkciója nem dísz, holmi hitelesítő bélyeg volt egy eleve megkonstruált emlékezetpolitikai konstrukción, fellépése és mondanivalója megtermékenyítőleg hatott az őt hallgató közegre is, mint azt a hangfelvétel alapján több hozzászóló ki is emelte.⁹

⁴ Uo. 298–315.

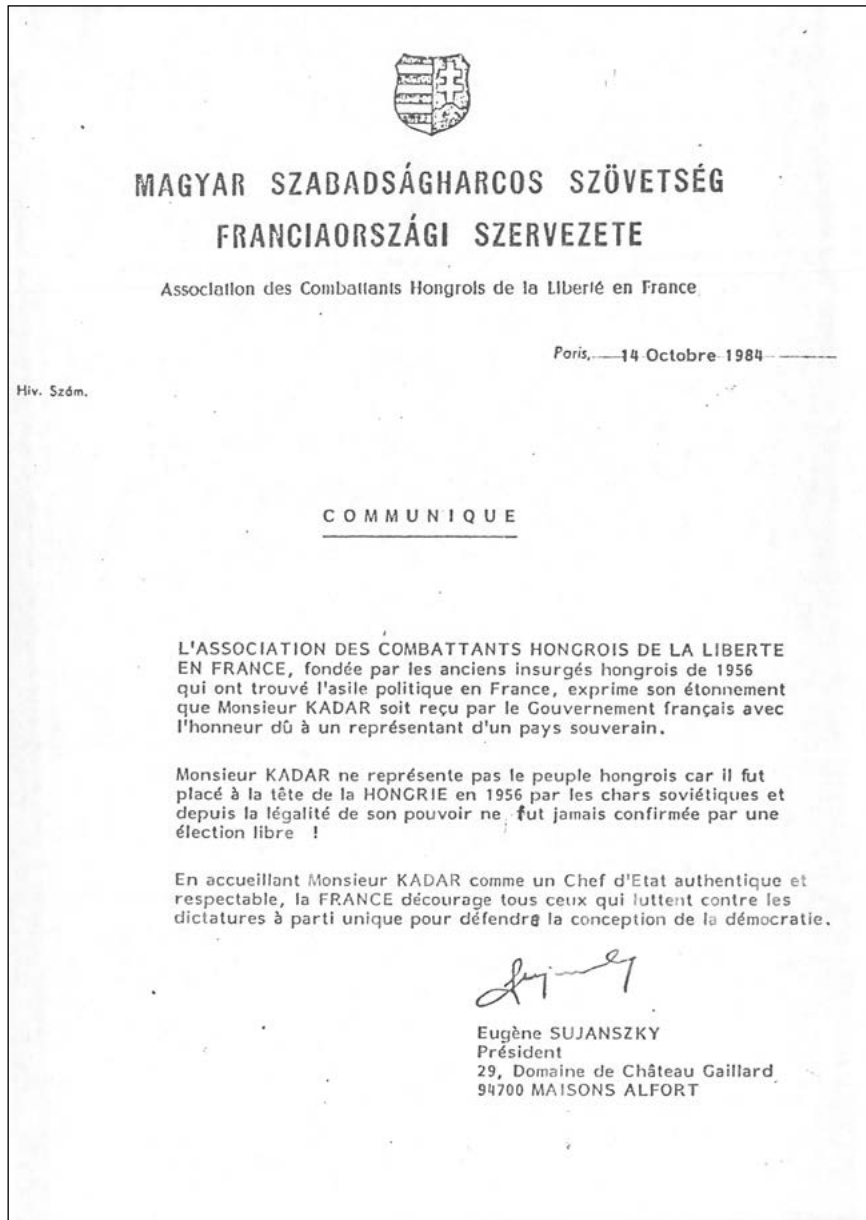
⁵ Uo. 321.

⁶ Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon, 1977–1994*. Budapest, L'Harmattan, 2019, 112–118.

⁷ Ennek egy szűk esszére szabott keretek között kifejtendő főbb sarokpontjait tekinti át Id. Vári Árpád: *Felépíteni az antimítoszt. 1956 a politikai erőterben, 1957–1994. Kommentár*, 2016/5, 18–22.

⁸ A forradalom jelentésváltozásairól újabban lásd: Rainer M. János: *Tíz, húsz, harcmín... hatvan! Az 1956-os magyar forradalom (kerek évfordulós) jelentésváltozatai*. In: *1956 és a zenei élet*. Szerk. Gyarmati György – Péteri Lóránt. Budapest, ÁBTL – Kronosz, 2019, 11–23.; illetve Körösnéyi András: *Ideologikum és pragmatizmus. Újjáéledő politikai tradíciók a nyolcvanas évek Magyarországon*. In: *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1989. Pártok és rendszerek*. Szerk. Szoboszlai György. Budapest, MPT, 1989, 63–71.

⁹ Lakiteleki Rendszerváltó Archívum Audiovizuális Gyűjtemény, 10631–10633. sz. kazetta. Kéri Kálmán felszólalásában az előadás átgondoltságát, kronologikus kifejtését, újdonságerejét méltatta. (2:36:00– 2:40:00)

A Magyar Szabadságharcos Szövetség franciaországi szervezetének kommunikéje Kádár János franciaországi látogatása kapcsán. Forrás: RETÖRKIL X.1.a Magyar Demokrata Fórum, Korai időszak, 14. doboz, 65. ó. e.

Előadásában reflektál néhány olyan sarkalatos kérdésre, mely mindmáig az egyes ötvenhatos diskurzusok központi alkotóelemét képezi. Az egyik ilyen a forradalom forrásvidékével kapcsolatos. Az egyik domináns értelmezés szerint a forradalom kirobbanása nem függetleníthető a revizionista pártellenzék és a pártapparátus reformista beállítottságú hányadának előkészítő tevékenységétől, míg egy másik karakteres értelmezés szerint a forradalom kitörése az 1945 óta megélnékülő, de különösen a Rákosi-diktatúra elleni, a szovjet típusú rendszerátalakító projekttel szembeni aktív-passzív ellenállás, antikommunista töltetű közhangulat szükségszerű következménye volt. Sujánszky az efféle magyarázatokban rejlő igazságmagvak mellett – nem elvitatva senkitől jogos érdeemet, vagy akár *mea culpá*zó

oldalváltásokat – az előadást követő disputában is megerősítette azt, hogy a forradalom kitörését néplélektani-nemzetkarakterológiai tényezőkkel hozza összefüggésbe. Álláspontja szerint tudatos szellemi előkészítés helyett a forradalom a magyar népléleki alkatából fakadt, egy idealista lelki alapállásból fakadó „ösztonszerű robbanás” volt, melynek, ha voltak is csírái, azok nem a reformkommunista műhelyekben, hanem az országszerte szerveződő ellenálló csoportocskákban lelhetőek fel, katalizátora pedig kétségtelenül a nemzetközi enyhülés, Hruscsovnak a sztálinizmus bűneiről szóló, 20. pártkongresszuson elhangzott beszéde volt.¹⁰

A forradalom céljainak, jövőképeinek és ideáljainak megítélésével kapcsolatban maga is a *harmadikutas* értelmezési hagyományhoz sorolható, esetében viszont ez nem valamiféle „demokratikus szocializmust” jelent. Ötvenhat számára nem pusztán a katonáveire emlékeztető, a fegyveres felkelők között uralkodó bajtársias közösségi légkört jelentette. A forradalom mélyebb tartalmának megértéséhez ugyanakkor szüksége volt a nyugati emigrációban szerzett tapasztalatokra is, a nyugati és közép-európai társadalomfejlődés különbözőségeinek megismerésére. A változatos élettapasztalatok egymásra rétegződése egy több-rétegű forradalom képét eredményezték számára, egy olyan, a demokratikus alapjogokat deklaráló gondoskodó-esélyteremtő állam vízióját, amely erős állami beavatkozással és a mobilitási pályák szélesre nyitásával tekintettel van a piacgazdaság és a társadalmi munkamegosztásban kiszolgáltatott, kevésbé versenyképes helyzetű állampolgárokra is. A nyugati tapasztalataiból okulva ugyanis tudta azt, hogy a növekvő egyenlőtlenségek rombolják a társadalmi kohéziót.

A témához való tényszerű viszonyulását, tárgya iránti tiszteletét igazolja a forradalom két markáns ikonjának korabeli helyi értékéről, Nagy Imréről és Mindszenty József hercegprímásról alkotott véleménye is. Őket nem egymás ellenpontjaként kezeli, akik közül az utókornak szükségképpen választani kellene, hanem olyan sajátos mozgási pályát leíró politikai tényezőkként, akiket helytállásuk miatt egyaránt megillet a tisztelet.

A szovjet típusú rendszereknek a totalitarizmus-elmélet szerinti, évtizedeken át érvényesülő leírása okán, illetve a politika világának „militarista” megközelítéséből is fakadhat Sujánszky esetében az, hogy a desztalinizációs periódusok belső, országcsoportonként változó összetevőit és belső dinamikáját¹¹ leértékeli, másodrendűnek tartja a szovjet titkosszolgálatnak és birodalmi centrumnak a szatellitállamok belső életére való teljes ráhatási-irányítási lehetőségeihez képest. A széles spektrumon mozgó ötvenhatos kutatások az elmúlt két évtizedben ugyanakkor visszaigazolták az előadó azon gyakorlati tapasztalaton nyugvó határozott állítását, miszerint a forradalom eszmetörténeti szempontból eklektikus arculatú,

nem írható le a hagyományos politikai kategóriák és törésvonalak mentén.

Sujánszky felelős értelmiségiként azt kereste, hogy a szocialista berendezkedés bukása utáni új magyar állam- és közösségépítés időszakában hogyan lehetne érvényt szerezni az ötvenhatos értékeknek, melyek közül ő leginkább az alapvető emberi szabadságjogokat, a nemzeti függetlenséget és a szociális igazságságot tartotta fontosnak. Nem követelt magának igazságszító szerepet, ugyanakkor – különösen az ezredfordulóig – számos fontos közéleti esemény kapcsán nyilvánított határozott véleményt, figyelve a hazai közállapotokat. 1991 áprilisában a francia szabadságharcos szervezet nevében gyásztávíratot küldött Csengey Dénes tragikusan korai halálára, melyben bajtársának nevezte a költő-politikust, akinek példás életét kiemelve halálát mérhetetlen veszteségnek tartotta.¹² A nyugati emigráció, s benne saját szerepét abban látta, hogy a demokrácia tanulóéveiben az anyaország segítségére legyen egy „nyugati stílusú demokrácia” kiépítésében, mely – tanulva a releváns nyugati tapasztalatokból – egyaránt hangsúlyt fektet a társadalmi igazságtalanságok mérséklésére és az ökológiai kihívásokra is. Korát megelőzve látta, hogy ezen területek elhanyagolása destabilizáló tényezőt jelenthet. Az előadását követő beszélgetés során hangot adott annak a véleményének, miszerint a közép-kelet-európai szocialista rendszerek összeomlását, a „kiegyezéses alapú átmenetet” (ahogyan fogalmazott) a belső társadalmi nyomás helyett alapvetően a nagyhatalmi összefüggések okozták, ami azzal a káros következménnyel járt, hogy a néhai állampárt különféle alakzatokat öltve – immáron legitim résztvevőként – átemelődt a demokratikus közéletbe, éles cezúra híján pedig tág tér nyílt az önsorsrontó „múltfelejtésnek” is. Ennek ellenére az 1989-es fordulatban a történelmi lehetőséget is látta: megváltozott körülmények közepette, több évtizedes csúszással ugyan, de reális esély nyílt egy olyan országberendezkedésre, mely az ötvenhatos nemzedék értékvilágán nyugszik.¹³ Figyelmeztette a magyar politikai osztályt az ideálok hajszolásával járó elvtelen mintakövetés veszélyeire, a szimbolikus jóvátételi gesztusokon túl pedig valódi jogi igazságtételt és a kommunista állampárti bűnelkövetők elszámoltatásának tevéleges fontosságát hangsúlyozta.¹⁴

¹¹ A kérdéstről összehasonlító jelleggel ld. Mitrovits Miklós: Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában. *Századok*, 2014/1, 91–115.

¹² RETÖRKIL XV.1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum (Rendezés alatt)

¹³ Ennek felemás sikeréről, különösen a politikai közbeszéd színvonalának leépüléséről és az értékközponitú politizálás háttérbe szorulásáról megemlékezett egy 2017-ben megtartott beszédében is. Sujánszky Jenő: Kommunizmus és kapitalizmus felett. 1956-os emlékbeszéd Párizsban. *Vasi Szemle*, 2018/5, 520–521.

¹⁴ Martin József: A magyar posztkommunizmusból teljesen hiányzik az eredeti újítási merészség. Párizsi kerekasztal a nyugati magyarok szervezeti jogáról, a kommunikációs zavarról, nevelhetlenségünkről és arról, hogy az üzletben nem kapható kész demokratikus modell. *Magyar Nemzet*, 1993. 06. 19. 16.

SUJÁNSZKY JENŐ

1956 TÖRTÉNELMI OKAI. (ELŐADÁS AZ MDF AKADÉMIA RENDEZVÉNYSOROZAT 1993. JÚNIUS 24-I ESTJÉN)¹⁵

Először is nagyon köszönöm a rendezőségnek, hogy lehetővé tette, hogy itt, Budapesten ismét beszélhessek 1956-ról, és így, bár én Franciaországban élek, ti meg itt Magyarországon, ti vagytok az igazi magyar haza, én külföldön élő magyar vagyok, de szívem továbbra is itt dobog, így még közelebb kerülünk egymáshoz. Tulajdonképpen az előadásom nem ugyanaz lesz, mint a Gólyavárban¹⁶ elhangzott előadás, amelynek egy meghatározott témaköre volt, hanem inkább szeretném megvilágítani 1956-ot olyan szempontból, ahogy Nyugaton látják a magyar forradalmat a nyugati nagyhatalmak, aminek mi voltunk a tanúi, akik évtizedekig kinn éltünk és élünk.

Mielőtt '56 történelmi okairól beszélnék, vizsgáljuk meg először, mi is volt tulajdonképpen az 1956-os magyar forradalom? Voltaképpen 3 egymástól független arculata van. Az első arculata egy kis nép szabadságharca az idegen elnyomókkal szemben. Ez eléggé ismert, hiszen ilyen szabadságharcok a világtörténelemben számos esetben előfordultak. Mondjuk a magyar szabadságharc abban különbözött, hogy tisztasága és hősiessége különösen kimagaslott más népek szabadságharca közül. Második arculata már egészen más, és talán ez még fontosabb, ez már túljutott a magyar határokon. Az emberi jogok tiszteletben tartására épülő demokrácia eszményének forradalma, a marxista-leninista totalitarizmussal szemben. A harmadik arculata pedig egészen rendkívüli. A kommunizmuson túli, jövőbe mutató, új, modern társadalom ideológiai körvonalának megrajzolása. Bár első arculata is igen szimpatikusá tette a világ közvéleménye előtt az 1956-os magyar forradalmat, az utóbbi kettő jelentősége messze túlnőtt a magyar határokon. Ezzel vált 1956 a világtörténelem egyik legszebb fejezetévé. Higgyétek el, nem idealizálom '56-ot. Tapasztaltam, hogy micsoda fénye van Nyugaton. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a magyar 1956 tisztasága, hősiessége és nemes, modern eszméáramlata következtében már a 21. század forradalmát jelentette. Sajnálatos, hogy itthon, Magyarországon, inkább csak a nemzeti függetlenségért vívott szabadságharc jellegét domborítják ki, Rákóczi és Kossuth szabadságharcával azonosítva. Holott 1956 sokkal több volt, mint egy szabadságharc. Eszméáramlata, szellemi, ideológiai tartalma az egész emberiség számára mutatta a helyes utat, amely kivezet a kapitalizmus és a szocialista kollektívizmussal meddő harcából és ellentétéből keletkezett politikai zsákutcából. És ami a legértékesebb, legfontosabb világtörténelmi jelentősége 1956-nak, az az, hogy döntően befolyásolta azt a küzdelmet, ami az egész emberiség keretében alakult ki a 20. század folyamán a totalitarizmus és a demokrácia között. A 20. század elején a tudomány és az általános emberi mentalitás gyors fejlődésével az emberiség számos gazdasági, társadalmi, politikai problémával találta magát szemben, amiket valamilyen formában meg kell oldani. A megoldásra két, egymással teljesen ellentétes szervezési irányzat formálódott ki. A totalitarizmus és a demokrácia. Már az első világháborúban a nemzetek közötti harc kulisszái mögött kezdtek kirajzolódni ennek a két, egymással ellentétes, az emberiség jövőjét meghatározó irányvonalnak a csírai. A második világháborúban pedig már teljesen az ideológiai tényező dominált. De elég összekevert formában, hisz a demokrácia csak úgy tudta legyőzni a totalitarizmus egyik változatát, hogy szövetségre lépett a másik totalitarizmussal, amely aztán a háború után az egész emberiség demokratikus fejlődését veszélyeztette. Itt jön a magyar forradalom világtörténelmi fontossága. A második világháború után a náciizmus, a rivális totalitarizmus legyőzésével, a Szovjetunió által irányított marxista-leninista imperializmus igen megerősödött, a gyarmati háborúkba, problémákba keveredett nyugati demokratikus nagyhatalmakkal szemben. A szovjet kommunista totalitarizmus világuralmi terjeszkedését három motor biztosította. Az első motor: az ideológiai vonzóerő. A második motor: a Vörös Hadsereg hatalmas, fenyegető súlya. A harmadik motor: a KGB felforgató tevékenysége a világ minden részén, amelyet igen megkönnyített az első motor húzóereje, az ideológiai vonzóerő. Itt megjegyzem, hogy a kommunista ideológia hatékonysága az emberi gondolkodásmódra sokkal nagyobb volt, mint a náci ideológia, amely tele volt negatív és igazságsértő előítéletekkel. Ez az ideológiai marxista-leninista motor kapott súlyos sérülést az 1956-os magyar forradalom által. 1956 óta a motor csak kihagyásokkal tudott húzni, és közvetett úton kihatott a KGB felforgató tevékenységére is, vagyis a harmadik motorra, és lecsökkentette annak eredményességét. Abban a globális világháborúban, amit a

¹⁵ RETÖRKIL XV.1 Lakiteleki Rendszerváltó Archívum (Rendezés alatt)

¹⁶ Vélhetően arra az 1992. február 1–2-án megtartott rendezvényre utal, melyet az '56-os Forradalmi Nemzeti Szövetség és a Lakitelek Alapítvány közösen szervezett az 1945–1956 közötti „elnyomatás éveiről”.

demokrácia vívott a totalitarizmussal szemben, a magyarok felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtottak a demokrácia győzelméért. Ez a tény már nem csak a magyar történelemhez tartozik, hanem a világtörténelem fontos része lett. A magyar nép leleplezte 1956-ban a Szovjetunió által irányított marxista-leninista ideológia hazug, csaló, hipokrita, népeket becsapó jellegét. A kommunista ideológiával szimpatizáló nyugati *intellektuelek* tömegével fordítottak hátat a magyar forradalom után ennek a csaló ideológiának, és kimondottan ellenségei lettek a szovjet imperializmusnak, és ez hála a magyar forradalomnak.

Meg vagyok győződve, hogy az 1956-os forradalom a szovjet imperializmus 33 évvel későbbi összeomlásában, közvetett úton, komoly szerepet játszott. Felteszem a kérdést: ha nem lett volna ilyen különleges, három arculatú, modern forradalom 1956-ban Magyarországon, és nem sérült volna meg a szovjet imperializmus ideológiai motorja, vajon most, a századforduló küszöbén, ünnepelhetnénk-e a demokrácia győzelmét az újonnan kialakuló világrendben? Úgy hiszem, nem. Sőt, ellenkezőleg. A beláthatatlan ideig tartó világtotalitarizmus győzelmének lennénk megdermedt tanúi.

Engedjék meg, kedves honfitársaim, hogy csodálkozásomnak adjak kifejezést, amikor a szabaddá vált Magyarországon a politikai viták szelleméről értesülök. Kérdezem, vajon a jelenlegi, Kádár-rezsimben felnőtt generáció tudatában van-e annak, hogy 1956-ban a magyar nép mekkora érdemeket szerzett az egész emberiség jövője érdekében? A politikai viták kicsinyességét nézve, úgy érzem, hogy nem.

Most térjünk rá a forradalom harmadik arculatára, ami alatt a kommunizmuson túli, modern társadalom körvonalainak megrajzolását értjük. A forradalmunk szellemének meg nem írott, de a nép által átértett ideológiai tartalmának analízisének a régi politikai kategorizálások, a jobb, közép és baloldal jelzők teljesen elvesztették jelentőségüket. Forradalmunkat minden, 1956-ot átélő, becsületes hazafi magáénak érzi, bármilyen is volt a politikai meggyőződése. Feltehetjük a kérdést: jogosan? Igen, jogosan. Mert 1956 szellemében mind a három irányzat megtalálta a maga motívumait. Jobboldali volt tehát a forradalom? Bizonyos fokig igen. Emlékezzünk csak vissza a magyar nép 1956-os követeléseire: visszaállítani nemzeti ünnepeinket, vissza-szerezni nemzeti szuverenitásunkat, magyar honvédegyenruhát a katonáinknak, nemzetközi sarló-kalapá-csos, ötágú csillag kiszakítása zászlóinkból, és a magyar címer visszahelyezése, nemzeti hagyományaink tiszteletben tartása, vallásos, erkölcsös nevelés biztosítása a fiataloknak (a kiszabadított Mindszenty hercegprímást körülvevő rajongó szeretet is bizonyítja ezt), a két világháborúban hősi halált halt magyar honvédek emlékműveinek helyreállítását, a szovjet Vörös Hadsereget dicsőítő emlékművek eltávolítása, a kommunista ünnepek eltörlése.

De menjünk tovább. Volt-e a forradalomban a liberális, polgári középirányzatra jellemző motívum? A felelet itt is igen. A sajtó és véleménynyilvánítás szabadságának követelése, szabad választásokon alapuló, többpártrendszeres, parlamentáris demokrácia létrehozása, cenzúra megszüntetése s a művészi, irodalmi alkotások teljes szabadsága. És végül tegyük fel a kérdést: baloldali volt-e a magyar forradalom vagy sem? Bizonyos fokig igen, baloldali volt. Emlékezzünk csak vissza. Mit akartak a felkelők, a nép nagy többsége 1956-ban? Osztálykülönbségek nélküli, faji és vallás megkülönböztetéstől mentes, szociális igazságosságra épülő, modern társadalmi és gazdasági berendezkedést, a sztrájkjog visszaállítását. (Emlékezzünk a munkástanácsok fontos szerepére! Ne felejtsük el, hogy a fegyveres felkelők nagy többsége munkás volt. És azt se felejtsük el, hogy a kommunista Nagy Imre népszerűségnek örvendett 1956-ban.) Ezek a letagadhatatlan tények mind azt bizonyítják, hogy forradalmunk lelkületében, szellemi áramlatában megtalálható a három politikai főirány; a jobb-, közép- és baloldal ideológiai színárnyalatai. És az igazság mégis az, hogy 1956 nem volt sem jobb, sem közép, sem baloldali. Valami egészen új, modern eszmeáramlat volt, amit a Nyugat is nehezen tudott csak megérteni.

1957 és '89 között a reménytelenség évtizedeiben több száz előadást, beszédet tartottam Franciaországban, francia közönség előtt, a magyar forradalomról. Meglepődve láttam, hogy milyen könnyen lehet szimpatikussá tenni a magyar forradalmat a nyugati közönség előtt, nyugati állampolgárok előtt, függetlenül azok politikai beállítottságától. Ha jobboldali gyűlésre voltam meghívva, jobboldali francia közönség előtt kellett beszélnem a magyar forradalomról, akkor a nemzeti függetlenségért, nemzeti hagyományaink visszaállításáért vívott harcát domborítottam ki, és Mindszenty hercegprímás nemes ellenállását állítottam példaképnek. Ha liberális polgári mentalitású volt a francia közönség és az a szervező egyesület, aki meghívott, akkor

viszont a szabad választások, a szabad sajtó, szabad véleménynyilvánítás és művészi alkotás, és az emberi jogok tiszteletben tartására épülő társadalmi rend gondolatát és a magántulajdon jogát emeltem ki a forradalmunk eszmeáramlatából. Ha baloldali közönség előtt voltam, azok előtt kellett beszélni – s ezt szerettem legjobban, mert nekünk az volt a cél, hogy a marxistákkal, a Szovjetunióval szimpatizáló emberekben rendítsük meg a hitet, pont a magyar forradalom eszmeáramlatával. És legtöbbször az ilyen, baloldali marxista körökbe mentem el beszélni – franciául, francia közönség előtt. Ott meg a munkástanácsok fontos szerepére, a kommunista Nagy Imre nemes, november 4-i bátor kiállítására, a magyar nép érdekében önként vállalt mártírsorsára raktam a fősúlyt beszédemben. A cél mindig az volt, hogy a nyugati közönség előtt mennél szimpatikusabbá tegyem a magyar forradalmat. És mindig az igazat mondva, csak mindig más árnyalatra raktam a fősúlyt, és ez azért volt megtehető, mert valóban a forradalomnak több arculata volt. Így tehát, a franciák érezték, hogy forradalmunk nemcsak egy nemzeti szabadságharc volt, hanem annál sokkal több. Egy új eszmeáramlat megindítását is jelentette, mely már a 21. századi modern társadalmi berendezkedése felé orientálódott, és amely a válságokban, ellentmondásokban szenvedő, de a jövő útját kereső egész emberiségnek mutatta a helyes irányt. Például a nyugati közönség meglepetéssel látta, hogy mi, '56-os magyar szabadságharcosok, forradalmárok, rajongó szeretettel nyilatkozunk Mindszenty hercegprímásról, de a kommunista Nagy Imréről is. Ez bizonyos fokig, első pillanatra paradox jelenségnek mutatkozott, de amikor megmagyaráztam nekik, megtapsolták, és megnyílt előttük egy új eszmeáramlat, ami nagyon szimpatikus volt számunkra. Még nekik is példát mutatott, ezt kihangsúlyozták. Igen, az egyik, Mindszenty hercegprímás egy hazafias, konzervatív, egyházi vezető. A másik a nemzetközi kommunista ideológia egyik párt nagysága. És mégis, mind a kettőt, mi, szabadságharcosok tiszteltük, szerettük, és továbbra is a magyar történelem legnagyobb alakjainak tartjuk. Ez is jellemző, hogy a forradalom új politikai kategorizálásokat feletti modern eszmeáramlatot jelentett. A magyar forradalmárok nem azt nézték, hogy ki milyen színű, politikai, társadalmi vagy egyházi méltóságot, tisztséget tölt be, milyen ideológiának volt a híve, hanem azt, hogy milyen értéket jelent a becsületesség, a jellemzilárdság, a nép szolgálatában mutatott önzetlen áldozatkészség terén. Már pedig ezen a téren Mindszenty József és Nagy Imre nem csak nekünk, hanem a világ összes népeinek példát adott.

Most pedig forradalmunk politikai, ideológiai analízise után térjünk rá kirobbanásának okaira. Ez egy kényes kérdés. Ezt a kérdést általában két, egymással ellentétes irányból szokták megközelíteni. Vagy jobboldali vagy baloldali megvilágításban magyarázzák. A jobboldali szempont szerint a második világháború Vörös Hadsereg elleni '44–45-ös antibolsevista harc folytatása volt az 1956-os forradalom, vagyis a gyökerei onnan erednek. A baloldali szempont szerint a Magyar Kommunista Pártban¹⁷ Sztálin halála után kialakult, majd 1956 nyarán felerősödött reformmozgalom volt a csírája a forradalomnak. A valóság azonban az, hogy mindkét megvilágítás teljesen téves. Az 1944–45-ös harcoknak semmi köze nem volt 1956-hoz, hisz a két történelmi időszak között áthidalhatatlan szellemi, ideológiai tartalomkülönbségek mutatkoztak. Ismerve a magyar nép lelki alkatát, becsületes, egészséges idealizmus irányába mutatkozó pszichológiai hajlamát, meg vagyok győződve, ha a náci totalitarizmus győzött volna Európában a háború végén, akkor a 12 éves, egypártrendszeres, gyarmatosító megszállás után, ha megfelelő nemzetközi, politikai, történelmi esemény koencidensek¹⁸ közrejátszanak, a magyar forradalom akkor is kitört volna, de abban az esetben a német megszállók és a náci ideológia ellen. Az egyetlen gyakorlati, csak külsőleges jellegű azonosság 1944–45 és 1956 között az, hogy mindkét esetben a szovjet Vörös Hadsereg katonái ellen folyt a harc. A baloldali megvilágítás is épp ilyen téves alapokra épült. A Magyar Kommunista Párton¹⁹ belül meginduló reformmozgalom nem egy spontán kezdeményezésből eredt, hanem a világuralomra törő Szovjetunió nemzetközi politikai taktikájának volt a magyar vetülete. A Szovjetunió a lenini taktika értelmében nem először alkalmazta történelme során a rugalmas és hihetetlenül ravasz taktikai irányváltásokat, az úgynevezett peresztrojkat, ami Gorbacsov idejében ment át a nemzetközi köztudatba, annak érdekében alkalmazta a Szovjetunió mindig ezeket az irányváltoztató taktikákat, hogy túljusson a pillanatnyi gazdasági, politikai nehézségeken és megszilárdítsa az imperialista-kommunista totalitarizmus hatalmát. Emlékezzünk csak vissza, csak a történelemben kell hátranézni. Az első nagy *peresztrojkat* Lenin alkalmazta, ez volt az úgynevezett nettkorszak.²⁰ A

¹⁷ Helyesen: Magyar Dolgozók Pártja (MDP).

¹⁸ Helyesen: ko incidens. A kifejezés egybeesést jelent

¹⁹ Helyesen: Magyar Dolgozók Pártja (MDP).

²⁰ Helyesen: NEP-korszak. A Szovjet-Oroszországban 1921-ben bevezetett új gazdaságpolitikai intézkedéscsomag megnevezése (*novaja ekonomicseskaja politika*), mely az újjáépítés érdekében a hadikommunizmus számos restriktív intézkedését kivezetve többek között lehetővé tette a bérmunkát, a közterhek-büntetőadók mérséklésével támogatta a magánvállalkozásokat, a paraszti árufelesleg szabadpiaci értékesítését, általában véve a piaci árucserét és pénzforgalmat.

második nagy *peresztrojka*, amely talán a legnagyobb volt, 1939-ben, a Sztálin kezdeményezésére megkötött német–szovjet szerződés.²¹ A harmadik nagy *peresztrojka* Hruscsov 1956-os 20. pártkongresszusa, a sztálinizmus felszámolása volt. A negyedik *peresztrojka* Gorbacsov nevéhez fűződik. De ez már nem sikerült. Hála Rigan²² intelligens, energikus politikájának. S bizonyos mértékben, közvetett úton azért nem sikerült, mert 1956 óta a szovjet totalitarizmust fenntartó ideológiai motor már csak nagy kihagyásokkal, igen gyengén működött. Mindegyik *peresztrojka* rizikóval járt, háromszor sikerült, a negyedik esetben balul sült el, és a szovjet imperializmus teljes széteséséhez vezetett. Elvitathatatlan tény, hogy a kommunista ideológia a világtörténelemben egyedülálló fegyelmet követelt meg a különböző országok kommunista pártjaitól, és néha ez meglepetést és zavart is okozott ezekben a kommunista pártokban. De a kommunista pártok a világ minden részén engedelmessé váltak Moszkva utasításának. Erre mondok egy eklatáns példát: A francia kommunista párt viselkedése, amelyik egy hatalmas párt – legalábbis volt, most már nem, hála Istennek – 1939-ben és '40-ben a német-szovjet szerződés idején kimondottan Hitler-barát propagandát fejtett ki Franciaországban. Úgy tekintette Hitler és Sztálin szövetségét, mint a munkásérdekeket szolgáló, új világrend irányába menő politikai akciót a kizsákmányoló kapitalista világrenddel szemben. Abszolút nem voltak francia hazafiak, abszolút nem törődtek Franciaország legyőzésével és megszállásával, hanem kimondottan kollaborálásra hívták fel a francia munkásság figyelmét. Ez tartott 1941-ig. Abban a pillanatban, amint a Szovjetuniót megtámadta a hitleri Németország, 180 fokban megváltozott a Francia Kommunista Párt, azonnal ellenállásba ment át, Hitler-ellenes lett, és a francia ellenállásnak az élharcosává vált. De nem Franciaországért, a francia nép szabadságáért, a demokrácia védelmében, hanem mert a Szovjetunió meg lett támadva, annak érdekében. Ez egy eklatáns történelmi példa, hogy hogyan engedelmessé váltak a kommunista pártok a világ minden részén a Moszkva által kiadott, új irányvonalaknak.

Mi történt 1956-ban? Tudjuk jól, hogy a sztálinizmus egy zsákutcába vezette a szovjet terjeszkedést, és Sztálin halála után, hogy a békés együttműködés taktikájával újra előre tudjon indulni a szovjet imperializmus, amit a következő évtizedekben meg is tett, Hruscsov nagyon intelligensen a 20. pártkongresszuson egy új *peresztrojka*-t csinált a szabad világ becsapására. Tulajdonképpen a Kreml erőszakolta rá a kommunista pártokra ezt az önkritikás, liberalizálódó folyamat megkezdését, és ez a ráerőszakolás a közép- és kelet-európai országokban a KGB közvetítésével történt, ami könnyű volt, hiszen szovjet megszállás alatt voltunk. Minden gyarmatosított országban, a szovjet által gyarmatosított országban, az uralkodó kommunista párt vezetőségében Moszkva fenntartott tartalékként a pártvezetők között, minden esetre alkalmazható, az irányváltásoknak megfelelő pártszemélyiségeket. Például Magyarország esetében a kreml-i irányvonalat Rákosi, Gerő képviselték, a liberalizálódó irányvonalnak Nagy Imre személye felelt meg. Emlékezzünk csak vissza, hogy váltogatták egymást, és elképzelhetetlen dolog az, hogy bármilyen kormányváltás történjen a szatellit-országokban anélkül, hogy arra a Kreml nem adott volna utasítást vagy engedélyt, és azt nem továbbította volna a KGB által. De ez így volt minden kommunista országban. Például Afganisztánban Amin Badrakalmar²³ és Nadzsi Bullah²⁴ között osztódott meg ez a különböző szerep. 1956 nyarán a pártot és az ÁVÓ-s terrorrendszert nyíltan kritizáló körök, például a Petőfi Kör is, valójában csak az új szovjet irányelvek alkalmazása érdekében, szovjet engedéllyel működhetett. Nem azok, akik odamentek. Azok idealisták, teljesen tudatlanul azt hitték, na, valami szabadság van, de ezt a szovjet KGB szervezte. Ha nem indult volna meg, ők szervezték volna meg a magyar ÁVÓ által. Persze sokan naivan azt hitték, hogy megindult valami csodálatos szabadságmozgalom a párt kereteiben, de ez nem így volt. Az új *peresztrojka*-nak megfelelően engedelmessé kellett válni. Más népi demokráciákban is megindultak ezek a *mea culpá*zó intellektuel mozgalmak, de csak Magyarországon tört ki a forradalom, és ez nem véletlen. Az oka a következő: a magyar nép soha nem tekintette a szovjet hadsereg bevonulását az országba felszabadulásnak. A magyarok többsége a hitleri náci hadsereg megszállásának

²¹ Ismert nevén: az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum.

²² Helyesen: Ronald Reagan, az Egyesült Államok 40. elnöke (1981–1989).

²³ Karmal, Babrak (1929–1996): Afgán politikus. A hatvanas években a Parcsam (Zászló) nevű politikai csoport megalapítója, összeesküvés vádja miatt többször is bebörtönözték a Daud-rezsim időszakában. Az Afgán Népi Forradalmi Párt egyik szárnyának vezetője, az 1978-as kommunista államcsínyt követően pedig Csehszlovákiába menekült, mivel Brezsnyev támogatásával párton belüli riválisa jutott hatalmi pozícióba. 1979-ben végül a szovjet katonai csapatok segítségével vette át a hatalmat Kabulban, 1979–1986 között az ország elnöke, az Afganisztáni Népi Demokratikus Párt Központi Bizottságának főtárgya, illetve az Afganisztáni Demokratikus Köztársaság Forradalmi Tanácsának elnöke.

²⁴ Nadzsiullah, Mohammed (1947–1996): Szunnita politikus. Gorbacsov támogatásával Babrak Karmaltól vette át a politikai főhatalmat 1987-ben, korábban fél évtizeden át az afgán rendőrséget és a hírszerzést vezette. 1992-ig tudta tartani magát a hatalomban, majd a kabuli ENSZ-képviselőre vonult be. A tálibok haragját nem tudta elkerülni, 1996 szeptemberében meggyilkolták, holttestét pedig közszemlére tették Kabulban.

folytatását látta a Vörös Hadsereg megérkezésében, csak más egyenruhában, más jelszavak és jelvények alatt. És ez igaz is volt. A német Tigris, Párduc harckocsikat a szovjet T 34-esek, a német Gestapot, a kegyetlen Gestapot az ugyancsak kegyetlen szovjet NKVD, amit később MVD-nek, majd KGB-nek neveztek, és a horogkeresztes zászlót az ötágú csillagos, sarló-kalapácsos zászló váltotta fel. Sőt még a deportáló, ártatlan magyar állampolgárokkal megtömött deportáló vonatok se szűntek meg, csak 1945. április 4-e után már nem Nyugat felé, nem Auschwitz felé gördültek, hanem Kelet felé. Már 1945-ben, közvetlenül a világháború után, megkezdődött az ellenállás a szovjet gyarmatosítókkal szemben. Gomba módjára szaporodtak a titkos ellenálló csoportocskák, melyeket a KGB irányítása alatt működő ÁVH könyörtelen módszerekkel és nagy hozzáértéssel számolt fel. Ezt bizonyítja kedves honfitársaim, a 298-as parcellában lévő, '56 előtt kivégzett ellenállók sírjainak végtelen sora. Érdekes, új, nemes mentalitás, lelkiállapot született meg ebben az ellenállásban. A korábbi ellenségek, akik még 1944–45-ben egymással szemben harcoltak, egyikük a Vörös Hadsereg ellen, a németek oldalán, a másikuk a németek ellen a szovjet oldalon, most a szabadság és a demokrácia megvalósulása érdekében, kéz a kézben együtt kockáztatták életüket az ellenállás soraiban. Jellemző ezekre a titkos ellenálló csoportokra – '56 előtti ellenálló csoportokra –, hogy nem egy fasiszta ideológia érdekében, annak szolgálatára jöttek létre, hanem a nyugati szabad demokráciákat tartották barátaiknak. Ebből az 1956 előtti évek ellenállásából születtek meg az 1956-os forradalom lelki csírái, és nem pedig az 1956 nyarán Moszkva utasítására meginduló reformkommunista mozgalmakból.

Nézzük meg, mi is történt 1956 októberében. A tisztánlátáshoz szükséges ismernünk azoknak az intézkedéseknek öt fokozatát, amelyeket Moszkva alkalmazott szükség esetén, annak érdekében, hogy a gyarmatosított országok lázongásai és esetleges szabadságmozgalmai minden körülmények között meg legyenek fékezve. Első fokozat: forrongás, belső feszültség, nagy népi elégedetlenség, általános zúgolódás esetén Moszkva leváltja az illető gyarmatosított országokban a merev ideológiai irányzatot képviselő helyi kommunista pártvezetőket, és helyükbe a megengedett keretekben előírt liberalizálódás irányvonalának pártnagyságait rakja hatalomra. A leváltott vezetőket, ha szükséges, a népharag lecsillapítására, bűnbakként ideiglenesen kizárhatja a pártból, sőt, ha kell, börtönbüntetésre ítéli őket. De természetesen ennek az intézkedésnek a fordítottja is érvényes, ha a kül- és a belpolitikai körülmények ezt megkívánják. Második fokozat: ha a rendszerellenes harag, a belső feszültség a nép körében tovább nő, sőt, nyílt lázadás veszélye is fennáll, akkor az illető ország kommunista politikai rendőrsége, a háttérben lévő szovjet KGB irányítása alatt, megfélemlítő akciókat hajt végre. Letartóztatások, bebörtönzések, deportálások, sőt, ha szükséges, kivégzések. Harmadik fokozat: ha se az első, se a második intézkedés nem tudta helyreállítani a rendet, ebben az esetben az illető ország kommunista néphadserege lép fel, és rendkívüli, statáriális állapotok meghirdetésével, helyi katonai diktatúra által próbálja Moszkva megfékezni a lázongást. Lásd, Lengyelország, 1981. december 12. Negyedik fokozat: amennyiben a helyi kommunista néphadsereg nem elégséges, úgy Moszkva beveti az illető országba a Varsói Szerződés ürügye alatt az állomásozó szovjet hadosztályokat. Érdekes történelmi tény, hogy Magyarországon 1956 októberében, a forradalom kitörésekor, Moszkva 24 órán belül már kénytelen volt alkalmazni gyakorlatilag majdnem szimultán módon az intézkedések fentebb felsorolt négy fokozatát. Ötödik fokozat: ha a fellázadt országokban az ott állomásozó szovjet hadosztály bevetése sem hozta meg a várt eredményt, akkor egy valódi háborús hadművelet keretében, a határokon kívülről beözönlő Vörös Hadsereg nagy erővel indít általános támadó lerohanást. Lásd Magyarország, 1956. november 4.

Nagy Imre kormánya a forradalom első napjaiban Moszkva utasítására a néphadsereg lecsillapításának feladatkörével lépett életbe. A forradalom kitöréséhez és annak lefolyásához gyakorlatilag semmi köze nem volt. Sőt, a forradalommal szemben fékező szerepet töltött be. Ezekben az októberi napokban Nagy Imre kormányát még nem lehetett azonosítani az 1956-os magyar forradalom szellemével és célkitűzéseivel. Nagy Imre kormányának első valódi kapcsolata a magyar nép forradalmi szellemével 1956. november 1-jén következett be, amikor Nagy Imre kijelentette, hogy Magyarország kilép a varsói paktumból. Ettől a naptól kezdve a fegyveres felkelők, akik a forradalom igazi magját, alapját és szellemét, lelkületét képezték, kezdtek bízni Nagy Imre kormányában. De Nagy Imre tényleges történelmi nagyságát november 4-e jelentette. Azzal, hogy 1956. november 4-én a szovjet hadsereg nagy támadásakor abban a posztban, mint magyar miniszterelnök nem a szovjet kommunista párthűséget választotta, hanem szolidaritást vállalt a magyar felkelőkkel, a szabadságharcossal, és ezzel és ezért önként vállalta a mártírhalált is. Történelmünk nagyjai közé került és megérdemli a tiszteletet.

Ezeket a megdönthetetlen történelmi tényeket elmondtam már 1990. augusztusában, a Széchenyi Könyvtárban megtartott 2. történelmi konferencián,²⁵ ami pont '56 okairól szólt. Amint látom, a magyar történészek még mindig ezt a baloldali reformkommunista csírákat favorizálják el. Kedves honfitársaim, ezzel tulajdonképpen az előadásom végéhez is értem. Nekünk, magyaroknak, vigyáznunk kell arra – 1956 világtörténelmi szerepe miatt –, hogy a most kiépítendő demokratikus államrendünk különb legyen, mint a többi volt népi demokratikus országoké. Ne higgyünk demagóg szólásoknak, és csak olyan vezetőket fogadjunk el, akiknek politikai hazafias múltja tiszta. Akik a szovjet megszállás alatt, a forradalom letörése utáni megtorlás szörnyű időszakában a történelmi vizsgát jelesen tették le. Akik nem voltak hajlandók odaadni a nevüket a magyar szabadságharcosokat ezrével bebörtönző és százával kivégző, hazaáruló, kommunista Kádár-rezsim politikai vezetéséhez. Tulajdonképpen ne azt nézzük most, amikor jön majd az első valóban szabad választási kampány, mert az első választásoknál a szovjet csapatok még itt voltak, ha valóban a nép is döntött, de még a szovjet hadseregnek és a szovjet nagyhatalomnak az árnyéka fenyegető volt. De most valóban szabad választások lesznek, ne azt nézzük, hogy egyesek mit mondanak, hanem azt, hogy ki mondja. A kaméleon-szerűen színüket változtató, a Szovjetunióval kollaboráló, volt hazaárulók, bármennyire is most demokratikus színben újra politikai karriert akarnak betölteni, ne adjunk nekik bizalmat! Az irányelvünknek jelszava a következő legyen: a volt bűnösöknek megbocsátunk, de életünket rájuk többé nem bízunk! Csak olyan vezetőket fogadjunk el, akik nem egyéni ambíciók által fűtve, hatalomvágyból vesznek részt a demokratikus politikai küzdelemben, hanem valódi, őszinte hazaszeretetből és a magyar nép szolgálatában álló önzetlen áldozatkészségből. De legyünk türelmesek és igazi demokraták, fogadjuk el Voltaire megfogalmazását: „Elvetem az ön elveit, de képes vagyok az életemet áldozni azért a jogáért, hogy ön ezt szabadon megnyilváníthassa.” Így legyünk demokraták!

Végül, kedves honfitársaim, én Franciaországban élek, Nyugaton '56 decembere óta, ismerem a francia politikai életet, így a nyugati mentalitást, a nyugati demokráciákat, melyeket itt egy kicsit agyonidealizálnak most Magyarországon. Felhívom a figyelmeteket, ne másoljuk le vakon ezeket a demokráciákat! A nyugati demokráciákból csak azt vegyük át, ami jó és egészséges. Vegyük át a szólás-, vélemény- és vallásszabadságot, a többpártrendszeres szabad választásokat, az emberi jogok tiszteletben tartását, a faji-vallási megkülönböztetésen alapuló igazságtalan előítéletek megszüntetését. Vegyük át a szabad vállalkozáson alapuló, szabad piacgazdálkodást, amely majd ha egyszer helyes vágányra jutunk, és megtörtént az átmenet, akkor növelni fogja az általános életszínvonalat. De felhívom figyelmeteket, vegyük át a szociális törvényeket is, mely állampolgári szolidaritás alapján segítő kezet nyújt a gyengéknek, az elesetteknek, akik lemaradnak a fejlődő gazdasági élet lüktető iramában. És vegyük át az egészséges nyugdíjrendszert. Amely normális megélhetést biztosít a becsületes munkában megöregedett nyugdíjasainknak. És végül, honfitársaim, vegyük át a sovinizmus nélküli hazaszeretetet, a környezetvédelem kiépítését és a civilizált jómodort.

De ne vegyük át azt, ami rossz és dekadens! Az erkölcstelenséget, a pornográfia terjedését, a túlzott materialista szellemet, az élvezethajhászást, a kábítószerfogyasztást. Ne vegyük át a szabad sajtó és a szabad művészi alkotás ürügye alatt a legszentebb erkölcsi értékek és legszebb emberi érzelmek cinikus kigúnyolását. Ne vegyük át a túlzó, individualista egoizmust, az embertársaink iránti részvétlenséget. Ne vegyük át a közbiztonságot gyengítő, dekadens, gyenge igazságszolgáltatást. Ne vegyük át a növekvő bűnözést és az alvilági maffiát. 1956 szellemére építsük fel a mi magyar demokráciánkat. Csak így fogunk tudni, nem a mellékajton, hanem a minket '56 miatt megillető díszkapun belépni a szabad, demokratikus nemzetek nagy közösségébe. Erre kötelez minket az 1956-ban hősi halált halt szabadságharcosok, az 1956 előtti ellenállásban kivégzett honfitársak, és az 1956 utáni megtorlásban fölakasztott mártírjaink emléke.

²⁵ 1990. augusztus 21-én rendezték meg az Országos Széchenyi Könyvtárban a magyar történészek nemzetközi tudományos találkozó-ját, az emigráció több jeles képviselőjének (pl. Gosztanyi Péter, Király Béla) jelenlétében.

Simon János

„Az ember szeret úgy emlékezni, hogy ne kelljen szégyellnie magát!”¹

Simon János és Bruszt László neve sokak számára ismerősen cseng, legyen szó akár a történelem, a politológia vagy a szociológia tudományainak köreiről. 1989-ben a Politikai Bizottság tagjaival készített interjúsorozatuk legtöbb darabja elkészítésüket követően – nem kis részben az átpolitizált szakmai közeg indulatai miatt – publikálatlanul maradt. Negyedszázad után a sorozat Simon János által megőrzött nyolc interjúja *Puccs vagy összeomlás?* címmel, a RETÖRKI könyvsorozatának első tagjaként látott napvilágot 2014-ben. Az interjúk közül most az Aczél Györggyel készült beszélgetést közöljük.

Kezdjük '56-tal, a felelősség kérdésével!

Nézze, én egy földön fekvő emberbe akkor sem rúgok bele, ha azt, enyhén szólva, nem kedvelem, pláne [nem] egy nyolcvanegy éves aggastyánba, de ha az egészben magyar részről... az egy vérszomjas ember [volt], akkor az Kállai [Gyula].² Őrült felelősség terheli őt azért, mert az egyetlen ember volt, aki az első perctől kezdve bűnvádi eljárást akart. Kádár [János]³ nagyon kevésszer gyakorolt önkritikát, de amikor én elmeséltem neki, amit Újhelyi

Szilárd barátomtól⁴ hallottam, hogy hogyan viselkedett [Kállai] Snagovban,⁵ a fejéhez kapott, és azt mondta: „Én állat, én azért küldtem őt [oda], mert azt hittem, ő van jóba[n] [velük]! Hát gyermekkorra óta ezekkel volt együtt!”

Az '57-es romániai találkozóra gondol?

Úgy lépett akkor föl, mintha Nagy Imre⁶ konciliáns lett volna. Meg a többiek is. Brutálisan lépett föl...

¹ Az eredeti megjelenés helye: *Puccs vagy összeomlás? Nyolc interjú a Kádár-korszakról volt MSZMP PB-tagokkal*. Szerk. Simon János. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 1., 2014, 10–20. Az interjú első megjelenése: ...az ember szeret úgy emlékezni, hogy ne kelljen szégyellnie magát. Beszélgetés Aczél Györggyel. *Köztársaság*, 1992. 02. 24. 66–72. A szöveghez írt magyarázó jegyzeteket Jónás Róbert készítette.

² Kállai Gyula (1910–1996): kommunista politikus. 1945 és 1948 között a Magyar Kommunista Párt (MKP), 1948 és 1951 között a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőségének (KV) tagja. 1951-ben letartóztatták, és 15 év börtönbüntetésre ítélték, 1954 nyarán szabadult. 1955 februárjától népművelési miniszterhelyettes, 1956 júliusától újra az MDP KV tagja. 1956. október 24-e és 31-e között az MDP PB tagja és a KV titkára. 1956. november 7-e és 1957. június 29-e között a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Ideiglenes Intéző Bizottsága (IIB) tagja, 1956. november 7-étől 1989. október 7-ig az MSZMP Központi Bizottságának (KB) tagja. 1957-től folyamatosan kormányzati tisztségeket töltött be, 1965 és 1967 között a minisztertanács elnöke. 1957-ben ő tárgyalta a romániai Snagovba internált Nagy Imrével, de valós tárgyalás helyett ultimátumot adott nekik.

³ Kádár János (1912–1989): kommunista politikus. 1945 áprilisától 1951 májusáig az MKP, majd az MDP KV és PB tagja, 1948 és 1950 között belügyminiszter. 1951 májusában letartóztatták, 1952-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1954 júliusában szabadult. 1956 júliusától az MDP KV és PB, valamint a KV Titkárságának tagja. 1956. október 25-e és 28-a között az MDP KV első titkára, október 28-a és 31-e között az MDP Elnökségének elnöke. 1956. október 30-a és november 4-e között államminiszter, október 31-étől az MSZMP Intéző Bizottsága elnöke. 1956. november 4-e és 1958. január 28-a között a szabadságharc leverésére alakult „forradalmi munkás-paraszt kormány” elnöke. 1956. november 7-e és 1957. június 29-e között az MSZMP IIB, valamint IKB tagja és elnöke, ettől kezdve 1989 májusáig az MSZMP KB tagja. 1957. június 28-a és 1985. március 28-a között az MSZP KB első titkára, 1985. március 28-ától 1988. május 22-ig főtitkára. 1957 júniusa és 1988 májusa között az MSZP PB tagja. 1988 májusa és 1989 májusa között az MSZMP elnöke. A kommunista diktatúra 1956 utáni korszakának névadója és legmeghatározóbb egyénisége.

⁴ Újhelyi Szilárd (1915–1996): szerkesztő, kommunista politikus. 1945-től a Népjóléti Minisztérium államtitkára, 1949-től a Magyar Rádió vezérigazgató-helyettese. 1951 márciusában letartóztatták, nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1954 júliusában engedték szabadon. 1955-től a Nagy Imre környékén szerveződő csoport tagja, a forradalom alatt a miniszterelnök tanácsadója, november 4-én vele menekült a jugoszláv követésre. November 23-án őt is Snagovba hurcolták. 1958 őszén engedték vissza Magyarországra, a perbe nem vonták be. Hazatérésétől az MTA Történettudományi Intézetében, majd a filmszakmában és művelődési területeken dolgozott. Jó kapcsolatot ápolt az MSZMP és a „demokratikus ellenzék” bizonyos köreivel, 1988-ban az Új Márciusi Front alapítója, majd elnöke volt.

⁵ Kállai Gyula Nagy Imrével való találkozásáról lásd: Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor – Riba András: *A snagovi tükör. Ecsetvonások a politikus pályaképehez*. Budapest, Magyar Napló–Írott Szó, 2019, 207–216.

⁶ Nagy Imre (1896–1958): kommunista politikus. 1944 novemberében érkezett vissza Magyarországra moszkovita kommunista társaival. 1944-ben részt vett a Magyar Kommunista Párt megalakításában, tagja lett a Központi Vezetőségnek. Ezt a tisztséget 1948-ban létrehozott Magyar Dolgozók Pártjában is megtartotta, emellett tagja volt a párt Politikai Bizottságának is. 1953 és 1955 között a Minisztertanács elnöke. Miniszterelnöki pozíciójából és PB-tagságáról 1955-ben pártellenes tevékenység és frakciózás vádjával

Valahol súgtak Kállainak, koncepciót adtak neki?

Nézze, az előzmény az volt – persze hogy súgtak, de azért ez nem független [a személytől] ebben az esetben, hogy 1955-ben meg akarták bontani a börtönből kijötteket, és elküldték Mód Pétert⁷ a Külügybe, belőlem, mint építőipari vállalatvezetőből miniszterhelyettest akartak csinálni, amit én üvöltve visszautasítottam. Kállai, a barátai ellenzését semmibe véve – Losonczy [Gézá]ét,⁸ Donáth [Ferenc]ét,⁹ Haraszi [Sándor]ét¹⁰ – elfogadta az ajánlatot, és akkor őt kitagadták. Dühösesek voltak rá. Október 23-a után aztán jelentkezett Losonczynál, Donáthnál. Tőlük tudom, Losonczy mesélte nekem október 31-én, hogy Kállai kérte: „vegyetek be”, és akkor ők ezt elutasították. Attól félt, a szerencsétlen úgy gondolta, hogy [Snagovban] ott a lehallgató, és rettegett attól, hogyha emberséges, normális hangon beszél, akkor ezek azt mondják, hogy mit akarsz te itt az „ellenforradalommal”? Akkor miért akartál te részt venni? Hát miért jelentkeztél,

hogy vegyünk be kormánytagnak? S ezért üvöltött, kiabált, fenyegetőzött, ígéretet, Újhelyinek azt mondta, hogy „én le fogok mondani a miniszterségről”, és hogy „akkor lehetsz miniszter, hogyha parírozol”. Nagy Imrével is rendkívül brutálisan beszélt. [...] én a Szovjetunióban, amikor kinn voltam, olvastam olyan dokumentumot – ki is jegyzeteltem –, hogy Ponomarjovnak¹¹ ő [Kállai] azt mondta, hogy „azért nem tudják a bűnvádi eljárást megindítani” – amit szerinte Kádár, Münnich [Ferenc],¹² Marosán [György]¹³ és ő akar – „mert a KB-ban vannak emberek, akik ellene volnának ennek”.

távolították el, majd a pártból is kizárták, ahová 1956-ban vették vissza. 1956. október 24-étől november 4-éig újra miniszterelnök. A második szovjet intervenció megindulásakor a jugoszláv nagykövetségre menekült. A Kádár-kormány bántatlanságot ígérő menlevelel november 22-én hagyta el a követséget, ennek ellenére a szovjet hatóságok letartóztatták és Snagovba internálták. 1957-ben a magyar hatóságok letartóztatták, és koncepciót per keretében halálra ítélték. 1958. június 16-án kivégezték.

- ⁷ Mód Péter (1911–1996): kommunista politikus. 1947-től a Külügyminisztériumban, majd a párizsi követségen dolgozott. 1949-ben letartóztatták, a Rajk-perben életfogytiglanra ítélték. 1954-ben szabadon engedték és rehabilitálták. 1956-ban Magyarország athéni nagykövetségére nevezték ki. A forradalom után a Külügyminisztériumban és különböző nagykövetségeken dolgozott. 1975 és 1988 között az MSZMP KB tagja.
- ⁸ Losonczy Géza (1917–1957): újságíró, kommunista politikus. 1948 és 1949 között a Miniszterelnökség politikai államtitkára, 1949 és 1951 között Révai József népművelési miniszter államtitkára volt. 1951-ben leváltották, majd letartóztatták és 15 év börtönbüntetésre ítélték. 1954-ben szabadult, a következő évben rehabilitálták. 1956. október 30-án egy napig a Nagy Imre-kormány államminisztere volt, majd tagja lett a megalakult MSZMP Intéző Bizottságának. November 4-én Nagy Imrével és másokkal együtt ő is a jugoszláv nagykövetségre menekült, november 22-én őt is letartóztatták és Snagovba internálták. 1957-ben a magyar hatóságok letartóztatták és a Nagy Imre elleni per részeként akarták elítélni. Megromlott egészségi állapota miatt nem bírta a további megpróbáltatásokat, 1957 decemberében elhunyt.
- ⁹ Donáth Ferenc (1913–1986): kommunista politikus. 1945 és 1948 között az MKP KV, 1948 és 1951 között az MDP KV tagja. 1956 októberében újra utóbbi tagja lett, majd 1956. november 4-éig az MSZMP Intéző Bizottságának tagja lett. November 4-én ő is a jugoszláv nagykövetségre menekült, ahonnan 22-én távozott. A szovjet hatóságok letartóztatták és Snagovba internálták. A magyar hatóságok 1957-ben letartóztatták, és a Nagy Imre-perben 12 év börtönre ítélték. 1960-ban szabadult. 1976 és 1983 között az MTA tudományos munkatársa. 1979-ben a *Bibó emlékkönyv* szerkesztőbizottságának elnöke. 1985-ben a monori találkozó kezdeményezője. A halála előtti években az ellenzék egyik meghatározó képviselője, integráló személyisége volt.
- ¹⁰ Haraszi Sándor (1897–1982): újságíró. 1949 és 1950 között az Athenaeum Könyvkiadó főszerkesztője. 1950-ben letartóztatták és előbb halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1954-ben rehabilitálták. 1955-ben kizárták a pártból, a következő évben visszavették. 1956. november 4-én másokkal együtt a jugoszláv nagykövetségre menekült, ahonnan 22-én távozott. A szovjet hatóságok letartóztatták és Snagovba internálták. A magyar hatóságok 1957-ben letartóztatták, és 1958-ban hat év börtönre ítélték. 1960-ban szabadult.
- ¹¹ Ponomarjov, Borisz Nyikolajevics (1905–1995): szovjet politikus. 1949-től az SZKP Központi Bizottsága apparátusának munkatársa, 1956 és 1986 között a KB tagja, 1961-től titkára. 1955 és 1986 között a KB más országok kommunista pártjaival foglalkozó osztálynak vezetője.
- ¹² Münnich Ferenc (1886–1967): kommunista politikus. Moszkovita emigránsként 1945-ben tért vissza Magyarországra, ahol belépett az MKP-ba. 1946 és 1949 között Budapest rendőrfőkapitánya volt, 1949-től különböző országokban szolgált követként és nagykövetként. 1956 októberében az MDP KV, a Direktórium és Elnökség tagja, emellett a Nagy Imre-kormány belügyminisztere. 1956. november 7-e és 1957 között az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja, 1956 és 1967 között a párt Ideiglenes Központi Bizottságának, majd Központi Bizottságának, 1957 és 1966 között Politikai Bizottságának tagja. 1956 és 1958 között a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettese, 1958 és 1961 között a Minisztertanács elnöke.
- ¹³ Marosán György (1908–1992): szociáldemokrata, majd kommunista politikus. 1927-ben lépett be a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba, 1945-ben tagja lett a párt országos vezetésének és Politikai Bizottságának. 1948-ban az MDP KV tagja lett. 1951-ben a Szakassz-perben letartóztatták és halálra ítélték, amelyet másodfokon életfogytiglanra enyhítettek. 1956-ban szabadult. Tagja lett az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának és Intéző Bizottságának. 1957 és 1960 között államminiszter. 1962-ben visszahívták a párt vezető testületeiből. 1965-ben kilépett a pártból, majd 1972-ben újra belépett.

Aczél György 1978-ban. Fotó: Forteapan / Urbán Tamás, 89111

Kik voltak, akiket megemlített?

Hát valószínűleg Kőből [József],¹⁴ Gyenes [Antal],¹⁵ Fehér [Lajos]¹⁶ és én. Igen. És azután megváltozott a helyzet, [...] úgy, hogy ő már januárban fölveti Nagy Imre és Jánosi [Ferenc]¹⁷ ellen a bűnvádi eljárást a PB-ülésen.

A rendszerváltás idején - 1989-ben például - hogyan zajlott, milyen mértékben érvényesült Nagy Imre és '56 átértékelése?

Ha megengedi, triviális és demagóg hasonlat mondanék. Ha valaki ma elmegy a Szentföldre, és azt mondja, hogy ezek a keresztesek örültek voltak, miért nem repülővel mentek, miért lovon és öszvéren, amikor van repülőjázat..., szóval én szerintem a legnagyobb történelmi csúsztatása ma az országnak a Gorbacsov¹⁸ előtti lehetőségét a Gorbacsov utáni lehetőségeivel összecsereálni. Tehát mindazok, akik ma azt mondják, hogy meg kellett volna csinálni a hetvenes években, vagy a nyolcvanas

évek elején, azok hazug, demagóg vagy félrevezetett emberek.

'85-ben Gorbacsov hatalomra került. Mi volt érezhető ebből a magyar pártvezetésben? Látom, a beszélgetésünkre készített jegyzeteit 1984-gyel kezdi.

Azért, mert én akkor mondtam le... A levelem biztosan megvan, amit írtam, hogy szeretném a többszöri megismételt lemondásomat véglegessé tenni, mert én szeretnék kezdeményezően felépni... Úgy érzem, egy teljes vezetőváltásra volna most már szükség, de nem a meglévő emberekből. Idéztem Kossuthot a levélben, Kádárnak írtam hogy: „Uraim, reformokat reformerek nélkül nem lehet csinálni!” Beadtam Kádárnak egy huszonegy fős listát azokról, akiket én új emberként javasoltam, 1984 szeptemberében.

¹⁴ Kőből József (1909–2000): kommunista politikus. 1948 és 1956 között az MDP KV tagja. 1956 októberében a párt Politikai Bizottságának tagja és Budapesti Bizottságának első titkára. 1956 és 1957 között az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának, valamint az IKB Szervező Bizottságának tagja. A KB 1957. februári ülésén a Nagy Imre és társai elleni büntetőeljárás egyik ellenzője. 1978-ban aláírta a Charta '77 csehszlovákiai polgárjogi mozgalommal szolidáris nyilatkozatot.

¹⁵ Gyenes Antal (1920–1996): kommunista politikus. 1946 és 1948 között a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének elnöke, 1948 és 1949 között főtitkára. 1956-ban begyűjtési miniszter. 1956 és 1957 között az MSZMP IKB tagja. A KB 1957. februári ülésén a Nagy Imre és társai elleni büntetőeljárás egyik ellenzője. 1957 és 1985 között különböző kutatóintézetekben dolgozott vezetőként.

¹⁶ Fehér Lajos (1917–1981): kommunista politikus. 1945 és 1946 között a Politikai Rendészeti Osztály helyettes vezetője. 1956 és 1957 között az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja, illetve szénellátásért felelős kormánybiztos. 1956 és 1981 között a párt Ideiglenes Központi Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja, 1959 és 1962 között a KB titkára. 1957 és 1975 között a PB tagja.

¹⁷ Jánosi Ferenc (1916–1968): kommunista politikus. 1954 és 1955 között a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára. 1955 és 1957 között a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója. 1958-ban a Nagy Imre-perben nyolc év börtönre ítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult. 1963-tól az Állami Levéltár levéltárosaként dolgozott. Nagy Imre veje.

¹⁸ Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931–2022): szovjet kommunista politikus. 1980 és 1991 között a párt Politikai Bizottságának tagja. 1985 és 1991 között a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) főtitkára. 1988 és 1989 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke. 1989–90-ben a Legfelsőbb Tanács elnöke. 1990 és 1991 között a Szovjetunió elnöke. Az általa meghirdetett reformok – többek között a *glasznoszty* és a *peresztrojka* – a Szovjetunió felbomlásához és a kelet-közép-európai kommunista diktatúrák bukásához vezettek. 1991 augusztusában a keményvonalas kommunisták sikertelen puccsot kíséreltek meg ellene.

Kik voltak ezen a listán?

Vámos Tibortól¹⁹ Berend [T. Iván]ig.²⁰ Szóval a reformerek..., akik semmilyen körhöz vagy klikkhez nem tartoztak... Akkor már látszott, hogy itt két csoport verseng a hataloméért, és sajnos a meggyöngyült, szklerotikus jelenségekkel küzdő Kádár, mint ahogy néhány nagyon jó sakkozónál is előfordul, bizonyos helyzetekben ugyanazt a lépést csinálta. Szóval őnála látszott, hogy két csoportot akar létrehozni, amelyek egymást sakkban tartják. Az egyik volt Havasi [Ferenc]²¹ vezetésével, a másik Grósz [Károly]éval,²² akire rákényszerült, hiszen az apparátus Grósz fullajtárját, Bereczet²³ támogatta.

Ez viszont ellenkezik a korábbi kádári logikával, mely arra törekedett, hogy legyen egy hatalmi centrum, amelyiknek balról s jobbról van egy ellenzéke, és Kádár bukásához éppen a hatalmi centrum meggyengülése vezetett. Hol itt a hatalmi centrum?

Az ő logikája az volt, hogy a kettő sakkban tartja egymást, és akkor ő, mint centrum, be fog vinni egy fiatalat.

Grósz lett volna az az ember?

Nem! Nem! Arra számított, hogy ezek ketten sakkban tartják egymást. Ő azt többször elmondta – nemcsak nekem, hanem Kissingemek,²⁴ meg az amerikai szenátoroknak, amikor az utódlásról kérdezték –, hogy nem lehet kijelölni utódot, mert az összes összefogna ellene a vezetésben, és kinyírná... Körülbelül tudom, hogy ki volt ez az öt [jelölt]. Németh Miklós,²⁵ Kótai Géza²⁶ –szóval nem volt még őbenne eldőlve, csak így megemlítette ezeket. [...]

Ekkor 1984-et írtunk!

A kongresszusra a hagyományos módszerrel készült, azzal a különbséggel, hogy [már] a meghirdetett reformok jegyében – ez volt az egyik [változás] –, a másik pedig, hogy ennek az utódlási harcnak a következményeként „sikerült” neki tiszteletes szándékkal egy önpusztító hatású dinamizációs programot elfogadtatni. Ez emberileg teljesen érthető, hogy aki akkor 29 éve állt a pártnak az élén, ahol a '80-as évekig emelkedett állandóan az életszínvonal, el is mondta ő ezt akkor, hogy nem akar úgy elmenni az élők sorából, hogy egy ilyen „földönkuszó életszínvonal” legyen. Az elején ennek – biztosan megvan, és olvastam – Marjai [József]²⁷ volt elsősorban ellene, gazdasági okokból. Marjai úgy látta, hogy ez [...] tönkreteszi a magyar gazdaságot.

¹⁹ Vámos Tibor (1926–2021): villamosmérnök. 1964 és 1985 között a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Számítástechnikai Központjának (SZTAKI) igazgatója. 1988-ban az Új Márciusi Front alapítója.

²⁰ Berend T. Iván (1930): történész, közgazdász. 1964-től egyetemi tanár. 1973-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1979-től rendes tagja, 1985 és 1990 között az MTA elnöke. 1985-től az MSZMP KB Művelődéspolitikai Munkaközösségének, 1986-tól a Közgazdasági Munkaközösségének tagja. 1988 és 1989 között az MSZMP KB tagja. 1989 és 1990 között a Minisztertanács mellett működő tanácsadó testület elnöke.

²¹ Havasi Ferenc (1929–1993): kommunista politikus. 1952 és 1954 között a Komárom Megyei Pártbizottság Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, 1966-ig titkára, 1975-ig első titkára. 1966 és 1988 között az MSZMP KB tagja, 1978 és 1987 között a KB titkára. 1980 és 1988 között a PB tagja. 1978 és 1987 között a gazdaságpolitikáért felelős KB-titkár és a KB Gazdaságpolitikai Bizottságának elnöke volt.

²² Grósz Károly (1930–1996): kommunista politikus. 1956-ban Borsod megyében a Forradalmi Munkás-Paraszt Bizottság tagjaként szervezte meg a karhatalmat. 1974 és 1979 között az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, 1979 és 1984 között az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bizottsága első titkára volt. 1984 és 1987 között a párt Budapesti Bizottságának első titkára. 1980 és 1989 között a KB, 1985-től a PB, 1989-ben az Elnökség tagja. 1988 és 1989 között a párt főtitkára. 1987 és 1988 között a Minisztertanács elnöke volt.

²³ Berecz János (1930–2022): kommunista politikus. 1956-ban belépett az MSZMP-be, 1963 és 1966 között három évet töltött Moszkvában az SZKP Társadalomtudományi Akadémiáján. Az itt írt disszertációja, *Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956* címmel a rendszerváltásig meghatározó alpmű volt a forradalommal kapcsolatban. 1972 és 1974 között az MSZMP KB Külügyi Osztályának helyettes vezetője, 1982-ig vezetője. 1980 és 1989 között az MSZMP KB tagja, 1985 és 1989 között a KB ideológiai és propagandaügyekkel foglalkozó titkára. 1987 és 1989 között a PB tagja. 1989 és 1991 között az újjáalakult MSZMP tagja.

²⁴ Kissinger, Henry (1923): amerikai politikus, diplomata. 1969 és 1975 között Richard Nixon, majd Gerald Ford elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója, 1973 és 1977 között az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere. Véleménye a következő évtizedekben is meghatározó erővel bírt az amerikai külügyben és a nemzetközi politikában.

²⁵ Németh Miklós (1948): közgazdász, kommunista politikus. 1975 és 1976 között ösztöndíjként a Harvard Egyetemen tanult. 1981-től az MSZMP Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Osztályának munkatársa, osztályvezetője, majd osztályvezetője. 1987-ben választották meg a KB tagjának, 1988 és 1989 között a PB, 1989-ben az Elnökség tagja. 1988 novemberében és 1990 májusában között a Minisztertanács elnöke, illetve miniszterelnök. Az 1990-es választáson független képviselő-jelöltként szerzett mandátumot.

²⁶ Kótai Géza (1943–2009): kommunista politikus. 1974 és 1982 között az MSZMP KB Külügyi Osztályának politikai munkatársa, 1982 és 1985 között osztályvezető-helyettese, 1985 és 1988 között osztályvezetője. 1985 és 1988 között a KB tagja.

²⁷ Marjai József (1923–2014): kommunista politikus. 1948-tól a Külügyminisztériumban dolgozott, majd folyamatosan diplomáciai szolgálatot töltött be. 1976 és 1989 között az MSZMP KB tagja, 1978-tól miniszterelnök-helyettes és Magyarország állandó KGST-képviselője. 1980-tól az MSZMP KB mellett létrejött Gazdaságpolitikai Bizottság tagja, 1985–86-ban a kormány Gazdasági Bizottságának vezetője, 1987 és 1988 között kereskedelmi miniszter.

Lázár [György]²⁸ ellene volt még, írt Faluvéginek²⁹ egy levelet, hogy [az életszínvonal-emelés] megalapozatlan. És talán Faluvégi is ellene volt. Havasi [vonatkozásában] ezt nem vádként mondom, valószínűleg nem is tudatos dolog volt [ez részéről] [...] Miután azt tudták, hogy az lesz a főtitkár, akire Kádár rámutat, ezért ő úgy érezte, hogy ezzel tudja a legnagyobb szolgálatot tenni [Kádárnak]. De sok közgazdász támogatta őt ebben. Amit hát triviálisan úgy lehetne [megfogalmazni], hogy ha én ráfizetek egy doboz cigarettára tíz forintot, és akkor egy csomag helyett tíz csomagot exportálok, akkor tízszeresére nő a ráfizetés, anélkül, hogy a magyar gazdaság struktúráját megváltoztatnák, s ez rendkívül romboló hatású lenne. Az én tudásom szerint három év alatt ez a gazdasági program 10 milliárd dollár adósságot hozott, pluszként.

Az, hogy ilyen drámaian rossz a helyzet, mikor jön elő a Politikai Bizottság szintjén?

Hát amikor elkövetkezik a [...] váltás, amikor Havasi kikerül a gazdaságpolitikai titkárságból, 1987-ben talán. Amikor Grósz lesz a miniszterelnök és Németh Miklós lesz a KB gazdaságpolitikai vezetője.³⁰

Addig a politikai vezetésben nem tudatosult ez?

Messzebről kell kezdem. 1978-ban volt egy KB-ülés, amikor először derült ki, hogy 8 milliárd dolláros adósságunk van. [...] Kádár odafordult hozzám a szünetben, és azt mondta: „Te, nagy szegény ez, de fogalmam sem volt róla.” Szóval bekerült a PB elé, furcsa dolog, 100 millió dollár felvétele, tárgyalása mellett, de átfogó képünk az adósságállományról nem volt.

Ki volt az, aki átlátta ezt?

Szerintem Marjaival kellene ezt megbeszélni. Nagyon sok mindent látott, ahogy nekem akkor beszélt, azt hiszem, a Németh Miklós is sok mindent látott.

Pozsgay Imrének³¹ volt egy központi bizottsági ülésen egy beszéde még 1981-ben, talán ő volt az első, aki ezt kiterítette a Központi Bizottságnak...

Ő akkor élesen kikelt. Én beteg voltam, és utána idejött hozzám a lakásomra, akkor a Balzac utcában laktam. Élesen kikelt a gazdag vállalatok, vállalati beruházások, a szegény ország és a maradék-elv ellen, hogy kapjon pénzt a kulturális tárca. [...] Tessék kivenni [a dokumentumot], el kell kérni. Ha az ember a tisztességét, valamennyire maga előtt meg akarja őrizni, akkor elő kell venni, mert minden emberi lény, azt hiszem olyan, hogy szeret „önvédelemből” úgy emlékezni, hogy ne kelljen szégyellnie magát...

Hogyan kapcsolódik össze a gazdasági válság érzete és az utódlás kérdése?

Én szerintem úgy, hogy valaki... azt szolgálta, és mindent megtett érte, akkor annak nyilván nagyobb esélye volt az utódlásban a jelöltek között. Szerintem ez azért jelentős, mert a Kádár-rendszer egy legitimált rendszer volt – véleményem szerint. Most mindenki az ellenkezőjét mondja. Legitimációnak nevezem, hogy a magyar nép titkos szavazással, az ENSZ ellenőrzésével – most idézem az akkori angol nagykövet jelentését, amit ő Thatcher asszonynak³² adott – [az emberek] több mint 70%-a Kádárra szavazott volna bárkivel szemben egy köztársaságielnök-választáson. Az életszínvonal a többi tizenhárom országhoz képest a legjobb volt. [...] Amiért ma eszeveszett dühvel támadják Illyés [Gyulát],

²⁸ Lázár György (1924–2014): kommunista politikus. 1958 és 1970 között az Országos Tervhivatal elnökhelyettese. 1970 és 1973 között munkaügyi miniszter. 1973 és 1975 között a Minisztertanács elnökhelyettese, 1975 és 1987 között elnöke. 1970 és 1988 között az MSZMP KB, 1975 és 1988 között a PB tagja, 1987 és 1988 között KB főtitkár-helyettese.

²⁹ Faluvégi Lajos (1924–1999): kommunista politikus. 1948-tól a Pénzügyminisztériumban dolgozott, 1953-tól osztályvezetőként. 1968 és 1971 között pénzügyminiszter-helyettes, 1971 és 1980 között pénzügyminiszter. 1980 és 1986 között a Minisztertanács elnökhelyettese és az Országos Tervhivatal elnöke. 1975 és 1988 között az MSZMP KB tagja.

³⁰ Aczél György jól emlékezett: Grósz Károly 1987-ben lett miniszterelnök, Németh Miklóst pedig ugyanebben az évben választották meg az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságának vezetőjévé, ahol Havasi Ferencet váltotta.

³¹ Pozsgay Imre (1933–2016): kommunista politikus. 1950-ben lépett be a Magyar Dolgozók Pártjába. 1956-ban kérték fel a Bács-Kiskun megyei Pártbizottság Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemének vezetésére, amit a forradalom miatt ténylegesen csak 1957-től tudott elkezdeni. 1970-ben nevezték ki az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya Sajtóosztálya vezetőjének. 1975 és 1976 között kulturális miniszter-helyettes, 1976 és 1980 között oktatási, majd 1982-ig művelődési miniszter. 1988 és 1990 között államminiszter. 1980 és 1989 között a KB, 1988 és 1989 között a PB, 1989-ben a Politikai Intéző Bizottság és az Elnökség tagja. 1989. január 28-án „népfelkelésnek” nevezte az 1956-os forradalmat, ezzel (is) a reformfolyamat és a rendszerváltás egyik meghatározó alakjává vált.

³² Thatcher, Margaret (1925–2013): brit konzervatív politikus. 1975 és 1990 között a Konzervatív Párt vezetője, 1979 és 1990 között Nagy-Britannia miniszterelnöke.

Németh Lászlót, Déry [Tibor]t,³³ Lukácsot,³⁴ mindenkit, hogy támogatta ezt a „hóhérendszer”, [...] elfelejtik, hogy ők úgy érezték: van mit félteni! Hát ezért az nem akármilyen volt, hogy 13 országhoz képest emberibb módon éltek az emberek. És ez szűnt meg az egyik oldalon a „dinamizálás” kudarcával, az életszínvonallal, a másik oldalon pedig Gorbacsov jelentkezésével. [...] Magyarország volt az egyetlen ország, ahol nem volt muszáj politizálni az embereknek, tehát nem kellett hitvallást tenni mindennap, hogy a rendszer híve, mint az NDK-ban, Romániában, Csehszlovákiában és mindenütt. [...] Gorbacsov jelentkezésével egy olyan új lehetőség merült föl, amikor az emberek nem elégedtek meg ezekkel az egyéni szabadságjogokkal – ami nem kicsi annak a nemzedéknek, amelyik ebben részesült, hogy utazhat, hogy szerény szerzési lehetősége van –, hanem egyszeriben az állampolgárok szabadságigénye merül föl. Tehát mindazok, akik most napirendre kerültek, azok 1985 után kerültek föl. Visszatérve tehát az eredeti kiindulópont-hoz, az 1985-ös kongresszuson ez a kettősség volt [az] előkészületben: az egyik oldalon annak meghirdetése, hogy a reformokat folytatni kell, másrészt visszautasítása annak, hogy a „reformokon belül reformok”, tehát radikális reformok legyenek anélkül, hogy reformereket vettek volna be a vezetésbe. Egy [...] konzervatív vezetés maradt, [...] kettősség alakult ki, például volt a későbbiek folyamán egy Grósz nevű miniszterelnök, aki a parlamentben reformer volt, a PB-ben nem...

És jött Gorbacsov...

Gorbacsov jelentkezése után fokozatosan [...] elkezdődött, hogy „Magyarországon nincs semmi teendő, [...] mi mindenben messze előbbre vagyunk.” 1984 szilveszterén Kádár azt mondta itt, följött hozzánk, és azt mondta, hogy „te sem fogod már megérni, amit annyira szerettél, és nemcsak te szerettél volna, hogy olyan ellenőrzött politikai hatalom jön létre ezekben az országokban, amikor egy Ceaușescu³⁵ vagy egy Zsivkov³⁶ nem maradhat hatalmon”. Az „Öreg” helyesen látta, azt nem lehet megakadályozni, hogy hatalomra kerüljön egy alkalmatlan ember, de a leváltás lehetősége bizony föladta ezt a reményt. És [Kádár] Gorbacsov jelentkezését élete nagy vágyának teljesüléseként fogadta, de fokozatosan fölbredt benne, hogy Gorbacsov Hruscsov³⁷ sorsára jut, a környezetében viszont a hatalom megtartásának az igénye [dominál]. [...] Amikor megnyílt az elementáris lehetősége a demokráciának [...] akkor [...] adminisztratív intézkedések sora született. Például elmebetegségnek tartottam a Csurka-szilenciumot,³⁸ a *Tiszatáj* betiltását.³⁹ Nem is tudom, mikor is volt utoljára, a hatvanas évek vége óta [...] ilyen.

Ki adott utasítást a *Tiszatáj* betiltására? Milyen osztály?

Fogalmam sincs!

De hogyan működött a mechanizmus?

A mechanizmus az volt, [...] nem akarok személyekkel itt [...]

³³ Déry Tibor (1894–1977): író. 1953-tól Nagy Imre híveként tevékenykedett, 1956. október-novemberi, forradalom melletti kiállása miatt 1957-ben letartóztatták és kilenc év börtönre ítélték. 1961-ben amnesztiával szabadult. 1963-tól publikálhatott újra, élete hátralevő részében a Kádár-rendszer ünnepléte írója volt.

³⁴ Lukács György (1885–1971): filozófus, kommunista politikus. 1945-ben tért haza Magyarországra, és tagja lett az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek. 1948-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1949-től rendes tagja, és 1958-ig az elnökség tagja. 1956-ban az MDP KV tagja, a második Nagy Imre-kormányban népművelési miniszter. 1956-tól az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja. 1956-ban Nagy Imrével és másokkal a jugoszláv nagykövetségre menekült. Snagovból 1957-ben térhetett vissza. 1958-ban nyugdíjazták.

³⁵ Ceaușescu, Nicolae (1918–1989): román kommunista politikus. 1954 és 1965 között a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának főtitkára, 1967-től az Államtanács, 1974-től Románia elnöke.

³⁶ Zsivkov, Todor (1911–1998): bolgár kommunista politikus. 1954 és 1989 között a párt Központi Bizottságának első titkára, 1962 és 1979 között miniszterelnök, 1971 és 1989 között az Államtanács elnöke.

³⁷ Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894–1971): szovjet kommunista politikus. 1953 és 1964 között a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának első titkára, 1939 és 1964 között a PB tagja. 1958 és 1964 között a Minisztertanács elnöke.

³⁸ Csurka István *Az elfogadhatatlan realitás* című, 1986-ban a New York-i Püski Kiadónál nyilvánosságot kapott előadás- és esszégyűjteménye miatt kapott büntetést, amelynek ki nem mondott másik oka a monori tanácskozáson való fellépése, és ott elmondott beszéde volt.

³⁹ Nagy Gáspár *A fiú naplójából* című, a *Tiszatáj* 1986. júniusi számában megjelent, a magyar forradalmat megidéző verse miatt a folyóirat szerkesztőségét leváltották, és fél évig a lapot is betiltották.

Tudomásom szerint Ablonczy [László]⁴⁰ készített egy interjút Pozsgayval,⁴¹ annak a számnak a kefelevonata nyomdában volt, az eljutott a központi bizottsági szintre, és rögtön letiltották. Ki?

Az intézkedést konkrétan Pál Lénártnak⁴² kellett kiadnia, de én azt hiszem, ő Berecz tudta nélkül kezelt mosni sem mert...

Akkor már Berecz tartotta kézben az íróársadalmat?

Ő volt az erős ember, a fölfelé jövő csillagú. [...] Az ő sorsa úgy alakult, hogy egyszerre üstökösként nőtt fölfelé. [...] Amikor szavazás volt arról, hogy Berecz PB-tag legyen-e, [...] heten szavaztunk ellene, ketten voltak mellette, Grósz tartózkodott, ennek ellenére bevitte PB-tagnak. Ebbe belejátszott az is, hogy Kádárnak ezt az *egyensúly-politikáját* primitív formában akkor Németh Károly⁴³ is átvette. Azt hitték, hogy Grósznak ellensúlya lesz majd Berecz.

Más források szerint az itteni szovjet nagykövet is közreműködött az akcióban.

Nézzé, amennyire ismerem [...] itt volt egy csoport, amelyik állandóan szoros kapcsolatban állt a szovjet nagykövetséggel. Ez megint olyan, hogy dokumentumokban kell megnézni. [...] Én nem szeretnék semmilyen személyes dolgokat. [...] Ugye,

amikor 1975-ben Bereczet nem választották meg KB-tagnak, akkor a PB-n mondta el Kádár, hogy elrohant Pavlovhoz⁴⁴ bepanaszolni a magyar vezetést... [...] Itt valószínűleg egy egész csoport volt, [és] nem szabad elfelejteni, hogy azért Grósz is innen indult el. Amikor biztos, hogy az akkori szovjet füleknél nagyon tetszett az, hogy '85 februárjában – mint budapesti titkár – az első beszédében azt mondta, hogy: „Ne keressék az ötvenes évek felelőseit, itt vagyunk!”⁴⁵ Ami hát azonosulást jelentett – aztán hiába magyarázta, hogy a koncepciók perekként nem. Amit Grósz nyilatkozott [Paul] Lendvainak,⁴⁶ az tényleg igaz, hogy egy[et]en olyan ember voltam, aki húsz éven keresztül ellenezte, hogy ő bármilyen funkcióba kerüljön. [...] Én a hatvanas évek végétől, a hetvenes elejétől úgy láttam, hogy ennek a társaságnak – Biszku [Béla],⁴⁷ Komócsin [Zoltán],⁴⁸ Pullai [Árpád],⁴⁹ Gáspár [Sándor]⁵⁰ – két fiatal tagja van, Grósz és Berecz. Hát ez az én véleményem, ezt úgy lehet ellenőrizni, hogyha megnézik a dokumentumokat. Egyébként erre nagyon jellemző [...] 1985 februárjában hozott be Berecz ellenjegyzésével Lakatos [Ernő]⁵¹ egy anyagot, abban az az örület volt, hogy március 15-ét, mint nemzeti ünnepet el kell törölni. És akkor – ritka eset – háromszor felszóltam, amire Kádár dühödten azt mondta: „szavazunk!”. Kiderült, hogy a PB többsége ezt leszavazta, maradt nemzeti ünnep.

⁴⁰ Ablonczy László (1945): színháztörténész, újságíró. 1971 és 1975 között a *Magyar Hírlap*, 1978 és 1990 között a *Film, Színház, Muzika* munkatársa. Írásai rendszeresen jelentek meg a *Tiszatájban*.

⁴¹ Az interjút Ablonczy 1986 májusában készítette Pozsgayval, az csupán a szegedi lap eredeti szerkesztőségének visszahelyezése után, 1989-ben jelenhetett meg. Ablonczy László: Méltó helyzetet! Beszélgetés Pozsgay Imrével. *Tiszatáj*, 1989/7, 89–96.

⁴² Pál Lénárd (1925–2019): fizikus, kommunista politikus. 1956 után a Központi Fizikai Kutató Intézetben, majd az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságban dolgozott. 1980 és 1984 között az MTA titkára. 1975 és 1989 között az MSZMP KB tagja, 1985 és 1988 között titkára.

⁴³ Németh Károly (1922–2008): kommunista politikus. 1957 és 1988 között az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja, 1962 és 1965, illetve 1974 és 1987 között a KB titkára, 1985 és 1987 között főtítkárhelyettese. 1970 és 1988 között a PB tagja. 1987 és 1988 között az Elnöki Tanács elnöke.

⁴⁴ Pavlov, Vlagyimir Jakovlevics: szovjet kommunista politikus. 1971 és 1982 között budapesti nagykövet.

⁴⁵ Fővárosunk szocialista hazánk jelképe. Grósz Károly beszéde a vígszínházi ünnepségen. *Népszabadság*, 1985. február 14. 3.

⁴⁶ Lendvai, Paul (1929): újságíró. Az 1956-os forradalom után Bécsbe távozott. 1957 és 1982 között a *Die Presse* munkatársa, 1973-tól az *Europäische Rundschau* főszerkesztője. 1982 és 1987 között az Österreichischer Rundfunk kelet-európai szerkesztőségének főszerkesztője.

⁴⁷ Biszku Béla (1921–2016): kommunista politikus. 1956 és 1985 között az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága, Ideiglenes Központi Bizottsága, majd Központi Bizottsága tagja, 1962 és 1978 között a KB titkára. 1957 és 1980 között a párt Politikai Bizottságának tagja, 1957 és 1961 között belügyminiszter. Ez utóbbi tisztségében (is) az 1956-os forradalom leverése utáni megtorlás egyik irányítója és meghatározó alakja. 1978-ban keményvonalas kommunista mivolta miatt felmentették a PB tagsága alól, és nyugdíjazták.

⁴⁸ Komócsin Zoltán (1923–1974): kommunista politikus. 1957 és 1974 között az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja, 1965 és 1974 között titkára. 1962 és 1974 között a PB tagja. Keményvonalas kommunistaként az új gazdasági mechanizmus egyik legfőbb ellenzője volt.

⁴⁹ Pullai Árpád (1925–2015): kommunista politikus. 1957 és 1961 között a KISZ Központi Bizottságának titkára, 1961 és 1964 között első titkára. 1962 és 1985 között az MSZMP KB tagja, 1966 és 1976 között titkára. Keményvonalas kommunistaként az új gazdasági mechanizmus egyik legfőbb ellenzője volt.

⁵⁰ Gáspár Sándor (1917–2002): kommunista politikus. 1946 és 1948 között az MKP KV, 1948 és 1956 között az MDP KV tagja, 1956-ban a párt Politikai Bizottságának tagja. 1956 és 1988 között az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja, 1961 és 1962 között titkára. 1962 és 1988 között a PB tagja. 1965 és 1983 között a Szakszervezetek Országos Tanácsa főtítkára, 1983 és 1988 között elnöke.

⁵¹ Lakatos Ernő (1930–2018): kommunista politikus. 1969 és 1977 között a Minisztertanács Tájékoztatói Hivatalának elnökhelyettese. 1980 és 1988 között az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője.

Gorbacsov jelentkezése megnyithatta volna a lehetőséget egy radikális változásra...

Ehelyett én azt hiszem, hogy nagyjából egy töb-birányú folyamatként mégis a politikában inkább az ellenkezője történt. Azért mondom, hogy több irány, hiszen elkezdődött egy csomó olyan dolog, például az 1985-ös választás, ami ugye nem kétséges, hogy [...] magában rejtett egy pluralista megoldást. [...] 10–15 év alatt ebből lehetett volna egy többpártrendszer, ha úgy tetszik [...] egy koalíció, miután nemegyszer szó volt róla, hogy minden működő egypártrendszer az egy koalíciós párt... Mindenesetre ezzel indult el. Egyébként azt is jellemzőnek tartom, hogy elég meglepő ellenzői voltak ennek a választási szisztémának. [...] Az eredeti tervvel ellentétben, amikor egy korporatív testület lett volna ez az ötven fő, aki központi listán jut be – tehát a szakszervezetek, KISZ, egyházak, nemzeti-ségek képviselői –, ehelyett azt hiszem, a PB-tagok talán kettő kivételével – Maróthy [László]⁵² és én és a KB-titkárok Szűrös [Mátyás]⁵³ és Berecz kivételével – mind központi listára kerültek. Ami egy örült-ség volt, mert meggyőződésem, hogy a legtöbben megszavazták volna. Lett volna rizikója, mint ahogy Fockot⁵⁴ kibuktatták vagy Huszár Istvánt.⁵⁵ Én tel-jesen rizikótlannak tartottam volna, hogy Pozsgay Kecskeméten elinduljon, vagy Havasi Komáromban.

Nyers [Rezső]⁵⁶ Kecskeméten elindult, be is futott.⁵⁷

Én 70%-ot kaptam egy olyan jelölttel szemben, aki egy valódi helyi ember volt, élsportoló, saját appa-rátusa volt, a Népfront, egy ilyen tizenhét fős tár-saság. Na most, a kongresszuson az, hogy itt baj van, abból látszott, hogy például a jelölőbizottság Gáspár és Németh Károly vezetése alá került. [...]

Az én általam javasolt emberek közül egyetlenegy sem került be.

Azt ki döntötte el, hogy ki kerül be a jelölőbizottságba?

Hát Kádár. Itt volt egy furcsa dolog, ez egy nagyon hosszú és messzire vezető téma lenne, hogy itt '56-tól kezdve neki ez az egész szovjet játszma egy abszolút saját játszmája volt, amibe ő nem avatott be senkit! Ez nagyon sok mindent meghatározott, tehát például a nyíltság kérdését. [...] Én írtam neki egy levelet, ami megvan, 1970-ben, hogy: „Kedves Kádár Elvtárs! Ha tetszik neked, ha nem, ezt a kor-szakot úgy fogják hívni, hogy Kádár-korszak, és nemcsak a publicisták meg a történészek. [...] És lesz egy fejezete ennek, hogy a Kádár-korszak tra-gédiája a káderpolitikája. Mert te egész életed-ben egyszerű embereket kerestél a vezetésbe, és mindig primitív embereket találtál.” Elő kell venni, megvannak az összes fölszólalásaim. A KB-ülésen először én mondtam ki 1986-ban, hogy egy gaz-dasági, politikai, társadalmi, morális válság van az országban, amiből aztán jó másfél évvel később [az lett, hogy] azt mondta [Kádár], hogy „a válságot te csináltad, mert te mondtad, és azóta van válság”⁵⁸. [...] A másik oldalon volt Gorbacsov, aki[vel] nekem még 1986-ban, decemberben – a dátumokra én nem pontosan emlékszem – az NDK pártkongress-zuszon volt egy másfél órás beszélgetésem, az ő kezdeményezésére, aki akkor még azt mondta, hogy: „egyetlen ember a Kádár, akitől én még tanulhatok, a reformok embere, a többi az senki”. [...] Később a félelem elhatalmasodott Kádárban s a végén már mindenkinek csak szidta a *peresztrojka*t meg a *glasznosztyot*, s ez aztán elhidegítette őket.

⁵² Maróthy László (1942): kommunista politikus. 1973 és 1980 között a KISZ KB első titkára, 1973 és 1989 között az MSZMP KB, 1975 és 1988 között a PB tagja. 1984 és 1987 között a Minisztertanács elnökhelyettese.

⁵³ Szűrös Mátyás (1931): kommunista politikus. 1959-től a Külügyminisztériumban dolgozott. 1965 és 1975 között az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársa, majd vezetője. 1983 és 1989 között külügyi KB titkár. 1989 és 1990 között a Magyarország ideiglenes köz-társasági elnöke. 1990 és 2002 között a Magyar Szocialista Párt (MSZP) országgyűlési képviselője.

⁵⁴ Fock Jenő (1916–2001): kommunista politikus. 1961 és 1967 között a Minisztertanács elnökhelyettese, 1967 és 1975 között elnöke. Kormányfői időszakban indították el az új gazdasági mechanizmus nevű reformfolyamatot. 1956 és 1989 között az MSZMP Ideiglenes Köz-ponti Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja, 1957 és 1961 között titkára. 1957 és 1980 között a PB tagja.

⁵⁵ Huszár István (1927–2010): kommunista politikus. 1961 és 1963 között az MSZMP KB Államgazdasági Osztályának helyettes vezetője. 1970 és 1989 között a KB, 1975 és 1980 között a PB tagja. 1973 és 1980 között a Minisztertanács elnökhelyettese. 1980 és 1985, vala-mint 1988 és 1990 között országgyűlési képviselő. 1985 és 1988 között a KB Párttörténeti Intézetének igazgatója.

⁵⁶ Nyers Rezső (1923–2018): kommunista politikus, közgazdász. 1956 és 1957 között közellátási kormánybiztos. 1957 és 1989 között az MSZMP Ideiglenes Köz-ponti Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja, 1962 és 1974 között titkára. 1966 és 1975, majd 1988 és 1989 között a PB tagja. 1960 és 1962 között pénzügyminiszter. Az új gazdasági mechanizmus „atyja”, kulcsembere és meghatározó alakja. 1988 és 1989 között államminiszter, a kormány gazdasági reformbizottságának elnöke. 1989-ben a párt Elnökségének tagja. 1990 és 1998 között az MSZP országgyűlési képviselője.

⁵⁷ Nyers Rezső Kecskeméten, Bács-Kiskun megye 1. sz. választókerületében szerzett mandátumot 1971-ben, 1975-ben, 1980-ban és 1985-ben is.

⁵⁸ Aczél visszaemlékezését lásd: Révész Sándor: Aczél György: Egy Kádár-portré töredékei. *Beszélő*, 1999/10, [101–129.] 125.

Az elhidegülés mikor kezdődött?

Fokozatosan. 1986-ban is már egyre inkább föl-hívta [telefonon], meg beszélt vele, [...] minden szovjet delegációnak – és azon kívül is – az aggályait mondta el. Ő nem attól félt, ami lett, hanem ő [...] a fokozatosság híve volt. Sok mindent meg lehet érteni más szituációkból, az ő kétségbeesett közvetítési kísérleténél Dubčekkel,⁵⁹ [...] egy óriási anyag van erre... Nem a tartalmát kifogásolta, hanem a fokozatosságát. Itt még nagyon határozottan érződött ez a kettősség.

Gromikónak⁶⁰ milyen szerepe volt ebben az időszakban? Állítólag – az egyik interjúalanyunk szerint – egynapos titkos villámlátogatást tett Magyarországon.

Nem szabad ezeket a verbális dolgokat... Kádár biztosan mellette lett volna, hogyha megkérdezi őt Gorbacsov, [...] sőt tudom is, hogy gratulált, jónak tartotta, hogy Gromikóból elnököt csinált. Politikailag ez nem volt bolondság, tudniillik, hogy a 18 millió funkcionáriusból megnyerni azt a 2-3 milliót, aki nélkül nem lehet [működni], mert leáll az egész. Miután Gromiko döntötte el Gorbacsov megválasztását, ő ezért, hogy úgy mondjam, ezt a „hálát” nagyon fontos politikai jelzésnek tartotta. Grisin⁶¹ egy szavazattal maradt le Gorbacsovtól. Gromiko nem akar ki, még ha egy szavazat is [döntött] a végén, neki [...] óriási tekintélye van. De [...] ezekben folyamatok vannak, és nem beszélgetések, nem azok döntenek el a dolgokat. [...] Egyre inkább az történt [nálunk], hogy [...] itt volt egy vezetés, amelyik furcsa módon egyre jobban balra ment. Például az az „Ideológiai Irányelvek”, vagy mi volt [az a párt]dokumentum, annak az eredeti szövegét meg kell nézni. [...] Ott meg egy olyan örökség van, amin már messze túl volt ez a párt 1961 óta, hogy az élet minden területén vezetni kell a pártnak. Emlékszem, hogy azt kérdeztük, hogy szerelemben, barátságban vagy miben is? [...] Elkanyarodott az ország és ez a pártvezetés, és a párttagság is és a pártvezetés is, elkanyarodott egymástól.

Tehát az a „csendes konszenzus”, ami kialakult itt a '60-as évek végétől a '80-as évek elejéig, az...

Az 1985 után úgy olvadt el, [...] szóval én egyetértetek az angol nagykövettel, Kádár több mint 70%-ot kapott volna 1985-ben és 7%-ot kapott volna 1988-ban. Elolvadt...

Melyek voltak ennek a „bizalomolvadásnak” a főbb állomásai?

Szívesen összeállítom, én nem tudom [elmondani] kapásból. Legalább egy cédulát kell magamnak csinálni, hogyha legközelebb jönnek, akkor én végig megpróbálom összeállítani – ahogy én látom.

Arra az írószövetségi összejövetelre gondolok, ahol Berecz képviselte az MSZMP KB-t, ez 1986 decemberében volt.⁶²

Igen, 1986 decemberében. Ennek nem ez a legfontosabb része [...], hanem hogy annak a [Berecz-féle] vezetésnek ez az örült beszéde, ez a kihívó pökhendi beszéd, ahol velem szemben, vagy a régi [pártvezetéssel] szemben meghirdette, [...] azt [mondta az íróknak], hogy: „Hát én azt hittem, hogy ti örülni fogtok, hogy új vezetés van, van egy új fiúnk!” [...], és meghirdetett egy ilyen izét [...], és ez annyira sikerült neki, hogy Kádár ezt lesokszorosította, és minden pártszervezetnek – azt hiszem a járásig – mindenkinek elküldte. [...] Egy hivatalos álláspont vált ebből a szakításból, amit akkor elkezdtek, az egy teljes örület volt. Az írószövetség, amely hát [...] itt nem irodalomról van szó, hanem az ország közhangulatáról. Ilyen örületet elkezdni, hogy 160 fő – ami teljesen irreális –, hogy 160 fő ki fog lépni az írószövetségből. [...] Hogy nem lehet megegyezni? [...] Ezek csak apró jelképek [...], hiszen ugyanez zajlott le a társadalmi élet minden területén és a gazdaság életében is. [...] Nézze, ez azért nehéz, mert itt ennek [...] állomásai voltak. Nekem 1983-ban volt tárgyalásom a Donáth-tal, ahol fölcsillant a lehetősége az ellenzékkel való megegyezésnek.

⁵⁹ Dubček, Alexander (1921-1992): (cseh)szlovák kommunista politikus. 1963 és 1968 között a Szlovák Kommunista Párt, 1968–1969 között a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára. E minőségében a prágai tavasz, az általa „emberarcú szocializmusnak” nevezett program előmozdítója. A Varsói Szerződés csapatainak 1968. augusztusi, Csehszlovákiába való bevonulása után a Szovjetunióba vitték, ahol a csehszlovák párt politikájának megváltoztatására kényszerítették. 1969 áprilisában hivatalosan is lemondott, ettől kezdve állandó megfigyelés alatt állt és a perifériára került. 1989 és 1992 között a Csehszlovák Szövetségi Gyűlés elnöke.

⁶⁰ Gromiko, Andrej Andrejevics (1909–1989): szovjet kommunista politikus. 1957 és 1985 között a Szovjetunió külügyminisztere, 1985 és 1988 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke. Különböző tisztségeiben is a szovjet politika egyik legmeghatározóbb, legbefolyásosabb alakja volt.

⁶¹ Grisin, Viktor Vasziljevics (1914–1992): szovjet kommunista politikus. 1967 és 1985 között a Szovjet Kommunista Párt Moszkvai Városi Bizottságának első titkára.

⁶² Az Írószövetség előző, 1981-es közgyűlését tartották decemberben, valószínűleg ezzel keverték össze az interjúban. Az 1986-os közgyűlés november 29–30-án volt. A közgyűlés lefolyásáról lásd bővebben Kiss Gy. Csaba e lapszámunkban megjelent tanulmányát.

Akkor gondolkodott is Kádár ezen. Aztán, hogy kik akadályozták meg?

Milyen szinten történt a megegyezés?

Donáth azt kérte, hogy '56-tal kapcsolatban ne engedjük, hogy ez [a minősítés] visszasüllyedjen ellenforradalommal. Fogadják el – ők elfogadták első lépésként – a „nemzeti tragédiát”, de ettől valamennyire tovább [kívántak lépni]. [Másodszor arról beszéltek, hogy a] szamizdatot, megállapodás alapján, legalizálni kell. [És] Kádár gondoljon arra – mondta Donáth, aki híve volt –, hogy nem halhatatlan, tehát egy olyan szervezeti reformot hozzon létre, hogy utána ne egy „fiók-Ceaușescu” vegye át a hatalmat. Újhelyi pontosan emlékszik rá, az ő lakásán volt ez...

Ki volt még ott Donáthon kívül? Ki volt még jelen ezen a beszélgetésen?

Újhelyi Szilárd, Újhelyi felesége. Ők emlékeznek erre.

Attól kezdve a *Beszélőt* nem is nagyon piszkálták mint szamizdat folyóiratot, elnyerte a hallgatóságos legalitást?

Igen. Én akkor beszéltem Kádárral, és azt mondtam neki. „Nézd – és ő ezt el is fogadta –, [...] sohasem lett volna Rajk-ügy, ha [van] egy *Beszélő*”.

Viszont a *Beszélő* – az én emlékeim szerint talán 1987 elején – megjelentette a *Társadalmi Szerződést*,⁶³ melynek első mondata az, hogy: „Kádárnak mennie kell”.

Ennek ellenére nekem az volt már a véleményem, hogy ez egy pozitív [...], azt kell mondani, hogy ezt vegyék ki, és akkor tárgyalni lehet. Tudniillik..., amikor kint voltam [Moszkvában], akkor Gorbacsov elküldte az egyik tanácsadóját hozzám, és azt mondta: „én már egyetértek, hogy Kádár lemondjon, de ne Grósz javára, hanem keressünk egy

olyan embert, aki nem balra viszi, szektás irányba a dolgokat. Azt keresse meg, és akkor adja át a hatalmat.” [...]

És ennek mi volt a hatása?

Hát az, hogy Gorbacsov írt egy levelet Kádárnak ebben a szellemben, hogy „munkatársam beszélgetett a közvetlen munkatársával”, ő pedig kifejezte aggályait, hogy [ha] nem megfelelő jelölt [javára] vonulna vissza...

Végül is [...] mekkora súlya volt ebben a kérdésben a szovjet vezetésnek?

Nem volt már ebben a Szovjetunióknak [szerepe]..., mert azt nem szabad elfelejteni, hogy egyedül Magyarország volt, amelyik nyíltan Gorbacsov mellett volt. Az NDK nyíltan ellene volt, én ott voltam az NDK pártkongresszuson, ahol végigkorbácsolták Gorbacsovot úgy, hogy minden fősztólaló név nélkül őt bírálta. A románok nem kétséges, hogy utálták, a bolgárok nem kétséges, hogy utálták... Hát nem! Még egy ország volt, Lengyelország, ahol Jaruzelski⁶⁴ pozitív embernek tartotta [Gorbacsovot].

Nem merült föl közben, hogy keményebb vonalat kellene alkalmazni? 1987-ben vagy 1988-ban?

Állandóan fölmerült.

És volt, aki ezt a keményebb irányzatot képviselte?

Hát nézze, én nem akarok ilyen személyi..., nézzenek utána dokumentumokban. Hát például olyan örület volt, hogy valamikor '88 elején Csoóri [Sándor]ék⁶⁵ ellen rendőri akciót akartak... Nem emlékszik, [akkor] volt nekünk egy beszélgetésünk a rádióban, Pozsgay, Hámori Csaba⁶⁶ és köztem?⁶⁷

⁶³ A *Társadalmi Szerződés* a demokratikus ellenzék reformirata volt, amelyben követelték egyebek mellett a párt hatalmának alkotmányos korlátozását, szuverén törvényhozást, felelős kormányt, szabad sajtót, az állampolgári jogok bővítését. Legismertebb tételmondata: „Kádárnak mennie kell!” A szöveget lásd: *Társadalmi Szerződés. Beszélő* 20 (1987/2).

⁶⁴ Jaruzelski, Wojciech Witold (1923–2014): lengyel kommunista politikus. 1981. december 13-án a hadiállapot kihirdetője, ettől kezdve 1985-ig miniszterelnök. 1981 és 1989 között a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) első titkára. 1989 és 1990 között Lengyelország elnöke.

⁶⁵ Csoóri Sándor (1930–2016): költő, író. A népi-nemzeti ellenzék egyik legmeghatározóbb képviselője. 1985-ben részt vett és referátumot tartott a monori találkozón. A Magyar Demokrata Fórum alapítója, 1988 és 1993 között Elnökségének tagja. 1988 és 1992 között a *Hitel* folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke, majd a lap főszerkesztője.

⁶⁶ Hámori Csaba (1948): kommunista politikus. 1984 és 1988 között a KISZ KB első titkára, 1984 és 1989 között az MSZMP KB, 1985 és 1989 között a PB, 1989-ben Politikai Intéző Bizottságának tagja. 1990 és 1994 között az MSZP országgyűlési képviselője.

⁶⁷ A beszélgetés rövidített, szerkesztett változatát lásd: Kéri László: Jó szocializmust, dinamikus stabilitást. Esti beszélgetés a rádióban. *Magyar Hírlap Melléklet*, 1988. 07. 18. 5.

De igen, emlékszem, tudom is, hogy ki csinálta az interjút.

Abban volt egy mondat, hogy a Fidesz kérdésében mi biztosan nem értünk egyet... [...]

És hallottam Öntől, hogy Hámori vizsgálatot kért a PB-ülésen...

Nem! [...] Bűnvádi eljárást támogatott a Fidesz ellen, ami maga volt az örület! Úgy tudtam kivédeni, hogy azt kértem: ne foglaljunk állást a pártkonferenciáig. [...] Grósznak, mindenkinek mondtam.

És arról mikor volt szó, hogy a Munkásörseget is be kell vetni egy esetleges...

Így nem, előttem [nem]... Nézze, én [...] ülésen kívül be nem tettem a lábamat a [pártszék]házba. [...] Ezeket, amiket ők egymás között beszéltek – de ugyanúgy, ahogy az 1972-es tárgyalásaikat – én csak [hallomásból] tudom. Azt is tudom, hogy milyen népi írók vettek részt akkor [1972-ben] a szovjet követségen, [a beszélgetésen]. Az sem [volt] egyszerű dolog, mert hiszen a '72-es reformellenes irányzatnak nagyon sok népi író is híve volt. Nem tisztességtelen okokból, hanem féltették az országukat... Folytassuk egyszer, hogyha idejük lesz, jó...?

Köszönjük a beszélgetést!

Aczél György (1917-1991): politikus, a Kádár-korszak kultúrpolitikájának irányítója. Születési neve Appel Henrik. Kőművesinasként tanult. 1936-ban beiratkozott az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémiára, itt vette fel az Aczél György nevet. 1935-ben lépett be a Kommunisták Magyarországi Pártjába. A harmincas években kőművesként, építésvezetőként dolgozott, mellette színjátszással foglalkozott, autodidaktaként képezte magát. A Magyar Kommunista Párt apparátusában 1945-től kezdett el dolgozni. 1946 és 1948 között a párt Zemplén Megyei Bizottságának, 1948 és 1949 között a Baranya Megyei Bizottságának titkára. 1949-ben letartóztatták, és a Rajk-per egyik mellékperében 15 év fegyházra ítélték. 1954-ben szabadult, ezt követően a 23. Számú Építőipari Vállalat igazgatójaként dolgozott. A politika világába 1956-ban, a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjaként tért vissza. 1956 és 1989 között a párt Ideiglenes Központi Bizottságának, majd Központi Bizottságának tagja, 1967 és 1974, illetve 1982 és 1985 között titkára. 1970 és 1988 között az MSZMP Politikai Bizottságának tagja. 1985 és 1989 között a Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója. Pártfunkciói mellett kormányzati tisztségeket is viselt. 1957 és 1967 között művelődésminiszter-helyettes, majd első helyettes, 1974 és 1982 között a Minisztertanács elnökhelyettese.

Nagymihály Zoltán

A bíboros visszatér¹

Mindszenty József újratemetésének visszhangja

„Emberemlékezet óta nem voltak ennyien az esztergomi bazilika előtti téren” – tudósította az *Új Ember* katolikus hetilap Kipke Tamás főszerkesztő-helyettes az 1991-es év egyik meghatározó egyházi eseményéről, Mindszenty József hercegprímás újratemetéséről.² A napi- és hetilapok hosszan foglalkoztak az ünnepen elhangzott egyházi és politikai üzenetekkel. Több lap közölt részleteket Antall József miniszterelnök Esztergomban mondott beszédéből. A kormányfő – aki mint kiemelte, az egyetemes magyarság, a köztársasági elnök, az országgyűlés, a kormány és külön felkérésre a Volt Magyar Politikai Foglyok Világszövetsége³ nevében is búcsúzott – azt hangsúlyozta: az ország újratemetéseken keresztül születik újjá, most pedig „el kell, hogy némuljanak a kicsinyes viták”.⁴ A *Magyar Fórum* címlapon közölte Lezsák Sándor hegyeshalmi határátkelőn, Mindszenty József hamvainak fogadásakor elhangzott beszédét. A Magyar Demokrata Fórum alapítója a bíboros végrendeletének legtöbbet idézett és vitatott részeit citálta, majd – Németh László 1956-os írását parafrázálva – megerősítette: „újra emelkedő nemzetként állunk előtted, Bíborosunk!”.⁵

A szertartással természetesen a radikális újraértékelés is folytatódott: a bíboros méltatása, valós szerepének bemutatása és példaképként állítása is lehetségessé vált. A bíborosé, akit a megelőző évtizedekben csupán a legnegatívabb kontextusban engedtek emlegetni – ahogy Csurka István író, ekkor az MDF elnökségi tagja fogalmazott, ő volt „az első perctől kezdve legtöbbet mocskolt

és üldözött mártírunk”.⁶ Mindszenty életének és működésének bizonyos elemeit – így a kommunista diktatúrával szembeni rendíthetetlen kiállását vagy az elveihez történő szigorú ragaszkodást – a sajtóban megnyilvánulók egyöntetűen elismerték, ám felfogásának bizonyos elemeit többen kritikával illették. A katolikus egyház és a keresztényszociális politikai pártok történetét kutató történész, Gergely Jenő számos elemében anakronisztikusnak tartotta Mindszenty gondolkodását.⁷ Szabó Miklós, az akkor a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) országgyűlési képviselőjeként is tevékenykedő történész Mindszentyt Barankovics Istvánnal, a Demokrata Néppárt elnökével állította szembe: míg előbbi „nem demokratikus aurájúnak”, „a századfordulón született politikai katolicizmus kimagasló alakjának”, utóbbit valódi demokratának írta le. Aktuálpolitikai felhangokat is tartalmazó írásában az akkori legkisebb kormánypártot, a Kereszténydemokrata Néppártot (KDNP) a két történelmi szereplő közötti választásra szólította fel. Szabó Miklós Mindszenty legnagyobb hibájának azt nevezte, hogy 1956. november 3-ai rádiószózatával – amelyben Nagy Imre kormányát „a bukott rendszer örökösének” nevezte – szerinte megbontotta a forradalom alatt kibontakozó nemzeti egységet.⁸ Az *Új Magyarországnak* nyilatkozó Keresztury Dezső, az 1945 utáni koalíciós időszak parasztpárti vallás- és közoktatási minisztere szintén ellentmondásos képet rajzolt Mindszentyről: szerinte a bíboros az egyik szélsőséget, míg Révai József és Gerő Ernő a másikat képviselte az akkori magyar politikában. Az Eötvös Collegium egykori igazgatója

¹ Jelen írás a *Rendszerváltó Szemlében* (2021/1, 82–87.) megjelent szöveg szerkesztett, bővített és aktualizált változata. A szerző a szöveg bizonyos részeit, némileg más összefüggésben a következő helyen taglalta: Irányadó végrendelet. Harminc éve temették újra Mindszenty József bíboros-hercegprímást. *Magyar Hírlap*, 2021. 05. 04. 8.

² Kipke Tamás: Mindszenty hercegprímás hazatért. Befejezett múlt. *Új Ember*, 1991. 05. 12. 1. Mindszenty József 1975. május 6-án hunyt el Bécsben. Kilenc nap múlva, végakarátának megfelelően, ideiglenesen a máriacelli bazilikában temették el. Az újratemetésre – halála napjához, 1975. május 6-ához igazodva – május 4-én, az Esztergomi Bazilikában került sor.

³ Az 1956-os forradalom napjaiban létrejött Politikai Foglyok Szövetsége (POFOSZ) emigrációban tovább élő szervezete, amelyet Vidovics Ferenc volt országgyűlési képviselő alapított. A '70-es években Mindszenty József fővédnöke volt a szövetségnek, amelyet 1991-ben Helcz Tibor vezetett.

⁴ A beszédet egészében közli: Antall József: Beszéd Mindszenty bíboros temetésén. *Magyarország*, 1991. 05. 10. 3.

⁵ Lezsák Sándor: Mindszenty koporsója előtt. *Magyar Fórum*, 1991. 05. 09. 1.

⁶ Csurka István: Jegyzet a Vasárnapi Újságban 1991. május 5-én. *Magyar Fórum*, 1991. 05. 09. 4.

⁷ Gergely Jenő állítására példaként Mindszenty a hercegprímás közjogi tisztségéről, az egyház oktatásban játszott szerepéről és a kötelező hitoktatásról szóló álláspontját említi. In: Faggyas Sándor: Mindszenty öröksége. *Népszava*, 1991. 05. 03. 11.

⁸ Szabó Miklós: Mindszenty és Barankovics. *Beszélő*, 1991. 05. 18. 5.

Mindszenty József hercegprímás esztergomi újratemetése.

Fotó: RETÖRKIL XV.1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, Fényképtár, 217. doboz.

ugyanakkor elismerte: a bíborosnak utólag értékelve sok mindenben, így a kommunistákkal szembeni erőteljes bizalmatlanságában is igaza volt.⁹ A Mindszenty-újrateremtés idején keletkezett írásokat áttekintve arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a bíboros ellen manapság marginálisan megfogalmazott antiszemita vádaknak¹⁰ ekkor még nyomuk sem volt a közbeszédben, ezzel szemben az akkor még veszprémi érsek nyilasok alatti fogságát több írás taglalta.¹¹

A Mindszenty-újrateremtés értelemszerűen a katolikus egyházon belüli vitákat, pontosabban szólva a katolikus egyház kommunista diktatúra alatti működésének történetét övező véleménykülönbségeket is felszínre hozta. A katolikus

hetilap újratemetésre készült és azutáni számaiban Seregély István egi érsek, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke, valamint Gyulay Endre szegedi-csanádi püspök méltatta a hercegprímást.¹² Utóbbi írása Mindszenty szerepének történelmi értékelése mellett az egyház elmúlt évtizedeinek ellentmondásaira is reflektált. Gondolatai egyfajta kollektív bocsánatkérésként is értelmezhetők: „Átnézve egyházmegyém börtönviselt papjainak névsorát, elődeim nevében is bocsánatot kérek, ha nem tudták őket megvédeni, vagy ha szabadulásukkor nem a szenvedéseikért őket megillető elismeréssel fogadták bármelyiküket. Azért is, ha sokakat nem az emberileg megérdemelt pozícióba állították; és azoktól a világiaktól is, akiket hitük miatt üldöztek és ellenük nyilatkoztak az

⁹ Szávai Géza: Szabadon szolgál a szellem. Beszélgetés Keresztury Dezsővel a műveltség reformjáról. *Új Magyarország*, 1991. 05. 29. 10.

¹⁰ A vita sajtóban, illetve történelmi blogon megjelenő közleményeit lásd: Hamvai Péter: „Türelmetlen és megrögzötten antiszemita személy volt”. Paksy Zoltán történész Mindszenty Józsefről. *Magyar Narancs*, 2016. 04. 13.; Pethő Tibor: Üres szék. Mindszenty József emlékezete: nagy formátumú nemzeti hős. [Beszélgetés Balogh Margittal]. *Magyar Nemzet Melléklet*, 2016. 04. 23. 27.; Nyári Gábor: A bíbor ötven árnyalata. Lehet-e példakép Mindszenty? *Horthy-Korszakot Kutatók Társasága Blog*, 2016. 04. 16. https://horthykorszak.blog.hu/2016/04/16/a_bibor_50_arnyalata (Utolsó letöltés: 2021. 03. 21.); Paksy Zoltán: Válasz a bíbor árnyalataira. *Horthy-Korszakot Kutatók Társasága Blog*, 2016. 04. 16. https://horthykorszak.blog.hu/2016/05/14/paksy_zoltan_valasz_a_bibor_arnyalataira (Utolsó letöltés: 2021. 03. 21.); Nyári Gábor: Mindszenty-vita. Avagy a „csúsztató publicista” szakmai válasza az „objektív történésznek”. *Horthy-Korszakot Kutatók Társasága Blog*, 2016. 06. 07. <https://horthykorszak.blog.hu/2016/06/07/mindszenty-vita> (Utolsó letöltés: 2021. 03. 21.).

¹¹ Ezek közül érdemes megemlíteni Geiszbühl Mátyás fertőrákosi plébános-börtönlelkész visszaemlékezését Mindszenty és társai sopronkőhidai rabságáról, amelyet – Vértessy Sándor szerkesztésében – a *Népszabadság* közölt: Geiszbühl Mátyás: Mindszenty Sopronkőhidán. Szerk. Vértessy Sándor. *Népszabadság*, 1991. 05. 04. 7.

¹² Seregély István: Megköszönöm Istennek. *Új Ember*, 1991. 05. 05. 5.; Gyulay Endre: Ha másként is nézem... Hitpróbáló idők voltak. *Új Ember*, 1991. 05. 19. 1.

adott kényszerhelyzetben, vagy nem eléggé álltak ki mellettük. [...] És szeretném hozzátenni: minden emberi gyengeség mögött is érdemes fölfedezni a Gondviselő Isten nem ember módon történő gondolkodásának nagyszerű, embert szerető terveit is.”¹³

Aligha véletlen, hogy az újratemetés során Paskai László, aki Mindszenty második utódja volt esztergomi érsekként, meglehetősen passzívnak mutatkozott.¹⁴ A bíboros nemcsak sokak szemében történt kompromittálódása és széles körben megkérdőjelezett egyházvezetői működése, de Mindszentyvel kapcsolatos korábbi nyilatkozatai¹⁵ miatt is jobbnak láthatta a „háttérbe vonulást”. Az újratemetés lefolyásának kritikusai pontosan az egyház megújulását, a *tabula rasát* hiányolták. A kommunista diktatúra elnyomását megszenvedő, és az akkori egyházi vezetés által elítélt kisközösségi vezető, Bulányi György¹⁶ ennek szellemében kifejezetten károsnak nevezte az egyházon belüli kibontakozási folyamatra nézve, hogy Mindszentyt azok temetik újra, akik „Mindszenty-ellenességük folytán nyerhették el a Vatikán és a magyar állam, közelebbről az Állami Egyházügyi Hivatal megegyezése révén kiérdemelt pozícióikat a katolikus hierarchiában”. Bulányi azt tartotta volna kívánatosnak, ha emigráns püspökök és papok – akik „vállalták a száműzetést is akár, semhogy bármilyen alkuba bocsátkozzanak a kommunista-ateista diktatúrával” – celebrálnák a bíboros újratemetési szertartását.¹⁷ Bulányi már a szertartás után adott nyilatkozatában is nyilvánvalóvá tette az ellentmondást egyes

egyházi vezetők – és kiemelten Paskai – korábbi és jelenlegi véleménye között. Szerinte „ha a katolikus egyház a gondolkodni tudó embereket is meg akarja nyerni, akkor ezzel a temetéssel újabb öngólt rúgott magának”.¹⁸ A szintén a Bokorhoz tartozó Merza József matematikus is az egyházi megújulás és „átvilágítás” lehetőségével kapcsolta össze az újratemetést és Mindszenty alakjának újraértékelését: „Valakinek talán bocsánatot kellene kérni tőle úgy, amint az esztergomi érsek képviselője tette néhány évvel ezelőtt a Regnum közösség egykori vezetője, Emődi László temetésén.”¹⁹ A Püspöki Karnak tényfeltáró és a mulasztásokra is rámutató nyilatkozatot kell tennie. A bűnöket el kell ítélni, a bűnök okait meg kell nevezni. Az egyház nem élhet vakságban. [...] Egyházi vezetőink tiszta beszéddel és emberi közvetlenséggel nyissanak új fejezetet egyházunk életében. Tudniuk kell, hogy hívek tömege vesztette el hitét Istenben, mert elvesztette hitét előjáróiban. Tudni kell, hogy ez a jövőben is folytatódhat, mert a szekularizált Európába való boldog megérkezésünk nem kedvez a felületes valóságosságnak.”²⁰ Világi katolikusként mondott éles bírálatot az otthoni és a világegyház kérdéshez való viszonyulásáról a legitimista Mindszentyvel kiváló kapcsolatokat ápoló Habsburg Ottó, aki szerint a hercegprímás és kiállása „állandó szemrehányást” okozott az otthon más utat követő egyházi vezetők számára. Nem felejtette el megemlíteni ugyanakkor a Vatikán „keleti politikáját”, és a Mindszentyvel kapcsolatos igazságtalan és a katolicizmus igazi szellemének nem megfelelő döntését sem, mely

¹³ Gyulay i. m. 1991, 1.

¹⁴ E passzivitást a temetés előkészületeiben nagy szerepet játszó emigráció is elvárta, sőt kifejezetten kérte az esztergomi érsektől. Erről és az újratemetés lefolyásáról lásd: Nagy Alajos: „Ha Mária és Szent István országa felett lehull a moszkvai hitetlenség csillaga”. Mindszenty hamvainak hazahozatala. *Vasi Szemle*, 2004/6, 3–27.

¹⁵ Paskai László még 1986-ban is így nyilatkozott Mindszentyről az osztrák *Wochenpresse* című lapnak: „Nem igaz, hogy a kommunisták 1945 után a katolikus egyházat ki akarták volna radiózni. Ahogy én tudom, Rákosi Máttyás fel akarta venni a párbeszédet a Vatikánnal. De az ötvenes években a katolikus egyház a megkövesedés állapotában volt. Ha Magyarország akkori bíboros-prímása, Mindszenty József nem számította volna el magát, minden másként jött volna. De Mindszenty azon a véleményen volt, hogy a kommunista rezsim csak idő kérdése, és pár év múlva ki lehet szorítani a hatalmi pozícióból. Mint mindenki tudja, az akkori bíboros-prímás tévedett. Ez a nehéz következményekkel járó tévedés a magyar katolikus egyháznak majdnem mindenbe került, majdnem minden szerzetesrendet és iskolát és a legtöbb intézményt feloszlatták.” Idézi: Szőnyi Szilárd: Próféta a saját hazájában. Mindszenty József, a politizáló főpap kultusza. *Heti Válasz*, 2012. 09. 20. [59–63.] 62.; Ungváry Krisztián: Mozgástér és kényszerpályák. Ecsetvonások egy egyházfő életrajzához. *Élet és Irodalom*, 2006. 02. 03. 10–11. Mint Nagy Alajos fent idézett tanulmánya rámutat, Paskai a lapban később közzétett nyilatkozatában elismerte, hogy a közölt válaszok szóról szóra megfelelnek az általa mondottaknak. Egy évvel később, 1987-ben, az emigráns Blumgrund Jánosnak írt levelében már „manipulációt” emlegetett. In: Nagy i. m. 2004, 8–9.

¹⁶ Bulányi György (1919–2010): piarista szerzetes. 1945-ben alapította a Bokor katolikus kisközösséget. 1952-ben életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték, 1956-ban kiszabadult, ám 1958 és 1960 között befejezte büntetése letöltését. A Bokor közösség számos tagja az erőszakmentességet középpontba állítva megtagadta a katonai szolgálatot, ennek folytán állami és egyházi eljárás is indult ellene. 1982-ben a püspöki kar eltiltotta a nyilvános misézéstől. 1986-ban a Hittani Kongregáció is felszólította tanításainak visszavonására. A vele szemben alkalmazott egyházi szankciókat 1997-ben oldották fel.

¹⁷ Toldi Éva: Vihar a Mindszenty-temetés körül. Mikor és kik temessék Magyarország vértanú hercegprímását? *Veszprémi Napló*, 1991. 05. 02. 2.

¹⁸ Hudra Árpád: Öngólt rúgott a Mindszenty-temetéssel. Bulányi páter Paskai bíborosról. *Magyar Hírlap*, 1991. 05. 14. 4.

¹⁹ Szepesdi Ervin esztergomi érseki helynök Emődi László temetésén 1989 januárjában úgy fogalmazott: „Itt, a ravatalodnál, Emődi László, bocsánatot kérünk tőled... Itt megígérjük neked, hogy a Regnum ideáljait övni, védeni és ápolni fogjuk.” Idézi: Dobszay János: *Mozaikok a Regnum életéből*. Budapest, Corvinus, 1996, 116–121.

²⁰ Csapody Tamás: Mindszenty tragédiája. A nagypolitika, az engedelmesség és a lelkiismeretesség. *Pesti Hírlap*, 1991. 05. 02. 8.

Mindszenty József ideiglenes sírja Mariazellben.

Fotó: RETÖRKIL XV.1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, Fényképtár, 214. doboz.

„jobban fájtni neki, mint bármi, amit az otthoni bitorkók követtek el ellene”.²¹

Mindszenty végrendeletéből – pontosabban: végrendeleteiből²² – több lap is közölt részleteket, teljes formájában az *Új Ember* újrateremtés idején megjelent számában volt olvasható. Bár a bíboros saját, az adott korban legfontosabbnak vélt üzeneteit fogalmazta meg benne, a sorokat elolvasva nyilvánvaló: lett volna mondanivalója a rendszerváltozás Magyarországnak is. Egész életútjának megfelelően óvott a marxizmus-leninizmus a magyarság számára „mérget és halált” jelentő ideológiájától. Világossá tette: a rendszert a magyar nép megdönteni ugyan nem tudja, ám „az elismerés(é)t soha nem adhatja meg lealjasodás nélkül”. Határozottan elítélte az abortusz liberalizálását, az annak következtében kioltott (akkor, 1962-ben!) másfél millió magzati életet, és „ártatlan magyar életek útonállóit”, az ehhez asszisztáló „esküszegő orvosokat és gyógyszerészeket”.

A végrendeletben hálával emlékezett meg 1956-os kiszabadításáról, köszönetet mondva a magyar népnek. „Harcom nem a tőkékért és a nagybirtokért, hanem Egyházért, hazáért folyt” – nyomatékosította még ebben az évben, a végrendelet első kiegészítéseként 1956 novemberében elmondott szavait. 1973-as újabb kiegészítésében – a fent már idézett, temetésére vonatkozó irányadás mellett – az egész nemzet számára a következő útmutatást adta: „Maradjatok a romló világban hűek Istenhez, hitetekhez, hazátokhoz, a magyar múlthoz, történelemhez és a magyar nyelvhez. Ez természeti jogotok és kötelességtek.” Halála előtti napon a következő, utolsó szavakat fűzte a végrendelethez: „A Mindszenty Alapítvány egyik legelső feladatának tekintem, hogy azt a magyar nemzeti és katolikus célt szolgálja, amit életem feladatául tűztem ki, és amit Isten segítségével hazámban is, és a számkivetésben is igyekeztem megvalósítani: megtartani magyarságában és hitében népünket, különösen felnövekvő ifjúságunkat.”²³ Igazán a temetésére

²¹ Habsburg Ottó: Élete utolsó percéig hű maradt eszméihez. *Magyar Nemzet*, 1991. 05. 04. 8.

²² A bíboros első végrendelete 1962 októberében készült, a budapesti amerikai nagykövetségen, ezt követte egy kiegészítés, még az év novemberében. Az 1973 novemberében Bécsben készült második részhez a halála előtti napon, 1975. május 5-én fűzött kiegészítést. Mindszenty József végrendelete. *Új Ember*, 1991. 05. 05. 7.

²³ Uo.

vonatkozó, egyértelműnek látszó szándékai kavartak komoly vihart: „Holttestem egyelőre itt kerüljön a legegyszerűbb pihenőre; lehetőleg magyar papok sírja közelében, és a hívek áhított imája közepette. Ha Mária és Szent István országa felett lehull a moszkvai hitetlenség csillaga, vigyék testemet az esztergomi bazilikai sírboltba.” Bizonyos, elsősorban az emigrációban nyilvánosságot kapott körök „a moszkvai hitetlenség csillagának” lehullását az utolsó szovjet katona kivonulásával azonosították. A bíboros utolsó titkára, Mészáros Tibor szerint Mindszenty szóbeli kiegészítést fűzött a végrendelethez, amelyben már konkretizálta, hogy csak akkor vihetik haza, „ha az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarország földjét”.²⁴ Szőke János szalézi szerzetes, Mindszenty boldoggá avatási ügyének későbbi posztulátora úgy vélte: ilyen horderejű kikötést a bíboros biztosan bevezetett volna írásbeli végrendeletébe is.²⁵ Nagy Alajos '56-os emigráns, az események aktív résztvevője későbbi elemzésében/visszaemlékezésében maga is egyetértett Mészáros végrendelet-értelmezésével, de úgy vélte: az idő előtti hazahozatalt már nem lehetett semmissé tenni, ugyanakkor meg kellett akadályozni, „hogy a kinti kollaboránsok és az itthoni megalkuvók tőkét kovácsoljanak a földi maradványok hazahozatalából, hogy a hercegprímás ellenfeleiből most az ő támogatói legyenek”.

Mindszenty József gondolatainak megismerését, a vele való azonosulás lehetőségét nagyban segítették azok a dokumentumközlések, amelyek a korábbi évtizedekben természetesen nem jelenhettek meg. A magyar társadalom érdeklődő része végre megismerkedhetett a bíboros igazi énjével és szellemével: antikommunista kiállásával, szenvedéstörténetével, de 1956. november 3-ai beszédének valós tartalmával is.²⁶ Mindszenty eredetileg emigrációban megjelent emlékiratai a változások sodrában Magyarországon is megjelenhettek²⁷ – több lap az újratemetéshez időzítve innen közölt részleteket.²⁸ Igazi kuriózumnak tekinthető az *Új Ember* által közölt, addig kiadatlan Mécs László-vers 1946 januárjából, amelyben költői szavakkal jövendöli meg a bíboros mártíromságát,²⁹ de szintén figyelemreméltó ugyanabban a lapszámban a dél-amerikai – és közvetve az egész emigráns – magyarsághoz szóló bíborosi üzenet is.³⁰ Mindennél jobban jellemzi ugyanakkor Mindszenty egyszerre karakán és engedelmes magatartását egy, Pozsgai József újságíró által 1974 szeptemberében a bécsi Pázmáneumban vele készített interjú, amelyet a *Magyar Nemzet* közölt. „Én mindig mondtam Rómának is, hogy én jobban ismerem az otthoni helyzetet. Nekem több kapcsolatom volt a magyar étellel, még a fogságom és félfogságom idején is, amíg 15 évig ott voltam az amerikai követségen. [...] Nevetségessé válik valaki, aki azért, mert egy sérelem érte, most a hitét tagadja meg. Nem azért lettem hívő, hogy mindig

²⁴ Mészáros Tibor és néhány társa ennek az akaratsnak kívánt megfelelni akkor, amikor Máriacellben hozzáláncolták magukat a katedrális Szent László-kápolnájának bejáratához, így megakadályozva a szerintük idő előtti újratemetést. A máriacelli eseménysorozat-ról általában rövid *intermezzó*ként számoltak be a magyarországi lapok, kivéve a *Pesti Hírlapot*, amelynek helyszíni tudósítója több írásban foglalkozott az eseménnyel, szolidaritását kifejezve a tiltakozókkal. Lásd bővebben: Vigh Sándor: Láncozott Máriacellben. *Pesti Hírlap*, 1991. 05. 04. 6. Mészáros Tibor Mindszentyről szóló kötete – amelyben kitér a máriacelli eseményekre is – 1997-ben jelent meg: Mészáros Tibor: *Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései*. Pécs, Pro Domo, 1997.

²⁵ K. T. (Kipke Tamás): Mindszenty teste teljesen ép. Beszélgetés Szőke Jánossal. *Új Ember*, 1991. 05. 19. 2.

²⁶ Mindszenty 1956. november 3-án a szabaddá vált Magyar Rádió egyik utolsó közleményeként összegezte álláspontját a kialakult helyzetről. A szabadságharcot és az abban megnyilvánuló nemzeti egységet méltató rádiószónoklat útmutatásai már nem szívódhattak fel a magyar társadalom lelkében és tudatában – mindezt a másnapi, újabb szovjet invázió lehetetlenné tette. Az 1956 utáni kommunista hatalom által terjesztett hazugsággal szemben – miszerint Mindszenty visszakövetelte volna az 1945 előtti egyházi birtokokat – a bíboros beszédében a következőképpen fogalmazott: „Mint a katolikus Egyház feje viszont kijelentem, hogy – amint azt a püspöki kar 1945-ben közös körlevélben kijelentette – nem helyezkedünk szembe a történelmi haladás igazolt irányával, sőt az egészséges fejlődést mindenben előmozdítjuk. Azt a magyar nép természetesnek találja, hogy nagy múltú és nagy értékű intézményeinkről gondoskodni kell.” In: *Egy népfelkelés dokumentumai, 1956*. Szerk. Korányi G. Tamás – Izsák Lajos. Budapest, Tudósítások, 1989, 107–109. A diktatúra hazugsággyára bizonyos szinten sikeres volt: még a beszédet akkor hallók közül is sokan úgy emlékeztek évtizedek távlatából, hogy a hercegprímás – hibásan és a történelem „haladási irányával” szemben állva – visszakövetelte az egyházi birtokokat.

²⁷ Mindszenty József: *Emlékirataim*. Toronto, Vörösváry, 1974.; Budapest, SZIT, 1989.

²⁸ A győri *Kisalföld* az édesanyja börtönlátogatását megidéző részt, az *Új Ember* az esztergomi érseki szék megüresedéséről szóló pápai döntés kommentálását, a sepsiszentgyörgyi *Háromszék* pedig egy válogatást közölt az emlékiratokból.

²⁹ „Bíboros úr félünk! E hős kor pár korcsát / böszíti bíborod, bátor férfi-orcád: / magyar szívárványok legeslegpirossát / szövi fejed körül egy új mártíromság.” Mécs László: Magyar bíboros 1946-ban. *Új Ember*, 1991. 05. 05. 1.

³⁰ „Miért teszem ezt 83 súlyos esztendővel a vállamon? Azért, mert erre kényszerít a világon legárvább népem szolgálata, amit elvállaltam...” Mindszenty József: Ne haljon el a magyar szó. (Caracas, 1975. 04. 26.). Körlevél a dél-amerikai magyarokhoz. *Új Ember*, 1991. 05. 05. 8.

jót cselekedjenek velem. Amikor annak idején, Prohászka püspököt³¹ indexre tették Rómában, akkor *Az Est* című lap³² kezdte Prohászka püspököt magasztalni: Prohászka okosabb, mint X. Pius pápa – ezt írta. Erre Prohászka püspök nyilatkozott, hogy ő nem szorul rá a baloldal támogatására, tudom, mit kell tennem... Ez helyes és én sem fogok senki-nek a hitében kárt tenni.”³³

Mindszenty gondolkodásának és közbeszédbe való visszakerülésének megtermékenyítő erejére jó példa Pozsgai Zsolt rendező nyilatkozata, aki e napokban számolt be a bíboros színházi megjelenítésével kapcsolatos terveiről: „Régen dédelgetek magamban valamiféle drámai trilógia-tervet: *Szeretlek cirkusz, Szeretlek Faust*,³⁴ *Szeretlek köztársaság*. [...] A trilógia darabjaiban, így a középsőben is, az élet valamely területén művészetéhez, hitéhez vagy szakmájához görcsösen ragaszkodó, meg nem alkuvó férfiak tragédiájáról van szó. Jávor Pál is, Mindszenty József is ilyen alak. [...] A darab sem egy az egyben Mindszenty története; hanem egy színész és egy pap története. Isten katonájáé és Thália papjáé. [...] Jávor Pál abszolút kintről, az élet sűrűjéből jött. Mulató, színpad és nő ihlette, gyakorlati ember. A főpap pedig kissé hitében csontosodott, kissé bigott, kicsit aszkétaszerű. Kettejük pokoljárásából derül ki jellemük sok azonos tulajdonsága. Igazságérzet, ellenzékiesség, szembenállás a hatalommal. Két ellenkező pólusú ember, de mindkettő a legmélyebb humanista szándékoktól vezérelve. A tíz fausti poklon vezetem át majd a papot és a színészt. A felejtés völgyétől egészen a tűz paradicsomáig. És ez a tíz epizód Mindszenty életéből s annak árnyékában Jávorról, a magyar *Faust*-történetem. A színész itt egy kicsit Mefisztó is, s a két jellem így egészíti ki egymást.”³⁵

Ahogy Mindszenty bíboros újratemetésekor, úgy most, harminc évvel később is talán időszerű mindannyiunknak átgondolni: egy, népe történelméből véglegesen kiesett, a korról „haladni” képtelen politikai szereplő vagy egy nemzete és egyháza sorsát mindenek fölé helyező, rendszereken átívelő

magyar sorskérdésekkel foglalkozó és azokra határozottan erkölcsi választ adó hitvalló gondolatait olvashattuk a fentiekben.³⁶

³¹ Prohászka Ottokár (1858–1927): római katolikus püspök. 1905 és 1927 között Székesfehérvár püspöke. A magyar keresztényszociális gondolkodás meghatározó alakja. 1911-ben tette a Vatikán két művét és egy cikkét indexre.

³² 1910 és 1944 között megjelent bulvárlap. 1920-tól – a *Magyarország* és a *Pesti Napló* bekebelezése után – létrejött az *Est Lapok* napilapcsalád.

³³ Pozsgai József: „A meggyőződés adott erőt”. Ami kimaradt a Mindszenty-emlékiratokból. *Magyar Nemzet*, 1991. 05. 17. 8.

³⁴ A színdarabot 1996-ban mutatták be, több mint másfél évtizedig volt műsoron különböző színházakban.

³⁵ (Kevin): Jávor és Mindszenty. *Esti Kurír*, 1991. 05. 13. 12.

³⁶ Az átgondolás időszerűségét a bíboros-hercegprímásról fellángoló, aktuálpolitikától sem mentes viták is igazolhatják. Lásd újabban: Ungváry Krisztián: A NER és az ő bíborosa. *Telex.hu*, 2022. 10. 23. <https://telex.hu/velemeny/2022/10/23/ungvary-krisztian-mindszenty-jozsef-biboros> (Utolsó letöltés: 2023. 03. 27.); Soós Viktor Attila: Kinek a bíborosa? Válasz Ungváry Krisztián Mindszenty-cikkére. *Mandiner.hu*, 2022. 10. 23. https://mandiner.hu/cikk/20221025_mindszenty_jozsef_ungvary_krisztian_tortenelem_soos_viktor_attila (Utolsó letöltés: 2023. 03. 27.).

Kommunista agitáció alulnézetből

Huhák Heléna: *Agitátorok. Kommunista mozgósítás a pártállam kiépítésének mindennapjaiban (1948–1953)*. Budapest, Jaffa, 2022.

2022-ben a Jaffa Kiadónál jelent meg Huhák Heléna első, talán közismert, mégis speciális témát feldolgozó könyve. A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos munkatársának jelen munkája doktori disszertációjának kötetbe szerkesztett változata. A történész nem titkolt céllal a kommunista párt propagandáját állította középpontba, de – a korábbi feldolgozásokkal ellentétben – mindezt alulnézeti szemszögből tette. A társadalom körében végzett agitációt nem az MDP agitprop hálózat iratanyagának bemutatásával, hanem a párttagság emberek körében végzett népnevelésének vizsgálatával tárgyalja. A mindennapok története (*Alltagsgeschichte*) ráhangolja az olvasót arra a nem lényegtelen szempontrendszerre, miszerint a diktatúrák szerkezete sem minden esetben monolitikus, az átlagemberek viselkedését pedig nem lehet a *kollaboráció-rezisztencia* ellentétpár tengelyén értelmezni.

A szerző szövegvezetése nem kronologikus, hanem alapvetően témaközpontú, amely e kérdéskörben teljes mértékben érthető. A bevezetést és a zárszót, valamint a bőséges szakirodalomjegyzéket (továbbá a név- és tárgymutatót) nem számítva hét különböző fejezetben fejt ki kutatásának eredményeit. A könyv teljes terjedelme 272 oldal. A jegyzetapparátus – a Jaffa Kiadónál megszokott módon – a bibliográfia után kapott helyet.

Huhák alapmegállapítása a kötet elején, hogy az új rendszert építő kommunista párt harcot indított a lelkekért. A 19. századba visszanyúló libertáriánus nézet szerint a társadalom alapvetően jó és ezáltal javítható. Ezt a felfogást a Szovjetunióhoz hasonlóan Magyarországon is felhasználták a „szocializmus építésére”. Ebben pedig kitüntetett feladat hárult a népnevelésre, amit értelmezhetünk a kommunista propaganda népnyelvre lefordított változatának. Huhák elengedhetetlen fogalommagyarázattal is szolgál. Eszerint a propagandista meghatározza a politikai és eszmei értelmezési keretet, majd ezt megtölti tartalommal (vagy legalább kísérletet tesz rá). A népnevelő (harciasabb környezetben agitátor) pedig ugyanezt saját felhalmozott tudása és meglévő szókészlete alapján átadja a lakosság „népnevelésre ítélt” részének.

A népnevelés elméleti és gyakorlati szervezése a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Agitációs és Propaganda Osztályához (MDP KV APO) tartozott. Mivel minden a pártapparátushoz futott be, az agitáció is minden elemében függött a párt-szervezés aktuális állapotától. A párt-szervezetek létrejötte a gyárakban és az üzemekben gyorsabban megtörtént, míg a kerületi és a lokális szervezés nagymértékben függött a munkásság számarányától. Huhák azért választotta Budapest XIII. kerületét és a Borsod megyei Putnok járást, mert előbbi egy társadalmilag nagyon sokszínű városrész volt, míg utóbbi szinte csak kistelepülésekből állt, ahol túlnyomó többségben paraszti réteg élt.

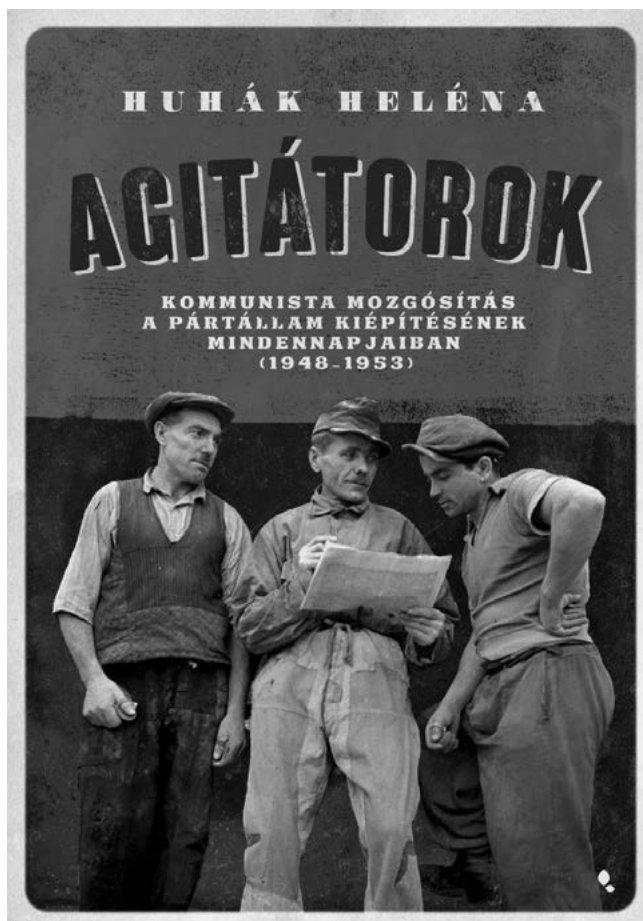
A történész szerint a lakóterületi párt-szervezethez tartozó agitációs munka jókora lemaradásban volt az üzemihez képest. Ennek okát a funkcionáriusok hiányában, valamint azok képzettségében vélte felfedezni. Huhák rámutat a kommunista párt „gyermekbetegségére”, az állandó megfigyelési és jelentési kényszerből fakadó iratfelhalmozásra. Első fejezetének *Az iratgyár: agitációs hálózat* címet adta, míg alfejezetnek *Rendszerhibák: „papírnépnevelők és jelentéshegyek”*-et. Egyértelművé válik, hogy az elvárt jelentésírás sok esetben feldolgozhatatlan volt, pláne egy-egy agitációs kampány idején. Az efféle „hullámok” 1953 után visszább estek, 1956 után pedig szinte teljesen el is tűntek a megváltozott társadalmi és politikai közhangulatban.

Az *Új nyelv új történetei* című fejezetben a szerző bemutatja, hogy a népnevelőknek hogyan kellett ki- és átalakítaniuk a beszédjüket, milyen új kifejezésekkel bővítették a szókincsüket. Huhák rámutat, hogy az új szimbólumrendszer, attitűd és beszédmód mennyire szerves részét képezte a kommunista ideológiának. A nemzetközi szakirodalomban Stephen Kotkin *„Speaking Bolshevik”*-nak írja le ezt a fajta új igazodási módozatot. Másik nemzetközi irodalomból vett értelmezési szempontja a szerzőnek Zygmont Bauman „kertész”-metaforája. Ez alapján a modern államokban a hatalom kertészként „műveli” a társadalmat, szemben a premodern állam „vad újtermelődésével”. A szocialista Magyarország ezt a „kertészkedést” valósította meg (legalább is igyekezett) az agitáció és a népneveltek által. Huhák ezután

összeszedi azokat a sarokpontjait a népvelőktől elvárt beszédmódnak, amik közül nem maradhatott ki a „Horthy-fasizmus”, az „imperializmus”, az „ők” és „mi” ellentétpárok, valamint a „béke” és a „háború” szembeállítás sem. Alapvető volt a meggyőzés ereje, amit a lelkekre való rossz emlékek ráolvasásával tudtak elérni. Ez különösen igaz volt az újlipótvárosi, többségében a holokausztot túlélte lakosságra.

Huhák Heléna a harmadik fejezetben (*Térpropaganda*) a népnevelők konkrét tevékenységét vette górcső alá a XIII. kerületben és a putnoki járásban. Érzékeny témaválasztásával egy, a háború után kreált, társadalmilag nagyon megosztott és belső részeit tekintve különálló kerületet választott kutatásra, amely teljes mértékben releváns az agitáció és az agitáltak szemszögéből nézve. Ebből kiderül, mennyire eltérő körülmények között zajlott az agitáció Vizafogóban (a kerület északnyugati része), a munkások lakta Angyalföldön (keleti rész) és a polgári-tisztviselői Újlipótvárosban (délnyugati rész). Előbbi területen a pártszervezés is rendkívül lassan haladt, az agitáció pedig eleve hamvába holt kísérlet volt, hiszen Budapest egyik legszegényebb és leginkább rossz állapotban lévő helye volt a háború után. Itt mutat rá a szerző, hogy a népnevelők speciális helyzetbe kerültek, mivel a sanyarú életkörülmények között élő lakosság elégedetlen (lakáshelyzet, élelmiszerhiány) és apolitikus magatartásán nehezen javított az agitáció. Hozzáteve, hogy az agitátorok jelentős része is ugyanebben a környezetben élt. Az embereket jórészt anyagi helyzetük érdekelte, kevésbé a párt kampányhadjárata. Ezt visszajára fordítva a népnevelők minden negatív hangra „ellenséges” befolyást láttattak. A sorban állást kitalált aknamunkának, a szokások megtartását (úgy is, mint a hitet) „klerikális reakciónak” bélyegezték, tehát a tőlük elvárt módon erős összeesküvés-elméleteket szöttek a társadalom lecsillapítása és egyben megnyerése céljából.

A XIII. kerületben külön kezelték a polgáriasult Újlipótvárost, valamint a régi rendszerben funkciót betöltő értelmiség által lakott házakat („Hiszekegyház”, Tisza u. 11.). Az ilyen helyekre „képzettebb” agitátorok érkeztek, akik – ha sikerrel jártak a bejutást illetően – felkészülten igyekeztek meggyőzni a lakosokat a párt aktuális terveinek támogatásáról. Az ilyen lakásmustrák alkalmával a népnevelők megfigyelést is tartottak a lakásban, figyelték a vallásosságra utaló tárgyakat (kereszt, Biblia, feszület), valamint a lakók asztalát. Amennyiben bőséges étket véltek felfedezni, könnyen visszajára fordították a vitát az éllemezésre panaszkozó népneveltekkel

szemben. A rendszer jellegéből fakadt, hogy mindig ellenséget kellett generálni, hiszen annak hiánya az „éberség” nem megfelelő jellegére adott okot a pártban.

A kötetből kiderül, hogy idővel a népnevelők olyan jelentéseket írtak, amelyeket a pártvezetőség előre elvárt, a lakosság pedig úgy viszonyult az agitációhoz, ahogy azok hallani akarták. Ebben elsődleges szerepe volt, hogy az agitátor és az agitált idővel egyaránt elsajátította a kommunista nyelv használatát. A lakosság ráeszmélt, hogy a felvett szóhasználat alkalmas lehet saját ügyei hathatósabb megoldásához. Erről szól a negyedik fejezet, melynek címe *A kommunista nyelv elsajátítása*. Ebből az is kiderül, hogy évekig problémát okozott a holokausztot túlélte lakosság háború utáni németgyűlölete, ami kellemtelen volt a hatalomnak a Német Demokratikus Köztársaság létrejöttékor tartott ünnepi békekampányban. Fontos leszögezni, ahogy Huhák is rámutat könyvében, hogy a népnevelők közül sokan megélhetésük javítása érdekében vállalták ezt a „társadalmi feladatot”, ettől függetlenül a pártapparátusban betöltött szerepük (már amennyiben párttagok voltak) rendkívül csekély volt.

A negyedik és az ötödik fejezet fő mondanivalót vizsgálva némiképp összefügg egymással. Huhák szerint nem az a fontos, hogy a jelentések vagy az agitatori

visszaemlékezések mennyire valósak, hanem az elmondottakban vagy leírtakban hangsúlyozott jelenségek vizsgálata adja az izgalmas feladatot. A szerző név nélkül (kizárólag monogrammal) három korábbi agitátort mutat be. Egyikük tevékenységét annak korabeli naplója (M. Imre angyalföldi lakos), a második személyét az általa írott memoárja (V. Géza pestszentlőrinci lakos), a harmadik pedig egy, a szerző által készített életinterjú alapján (L. Péterné ózdi lakos) mutat be. Utóbbi már csak azért sem kis eredmény, mivel két tucat felkért személy közül L. Péterné volt a kettő egyike, aki elvállalta a történésszel folytatott beszélgetést.

A hetedik és egyben utolsó fejezetben (*A magánterek államosítása?*) arra keresi a választ Huhák, hogy mennyire teremtett új helyzetet a magánlakásokon folytatott agitáció a lakosság körében. Itt kiemelő megállapítása, hogy a kommunista hatalom nem tartotta ezt sértőnek, mivel elvárta, hogy a társadalom kommunistaként éljen és viselkedjen, ami azzal járt, hogy az embereknek a saját lakásukban is politizálniuk kellett (jelképek és újságok megjelenítése, a vallás teljes feladása).

A forráshasználatot a kötet egyik legnagyobb erősségének tartom. Az interjú mellett korabeli jelentések, pártiratok és megyei levéltári anyagok is feldolgozásra kerültek. A szakirodalomjegyzék bőséges, a szerző jól reflektált a témába vágó nemzetközi szakmunkákra. A név- és tárgymutató segíti az olvasót a könnyebb eligazodásban. A kötet hibája véleményem szerint a jegyzetek egy tömbben való megjelenítése egy, a szövegtől hátrébb található alegységben. Ez mindenképp ront az amúgy bőséges jegyzetapparátus elemzésén. Ettől eltekintve a kötet hiánypótló történettudományos munka. Minden elemében részletgazdag, olvasmányos és jól szerkesztett.

A legfőbb elvárás a kötettel szemben, hogy az általa meghatározott célt végül teljesítette-e. Ebben a tekintetben is dicséret illeti a szerzőt, mivel kérdésfeltevéseit megválaszolta, részletesen sikerült bemutatnia az agitátorhálózat „arccal rendelkező” szereplőit. Huhák Heléna elérte célját azzal, hogy az arctalan történeti kutatás helyett/mellett egyszerű emberek hétköznapjain keresztül mutassa be egy jól feltárt időszak kevésbé ismert szegmensét.

KOVÁCS BALÁZS

„Rekviem egy befejezetlen háborúért”

Castel, Robert C.: *Függőleges koporsó. Az orosz-ukrán háború – mítoszok nélkül*. Budapest, Könyv Népe, 2023.

Tavaly decemberben jelent meg Robert C. Castel *Függőleges koporsó – Az orosz-ukrán háború – mítoszok nélkül* című könyvének második kiadása. A könyv – amelyhez Köves Slomó rabbi, az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség vezetője írt előszót – a már több mint egy éve zajló orosz-ukrán háborúba ad betekintést a szerző háború kapcsán megjelent cikkei, elemzései által. A témában megnyilvánuló számos szakértőtől eltérően – akik gyakorta a konfliktus taktikai, és műveleti szintű elemzésén keresztül értelmezik az eseményeket – Castel sokkal tágasabb, történeti, geopolitikai, kulturális és civilizációs nézőpontokból tekint rá a háborúra. Teszi mindezt olyan karakteres stílussal és humorral, ami igazán olvashatóvá, és – bár a könyv témájára tekintettel nem a legjobb kifejezés, mégis – szórakoztatóvá teszi a kötetet. Ami a perspektíva és a stílus mellett igazán egyedivé teszi a könyvet, az a szerző szerepfelfogása. „Jövevény vagyok az idegen földön” – vallja magáról a magyar közbeszédre és diskurzusra utalva Castel, aki Erdélyből származik és az anyanyelve magyar, de az Izraelben élt csaknem négy évtized tapasztalatai után gondolatai többnyire nélkülözik a jelenleg uralgó európai trendeket és sémákat. A szerző, mielőtt 2012-ben doktorált volna a Haifai Egyetemen, mintegy két évtizeden át különböző minőségekben szolgált az izraeli biztonsági erőknél. Katonai hírszerzőként, katonadiplomataként, rendőrnnyomozóként, mesterlövész-ként és krízistárgyalóként mélységeiben ismerte meg a katonai konfliktusok természetrajzát egy olyan országban, amely Európával ellentétben soha nem engedhette meg magának az elpuhulás luxusát, sem azt, hogy a tények helyét életszerűtlen ideológiákból levezetett magyarázatokkal töltsse ki. Elméleti felkészültségének és katonai tapasztalatának köszönhetően elemzései frissek, lényegre törőek, és – mivel elemzései általában nem taktikai szintűek – azok számára is gondolatébresztők, akik kevésbé fogékonyak a háború hadműveleti részletei iránt.

A hagyományos elemzések az egyes vezetők, döntéshozók tetteinek értelmezéséhez gyakorta a racionalitást állítják a középpontba, és erre fűzik fel az elemzés

gondolatmenetét. Ez a megközelítés azt feltételezi, hogy a döntések kizárólag a racionalitás mérlegén, pontosan kidekázva születnek meg, kizárva minden más tényezőt. Castel a geopolitikai elemzések e leggyakrabban alkalmazott módszertanát hátrahagyva más megközelítést és támpontokat keres az adott probléma értelmezési kereteinek felállításához, ami írásainak esetenként a fősodortól eltérő irányt ad, végkövetkeztetései pedig ennek megfelelően újszerűek, összetettebbek és árnyaltabbak. Érdemes kiemelni a cikkek sorából a háború kitörése előtti hetekben írt elemzését (*A jégmezők lovagja és az orosz világrénd*, 24–31.),¹ amely egy másik, a hidegháború nukleáris fenyegetettségének árnyékában fogant, és azóta nagy szakirodalommal rendelkező fogalom, a *stratégiai kultúra* szempontjából közelíti meg a kérdést.² A Jack Snyder által a hetvenes években megalkotott fogalom egy, az amerikai légierő számára készült jelentésben (*The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*)³ szerepelt először, amiben a szerző megpróbált támpontokkal szolgálni a szovjet nukleáris stratégiák jobb megértését illetően. Snyder úgy vélte, hogy a vezetői döntések nem csupán a racionális tényezők összességének figyelembevételével születnek, mögöttük olyan mélyebb, kevésbé egzakt módon leírható dolgok állnak, mint az egyén szocializációja, illetve a politikai döntéshozatal adott közösségre jellemző formái. Snyder elgondolásából mára egy olyan konstruktivista elmélet nőtt ki, amely a racionalitásra épülő realista felfogással szemben, egy nagyon komplex rendszer keretében vizsgálja a stratégiai döntéshozatalt. A vizsgált tényezők között szerepel a döntéshozó közösségének földrajzi környezete, történelmi tapasztalatai, nemzeti karaktere, a válsághelyzetek kezelésének leginkább preferált, elfogadhatónak ítélt formái, a szocializáció során megszerzett és bevésődött ismeretek, előítéletek, viselkedési minták, rögzült eszmények. A fentebb vázolt stratégiai kultúra fogalomkörének alkalmazásával, történelmi példákat hozva Castel egy, az orosz gondolkodás legmélyén meghúzódó egzisztenciális félelemre hívta fel a figyelmet. Az eltörléstől, a megsemmisüléstől való félelem Mohács és Trianon tapasztalatai nyomán a magyar

¹ A cím utalás a Szergej Mihajlovics Eisenstein által rendezett, 1938-ban bemutatott *A jégmezők lovagja* című filmre, amely az oroszok Német Lovagrend ellen vívott csatáját dolgozza fel.

² A szerző egy másik könyvében részletesebben, szakirodalmi áttekintéssel tárgyalja a stratégiai kultúra elméletének fejlődését. Castel, Robert C.: *When Innovation Failed: Soaring Creativity, Souring Outcomes*. Createspace Independent Publishing Platform, 2017, 3–18.

³ Snyder, Jack: *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*. (1977. szeptember). <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2005/R2154.pdf> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 10.)

néplélekbe is mélyen rögzült, hatása pedig számos alkalommal megmutatkozott a magyar politikai gondolkodásban. Az orosz néplélek otthona azonban nem a kis Kárpát-medence, hanem a végtelen ázsiai síkságok, és ilyen környezetben a túlélési stratégia nem szorítkozhat a regionális perspektíva szűkös keretei közé, hanem globális szinten, világregdként kell megfogalmaznia önmagát. Az oroszok népszerű történelmi alakja, Alekszandr Nyevszkij a 13. században a Csúd-tavi ütközetben legyőzte a Német Lovagrendet. A Lovagrend támadása orosz értelmezésben a Nyugat kísérlete volt az orosz civilizáció eltörlésére és egy új világregd megalapozására. Ugyanez a mintázat ismerhető fel hatszáz év múltán Napóleon oroszországi hadjáratát követően, amikor az orosz cár nem elégedett meg a francia seregek orosz határok mögé szorításával, hanem a Szent Szövetség – a korabeli európai biztonsági együttműködés – egyik létrehozójaként alakítója lett az új világregdnek, egyszersmind garantálva benne a maga biztonságát. Az oroszok a létezésüket fenyegető következő nyugati kihívásra a második világháborút követő befolyásszerzéssel válaszoltak, és ismét meghatározó szereplői lettek a világregd kialakításának, majd a hidegháború évtizedeiben valódi globális játékosokká léptek elő. Elmondható tehát, hogy az orosz stratégiai kultúra meghatározó eleme, hogy Oroszország a rákényszerített rendet tartósan

nem fogadja el, a világregd kialakításában pedig meghatározó szerepet kíván magának. Ennek tudomásul vétele alapvető kellene, hogy legyen a világ biztonsága szempontjából. Bár az elemzés a háború kitörése előtt készült, az elemzési keretnek köszönhetően időtálló maradt, a benne foglalt felvetések pedig az aktuális helyzethez igazodva újra és újra végiggondolhatók.

Az orosz-ukrán háború egyik különlegességét, és egyben a világra nézve veszélyességét a szembenálló felek – akik e háborút nagyhatalmi szinten értelmezve az Amerikai Egyesült Államok és Oroszország – atomarzenálja adja. Talán nem véletlen, hogy a kötet elemzéseinek egyik gyakran visszatérő eleme is éppen ez a kérdés. Castel felidézi, hogy a Szovjetunió 1991-es szétesésével több volt tagállamban – Kazahsztánban, Fehéroroszországban és Ukrajnában – atomfegyverek maradtak, ami akkor Ukrajnát átmenetileg a világ harmadik legnagyobb atomhatalmává tette. Az 1994-ben aláírt *Budapesti memorandumban* az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság és Oroszország a volt szovjet tagállamok atomfegyvereinek leszereléséért cserébe garanciát vállaltak ezen államok területi épségét illetően. A most zajló orosz-ukrán háború megmutatta, hogy mennyit is érnek ezek a garanciák. A világ felemelkedőben lévő középhatalmainak nehéz lenne ilyen példa után nem arra a következtetésre jutniuk, hogy az egyetlen működő elrettentő erő egy nagyhatalommal szemben csak a saját atomfegyver jelenti. Castel úgy véli, hogy a 21. század az atomfegyverekről szól majd, a nagyhatalmak pedig nem lesznek képesek stabil világregdet létrehozni a feltörekvő, immár atomfegyvert is birtokló középhatalmakkal szemben. (*Ukrajna és az atomfegyverek évszázada*, 34–35., *Ne tegye, ne tegye, ne tegye!*, 206–207.) Nyugtalanító előrejelzés. Ukrajna és az atomfegyverek kérdése az orosz-ukrán háborúban ismét előkeült – éppen az Oroszországgal élesen szembenálló Lengyelország irányából. A javaslat szerint, amelyet Radoslaw Sikorski korábbi lengyel külügyminiszter fogalmazott meg, Ukrajnát egy esetleges orosz atomcsapás ellen a számára átadott atomfegyverek védhetnék meg. (*Atomfegyvereket Ukrajnának? Ugyan mi baj történhetne?*, 164–165.). Bár a lengyel ötlet hamar lekerült a napirendről, arra kétségtelenül alkalmas volt, hogy elgondolkodjunk azon, mit jelentene a világ biztonsága, de főleg Közép-Európa biztonsága szempontjából egy ilyen lépés, és persze azon is, hová vezet a háborús pszichózis. Pedig akad történelmi példa, amihez a döntéshozók bátran visszanyúlhatnak, ha a jelen nem kínál számukra kapaszkodót. Ilyen lehetne

1983-ból a NATO nagyszabású hadgyakorlata, az *Able Archer*.⁴ A hadgyakorlat során a NATO egy atomfegyverek bevetésével járó katonai konfliktushelyzetet szimulált. A gyakorlatról a Szovjetunió úgy vélte, hogy az csupán egy álca, ami egy tényleges támadást leplez, ezért készségbe helyezte a Közép- és Kelet-Európában állomásoztatott nukleáris erőit. A helyzetet végül a NATO oldotta meg azzal, hogy Leonard H. Perroots altábornagy javaslatára nem válaszolt hasonló lépéssel, vagyis a deeszkaláció érdekében inkább a stratégiai nemcselekvést választotta (*Nukleáris Déjá Vu*, 217–218. Akkor a fegyverben álló Nyugat képes volt önmérsékletre és az orosz gondolkodás tiszteletben tartására. Azóta azonban láthatóan nagyot fordult a világ. Az atomfegyverek és a hozzájuk kapcsolódó doktrínák, amelyek eddig szavatolták a világ biztonságát, és amelyeket eddig hajlamosak voltunk a második világháborúból itt maradt, kényelmes életünket nem befolyásoló relikviáknak tekinteni, most felülíródni látszanak. A napokban született döntés orosz taktikai atomfegyverek Fehéroroszországba telepítéséről, Kína pedig újrafogalmazni készül saját *no first use* nukleáris doktrínáját.

Ha visszatekintünk a háború kezdetére, láthatjuk, a Nyugat mai vezetői milyen alapállásból fogadták a Keleten zajló eseményeket. Magabiztos nyilatkozatok születtek Oroszország gyors kapitulációjáról, Vlagyimir Putyin különböző okokból bekövetkező váratlan haláláról, az összeomló orosz hadseregről és a szankciók súlya alatt megroppanó gazdaságról. E vágyvezérelt nyilatkozatok eddig rendre beteljesületlenek maradtak, ugyanakkor arra kétségtelenül alkalmasak voltak, hogy kommunikációs zajjal fedjék el azokat a nagyon is lényeges kérdésfelvetéseket, amelyek kimondása és tisztázása ilyenkor alapvető kellene, hogy legyen. Mi a célja a Nyugatnak ebben a háborúban, és meddig hajlandó elmenni ezekért a célokért? És ha már a „Nyugat” terminológiát használtam: beszélhetünk még a Nyugat vonatkozásában egységes akaratról? Nem árt azt sem felidézni, miről is szólt a háború egy évvel ezelőtt. Leginkább arról, miről a háborúk általában szólnak: nagyhatalmi érdekekről, befolyási övezetekről, szövetségi rendszerekről. Azóta a helyzet megváltozott, és a korlátozott célokért korlátozott eszközökkel vívott háború egzisztenciális háborúvá vált, amit a Nyugat akár az utolsó ukránig hajlandó vívni. (*Akár az utolsó ukránig*, 60–63.) A Nyugat vezető politikusai ma arról beszélnek, hogy ki mennyi fegyvert, harckocsit

és repülőgépet szállít a morál nevében az ukrán frontra, és mélységesen felháborodnak, ha Oroszország is hasonló támogatásban részesül a világ más érdekei mentén gondolkodó országaitól. Persze a Nyugat saját morális felsőbbrendűségébe és a történelmi szükségszerűség diktálta világvezető szerepébe vetett hite nem újkeletű. E legalább fél évezrede tartó küldetés tudatnak egyik utolsó, a kor igényeihez igazított verziója Francis Fukuyama elhíresült jóslata volt a történelem végéről.⁵ Sajnos azonban, mint azt Castel némi malíciával megjegyzi, „A történelem a maga sajátos humorérzékével úgy állt bosszút Fukuyamán, hogy galád módon mégsem ért véget” (*Fukuyamának szeretettel*, 64–69.), a tények pedig jelenleg azt mutatják, hogy Oroszország nem kényszerült térdre sem a nyugati fegyverektől, sem a szankcióktól, sem pedig az ukrán zászló színeire festett profilképektől.

A világ megértése, az események értelmezése strukturált gondolkodást igényel, amelyhez a kereteket és fogalmakat – a „gondolati szerszámot” – gyakorta teóriákban találjuk meg. Castel elemzései a szerző tudományos felkészültségének köszönhetően számos ilyen keretet kínál fel az olvasó számára. Hiányérzetet nem is ez, hanem elsősorban a kifejtés rövidegsége okoz az olvasóban, amit azonban a cikkek és napi elemzések műfaja miatt nem róhatunk fel a szerzőnek. Inkább reméljük, hogy tudásának ezt a szeletét is – hasonlóan az egyelőre csak angolul megjelent, *When Innovation Failed: Soaring Creativity, Souring Outcomes* című könyvéhez – egyszer önálló kötetben is az olvasók elé tárja. Az elméleti megalapozottság mellett a kötet másik erénye a szerző háborús tapasztalataiból táplálkozó, időnként meglehetősen hűvös realizmusként jelen lévő gyakorlatias szemléletmód, ami nemcsak kiválóan kiegészíti az elemzéseket, de egyfajta gondolati horgonyt is biztosít, amely soha nem engedi, hogy az elméleti megközelítések miatt a háború túlzottan elvonttá, értelmezése pedig valóságmagyarázó elméletek absztrakciós játékává váljon a szemünkben. Realizmusát még értékesebbé teszi napjaink bizonytalansága, amelyből mind egyértelműbben olvasható ki, hogy a jelen hatalmi struktúrája, amely a második világháborút követő években lerakott fundamentumokon nyugszik, mára elkorhadt, és olyan díszletként vesz körül minket, amely nem a valós viszonyokhoz igazodik.

JÓNÁS RÓBERT

⁴ A hadgyakorlatról, és tágabb értelemben az amerikai hidegháborús doktrína fejlődéséről lásd: Kávássy János Előd: Adalékok az amerikai hidegháborús doktrína és a nukleáris fegyverzet fejlődéséhez és változásaihoz. *Rendszerváltó Archivum*, 2020/1, 4–27.

⁵ Fukuyama cikke a történelem végéről 1989-ben jelent meg. A szerző úgy vélte, hogy Szovjetunió meggyengülésével a nyugati liberális demokrácia maradt az egyetlen politikai-társadalmi berendezkedés, ami a világon uralkodóvá válhat. Fukuyama, Francis: The End of History? *The National Interest*, 1989 Summer, 3–18.

ÜZENET A VÖLGYBŐL – DURAY MIKLÓS EMLÉKEZETE¹

„– Tudod-e, Cérna Géza, hogy miért hívtunk haza? – Tudom. Bajban van a nép, elfogyott az ereje. – Így igaz, de kevesebb ez a valóságnál. – Vissza kell hozni a mosolyt az emberek arcára. – Így igaz, de kevesebb ez a valóságnál. – Újra kell tanítani az embereket a szeretetre. – Így igaz, de kevesebb ez a valóságnál. – Meg kell lelteni az éjszakai álmok nyugalalmát. – Így igaz, de kevesebb ez a valóságnál. – Vissza kell állítani a szavak hitelét. – Így igaz, de kevesebb ez a valóságnál. – Meg kell újítani a munka becsületét. – Így igaz, de kevesebb ez a valóságnál. – Az akarat szabadságát kell újratemetni. – Így igaz, de kevesebb ez a valóságnál. – Akkor mit kell még tenni ezeken kívül? – Népünk emlékezetét és méltóságát kell megmenteni, Cérna Géza. Ezt fenyegeti a legnagyobb veszély. Ki akarják vágni népünk égisz éré fáját, a bucsonyi óriásbüköt. Ha elpusztul a fa, lassan mi is meghalunk, mert abban van népünk múltja és jövője. [...] – Tudod-e, Cérna Géza, hogy ezt senki sem fogja megköszönni neked? – Nem várok köszönetet. És tudod-e azt, hogy neked kell felépíteni az őrhelyet? – Felépítem. – És azt tudod-e, hogy a ragadozó vadak ellen sem véd meg senki, ha nem fogod magad védeni? – Ha rákerül a sor, úgysem marad más választásom. [...] – És azt vállalod-e, hogy ezentúl tőled kérjük számon a rád bízott fa sorsát? – Vállalom. [...] – De a jövőt nem taníthatom. Az még nincs benne a fa szöveteiben. – A tanítványaidban van a jövő, Cérna Géza! Olyan lesz a jövő, ahogyan te oktatód őket! Ezért kell óvni az emlékezet fáját, mint az életünket! – Csak a valóságot fogom nekik mondani!”²

Tudják már, mikor kezdődött? – ezzel a kérdéssel és a közszerepléseiből általam is jól ismert félmosollyal fordult felém Duray Miklós egy néhány évvel ezelőtti beszélgetésünk alkalmával, amikor megtudta, hogy a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívumnál dolgozom. Már nem emlékszem, hogy mit válaszoltam neki, vagy jeleztem-e, hogy ismerem az erről szóló előadását, amely korábban a RETÖRKI által kiadott, hetvenedik születésnapjára megjelent kétkötetes gyűjteményében is megjelent.³ *Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás* – ez nemcsak a kötet címében szerepelt, de ennek dilemmáján érezhetően sokat is gondolkodott az utóbbi évtizedben, leginkább azon, hogy milyen erővel és arányban vettek részt a helyi erők az események dinamikájának alakításában, és mennyire érvényesült egy külső, a résztvevők által nem ismert forgatókönyv.⁴

Gondolhatnánk, hogyha valaki, akkor Duray Miklós tudta, mikor kezdődött az átalakulás. A kelet-közép-európai változások előtt elhallgatás, mellőzés, félreállítás, a politikai életből való kiszorítás, állandó megfigyelés, árusítás és magárahagyottság, majd többszöri börtön volt osztályrésze a *kettős elnyomásban*.⁵ A változások lázas éveiben, 1988 márciusában beszélhetett először az anyaországban nagyobb tömeg, az ellenzéki értelmiség színe-java előtt a Jurta Színházban, ahol „a szünni nem akaró tapsban annak az erkölcsi elégtételnek a töredékét” kapta meg, ami „már régóta járt neki”.⁶

1988 nyaratól az Indiana University of Pennsylvania ösztöndíjával egy évig az Egyesült Államokban tartózkodott.⁷ Hazatérve pártalapító és frakcióvezető, csehszlovákiai, majd szlovákiai országgyűlési képviselő. Első látásra nem is lehetne nagyobb a különbség. Ha mélyebbre tekintünk, természetesen más a helyzet. Duray

¹ Az emlékező írás két, a *Magyar Nemzet* és a *Bécsi Napló* online változatában megjelent cikk hivatkozásokkal kiegészített változata. Az eredeti megjelenések helye: Fel a hegyre, magyar! Duray Miklós emlékére. *Magyarnemzet.hu*, 2023. 01. 17.; Aki az övéiért tett. *Becsnaplo.eu*, 2023. 01. 31.

² Duray Miklós: Az égisz éré óriásbük. In: Uő: *Csillagszilánk és tövistörek. Cérna Géza meséi*. Pozsony, Madách–Posonium, 2014, [89–98.] 95–98.

³ Uő: Mikor és mivel kezdődött a kommunista egypártrendszer megszűnése? Előadás a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet által rendezett, Magyarok a rendszerváltásban a határon innen és túl című konferencián. In: Uő: *Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás a Kárpát-medencében, 1963–2015 I.* Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 14/I., 2016, 37–53.

⁴ Uő: *Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás a Kárpát-medencében, 1963–2015 I-II.* Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 14/I–II, 2016.

⁵ E címmel adta ki a csehszlovákiai magyarságot ért kommunista elnyomás dokumentumait: *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről, 1978–1989*. Szerk. Duray Miklós. Pozsony, Madách–Posonium, 1993.

⁶ A megfogalmazás Csurka Istvántól származik: Csurka István: Az MDF 88-a. In: *Magyarország politikai évkönyve, 1988*. Szerk. Vass László – Sándor Péter – Kurtán Sándor. Budapest, R-Forma, 1989, [304–312.] 309. Duray Miklós Jurta Színházban elhangzott felszólalását lásd: Duray Miklós: A magyar kisebbségek és az egyetemes magyarság közötti kapcsolatok problémái. *Beszélő*, 24 (1988/2), 30–34.

⁷ Ebben az időben született, a felvidéki magyarság aktuális állapotát elemző és az észak-amerikai magyarság helyzetére is reflektáló előadásának szövegét lásd: Duray Miklós: A csehszlovákiai magyar kisebbség politizálásának fő irányvonalai az elmúlt hetven évben. Elhangzott az 1988-as MBK konferencián. *Itt-Ott*, 1988/3, 20–25.; Uő: Visszapillantás a harmincezedik mérföldről. Elhangzott az MBK 1989-es augusztusi konferenciáján. *Itt-Ott*, 1990/1, 21–29.

– aki a '60-as évektől számos alkalommal tett hitet a demokrácia mint eszköz és cél mellett – a tapasztalatok tükrében 2016-ban már így fogalmazott: „Némelyek azt mondják, hogy a demokráciától jobbat még nem talált ki ember. Valóban kellemesebb, mint a diktatúra. Van néhány ezzel kapcsolatos tapasztalatom. Csakhogy a demokrácia általam is megélt rossz élményei legalább annyira undorítóak, mint a kommunizmus államvédelmiseinek módszerei. A különbség: amiért diktatúrában börtön jár, azért demokráciában lelki szenvedés, mellőzés, köpködés, rágalmozás, szellemi undor – kín, kínok, kínlódás. [...] A diktatúra egyértelmű, mint a szakadék, aki belezuhan, aligha éli túl. A demokrácia olyan, mint a lép: bűdös, de van esély a túlélésre, ha nem véti el a lépést az ember; ha oda lép, ahová irányítják.”⁸

Duray, Vigh Károly történeztől búcsúzva felidézte, hogy „a Nagy Háború végének nagy fordulatai” idején született.⁹ Ő maga éppúgy történelmi időben, a „nagy cezúra” idején, a második világháború lezárásakor, a nagy összeomlásokkor látta meg a napvilágot, amikor a felvidéki magyarság számára megkezdődtek a *hontalanság évei*.¹⁰ Éppúgy Losoncon, mint Vigh. „Abban a városban, amely a Kárpát-medence egyik legpolgárosultabb települése volt, de 1918 után elszakították a nemzet tömbje által lakott területtől – külföldre, idegen állam részévé, peremterületté tették. Ezt a várost Mátyás király Fekete Seregének megszervezése előtt Ján Jiskra szabadcsapatai dúlták, 1849-ben a magyar szabadságharcot Osztrák-Habsburg kérésre leverő orosz csapatok felperzselték. Itt született a Nagyságos Fejedelem kancellárja, Ráday Pál és a magyar felvilágosodás egyik szellemi vezéralakja, Kármán József, ide kötődött Madách Imre. Ebben a városban a Szilassyaknak köszönhetően váltak egyenrangúvá a zsidók a többiekkel 1814-ben, az első magyar emancipációs törvény megszületésénél negyvennégy évvel korábban. Losonc a 19. század fordulójának legfejledebb magyar városa lett csattogó gépgyáraival, élelmiszeriparával, hatalmas gőzmalmával, gabonakereskedelmével. Szülővárosa a korai középkortól számítva a kultúrák határvárosa volt. Ennek a feladatának úgy felelt meg a város, hogy nyílt teret adott a kultúrák találkozására, a kölcsönös gazdagodásra. A középkortól számítva kereskedelmi központ is volt, ami ugyancsak a különbözőségek kölcsönösségét erősítette.”¹¹

E ködbe veszni látszó, ám nemzedékek által gyűjtött és továbbadott élményei alapján még létező polgári szellemiség az ő gondolkodását is meghatározta. Még akkor is, ha oly korba született, amikor megszületni „csak a véletlen műve volt, mondhatni a figyelmetlenségé, mert 1944 őszén gyereket nemzeni csak véletlenül lehetett”.¹² Szülei szellemisége, a magyar származás vállalása és a losonci, majd füleki magyar iskola hatása meghatározó volt életében. „Kisebbségi magyarnak születtem. Azon kisebbségiek egyikének, aki és akik, valamint kinek és kiknek a szülei nem adták föl a második világháború utáni durva üldöztetés ellenére sem a nemzetiségüket. Tehát a több mint háromezrezer nem csehszlovákizált magyar egyike vagyok. Azok közül származom, akikhez az elnyomás enyhülése után visszatérhettek a nemzetiségüket a megfélemlítettség vagy a létük védelme miatt elhagyottak, így hát egyike vagyok annak a hivatalosan bevallott ötszáznyolcvanezer csehszlovákiai magyarnak, akik a megpróbáltatások súlya alatt – ha néha el is bizonytalanodtak –, végül mégis kitartottak nemzetük mellett. [...] Magyar iskolába jártam. Nem csupán azért, mert szüleim, majd később én is így döntöttünk. Hanem azért is, mert a nemzeti kisebbség létének egyik legfontosabb jelképe az anyanyelv, megtartója pedig a nemzeti kultúrában való művelődés.”¹³ Az 1956-os forradalmat tizenegy évesen élte meg. „Azt hiszem, [...] sokkal érzékenyebb voltam a politikai eseményekre, mint kortársaim. A gyilkos szovjet ágyúk dörgése áthallatszott Losoncra is. Éjjel pedig vonult a csehszlovák hadsereg a magyar határ irányába, hogy esetleges parancsra beavatkozzon az eseményekbe, természetesen a szovjetek oldalán. [...] Az öröm és a félelem időszak volt ez, és november 4. a teljes reményvesztés napja. Ez is vasárnap volt, és hátborzongató segélykiáltást sugárzott a rádió. Mindannyian sötét ruhába öltöztünk, mert családi gyásznap volt ez nálunk. Napokig alig szóltunk és lábujjhegyen jártunk otthon, mintha a forradalom halottai lettek volna kiterítve lakásunkban.”¹⁴

⁸ Uő: Hetven évvel ezelőtt kezdődött egy történet... In: Duray i. m. 2016/I, [15–17.] 16.

⁹ Uő: Három nemzedék emlékezete. Végso búcsú Vigh Károlytól, a történelmi Felvidék születőttjétől. *Duray.sk*, 2013. 11. 25.

¹⁰ Janics Kálmán legendássá vált könyvcíme alapján: Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után, 1945–1948*. Bern, EPMSZ, 1979.

¹¹ Duray i. m. 2013.

¹² Uő: *Kutyaszorító*. New York, Püski–Corvin, 1983, 28.

¹³ Uő: Levél a Bethlen Gábor Alapítvány kuratóriumának. *Hitel*, 1988/4, 52.

¹⁴ Duray i. m. 1983, 47.

1964-től a pozsonyi egyetem természettudományi karának geológus hallgatójaként vett részt a csehszlovákiai magyarság alakuló és terebélyesedő klubmozgalmában. Alapítója, 1965 és 1968 között pedig elnöke volt a pozsonyi József Attila Ifjúsági Klubnak, amely – a többi hasonló szerveződéssel közösen – az első Nyári Ifjúsági Találkozó, a ma is létező gombaszögi táborozás egyik előrendezvényének szervezője. A magyar főiskolások és egyetemisták érdekeit éppúgy képviselte a csehszlovákiai főiskolák konferenciáján, mint a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (CSEMADOK) vezetőségében. A prágai reformfolyamatok kibontakozása természetesen a felvidéki magyarságot sem kerülte el: 1968 áprilisában fontos szerepe volt a Magyar Ifjúság I. Országos Konferenciájának megrendezésében és a Magyar Ifjúsági Szövetség megalapításában. Később túlzás nélkül történelmi pillanataként idézte fel ezeket a napokat, a felvidéki magyarság magatartását példaadónak tekintette a prágai tavasz és a „normalizációnak” csúfolt visszarendeződés idején is.¹⁵

Egy jellemző esetet idéz fel a Varsói Szerződés bevonulása utáni napokból: „Egy árva transzparens árulkodott csak arról, hogy valami más történik az országban, mint általában, mert a felirat azt hirdette: »Magyar katonák, menjetek haza!« Semmi több. Azonban voltak olyan feliratok is Dél-Szlovákiában ebben az időben, melyek csupán arról szóltak, hogy »magyarok, menjetek el«, és mi tudtuk, hogy ez nagyon is kétértelmű, célzatosan az, de ekkor megbocsátottuk és nem méltattuk figyelemre, mert azt is tudtuk, hogy most másra gondol az ország zöme.”¹⁶ A klubmozgalmak 1969 nyári találkozójaival kapcsolatos megfogalmazása saját akkori álláspontjára és későbbi életművére is jellemző: „Nem voltunk hajlandók engedményt tenni egyetlen alapvető – főleg a kollektív jogok és az önigazgatás terén –, mert tudtuk, hogy minden visszalépés további megalkuvásra kényszerít.”¹⁷ A kommunista visszarendeződés persze nem tűrte, nem tűrhette az önállóságot: Duray az elsők között lépett vissza a magyar szervezetek vezetéséből, miután a sajtóban nacionalizmussal és kozmopolitizmussal, szovjetellenességgel és jobboldalissággal vádolták.¹⁸

Hosszú, de politikai szempontból csendesebb évtized után – tiltakozva a magyar anyanyelvű oktatás ötödik osztálytól való szinte teljes ellehetetlenítése ellen – létrehozta a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságát, amely számos, a magyar emigráción keresztül a nemzetközi nyilvánosság elé tárt memorandumban és nyilatkozatban tárta fel a magyar kisebbséget ért folyamatos atrocitásokat. A Borbándi Gyula által szerkesztett müncheni *Új Látóhatárban* a következő szinte példátlanul nyílt megfogalmazással fordultak a nemzetközi közvéleményhez: „Az anyanyelv fokozatosan háttérbe szorul. Számos magyar tanárt, illetve tanítót elbocsátanak (ezt a kormány anyagi diszlokációnak nevezi). Tekintettel arra, hogy a magyar tanítók zömének nincs gyakorlata az idegen nyelven való tanításban, csökken az oktatás színvonala, ami bizalmatlanságot ébreszt a szülőkben, és ezzel további okot szolgáltat az iskola megszüntetésére. Továbbá, a színvonal csökkenése miatt a magyar iskolák növendékei elmaradnak a szlovák iskolák növendékei mögött, ami rontja elhelyezkedési és előrehaladási esélyeiket. Végül a magyar iskolarendszer teljesen szétzúlik, és az egykori magyar iskolák magyar nyelvet és irodalmat is oktató szlovák iskolává változnak. [...] A közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező magyar értelmiség kihalásának következtében elkorcsosul a nyelv – a nemzeti kultúra legfőbb attribútuma. A nemzeti nyelv elvesztésével megszűnik a nemzetiség. Ez a folyamat: erőszakos asszimiláció, kimeríti a nemzeti genocídium fogalmát, mely a fizikai gyilkosság és meghurcolás után az emberi jogok legdurvább megsértése.”¹⁹ A bizottság tevékenysége és az általa keltett hírverés sikerrel járt: a terv lekerült a napirendről.²⁰ Duray egyetlen csehszlovákiai magyarként annak ellenére is aláírta a Charta '77 nyilatkozatát, hogy az – az általánosságokon kívül – egyáltalán nem mutatott fogékonyságot a magyar kisebbség érdekérvényesítési harcai iránt. Ezekben az években is egyaránt felemelte a szavát a szlovák nacionalista tendenciák és a hivatalos magyar politika közönyössége ellen.²¹

1979-ben – Kenedi János és Bence György felkérésére – tanulmányt közölt a magyar ellenzék közös vállalkozásaként létrejött *Bibó-émlékkönyvben*, *Adalékok a kisebbségi politikához* címmel. Ebben nemcsak a jelenre vetített, de általános, korszakokon átívelő tanulságokat is levont a kisebbségi létmóddal és politizálással

¹⁵ Uo. 57–61., 69–103.

¹⁶ Uo. 99.

¹⁷ Uo. 122.

¹⁸ Uo. 124–126.

¹⁹ A szlovákiai magyar iskolák elsoványítása. *Új Látóhatár*, 1979/3–4, 106–108.

²⁰ Duray *i. m.* 1983, 135–159.

²¹ Uo. 131–142., 154.

kapcsolatban: „Nem lehet tehát felmenteni a megalkuvás vádjá alól a kisebbséget, ha egyezkedik. Csupán az életmentési akciók fogadhatók el, hiszen a mártíromság, ha mégannyira mozgósító erő is, nem lehet célja egyetlen kisebbségnek sem. A tárgyalás és az ellentmondás szabadsága azonban kikezdhetetlen. Tárgyalási alapnak a hatalom, illetve a többség által kezdeményezett közeledés tekinthető vagy pedig a kisebbség részéről tett nyílt ajánlat. Előbb a hatalom részesévé kell, hogy fogadja a kisebbséget, vagy el kell, hogy ismerje törvényes ellenzéknek, vagy legalább ténylegesen el kell viselje ellenzéként. Ilyen gesztus hiányában minden spekuláció hiábavaló, mely az iránta tanúsított hűséggel igyekszik meggyőzni az államot, hogy a kisebbség megérdemli a jogrészességet. Hűséggel nem törvényes jogot, hanem csak féltett koncot lehet szerezni.”²²

A magyar közgondolkodás történetébe ugyanakkor nem ezzel a tanulmányával, hanem az 1983-ban New Yorkban, a Püski Kiadó által kiadott *Kutyaszorító* című, önéletrajzi írásával véste be a nevét. A kötethez előszót író Csoóri Sándor szilenciumra ítéltetett, miután a magyar kisebbségek problémáinak fokozódásáért a szocializmust mint rendszert és ideológiát tette felelőssé. Csoóri Duray bátorságát kiemelve azt hangsúlyozta: a munka azért is úttörő vállalkozás, mert szerzője „szakít [...] a büntudatra alapozott hagyománnyal. Nem fejt ki, de érezteti, hogy minden mentegetőzés újabb ürügy a nemzetiségek bevádolásához.”²³

Csoóri előszavát persze az anyaországi társadalom éppúgy nem ismerhette meg, mint Duray szinte felbecsülhetetlen értékű és töménységű összegzését. Utóbbi könyve megjelenésekor már túl volt első börtönbüntetésén – a nemzetközi tiltakozás hatására „csupán” három hónapig tartott ez a fogság –, pozsonyi perén a szolidaritás gesztusaként Cseres Tibor, Csurka István és Mészöly Miklós is részt vett, a magyar emigrációt pedig Barki Éva Mária bécsi ügyvédnö képviselte. 1984 májusában újra letartóztatták, ekkor egy évig raboskodott – többek között a nemzetközi szervezetek, a magyar emigráció és a budapesti Duray Bizottság tevékenységének köszönhetően végül amnesztiában részesítették.

Természetes lehetett volna, hogy az antikommunista, a magyar kisebbség jogait a többségi nacionalizmussal/sovinizmussal szemben védelmező Duray Miklós fontos szereplője és megkérdőjelezhetetlen ikonja lesz a szlovákiai és/vagy a magyarországi politikának. És bár vezetője volt szlovákiai magyar szervezeteknek (az általa alapított, hangsúlyosan magyar gyökerű, de a többi csehszlovákiai nemzetiséget is felkaroló Együttélésnek, majd a szétaprózott magyar pártokat egyesítő Magyar Koalíció Pártjának, 2011-től pedig a Szövetség a Közös Célokért Társulásnak), valójában az tekinthető természetesnek, hogy kérlelhetetlensége a demokráciában sem aratott osztatlan elismerést. „Otthon” kiszorítás és félreállítás, „ittthon” támadás és elhallgattatás lett osztályrésze. Bár megtapasztalhatta a „láp” lehúzó erejét, és számos csalódás is érte – köztük a 2004. december 5-ei népszavazás eredménytelensége, amelynek eredményéért azonban nem a korábbi évtizedekben hazugságban tartott és *érzéketlenített* magyar társadalmat, hanem félrevezetőit okolta²⁴ –, tisztégek nélkül is a magyar nemzetpolitika egyik meghatározó alakítója maradt.

Mindig hű volt az egyetememes magyar politika gondolatához és vezéreszméjéhez. Egyik kezdeményezője volt a Magyar Állandó Értekezlet (Máért) létrehozásának, 2000-ig tevékenyen részt vett a Magyarok Világszövetsége munkájában, ötletgazdája volt a magyar állam és a külhoni magyarság között először közjogi kapcsolatot teremtő státustörvénynek és a magyarigazolványnak. Bár a rendszerváltás előtt az ellenzék minden mértékadó csoportjával jó kapcsolatot ápolt, 1990 után nem volt kérdéses, hogy mely pártok győzelmét tekinti a nemzetstratégia szempontjából kívánatosnak. Mindez nem jelentette a kritikátlanságot – az „érted haragszom, nem ellened” jegyében hívta fel a figyelmet nemcsak az általa támogatott politikai erők hibáira, de a magyar társadalomban bekövetkezett torzulásokra is. „A nemzet egyetemességéhez hasonló politikai egyetemességet és pártpolitika-mentes nemzetpolitikát kívánok a nemzetnek” – fogalmazott egy 2012-es írásában.²⁵

²² Duray Miklós: Adalékok a kisebbségi politikához. In: *Bibó-émlékkönyv I.* Szerk. Réz Pál – Kenedi János. Budapest–Bern, Századvég-EPMSZ, 1991, 85–99.

²³ Csoóri Sándor: Kapaszkodás a megmaradásért. In: Duray *i. m.* 1983, [7–20.] 19.

²⁴ Duray Miklós: Járt-e elegendő tanulsággal december ötödike? In: Uő: *Ne félj, csak higgy!* Budapest, Szabad Tér, 2005, 224–237.

²⁵ Uő: Egy lehetséges nemzetpolitikai program alapelvei. In: Duray *i. m.* 2016/I, 99–110.

Az utóbbi években számos gondolkodásra serkentő írásban hívta fel a figyelmet a legfontosabb nemzetstratégiai kérdések alakulására, a magyarság európai és világhelyzetére, vagy éppen a történelmi tapasztalatok felhasználásának fontosságára. Vigh Károlyról írott, már fent idézett nekrológiájában a következőképpen fogalmazott: „Ebből, a természetes emberi életre nem alkalmas kornak a valós és gúzsba kötő tér- és időszerkezetéből lépett ki. [...] Átlépett a végtelen időbe, az államhatárokkal nem szabdalható térbe, ahol ismét együtt élhetjük életünket palócok és székelyek, muravidékiek és szatmáriak, mátyusföldiek, temesiek, bánátiak, drávaszögiek és őrvidékiek. Mindazok, akik évszázadok óta együtt voltunk, de elválasztattunk egymástól. Abban a világban, mostantól az ő világában, ismét egy hazában létezhetünk. [...] Mikor megtudtam, hogy a haza iránti ragaszkodása ellenére mégis egy távoli, más irányba tartó útra kelt, ahonnan nincs visszatérés, lélekben megkérdeztem őt: mit tartasz eddigi létedből a legfontosabbnak. Sokáig jött a válasz, hiszen már messze járt. Egy álmatlan éjszakán érkezett meg az üzenete: »annyit ér az ember, amennyit az övéért tesz.«”²⁶

Duray Miklós földi pályafutása lezárult, de „hosszú háborúja”²⁷ aligha. Utódainak, a szellemi örökségét vállalóknak még sok feladata van. Ő most már egészen bizonyosan találkozott azokkal, akik e világból való távozásukban megelőzték ezen az úton – Duka-Zólyomi Árpáddal, Dobos Lászlóval vagy éppen Janics Kálmánnal éppúgy, mint a példaadó előd Esterházy Jánossal. Hagyatéka ma még éppúgy nehezen felmérhető, mint amennyire a halálával az összmagyarságot ért veszteség az. Röviden és mindannyiunkat biztatva talán ma is azt üzenné, mint hét esztendeje: „Az igazi történetek a felívelő sorsokról szólnak. Olvasott valaki a mocsárban gázolók, fuldoklók és onnan sehova el nem jutók életéről sikerkönyvet? A világirodalom összes remekműve állítólag a posványban vergődők küzdelmeiről szól. A csúcsműveket pedig azokról írták, akik a lápból a hegyre jutottak. Akkor hát hangozzék szavam a völgy mélyéről: Fel a hegyre, magyar!”²⁸

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

SOMODI ISTVÁN (1925–2022) EMLÉKÉRE

Szomorú szívvel búcsúzunk Somodi Istvántól, aki 2021-ben a Martonvásári Kutatóintézetéről és a körülötte szerveződő „szabadság kis köreiről” közölt visszaemlékező írást lapunkban. Személyében az 1943-as, immár a legendák kódéba vesző szárszói találkozó utolsó élő résztvevőjét tisztelhattuk.

A második világháború után részt vett a földosztásban, helyét a Nemzeti Parasztpártban találva meg: a párt Szolnok megyei titkára lett, később Veres Péter, majd Erdei Ferenc titkaraként is tevékenykedett. Az 1956-os forradalom idején a Földművelési Minisztérium Forradalmi Bizottsága elnökének választották. A hatalom bosszúja esetében sem maradt el: évekig segédmunkásként dolgozhatott csak. A Magyar Tudományos Akadémia martonvásári Mezőgazdasági Kutatóintézetében helyezkedett el agrármérnökként, ahol aktív részese volt a Brunszvik Klub létrehozásának, amely tevékenységével – nemzeti és demokratikus irányban egyaránt – tágítani kívánta a „tűréshatárokat”. Lapunkban közölt beszámolója a Brunszvik, és a mellette megszerveződő Széchenyi István Klub tevékenységét mutatja be. Somodi István előbbinek vezetője, utóbbinak aktív segítője volt.

1983. április 22-én, Illyés Gyula halotti torán elhangzott beszédének néhány gondolatával búcsúzunk tőle: „Volt a magyar életnek egy keserves szakasza, amikor hatvan évvel ezelőtt minden összeomlott és egész országrészek maradtak magukra. Emlékezzetek rá, a többi között az erdélyi irodalom és társadalmi szervezetek létrejöttének kora volt ez. Akkor mindenki, akinek értékelhető mondanivalója volt a másik magyar számára, az addig nem irodalmár is, tollat fogott, írni kezdett, hogy a nagy repedés túlsó oldalán legyen továbbra is pallérozott magyar nyelv, hallassa véleményét továbbra is a magyar népelem, ne szakadjon meg a magyar kultúra folyamatossága. [...] Ma is ezt kell tennünk irodalomban, közéletben, itthon és mindenütt, ahol a 15 millió magyar él. A nem nagyszámú Látó, Őrző, Számadó mellé nekünk és a nálunk fiatalabbaknak, az ország eddig tartalékban lévő gondolkodó részének kell felsorakozni. Nem odaülni a nézőtérre vagy

²⁶ Duray i. m. 2013.

²⁷ Bíró Zoltán: Duray Miklós hosszú háborúja. In: Duray i. m. 2016/I, 7–11.

²⁸ Duray i. m. 2016, Hetven évvel ezelőtt..., 17.

a díszelnökségbe, hanem beállni a sorba. Mozgalmi behívó, riadó ez a temetés, még ha ismert pátoszok hangját idézi is a szó. Fogjon, aki tud, tollat, próbában vagy versben, írjon tudományos esszét vagy szépirodalmi művet, mindenki, akinek igaz mondanivalója van a haza ügyében. Azután teremtsen, aki tud, fórumot, ha a legkisebbet is, sorsproblémáink megvitatására. Beszélgeszen klubokban, tartson előadást az Isten háta megett is, és abban felrázó őszinteséggel rajzolja meg hallgatóinak a magyar élet éppen szóban forgó darabját, rámutatva azokra a torzításokra, amelyeket ilyen vagy olyan érdek diktál. [...] Eleve elutasítok minden olyan gyanúsítást, amely mindezt valamilyen ellenséges vagy eretnek cselekedetnek minősíti. Szándékunk nem irányul meglévő hasznos intézmények, alakulatok, szervezetek ellen, és nem indítványoz semmiféle felforgatást. Védelmi jellege van, mert tapasztalnunk kellett, hogy az erre hívatott intézmények pozitív tevékenysége ellenére is sok nemzeti érdekünk marad hatékony képviselő és oltalom nélkül. Az igazságot fejezte ki egyszer Fekete Gyula, amikor azt mondta: van törvényünk az idegen népek elleni gyűlölet elfojtására, de aki a magyar nép ellen követ el bűnöket, nemegyszer élvez büntetlenséget."²⁹

BÚCSÚ KIPKE TAMÁSTÓL (1952–2023)

Szomorú szívvel búcsúzunk Kipke Tamás (1952–2023) író-újságírótól, az *Új Ember* korábbi főszerkesztő-helyettesétől. Élete utolsó éveiben folyóiratunk, a *Rendszerváltó Szemle* nyelvi lektorálását is ellátta – de már lapunk indulásakor is tapasztalataival segítette a szerkesztők munkáját. Lelkiismeretes munkáját megköszönve saját, az elmúlásról szóló, egy hónappal halálát megelőző jegyzetének szövegével búcsúzunk tőle, amely a Magyar Katolikus Rádió hullámhosszán hangzott el.

Isten nyugosztalja!

Hamu sapiens

Ember, emlékezzél: porból vagy és porrá leszel – ezeket a szavakat mormolta a pap a reggeli mise végén éppen egy évvel ezelőtt is, miközben hüvelykujját belenyomta a tálcán lévő hamuba, majd keresztet rajzolt a homlokomra. Az elmúlásra emlékeztetett: de nem csak úgy általánosságban, hanem – én legalábbis most, egy évvel később, talán életemben először érzem úgy – az én saját elmúlásomra. Bölcsen tette, hálás vagyok neki érte, mert hajlamos vagyok elfeledkezni róla. Pedig egy ideje már annyi jelet kapok erről a múltásról nap mint nap. És most nem kezdem sorolni gyarapodó számú nyavalyáimat, amelyek időzített bombaként ketyegnek bennem, tehát – mivel nem ismerem az időzítésüket – késznek kellene lennem rá, hogy bármikor felrobbanhatnak. Mért is ne? Öreg barátom a hólyagrákkal küszködik – kettővel korábbi levelében arról írt, hogy hosszú hónapok gyötrelmes terápiáinak köszönhetően jobban van, aztán a következő értesítés úgy szólt, hogy azt közölte vele az orvosa: a terápiák beláthatatlan ideig folytatódnak, mert legyőzni természetesen nem sikerült a rákot, legfeljebb úgy-ahogy, ideig-óráig feltartóztatni. Mielőtt ezeket a sorokat írni kezdtem volna, a Facebookon ráakadtam egy régóta keresett ismerősre: az építőipari főiskolán volt csoporttársam, a fényképről az a kedves, fiatal női arc nézett vissza rám azzal a régi mosollyal, amelyet annak idején annyira szerettem (akkoriban, hogy úgy mondjam, nagyon közel voltunk egymáshoz), végre megtaláltalak, Annácska!, aztán a kép alatt azt olvasom, hogy ezt az oldalt a felnőtt lánya hozta létre édesanyja emlékére, hogy így értesíthesse nemrég bekövetkezett hirtelen haláláról a régmúltba vesztett ismerőseit.

Ember, emlékezzél... – emlékeztetnek ezek a történések is a világ rendjére, amely gyakran elfelejtődik rendetlen gondolkodásunk káoszában. A világ rendje, hogy minden ember halandó. Laci barátom, a tudós matematikus ugyan azt mondta a múltkor, hogy ez az állítás nem tekinthető bizonyítottnak – legalábbis a matéták különösen szigorú logikájával –, de annyi azért biztonsággal kijelenthető, hogy minden ember, aki megszületett, és már nem él, az halandó volt. Nos, ennyi azért elég lehet, ahhoz, hogy a felszólítás szellemében emlékezzünk: legalábbis nagyon erősen valószínű, hogy mi is, vagyis hát én magam is porrá leszek.

²⁹ Somodi István: A hátramaradók feladata. Felszólalás Illyés Gyula halotti torán, 1983. április 22-én. *Új Látóhatár*, 1989/1, 86–87.

Némi bölcs belátással persze rábólinthatunk: rendjén van ez így. Elgondolni is borzasztó, milyen volna örökké élni a gyarapodó nyűgökkel-bajokkal, képtelenségekkel és hiányokkal. Rémképek sorát idézhetjük magunk elé, milyen is volna, ha az adott méretű Földön – egy emberéletnyi idő után – nem adnánk át a helyünket az utánunk érkezetteknek... Előbb-utóbb át kell mennünk azon a forgóajtón, amely az ismeretlen tartományba nyílik (amelyből – Shakespeare Hamletjének szavai szerint) nem tért meg utazó), amely felé születésünk, pontosabban fogantatásunk pillanatától haladunk. Talán azért is van a fájdalom és a szenvedés, hogy lassan megbarátkozzunk ezzel a gondolattal, hogy végül kedvet kapjunk a meghaláshoz...

Ezt azért is jó végiggondolni, és nem elfelejteni, nem pánikolva elúzni, hanem inkább újra meg újra emlékezetünkbe idézni, hogy a porrá levésig tartó – a még hátralévő – időt az élettel tölthessük. A Dalai Láma írja valahol: „az ember feláldozza az egészségét, hogy pénzt keressen. Aztán feláldozza a pénzét, hogy visszaszeresse az egészségét. És mivel olyan izgatott a jövőjével kapcsolatban, hogy elfelejti élvezni a jelent, az eredmény az, hogy nem él sem a jelenben, sem a jövőben; úgy él, mintha soha nem halna meg, és aztán úgy hal meg, hogy sohasem élt igazán.”

Szóval: ember, emlékezzél...!

Ebből a szörnyű és nevetséges csapdából segít kikecmeregni, ha tudomásul vesszük a végességet. Ez a határait elfogadó ember józansága, a *hamu sapiens* bölcsessége. És még egy további távlat is nyílik a por és hamu gondolatából. Aki – a hamvazást végző pap szavai által is – arra emlékeztet, hogy porból vagyok és porrá leszek, akinek köszönhetem, hogy a porból egyszer csak lettem, az abból a porból is életre támaszthat, amivé lenni készülek. „Isa pur es homou vogymuk” – ahogy első, gyönyörű nyelvemlékünk, az 1190 körül fogalmazott *Halotti beszéd* szavai mondják –, és ez nemcsak intés, hanem bátorítás is.

KIPKE TAMÁS

(Magyar Katolikus Rádió, 2023. 02. 22.)

A SZATMÁRI SZILVAPÁLINKA, A CSÓNAKOS EMBEREK ÉS BÍRÓ ZOLTÁN SAJÁT ÚTJA³⁰

Az alábbiakban a RETÖRKI alapító főigazgatójának, Bíró Zoltán nyolcvankettedik születésnapja alkalmából közöljük Lezsák Sándor költő, író, a Magyar Demokrata Fórum alapítója, az Országgyűlés alelnöke hét évvel ezelőtt született köszöntő írását. (A szerk.)

Agócs Sándorral fogadtam – egy üveg szatmári szilvapálinka a tét –, hogy Bíró Zoltán születésnapján kötetében az előttem sorjázó írásokat az ünnepelt nem fogja végigolvasni. Amikor átadjuk, akkor zavartan megköszöni, talán udvariasan bele is néz, otthon pedig leteszi a kis kerek asztalkára, tesz-vesz az íróasztalnál, messziről nézegeti a vastag kötetet, nézegeti, nézegeti, aztán rágyújt, leül, kézbe veszi ezt a könyvet, belepörget, itt-ott szemé megakad egy-egy bekezdésen, homlokán a ráncok gyúródnék, elsimulnak, lüktet a halántéka, száját összeszorítja, a könyvet végül olvasás nélkül becsukja, leteszi, megkapaszkodik a cigarettában, s talán azt mondja, gondolja: „Ennyi. 75 esztendő. Mit ünnepeljek? Azt, hogy eltelt?...”

Bíró Zoltán soha nem engedte magát ünnepeltetni. Elhárított minden elismerő mondatot, mert eszményei és a valóság között a távolság vagy nagy, vagy még nagyobb volt. Életútja során nem kockázatokat vállalt, hanem egyszerűen nem tudott másképpen élni. A pesterzsébeti gimnáziumban például Pálóczi Horváth Andrással, kitűnő régészünkkel 1957-ben, a forradalom évfordulóján tiltakozó demonstrációt szerveztek, s csak a '45-ös kommunista párttag osztályfőnökének köszönhető, hogy tanulmányaikat mindketten

³⁰ Az írás eredeti megjelenési helye: *A történelem útján. Ünnepi tanulmányok Bíró Zoltán 75. születésnapjára*. Szerk. Nagymihály Zoltán. Lakitelek, Antológia, 2016, 299–302.; *Magyar Hírlap*, 2016. 04. 22. 7.

folytathatták. A későbbiekben is megtalálta a módját annak, hogy kimondott véleménye és lelkiismerete összhangban legyen. Ez történt 1968-ban is, amikor Bíró Zoltán nyilvánosan tiltakozott a csehszlovákiai katonai bevonulás ellen.

Gondolkodását gyakorlatias valóságismerete, sokrétű népművelői, tanári munkája, irodalmi élményvilága határozza meg. Ady, Kölcsey, Bethlen Gábor, Móricz Zsigmond és a népi mozgalom írói, az elszakított nemzetrészek irodalma, művészete adott számára bőséges szellemi útravalót a nemzeti ügyek szolgálatához.

Jómagam 1978 tavaszán beszéltem először Bíró Zoltánnal, aki akkor a Kulturális Minisztérium főosztályvezetője volt. A Fiatalkor Találkozójának megszervezésében kértem a segítségét. Hogy az irodalmi köztudatban ki volt már akkor Bíró Zoltán, azt abból mérhettem le, hogy amikor Buda Ferencet kértem a találkozó megnyitására, s támogató nevekkkel próbáltam előtte érzékeltetni az előkészületek komolyságát, Bíró Zoltán nevére rákérdezett.

– Bíró Zoltán? A minisztériumból?

– Igen, ő is segít, ott lesz Lakiteleken.

– Bíró Zoltán érti a magyar irodalmat, a szakmát és embernek is kitűnő. Vigyázni kell rá. Ha ő támogatja a találkozót, akkor előbb-utóbb sikerülni fog.

Igaz, hogy utóbb, 1979 májusában Illyés Gyula, Csoóri Sándor és a háttérben Pozsgay Imre és Bíró Zoltán segítségével *Korszerű nemzeti önismeret* címmel sikerült megszerveznünk a két napos Fiatalkor Találkozóját, ami nemzedékünk meghatározó élményforrása marad. A találkozó után, 1979. szeptemberében telefonon keresett. Fölutaztam Pestre.

– Jöjjön hozzánk dolgozni, ide, a Minisztériumba.

– Én? Ide?

– Az irodalmi folyóiratok is hozzám tartoznak, munkatársat keresek, aki segítene nekem.

Hallgattam.

– Maga évek óta havonta folyóiratszemeletet ír.

– Igen – mondtam –, a *Pedagógusok Lapjába*.

– Gondolja meg. Tudom, hogy kicsi a lakásuk, másfél szoba, három apró gyerek. Visszajöhetne Pestre.

Hallgattam.

– Nem kell most dönteni. Beszéljék meg otthon, jöhetne akár a tanév végén is.

Én? A Minisztériumba? Ez átjáróház. Itt nem lehetek a magam ura, itt nem tudom magamra csukni az osztályterem ajtaját, mint az iskolában.

– Szeretek tanítani – mondtam, lehet, hogy dadogtam is –, nem, nem tudom magamat elképzelni itt, itt a minisztériumban.

Ránéztem, kedvesen visszanézett, s mintha fölfénylett volna belső ragyogása, tisztasága. Ha munkatársa nem, de szövetségese lehetnék, villant belém, de rögtön ki is aludt ez a gondolat, mert annyira abszurdnak tűnt.

Amikor 1980 tavaszán Csoóri Sándor *Egy nomád értelmiségi* című írását kivagdosták a kecskeméti *Forrás* című folyóiratból, akkor számonkérő levelet írtam a pártvezetésnek, aláírásokat gyűjtöttem. A levelet azért küldtem el Bíró Zoltánnak is, nehogy azt véljék, hogy ő előre tudott a tiltakozó akcióról.

A történelmi időt érlelő hetvenes évek után az Illyés Gyula, Csoóri Sándor nevével fémjelzett nemzetépítő, szervező mozgalom részese lehettem. Bíró Zoltán és Für Lajos irányításával szerveztük a Bethlen Gábor Alapítványt, többek között Nagy Gáspárral, Kiss Gy. Csabával, Bakos Istvánval, Joó Rudolfékkal.

Miután Bíró Zoltánt menesztették a Minisztériumból, megismerhettem céltudatos személyiségét, irodalomtörténeti munkásságát. Úgy lehettem küzdőtársa, hogy közben tanulmányai, könyvei segítségével „tanítványa” is voltam. Ady sorsköltészetében például úgy vezetett végig, hogy közben egyegy metaforával, jelzővel üzent a jelen valóságnak is. Már az 1981–85 közötti tanulmányai szellemet ragyogtató logikával alapozták

meg nemzeti radikalizmusát, a harmadik út, a saját út életrevalóságát. Bíró Zoltán párttagként is függetlenebb volt, mint azok, akik 1990 előtt a békés egymás mellett élésködés jegyében dagonyáztak az egypártrendszer politikai mocsarában, azt követően pedig pedikűrözték és kölnizték magukat és harsogták az ügyeletes és nyertes plakátokat, programokat.

1987. szeptember végén, a házunk kertjében felállított, ama nevezetes lakiteleki sátorban, a tanácskozás második részében Bíró Zoltán a nemzetépítő mozgalom létrehozásának szükségéről, feltételeiről, egy olyan állandó és jól szervezett fórumról beszélt, amely magyar és demokrata. Akkor a sátorban éreztük, hogy ez a magyarság esélye, most itt történik a hír, megtettük az első nyilvános lépést, ami vissza nem vonható. Bíró Zoltán logikus és meggyőző érvelése a későbbi nyugodt erőt is érzékeltette.

Az MDF alapító közösségében Bíró Zoltán volt a politikus, aki történelmi, irodalmi ismereteivel, közéleti gyakorlatával, empatikus képességeivel még azokat is leiskolázta, akik később nagyhangú politikai ellenlábasai lettek. Az MDF ügyvezető elnökeként munkájával megalapozta választási győzelmünket, lemondásával pedig sikerült legyűrni politikai ellenfelünket, az SZDSZ-t.

Amikor kilépett az MDF-ből, én búcsúztattam.

– Zoltán, én maradok. Ha Csurka golyófogó volt, akkor én most kármentő leszek.

Bíró Zoltán ezt követően sem adta föl. Pozsgayval szervezte a Nemzeti Demokrata Szövetséget. A választási kudarcuk után újra együtt dolgoztunk. A Lakitelek Alapítvány és a Népfőiskola Alapítvány kurátoraként segít ma is. A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum főigazgatójaként pedig az irodalomtörténész, a rendszert váltó politikus és tanári munkásságának összegzése, hogy a közelmúlt történéseinek kutatása mellett a nemzeti ügyek szolgálatára cselekvő közösséget szervezzen.

Bíró Zoltán életműve politikai mítosz marad. A történelmi vakságban vagy éppen féltékenységben szenvedők számára ez az életmű nem értelmezhető. Talán azért sem, mert Bíró Zoltán szürke eminenciása közéletünknek, akinek gondolataira jóval többen odafigyelnek, mint sokan gondolják, és akinek egy-egy írása, beszéde a vártnál is nagyobb indulatot gerjeszt azok körében, akik az elmúlt évtizedek fogalmi zűrzavarában szolgáltak ilyen-olyan Disznófejű Nagyurat. Bíró Zoltán az örök magyar lélek, a magyar múlt évszázados őrtüzeit szította föl társaival, hogy a parázs ne hamvadjon, a jövődönnek megmaradjon. Az elmúlt öt évtizedben rendíthetetlen társa volt élete párja, Rozika, aki nemcsak aggodásával, szeretetével, de 1990 előtt háziasszonyként is segítette a megtűrt és tiltott találkozókat, ahogy tették ezt valamennyiünk feleségei, családja is.

Bíró Zoltánnak 2007-ben, a lakiteleki találkozó huszadik évfordulóján volt egy visszatérő rossz álma, amit Rozikával is megosztott. Csónakon érkező idegenek fekete öltözetben, sötét tekintettel fenyegetőznek csobánci kis szőlejükben. Kellene nekik az a darabka föld. Megvennék. Zoltán nem adja. Odakészíti maga mellé a kisbabát, és mindenre elszánt. Ha kell, az életét is föláldozza, hogy megvédhesse kicsi földjüket. A sötét tekintetű idegenek csónakba ülnek, s közben kiabálnak, hogy visszajönnék.

Álomfejtő képességünkben most csak annyira telik, hogy a folyamatos migránsáradatra gondoljunk. A kisbaltát most tegyük félre, azzal gyűjtést kell hasogatni. Ha mindenki teszi a dolgát, akkor a Bíró Zoltán által is az elmúlt évtizedekben oly sokszor és jó politikai ritmusérzéssel megfogalmazott nemzeti összefogás és az európai nemzetállamok együttműködése képes lehet a fenyegető veszedelem elhárítására.

Most pedig, kedves Agócs Sándor barátom, fogadásunkat megerősítem. Oldjuk föl kedvünket a rossz hírek tavaszán! Akár elolvassa Bíró Zoltán e születésnapozó könyvet, akár nem, még vesztesként is nyertes leszek, mert Bíró Zoltán életművére, egészségére, a hetvenöt esztendőre koccintunk a szalmasárgára érett szatmári szilvapálinkával.

II. LEVÉLTÁR-PEDAGÓGIAI MŰHELYKONFERENCIA

Az idei év elején a RETÖRKI szervezésében immár második alkalommal rendezték meg a Levéltár-pedagógiai műhelykonferenciát. A magyarországi levéltárakban dolgozó szakemberek a kerekasztal beszélgetés során ismét előremutató gondolatokat, kezdeményezéseket fogalmaztak meg. A diskusszió fő sodrában a levéltár-pedagógia, mint szakterület pontos definiálása, a múzeumpedagógiától való elhatárolása állt, de szó esett a levéltárpedagógus képzés feltételeiről, a foglalkozások népszerűsítéséről, illetve arról, hogy mindezek hogyan lesznek képesek a folyamatos technológiai fejlődéssel lépést tartani és az újabb generációk számára is értéket közvetíteni. A szakemberek lelkesedésének köszönhetően a levéltár-pedagógia megismertetésére már a konferencia alkalmával is több megjelenésre alkalmas fórumot és eseményt jelöltek ki, amelyeken lehetőség szerint nagyobb közönség is betekintést nyerhet majd a szakterület érdekességeibe, amely a gyűjtemények sokszínűsége révén a történelem témakörén jóval túlmutathat, így akár más műveltségi területek iránt érdeklődők számára is élményt nyújthat.

VERITAS-EST

2023. március 7-én Nyári Gábor, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár ügyvezető igazgatója Dévavári Zoltánnal, a VERITAS tudományos főmunkatársával és Marinovich Endre közgazdással, a VERITAS főigazgató-helyettesével elemezte egy beszélgetés keretében az 1945–1990 közötti magyar emigráció történetét. Az eszmecsere során foglalkoztak többek között az 1945-ös, az 1947/48-as és az 1956-os emigránsok közötti ideológiai konfliktusokkal, az altöttingi országgyűléssel, a Magyar Nemzeti Bizottmány szerepével, illetve az elcsatolt magyar területek és az anyaországi emigráns politikusok viszonyrendszerével is.

A Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár rendezvényről szóló beszámolója – az eseményről készült videófelvétellel együtt – a következő helyen érhető el: <https://veritasintezet.hu/hu/esemenytar/a-magyar-politikai-emigracio-tortenete-1945-1990> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 17.)

A KOMMUNIZMUS ÁLDOZATAINAK EMLÉKNAPJA

Marton József, a RETÖRKI Történelemdidaktikai és pedagógiai műhely tagja, az Intézet levéltári munkatársa, a Ceglédi Városháza Dísztermében tartott rendhagyó történelemórát a kommunizmus áldozatainak világnapja alkalmából. A kommunista diktatúrák áldozatainak emlékére, munkatársunk szavait idézzük, aki előadásában a következőképpen fogalmazott: „Emlékezzünk. Ne a kikre és ne a miértre, hanem az áldozatokra. Emléküket úgy őrizzük, ha az igazságot őrizzük. Azt az igazságot, amellyel önmagukért, családjukért, hitükért kiálltak, és nem engedtek.”

FOKOZAT ELŐTT – RETÖRKI MŰHELYKONFERENCIA

Márciusban a RETÖRKI tudományos fokozattal még nem rendelkező történelemtudományi doktori képzésben részt vevő, tudományos és levéltári területen történelem vagy levéltár MA tanulmányokat folytató, történelem MA diplomával kutatótörténész gyakornoki vagy egyéb szakmai munkakört betöltő munkatársaink zártkörű műhelykonferencia keretében mutatták be tudományos tevékenységüket, kutatási eredményeiket, szakmai előrehaladásukat, illetve tervezett, jövőbeli kutatásaikat. A szerteágazó kutatások témák érintették egyebek mellett, a pártállami időszak vonatkozásában az emigráció, az ellenzékiség, a kultúrpolitika és a kultúrdiplomácia kérdéseit.

ÁRPÁD NAPOK, ONLINE PÁLYAORIENTÁCIÓS NAP

A RETÖRKI levéltár- és szakmafejlesztési igazgatója, Dr. Riba András László az Óbudai Árpád Gimnázium számára április 5-én tartott online előadásában a történész-levéltáros pályát mutatta be 7–12. osztályos diákok előtt. Az online térnek köszönhetően az előadás alkalmával a diákok betekintést nyerhettek a lakiteleki levéltárépület raktárába, illetve a gyűjteményi munkálatok mindennapjaiba. A diákok továbbá személyes történetek révén ismerhették meg a történész hivatást választó szakemberek motivációit, valamint szakmai, kutatási és álláslehetőségeit.

PÁLYAORIENTÁCIÓS NAP A FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁRBAN

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár pályaaorientációs rendezvényének keretében április 5-én a 10–12. osztályos diákok ismerkedhettek meg a különböző szakmák képviselőivel. A történészi hivatásról Intézetünk munkatársával, Pálincás Barnabással beszélgethettek. A résztvevők választ kaphattak arra, hogy mit csinál egy történész, illetve levéltáros napi munkája során, mire jó az egyetemen megszerzett bölcsészdiploma és milyen lehetőségeket rejt magában a továbbtanulás. Hogyan és hol lehet történész diplomával elhelyezkedni? Ezen kívül egy mindenki számára megvalósítható műfajról, a családfakutatás jelentőségéről beszélgettek a diákokkal.

ÚJ KIADVÁNYOK

„Ma demokráciát, holnap szocializmust”. A diktatúra kiépülése és működése, 1944–1956. Szerk. Házi Balázs – Jónás Róbert – Nagymihály Zoltán – Rapali Vivien – Strausz Péter. A RETÖRKI kiadásában megjelent legújabb kronológiai szempontú megközelítésből mutatja be azt a folyamatot, amelynek során a Magyar Kommunista Párt megszerezte Magyarországon a totális hatalmat, majd kiépítette és működtette diktatúráját egészen az 1956-os forradalomig. A kiadvány célja, hogy ismertesse az 1945–1956 közötti időszak legfontosabb lépéseit és jelenségeit, és a politikai történéseken túl érzékeltesse azt is, hogy ez a „valódi rendszerváltás” hogyan hatott a magyar gazdaságra, a társadalomra, a tudományra és a kulturális életre.

A Magyar Demokrata Fórum Elnökségi üléseinek dokumentumai, 1989 – Források. Szerk Szeredi Pál.

A *Források* sorozat részeként megjelent legújabb kötetünkben a Magyar Demokrata Fórum ügyintéző és képviselő szervének, az Elnökség üléseinek iratait tesszük közzé. Egy pártszervezet belső anyagainak nyilvánosságra hozatala egyébként sem megszokott jelenség, azonban külön jelentőséggel bír a publikált anyagok évköre, amely a rendszerváltás politikatörténete iránt érdeklődők és kutatók számára egyaránt érdekesség lehet. Az üléseken felmerülő témák olyan eseményeket érintettek, mint az Ellenzéki Kerekasztal történései, Nagy Imre újratemetése, az MDF párttá alakulása és országos működése, a Páneurópai Piknik és a „négyiges népszavazás”. Az 1989-es év üléseinek iratanyagában minden jelentős esemény pártpolitikai körökben való lecsapódásáról alkothatunk képet, illetve az ezekkel kapcsolatos belső álláspontok, feszültségek is megismerhetők a dokumentumokból.

Összeállította: SZÉNÁSI DOROTTYA

A Rendszerváltó Szemle 2023/1–2. számának szerzői

Bíró Zoltán (Budapest, 1941)

Irodalomtörténész, politikus. Egyetemi diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán, doktori fokozatot a szegedi József Attila Tudományegyetemen szerzett. Kandidátusi disszertációját 1994-ben védte meg a Magyar Tudományos Akadémián A „*harmadik út*” és az 1945 utáni Válasz gondolatköre címmel. Közel húsz éven át tanított Szegeden a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán 20. századi magyar irodalomtörténetet. Legfontosabb kutatási területe Ady Endre költészete és a 20. századi magyar irodalom elsősorban történeti-eszmetörténeti vizsgálata, különös tekintettel a népi írók mozgalmára. A Magyar Demokrata Fórum (MDF) alapítója, 1988 és 1990 között elnökségi tagja, 1989-ben első, ügyvezető elnöke. 1990-ben kilépett a pártból, az újonnan létrejött Nemzeti Demokrata Szövetség alapítója lett. 2013–2020 között a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (RETÖRKI) alapító főigazgatója.

Földváryné Kiss Réka (Budapest, 1975)

Történész. Az ELTE történelem–néprajz szakán szerzett egyetemi diplomát, majd 2009-ben ugyanitt PhD fokozatot. 2000–2014 között MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetében dolgozott. Vendégoktató volt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékén. 2014-ben az Országgyűlés a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökévé választotta, e pozíciót azóta is betölti. 2018 óta a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Tanszék tanszékvezető docense.

Gulyás Martin (Csongrád, 1991)

Történész. A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem alapszakos tanulmányait, ezt követően a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem szakos mesterdiplomát társadalmi krízisek és uralmi technikák szakirányon. 2014 és 2018 között a NEB Hivatalának főállású tudományos kutatója, 2018 óta a RETÖRKI Archívum levéltárosa. 2019-ben *summa cum laude* minősítéssel védte meg történelemtudományi doktori (PhD) disszertációját.

Házi Balázs (Budapest, 1987)

Történész, levéltáros. 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI munkatársa. A *Rendszerváltó Szemle* felelős szerkesztője. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Jónás Róbert (Csenger, 1978)

Történelem szakon alapszakos diplomát, majd a Nemzetközi Tanulmányok mesterszakon abszolutóriumot szerzett a Kodolányi János Főiskolán. A főiskola és a RETÖRKI közös kutatói ösztöndíjpályázatának keretében 2016 júniusa és decembere között fél évet kutatói ösztöndíjasként töltött az Archívumban. Jelenleg a RETÖRKI munkatársa, a PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Kahler Frigyes (Mátészalka, 1942)

Jogász, történész. Jogi diplomáját a JATE-n szerezte 1965-ben. Az egyetem befejezése után fogalmazóként, bíróként és jogtanácsosként dolgozott, 1987-től a Heves Megyei Bíróság elnökhelyettese volt. Jogászai tevékenysége mellett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1974-ben történelemtanári diplomát,

1978-ban doktori címet szerzett. A rendszerváltást követően, 1991 és 1994 között az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője, részt vett a második és harmadik semmisségi törvény, valamint a kárpótlási törvény előkészítésében. 1993–1994-ben a kommunizmus bűneit vizsgáló Történelmi Tényfeltáró Bizottság elnöke. 1981 óta folytat egyetemi oktatói tevékenységet. Kutatási területe a kommunista diktatúra jogrendszerének története, különös tekintettel az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő megtorlásokra. 2023-ban Széchenyi-díjjal ismerték el munkásságát.

Kipke Tamás (Székesfehérvár, 1952 – Budapest, 2023)

Író, költő, újságíró. 1970–1972 között az Ybl Miklós Építőipari Műszaki Főiskola hallgatója volt. 1973–2011 között az Új Ember katolikus hetilapnál dolgozott újságíróként, 1990-től főszerkesztő-helyettesként, 2010-től szerkesztőségi tagként. 1991-től a Magyar Katolikus Újságírók Szövetségének alelnöke. 2006–2009 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Vitéz János Főiskolai Kar óraadó tanára volt. 2011-től a *Keresztény Élet* szerkesztője volt. A Magyar Katolikus Rádióban 2004-től haláláig saját jegyzetműsora volt. 2021–2022 között a *Rendszerváltó Szemle* nyelvi lektoraként is tevékenykedett. Írói, újságírói tevékenységét Táncsics Mihály-díjjal, Mikszáth Kálmán-díjjal és Mindszenty-emlékéremmel ismerték el.

Kiss Gy. Csaba (Budapest, 1945)

Irodalomtörténész, művelődéstörténész. 1968-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar-német szakos diplomát, majd 1986-ban az MTA-n szerzett PhD-fokozatot irodalom- és kultúratudományokból. 1987-ben az MDF alapítója. 1988-1989 között az ideiglenes elnökség, 1989-1993 között a választmány, 1990. június-december között az elnökség tagja volt. 1993-ban kilépett a pártból. 1974–1980 között a *Nagyvilág* rovatvezetője, 1988–1989 között a *Hitel* szerkesztőségi tagja, 1990 és 1992 között rovatszerkesztője volt. 1995-ben az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének docense lett. Dolgozott vendégtanárként a Zágrábi Egyetemen, a nyitrai Konstantin Egyetemen, a prágai Károly Egyetemen és a Varsói Egyetemen is. 2010-ben az MTA doktora lett, 2015-től pedig az ELTE címzetes egyetemi tanára. 2020-ban Széchenyi-díjjal ismerték el munkásságát. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Kovács Balázs (Salgótarján, 1997)

Történész. A Károli Gáspár Református Egyetemen szerzett történelem alapszakos, majd történelem mesterszakos diplomát 2022-ben. A Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár kutatási munkatársa. Kutatási területe az 1945 és 1989 közötti történettudományi viták elemzése.

Kukorelli István (Tét, 1952)

Jogtudós, egyetemi tanár. 1976-ban szerzett jogi diplomát az ELTE-n. 1988-ban kandidátusi fokozatot szerzett, 1991-ben az Alkotmányjogi Tanszék vezetője lett. 1998-ban habilitált, 1999-ben egyetemi tanár lett, 2010-ben akadémiai doktori címet szerzett. 1988-ban a Független Jogász Fórum alapító tagja, 1989 és 1990 között a Hazafias Népfront Országos Tanácsa ügyvezető elnökségének elnöke. A harmadik oldal képviselőjeként részt vett a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon. 1990-ben az Országos Választási Elnökség titkára, 1994-ben az Országos Választási Bizottság tagja, 1997-ben elnöke lett. 1999 és 2008 között alkotmánybíró. Fő kutatási területe az alkotmányos alapjogok és az ellenzék jogai az Országgyűlésben.

Lezsák Sándor (Kispest, 1949)

Költő, író, politikus. 1969 és 1974 között képesítés nélküli volt Lakiteleken, a szikrai tanyasi iskolában, 1974-től általános iskolai tanár a településen. 1975-ben a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát. 1969 és 1985 között a lakiteleki Művelődési Ház népművelője. 1979-ben a fiatal írók lakiteleki találkozója, 1985-ben az '56-ra is emlékeztető lakiteleki Antológia-est fő szervezője. 1985-től a Bethlen Gábor Alapítvány vidéki titkára, 2009 óta az alapítvány kuratóriumának elnöke. 1987. szeptember 27-én az ő kertjében rendezték meg az első lakiteleki találkozót. Az MDF alapítója, kezdettől a mozgalom, majd párt elnökségi tagja, később alelnöke, 1996 és 1999 között elnöke. 2004-ben kizárták az

MDF-ből, 2006-tól a Nemzeti Fórum elnöke. 1991-től a Lakiteleki Alapítvány és Népfőiskola alapítója, kuratóriumi elnöke. 1994 óta országgyűlési képviselő, az MDF, majd 2006 óta a Fidesz frakciójában. Az Országgyűlés alelnöke.

Lóránt Károly (Budapest, 1942)

Villamosmérnök, közgazdász. 1966–1970 között fejlesztőmérnökként dolgozott, majd az Országos Piackutató Intézetbe, onnan 1972-ben az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályára került, ahol az összefoglaló osztály vezetője lett. 1990-ben a Gazdasági Kutatóintézethez (ECOSTAT) került, ahol a kilencvenes évek végétől a gazdaságpolitikai osztályt vezette. 2003–2010 között szakértői feladatokat végzett az Európai Parlament Independence and Democracy (ma Europe of Freedom and Democracy) nevű parlamenti frakciójában. 2010-től 2012-ig a Nemzetgazdasági Minisztérium vezető főtanácsosa. Széleskörű újságírói tevékenységet folytat.

M. Kiss Sándor (Budapest, 1943)

Történész, professor emeritus. 1967-ben az ELTE-n szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát, majd 1996-ban kandidátusi címet. 1991 és 1994 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kormányfőtanácsosa. Tagja volt az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti sortüzek történetét kutató Történeti Tényfeltáró Bizottságnak. 1997-től 2013-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézetének alapító intézetvezetője. 2013-tól a RETÖRKI főigazgató-helyettese, majd tudományos igazgatója. Fő kutatási területe az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve az azt követő megtorlás története. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke. 2022-ben Széchenyi-díjat kapott.

Marschal Adrienn (Esztergom, 1984)

Történész. A PPKE-BTK-n végzett történelem-kommunikáció szakon, és itt védte meg 2016-ban *summa cum laude* minősítéssel történelemtudományi doktori (PhD) disszertációját. 2015-2016 között a NEB kutatója, 2015-től a RETÖRKI munkatársa. 2012–2019 között a Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület alelnöke. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988)

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol előszörban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora. A *Rendszerváltó Szemle* főszerkesztője.

Nyári Gábor (Ajka, 1986)

Történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folytatta történelmi tanulmányait, ugyanitt szerezte meg a doktori címet 2017-ben. Történészként dolgozott a Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványnál, az Antall József Tudásközpontban és a Kairosz Kiadónál. 2018-tól az Emberi Erőforrások Minisztériumának miniszteri tanácsadója, 2019-ben a Magyarországkutató Intézet tudományos munkatársa, 2020-tól a RETÖRKI főigazgatója, majd ügyvezető igazgatója. Két monográfiája mellett több mint 80 publikációja jelent meg. Fő kutatási területe a Horthy-korszak, valamint az 1945 és 1956 közötti magyar emigráció története. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Pálinkás Barnabás (Budapest, 1987)

Történész. A PPKE BTK-n szerezte meg alap- és mesterszakos diplomáját. 2013–2019 között a Rákóczi Szövetség szervezeti munkatársaként, majd rendezvényekért felelős igazgatójaként tevékenykedett. Jelenleg a RETÖRKI Archívum főmunkatársa, a PPKE Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Rapali Vivien (Budapest, 1990)

Történész. A Károli Gáspár Református Egyetemen szerzett alap-, majd mesterszakos diplomát, és itt szerzett PhD fokozatot a Smith Jeremiás ösztöndíj történetéről szóló disszertációjával. Kutatási területe a 20. századi magyar műszaki értelmiség története, a Műegyetem képzési és ösztöndíjrendszerének vizsgálata. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Riba András László (Marcali, 1987)

Történész. Egyetemi tanulmányait a PPKE BTK-n végezte, majd 2021-ben ugyanitt védte meg doktori disszertációját. 2014-től a RETÖRKI munkatársa, 2017-től az Intézet Archívumának osztályvezetője, 2022-től levéltár- és szakmafejlesztési igazgató. Fő kutatási területe a pártállam politikatörténete. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Simon János (Budapest, 1954)

Politológus, történész. Tanulmányait a Szegedi Egyetemen és az ELTE-n végezte, posztgraduális kurzusokon vett részt Oxfordban, Amszterdamban és Mexikóban. A Kodolányi János Egyetem habilitált egyetemi tanára. 1990-től 2012-ig az MTA Politikatudományi Intézetének kutatója, tudományos főmunkatársa. 2013–2019 között a RETÖRKI főmunkatársa, 2019-től a NKE Eötvös József Kutatóintézetének kutatóprofesszora. A *Central European Political Science Review* szerkesztője, a *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Strausz Péter (Budapest, 1977)

Történész. Az ELTE-n történelem és magyar nyelv és irodalom szakos diplomát, majd 2008-ban ugyanitt PhD fokozatot szerzett. 2018-ban habilitált, 2019-től a Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézet egyetemi docense. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa, a történész munkacsoport vezetője, 2022-től tudományos igazgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Szalai Attila (Budapest, 1950 – Pázmánd, 2020)

Újságíró, politológus, diplomata. 1976 és 1990 között Varsóban élt, az Interpress külső munkatársaként tevékenykedett és különböző lengyel lapokban publikált. A rendszerváltás után a kilencvenes években az Új Magyarország és a *Napi Magyarország* munkatársa, előbbinek főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője, utóbbinak alapító főszerkesztője volt. 1993 és 1995 között a varsói magyar nagykövetség sajtótitkára, 2001 és 2005 között a Varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója. 2005-től 2009-ig a Külügyminisztérium vezető főtanácsosa. 2009 és 2013 között a varsói magyar nagykövetség sajtó- és kulturális tanácsosa, majd első beosztottja. 2013 és 2019 között a RETÖRKI külsős munkatára volt.

Szécsi Árpád (Szarvas, 1977)

Politológus. 2002-ben szerzett politológus diplomát az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. A kar Politikatudományi Doktori Iskoláján szerzett PhD fokozatot az MDF 1987 és 1994 közötti történetét feldolgozó disszertációjával. Kutatási területei közé tartozik még a modern magyar kereszténydemokrata értelmiségi- és civilszervezetek alakulás- és fejlődéstörténete.

Szekér Nóra (Budapest, 1976)

Történész. Tanulmányait a PPKE BTK történelem, német és esztétika szakán végezte. Ugyanitt szerzett PhD fokozatot, disszertációja a Magyar Testvéri Közösség történetét dolgozza fel. Az egyetemi diploma megszerzése óta folyamatosan végez felsőoktatásban oktatási tevékenységet. 2003-tól 2005 szeptemberéig a Kodolányi János Főiskolán tudományos munkatársként, 2014-ig az Óbudai Egyetemen, mint adjunktus állt alkalmazásban. 2014–2017 között a RETÖRKI, 2017 novemberétől az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) kutatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Szeredi Pál (Budapest, 1955)

Kutatótörténész. Az 1980-as évektől foglalkozik a magyar népi mozgalom történetének feltérképezésével. Monográfiát készített Kovács Imre parasztpárti politikus pályafutásáról, Püski Sándor könyvkiadó politikai tevékenységéről, a Nemzeti Parasztpárt és a Petőfi Párt történetéről. Feldolgozta az Új Látóhatár című müncheni folyóirat, a magyar népi emigráció és a nemzetépítő demokratikus ellenállás 1956 utáni történetét. 2017 és 2020 között a RETÖRKI munkatársa, a történész munkacsoport vezetője volt.

A szerkesztők életrajzai**Házi Balázs (Budapest, 1987) – felelős szerkesztő**

Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban. 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

RETÖRKI

**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár**

